

**‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

F. MO‘MINOV, A. NURMATOV

**JAHON
JURNALISTIKASI
TARIXI**

(Tuzatilgan ikkinchi nashr)

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT – 2008

F. Mo‘minov, A. Nurmatov va boshq. Jahon jurnalistikasi tarixi. Darslik. – T.: «Fan va texnologiya», 2008, 328 bet.

Darslikda jahon jurnalistikasi tarixi ilk bor o‘zbek tilida tizimli ravishda o‘z aksini topgan. Mualliflar ushbu yo‘nalishda g‘arb mamlakatlarida chiqqan nazariy adabiyotlarni o‘rganib, Sharqdagi ommaviy kommunikatsiyalarga, Sharq madaniyatining eng muhim va asosiy tarkibiy qismlardan bo‘lgan qadimiy va o‘rta asrlarda mazkur hududlarda mavjud kommunikatsiya turlariga ko‘proq e‘tibor berganlar. Yevropa jurnalistikasi tarixi esa xronologik-muammoli tarzda bayon qilingan.

Darslik jurnalistika fakultetlari va bo‘limlarida tahsil olayotgan talabalar, aspirantlarga va umuman, jahon tarixiga qiziqayotganlarga mo‘ljallangan.

Mas‘ul muharrir: **M. MIRKOMILOV**

Taqrizchilar: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi qoshidagi O‘zbekiston yangi tarixi markazining ilmiy tadqiqotlar bo‘limi;
tarix fanlari doktori, prof. **R. FARMONOV**;
tarix fanlari doktori, prof. **K. NORMATOV**;
tarix fanlari doktori **Q. ERNAZAROV**

ISBN 978-9943-10-121-0

© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2008.

«JAMIYAT–KOMMUNIKATSIYA DEMAKDIR»

Jon Dyui

OXIRGI SONIYA (So'z boshi)

Kanadalik olim Jo Godfruaning «Psixologiya nima degani?» kitobida «Tadrijiy taqvim» («Эволюционный календарь») deb nomlangan qiziqarli bir chizma keltirilgan. Chizmaning o'ziga kitobimizning kirish bobida qaytarniz. Ushbu o'rinda esa taqvimning muqaddima qismiga murojaat etaylik. Unda shunday so'zlarni o'qiymiz: «Borliq paydo bo'lishiga oid nazariyalar ichida bugungi kunda eng keng tan olingani -- bu butun Borliq taxminan 15 mlrd yil oldin katta portlash oqibatida paydo bo'lganligi haqidagi nazariyadir. Portlash natijasida galaktikalar vujudga keldi va ular o'sha vaqtdan buyon g'oyat yuqori tezlikda bir-biridan uzoqlashishda davom etayapti. Inson tamaddunini Borliq va Yer shari tarixi bilan solishtirish uchun bir yillik taqvimni asos qilib olish mumkin, o'shanda katta portlash 1-yanvarning birinchi soniyasiga to'g'ri keladi»¹.

Mazkur taqvimga asosan hisob yuritadigan bo'lsak, bosma kitob ixtirosidan bugungi kunga qadar o'tgan vaqt bor-yo'g'i bir soniyadan iborat bo'lib chiqadi. Agar gazetalar bosma kitob kashfiyotidan o'n yillar, radio va televidenie esa yuz yillar keyin paydo bo'lganini e'tiborga olsak, Godfruaning «Tadrijiy taqvimi»ga muvofiq, zamonaviy ommaviy kommunikatsiyalar katta tarixda bir soniyaning qandaydir kichik qismlarini tashkil etishi ma'lum bo'ladi.

Albatta, biz jahon jurnalistikasi tarixini bunday qisqa muddatga tenglashtirish mumkinligini tasavvur qilishimiz qiyin va bunga rozi ham bo'lolmaymiz. Chunki o'tgan besh yuz ellik yil mobaynida turli mamlakatlarda chiqib turgan ko'pgina gazeta va jurnallar hamda erkin matbuot kishilik jamiyati rivojiga katta hissa qo'shganligini juda yaxshi bilamiz. Lekin fakt borligicha qolaveradi -- Godfrua chizmasidagi mantiqni shubha ostiga olish mumkin emas. Xullas, Borliq tarixi nuqtayi nazaridan, butun zamonaviy ommaviy axborot vositalari bosib o'tgan yo'l bir soniyaga teng ekanligi haqidagi isbotni qabul qilishimizga to'g'ri keladi.

Ammo muammo bunda ham emas. Tan olish kerakki, insoniyatning kommunikatsiyaga ehtiyoji, qolaversa, ommaviy axborot vositalari (OAV)-

---

¹ Godfura J. Chto takoe psixologiya? 2 jildlik. 1-jild. Fransuz tilidan ruschaga taqjima. M.: «Mir». 1992. 40-bet.

ning samaradorligi masalasi faqat shu soniya doirasi bilan cheklanmaydi. OAV xabarlarini tovushli, tasviriy va mantiqiy tushunish shaklida qabul qilish qobiliyati insonda tabiat tomonidan million yillar davomida shakllantirilib kelgan. Demak, zamonaviy OAVning kishilik jamiyatidagi o'rni, roli va ijtimoiy ta'sirchanligiga to'g'ri baho berish uchun eng avvalo, odamlar tomonidan tovushli signallar va tasviriy vositalar qabul qilinishi uzoq tarix davomida qay yo'sinda vujudga kelganini bilishimiz kerak. Eng muhimi, insonlarda fikrlash qobiliyati ham nihoyatda sekinlik bilan shakllana borganligini hisobga olish zarur.

Dastlab har qanday odamsimon mavjudotlarda axborotga, keyinchalik ommaviy axborotga ehtiyoj yuz ming yillar oldin paydo bo'lganiga hech kim shubha qilmaydi, chunki faqat shunday axborotdan foydalanibgina u o'z jonini asrab, yashashni davom ettirishi mumkin edi. Talab bor joyda uni qondirishga harakatlar bo'lishi ham tabiiy. Demak, aynan o'sha vaqtlarda, ehtiyoj natijasida, dastlabki, ibtidoiy ommaviy kommunikatsiyalar, ya'ni protokommunikatsiyalar paydo bo'lgan.

Qisqasi, jahon jurnalistikasi tarixi haqida gap ketar ekan, fikrimizcha, o'tmishning faqat shu oxirgi soniyasini nazarda tutib fikr yuritish u qadar to'g'ri emas, garchi butun zamonaviy ommaviy kommunikatsiyalar tarixi ushbu soniyaga teng bo'lsa ham. Chunki bunday vaziyatda ilgari yuz bergan bir qator jarayon hamda voqealarni tushunishimiz va to'g'ri baholashimiz qiyin bo'ladi. Masalan, nega nemis hunarmandi Iogann Gutenberg tomonidan kashf etilgan bosma uskuna Yevropa bo'ylab katta tezlik bilan tarqaldi? Yoki, nima sababdan televidenie atigi ellik yil ichida besh asrlik rivojlanish natijasiga ega bo'lgan matbuotdan o'zib keta oldi?

Shundan kelib chiqib, kitob mualliflari, uning konsepsiyasini belgilashda kishilik jamiyati taraqqiyotining inson tabiati bilan bog'liq bo'lgan ushbu xususiyatlarini inobatga olgan holda, ular borasida ham to'xtalib o'tishni lozim topdilar. Odamlar tomonidan uzoq kutilgan kashfiyot bo'lgan jurnalistikaning tez yoyilishi kishilarning psixologik xususiyat (arxetip)lariga ko'proq bog'liq bo'lganligini hisobga olib, oxirgi soniyani to'laqonli tushunish uchun oldingi davrlarni ham qisqacha tadqiq etish ma'qul ko'rildi. Bu – kitobimiz tuzilishi jihatidan mazkur yo'nalishdagi boshqa asarlarga o'xshamasligining birinchi sababi.

Ikkinchi sababi esa, jahon jurnalistikasi tarixi shu vaqtga qadar qanday o'rganib kelinayotganligi bilan bog'liq. Gap shundaki, ushbu mavzudagi tadqiqotlar hozirgacha ko'proq g'arb olimlari tomonidan amalga oshirilgan. Tabiiyki, ular o'z mamlakatlari va mintaqalariga ko'proq e'tibor berishgan. Balki shuning uchun ham antik dunyo protojurnalistikasi va o'rta asrlarda Yevropada mavjud bo'lgan jurnalistikadan oldingi shakllarga jiddiy diqqatlarini qaratgan olimlar Qadimiy va O'rta asrlardagi Sharqqa deyarli e'tibor bermagandirlar (qaralsin: Учёнова В.В. У истоков публицистики. М.: МГУ, 1989; Ворошилов В.В. Журналистика. СПб.: Михайлова В.А., 1999 va boshq).

Qo'lingizdagi kitob mualliflari ushbu bo'shliqni to'ldirish harakatida qadimiy Sharqdagi ommaviy kommunikatsiyalarga keragidan ortiqcha to'x-

talgan bo'lishlari mumkin. Xususan, matbuotdan ilgari axborot almashuv turlariga ongli ravishda alohida ahamiyat berilganligi aniq. Chunki, birinchidan, bunday tadqiqotga ilk marta qo'l urilmoqda, ikkinchidan, Sharqdagi ommaviy kommunikatsiyalarning o'ta qadim tarixi bilan g'arb mutaxassislari ham batafsilroq tanishib qo'ysalar, foydadan holi bo'lmas, degan fikrdamiz. Tabiiyki, buning uchun kitobni yoki uning tegishli qismini dunyoda keng tarqalgan tilga tarjima qilib, nashr etish zarur bo'ladi.

Albatta, bu tafsilotlar kitobning belgilangan hajmi haddan oshib ketmasligini ko'zlab, boshqa jihatdan shartli mazmuniy qisqartishlarga borishni taqozo qildi. Jumladan, mualliflar sobiq Ittifoq respublikalarining OAV tarixi avvaldan yaxshi ishlanib kelinganligi va O'zbekiston ilm ahlining hozirgi avlodiga yetarli darajada tanishligi nuqtayi nazaridan faqat Qozog'iston jurnalistikasining muxtasar tarixini yoritish bilan chegaralanishni ma'qul topishdi. Zotan, bu sobiq sho'rolar tuzumi tobeligida bo'lib kelgan xalqlarning ko'p jihatdan o'xshash tarixiy taqdiri, ularning ommaga axborot berib turuvchi vositalari mushtarak tamoyillar asosida faoliyat ko'rsatganliklari bilan ham isbotlanishi mumkin.

Ushbu tadqiqot O'zbekiston Davlat jahon tillari universiteti – O'zDJTU – xalqaro jurnalistika fakulteti, Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti – JIDU – xalqaro munosabatlar fakulteti, O'zbekiston Milliy universiteti – O'zMU – jurnalistika fakulteti hamda Qozog'iston Milliy universiteti – QozMU – jurnalistika fakultetining quyidagi tarkibdagi bir guruh olimlari tomonidan amalga oshirildi:

MO'MINOV F.A., filologiya fanlari doktori, professor, guruh rahbari (O'zDJTU): So'z boshi, kirish bobi, I, III, VI, XIV, XIX-boblar va xulosa.

NURMATOV A., filologiya fanlari nomzodi, O'zDJTU dotsenti: II va IX-boblar.

SOLIYEVA M.Q., o'qituvchi (O'zDJTU): III va XII-boblar.

MAHAMADALIYEV X.M., filologiya fanlari nomzodi, dotsent (O'zDJTU): IV-bob.

JABBOROV S.M., filologiya fanlari nomzodi, katta o'qituvchi (O'zDJTU): V, XI va XIII-boblar.

DADAXONOV A. O., o'qituvchi (O'zDJTU): VII-bob.

MO'MINOVA F.I., filologiya fanlari doktori, prof. v.b. (JIDU): VIII, X va XVII-boblar.

ESHBKOV T.U., katta o'qituvchi (O'zDJTU): XIV va XVI-boblar.

ISMOILOVA K.F., filologiya fanlari nomzodi, O'zDJTU dotsenti: XV-bob.

NURGOJINA SH.I. filologiya fanlari doktori, dotsent (QozDU): XVIII-bob.

ALLAMBERGENOVA P.Q., filologiya fanlari nomzodi (O'zDJTU): XVII va XIX-boblarning Qoraqalpog'iston haqidagi qismlari.

Mazkur nashr jurnalistika nazariyasi va tarixi bo'yicha O'zbekistonda birinchi darslik ekanligini e'tiborga olib, mualliflar guruhi ushbu kitob haqida bildiriladigan fikr-mulohazalarni minnatdorchilik bilan qabul qiladi.

I BO'LIM

MATBUOTDAN OLDINGI OMMAVIY KOMMUNIKATSIYALAR DAVRI

KIRISH BOBI AXBOROTGA EHTIYOJ – OMMAVIY KOMMUNIKATSIYALAR PAYDO BO'LISHINING ASOSIY SABABI

1-fasl. Yirik portlashdan matbuotgacha

J.Godfrua chizmasiga sharh. Olim keltirgan fikrga ko'ra, koinot 15 mlrd yil oldin Yirik portlash natijasida paydo bo'lgan. Agar ushbu hodisadan insoniyatning bugungi kunigacha o'tgan davrni shartli ravishda bir yillik o'lchamga qiyoslasak, Yirik portlashdan Galaktika paydo bo'lishigacha 5 mlrd yil, ya'ni, yilning 1-yanvaridan 2-mayiga qadar vaqt o'tgan, deb faraz qilamiz. Shunda Quyosh tizimi 9-avgustga kelib tushgan, Yer shari esa 14-sentabrda, ya'ni, Galaktikadan keyin yana 5 mlrd yil o'tib vujudga kelgan bo'lib chiqadi.

Yer ustida jonli hayot birinchi marta dengizlarda yilning 20-oktabrida, aniqrog'i, 4 mlrd yil oldin paydo bo'lgan. Jonli mavjudotlarning bir-biridan farqlanishi 1 mlrd yil oldin, ya'ni, 7-dekabrda ularning ikki xil jinsga bo'linishidan boshlangan. Birinchi umurtqalilar 500 mln yil ilgari (19-dekabrda), yer ustidagi birinchi o'simliklar 450 mln yil (20-dekabrda), birinchi baliqlar 400 mln yil (22-dekabrda), birinchi amfibiyalar yoki suvda ham quruqlikda yashay oladigan jonivorlar 350 mln yil (23-dekabrda), birinchi reptiliyalar yoki sudralib, o'rmlab yuruvchi hayvonlar 300 mln yil (24-dekabrda), birinchi sutemizuvchilar 195 mln yil (26-dekabrda), birinchi qushlar 150 mln yil oldin (27-dekabrda) paydo bo'lgan. Faqat shundan keyin Yer sharida birinchi primatlar, ya'ni, sutemizuvchilarning eng yuqori turkumi – maymunlar va odamsimon mavjudotlar vujudga kelgan. Ushbu voqea 700 mln yil muqaddam (30-dekabrda) sodir bo'lgan.

Endi 31-dekabrning soatlari, daqiqalari va soniyalariga o'tamiz. 7,5 mln yil ilgari birinchi odamsimon xominidlar paydo bo'lgan (19.30). 4 mln yil muqaddam zamonaviy qiyofadagi birinchi odamlar shakllangan (21.45). 2,2 mln yil oldin homo habilis, omilkor, ishbilarmon (ya'ni, birinchi mehnat qurollarini yasay oladigan), ikki oyoqda tik, lekin hali bukilib yuradigan odamlar vujudga keldi (22.45). Ayni shu davrda ushbu mavjudotlar jamoa (oila, urug') shaklida yashay boshladi.

1,5 mln yil oldin homo erectus, ikki oyoqda tik yura oladigan odamlar paydo bo'ldi (23.07). Ularning ov yoki ish qurolini qo'lda olib yurishdek taraqqiyotga erishishi, qaddini rost tutib yurishga odatlangan bu mavjudotlarning olovdan o'z maqsadlarida foydalana olishi 500 ming yil ilgari yuz berdi (23 soat, 42 daqiqa, 30 soniya) nihoyat, bevosita ongli insonlar, nomo sapiens, 200 ming yil oldin (23.53) paydo bo'ldi. Yer sharida bugun yashaydigan odamlarning barchasi ongli inson toifasidandir.

Ongli insonlar, albatta, jamoa bo'lib yashagan. Uzluksiz axborot almashuvi, ibtidoiy shakllarda bo'lsa ham, ongli insonning nafaqat paydo bo'lishiga, balki uning keyingi rivojlanishiga ham yaqindan ta'sir ko'rsatgan. Shubhasiz aytish mumkin, tasvirli va tovushli kommunikatsiya ibtidoiy odamlarga yashay olish uchun asosiy zarur vositalardan biri edi.

J.Godfrua keltirgan chizmada sharhimizni yakunlaylik. Unda yozilishicha, qoyalarga o'yib solingan birinchi tasvirlar 30.000 yil oldin paydo bo'lgan (23.58.57). Dehqonchilik davri esa 20.000 yil ilgari boshlangan (23.59.18) va nihoyat, Iogann Gutenbergning bosma matbaa ixtirosi 550 yil oldin (23.59.59) amalga oshirilgan. Shunday qilib, zamonaviy ommaviy kommunikatsiya vositalari (OKV) tarixi butun borliq tarixida bir soniyani tashkil etarkan, xolos.

Ayrim mutaxassislarning aytishlaricha, ommaviy kommunikatsiya vositalari tarixini o'rganishni bevosita bosma kitob davridan boshlash to'g'ri bo'ladi. Bunday fikrga qo'shilish qiyin. Chunki OKVni o'rganish bevosita ushbu vositalardan ko'ra insonning ijtimoiy tabiati va psixologiyasiga ko'proq bog'liqdir. OKV texnikasi — jonsiz, o'lik vosita. Unga hayot va ma'no bag'ishlovchi esa insonlardir. Misol keltiraylik: matbuot paydo bo'lganiga 550 yil to'lgan bo'lsa, televidenie bor-yo'g'i 70 yil oldin kashf etildi. Ya'ni, rasmiy xronologik yondashuvga ko'ra, matbuot televideniedan 8 marta ko'proq umr ko'rgan, demak, tarixiy, kasbiy tajribasi va xizmatlari jihatidan OKV orasida, so'zsiz, birinchi o'rinni egallashi kerak. Aslida esa, bunday emas. Doimiy teleko'rsatuvlar efirga chiqqandan keyin yigirma yil o'tar-o'tmas televidenie matbuotni orqada qoldirdi va hanuzgacha ham OKV orasida hukmronlik qilib kelmoqda.

Bugungi kunda aniq bo'ldiki, televideniedan g'oliblikni hozircha faqat internet olishi mumkin. Keyin esa vaqt ko'rsatadi: fan-texnika taraqqiyotining bu qadar jadal sur'atlari yaqin orada tag'in ham ilg'orroq aloqa va axborot vositalarini dunyoga keltirishi hech gap emas.

Lekin nega shunday bo'ldi? Chunki insonning psixologiyasi va ommaviy axborotni qabul qilish xususiyatlari nafaqat matbuotga xos mantiqiy fikrlashga, balki undan ham ko'ra ko'proq insonning audiovizual imkoniyatlariga asoslangan. Audiovizual xususiyatlar va imkoniyatlar esa, odamzodda uzoq ming yilliklar davomida shakllanib kelgan. Buni bilmasdan turib na insoniyat tarixini, na zamonaviy OKV samaradorligini tushunib bo'lmaydi.

OKV tarixining umumiy davriylanishi. Biz OKV tarixini ikki yirik davrga bo'lib ko'rishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

I davr — matbuotgacha bo'lgan ommaviy kommunikatsiyalar;

II davr — matbuot, radio va televideniening paydo bo'lishi va rivojlanishi.

Birinchi davr ancha uzoq davom etgan va o'z navbatida, xronologiya jihatidan katta ichki qism va bosqichlarga ega. Yer shari vujudga kelishidan ongli inson paydo bo'lishigacha bo'lgan birinchi qism to'rt bosqichdan iborat. Birinchisi — yer shari (borliq)ning paydo bo'lish va rivojlanish bosqichi. Yuqorida aytganimizdek, ushbu jarayon bir mlrd yil davom etgan. Demak, shu vaqt mobaynida yer yuzida hayot paydo bo'lishi uchun shart-sharoitlar asta-sekin shakllana borgan. Ushbu bosqich yerda hayot, ya'ni, jonli mavjudotlar vujudga kelishi bilan tugallangan.

Jonli mavjudotlar bosqichi deb atash mumkin bo'lgan ikkinchi bosqichning davomiyligi 930 mln yilga teng. Bu davrda yer sharida jonli mavjudotlarning har xil turlari paydo bo'lib, rivojlanib, o'zgarib va yangi turlarga aylanib, birinchi primatlar ro'yobga chiqishi bilan tugagan. Jonli mavjudotlarning rivojlanishi hayotiy amaliyot va o'zaro kommunikatsiyalar shaklida amalga oshgan.

Uchinchi — primatlar bosqichi — 62,5 mln yilni tashkil qiladi. Birinchi primatlar — oziq-ovqat qidirish, sovuq va issiqlikdan o'zini asrash, ijtimoiy muloqot o'rnatish natijasida rivojlangan ushbu bosqich bugungi kundan 7,5 mln yil ilgari dastlabki odam qiyofasidagi mavjudotlar (xominidlar) paydo bo'lishi bilan yakun topgan.

To'rtinchi bosqich — xominidlar bosqichi bo'lib, 7,3 mln yil davom etgan. O'zlaridan oldin yashagan jonli mavjudotlar kabi, ular ham yashash va rivojlanish uchun turli xildagi axborotlarga muhtoj bo'lgan. Amaliy faoliyat va yangi axborotlarga ehtiyoj esa borib-borib, bundan taxminan 200000 yil avval birinchi ongli odamlar paydo bo'lishida asosiy omil xizmatini o'tagan.

II qism — ongli inson vujudga kelishidan matbuot ixtiro etilishigacha bo'lgan qism. Jami taxminan 200000 yilni o'z ichiga oluvchi bu qism besh bosqichdan iborat.

Birinchisi — aks ettiruvchi holat bosqichi. Mazkur bosqich jarayonida insonlar ongi borliqni shunchaki aks ettiruvchi holatdan aks ettiruvchi tushunish, bilish va niho'yat, borliqni ongli o'rganish bosqichlaridan o'tgan. Albatta, ushbu jarayonlar faqat o'z qabilasi va boshqa qabila a'zolari bilan bo'lgan ijtimoiy muloqotlar paytida amalga oshirilishi mumkin edi.

Ikkinchisi — aks ettiruvchi ong bosqichi. Odam ongi rivojlanishining ikkinchi bosqichi natijasida insonlar fikrlashning dastlabki cho'qqilariga — mifologik fikrlash darajasiga yetdilar. Bu, albatta, inson ongi avvalgi bosqichlarga nisbatan yangi pog'onaga ko'tarilganligining ko'rsatkichi edi. Ammo mifologik fikrlash ham bir holatda to'xtab qolmagan. Kundalik amaliy faoliyat, ijtimoiy kommunikatsiya va yangi axborotlarga bo'lgan ehtiyoj odamlar ongi hamda hayotining rivojlanishini uzluksiz ta'minlab turgan.

Uchinchi — mifologik fikrlash bosqichi. Bu tarzdagi fikrlash ham ancha uzoq vaqtni, aytish mumkinki, bir necha o'n ming yilliklarni qamrab olgan. Natijada, mifologik fikrlash insoniyatni uning hayotidagi keyingi ulug'vor bosqich bo'lmish mifologik ijodga olib keldi.

To'rtinchi — mifologik ijod bosqichi. Dastlabki davrlarda mifologik ijod sinkretik, umumiy xarakterga ega edi. Ya'ni, o'sha davrdagi ijod bir-biridan ajralmagan publitsistik — she'riy — dramatik — nasriy yo'sinda bo'lgan. Albatta, ushbu jarayonlar ham ko'p ming yillar davomida amalga oshirilgan.

Va nihoyat, **beshinchisi** — ongli ravishda axborot tarqatish bosqichi. Bunda insonlar mifologiy ijoddan o'tib, real fikrlash va ijod qilish natijalariga erishganlar. Ongli ijod esa faqat axborotni yig'ish va ishlash bilan chegaralanmagan, balki uni ommaviy ravishda tarqatish yo'llarini qidirishga ham undagan. Natijada, jurnalistikadan oldingi ko'rinishlar, jumladan, o'zaro axborot almashuvning majlislar, jarchilar, xat yozib olish, kitobat qilish, toshbosma va hokazo shakllari kelib chiqqan. Bu kashfiyotlar esa Gutenberg ixtirosi uchun puxta zamin yaratgan. Axborot tarqatish xususiyatlari odamlarda rivojlanishning barcha bosqichlarida mavjud bo'lib kelganligini e'tiborga olish zarur, albatta.

Bayon qilinganlardan umumlashma yakun chiqarish mumkinki, birinchi primatlar va inson qiyofasidagi odamlar shakllanishidan boshlab muayyan bir axborotni qabiladoshlariga yetkazishga intilish ommaviy ma'lumotlar paydo bo'lishiga asosiy sabab vazifasini o'tagan. Demak, odatda, axborot o'z tabiatiga ko'ra biror bir insonning shaxsiy ishi bo'lmasdan, ko'p hollarda ijtimoiy xarakterga egadir. Axborotlarning ishlab chiqilishi, jamoalar o'rtasida tarqatilishi va almashinuvi ongli insoniyat paydo bo'lishi va rivojlanishining asosiy mezonlaridan bo'lib xizmat qilgan.

Fikrlash esa, ayrim olimlarning aytishlaricha, shaxsiy ifoda shakli doirasida qolaveradi. Amaliyotda ommaviylik hukmronlik qiladi. Eng ajablanarlisi shundaki, miya, u alohida insonniki bo'lsa ham, aslida jamoaviy hosiladir. Chunki taqlidchilik har qaysi tirik mavjudot rivojlanishining asosiy usuli hisoblanadi. Odamlar ham bundan mustasno emas. Demak, inson miyasi va ongi — jamoaviy tushunchalar, ramzlar, taassurotlar va ishonchlar sandig'i, ularni ishlab chiqadigan va tarqatadigan vositadir. Keyingi rivojlanish, jumladan, axborot ishlab chiqish va tarqatish esa, faqat ushbu asosda va ko'pchilik qabul qilgan yo'nalishda amalga oshadi.

2-fasl. Ongli insonlar shakllanishida kommunikatsiyalarning o'rni

Ijtimoiy muloqot va ongli inson. Odamzod paydo bo'lgan paytidan boshlab o'zining jonini asrash va yashash sharoitlarini yaxshilash bilan band bo'lib keladi. Buning uchun u tabiat noqulayliklarini (yomg'ir, qor, jazirama issiq, hayvonlar tomonidan xavf, oziq-ovqat topish va hokazo) yengishi kerak edi. Bunga har bir insonning yakka o'zi erishishi mumkin

emas, shuning uchun ular jamoa bo'lib yashashga majbur bo'lishdi. Tabiat injiqliklarini odamlar faqat kuch birlashtirib yengishlari mumkin edi. Ongli odamlarning dastlabki ibtidoiy jamoalari qachon paydo bo'lganliklari haqida olimlarning fikrlari har xil — miloddan avvalgi 200 ming yildan 35 ming yilgacha bo'lgan davr ko'rsatiladi. Demak, insoniyat jamoa tarzida yashayotganiga hech bo'lmaganda 35—40 ming yil to'ldi.

Jamoaviy yashash esa faqat ijtimoiy axborot almashuvi natijasida yuzaga kelishi mumkin edi. AQSH olimi Jon Dyui aytganidek, jamiyat — bu kommunikatsiyadir. Bu ommaviy kommunikatsiyasiz kishilik jamiyatining nafaqat faoliyati, hatto, uning paydo bo'lishi ham mumkin emas edi demakdir. Chunki, shunchaki biologik birlashish uzoqqa bormaydi, jamoatni faqat ijtimoiy birlashuv, ya'ni, ijtimoiy munosabatlar orqali tashkil etish mumkin. Ongli inson paydo bo'lishi uchun juda zarur vosita — odamlar bir-birini tushunadigan aloqa — aynan shunday vujudga kelgan.

Umuman olganda, ibtidoiy odamlar yashaydigan sharoitlarni quyidagicha tasniflash mumkin: mehnat va munosabatlar vositalari; oziq-ovqat va dam olish; o'zini himoya qilish va hissiyotlarini boshqalarga bildirish yo'llari; yashash va hayotda biror bir yangilikka intilish harakatlari.

Shunday qilib, aytish mumkinki, odamning ijtimoiy tabiati faqat kommunikatsiyalar natijasida yuzaga kelishi mumkin edi. Ushbu kommunikatsiyalar, o'z navbatida, insonning yuksalishi uchun har bir tarixiy bosqichda yetakchi vosita bo'lib xizmat qildi. Ya'ni, kishilarning ushbu aloqalarga bo'lgan ichki ehtiyoji ijtimoiy aloqalarning asosiy manbayi edi. Ijtimoiy munosabatlarsiz esa ongli insonning shakllanishini tasavvur qilish mushkul.

Shu bilan bir qatorda insonning uzoq davrlar davomidagi ijtimoiy shakllanishiga bir xususiyat xos bo'lib kelganki, uning tabiatida hatto, bugungi kunda ham botiniy ong, ya'ni, beixtiyor hissiyotlar birinchi o'rinda va aksariyat hollarda ongli fikrlashdan ham ustun mavqeda turadi. Bu zamonaviy odamlar psixologiyasining ham yetakchi xususiyatidir.

Ibtidoiy jamiyatda yashagan odamlar, xuddi bugungi avlodlardek axborotni topish, tushunish, ishlash va tarqatishga doimo muhtoj edilar. Bunday jarayon insonning doimiy, uzluksiz holatidir. Asrlar osha ushbu kommunikatsiyalar son va sifat jihatidan yuksalib, ommaviylashib boravergan. Boshqacha aytganda, odamlar kommunikatsiyalarning hajmi, adadi ko'payishiga hamisha ehtiyoj sezib kelganlar.

Bu jarayon qanday amalga oshirilardi? Insonning ma'lum bir ma'lumotni ishlab chiqib, boshqalarga yetkazishi buning yagona yo'li edi. Chunki faqat shu holdagina axborot ayirboshlash sodir bo'lardi. Ovoz hamda jismoniy harakatlar (imo-ishora, mimika) asosiy vositalar xizmatini o'tardi. Imo-ishoralar yaqin atrof doirasida ish berishi mumkin edi, sal uzoqroq masofaga esa ovoz kerak bo'lardi. Shunday qilib, ibtidoiy odamlar o'rtasida jamoaviy kommunikatsiyalarni rivojlantirish uchun so'zga, keyinchalik esa nutqqa kuchli ehtiyoj paydo bo'ldi.

Odamlar tushunarli nutqdan o'zaro aloqada qachon foydalana boshlaganlari haqida ham olimlarning xulosalari har xil. Ayrim mutaxassislar fikricha, bunday aloqalar tarixi 2 mln yil, boshqalar esa bu jarayonni 1,5 – 1 mln va hatto, 200 yoki 75 ming yil oldin boshlagan, deb hisoblashadi. Har holda burro, aniq til ongli inson paydo bo'lishining dastlabki sharti xizmatini o'tadi, deb hisoblasak, xato qilmagan bo'lamiz. Bugungi kunda dunyoda so'zlashuv, muomala vositasi – tili bo'lmagan birorta xalq yoki elat yo'q.

Boshlang'ich bosqichda ongsiz ijtimoiy munosabatlar insonning jamoaviy tabiatidagi yetakchi xususiyat sifatida namoyon bo'ldi, tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi ushbu aloqalarni yangi darajaga ko'tardi. Boshqacha aytganda, kommunikatsiyalarning ommaviyligi til orqali keskin rivojlanib ketdi. Bunday munosabatlarga esa odamlarni kundalik hayot va amaliyot majburlagan. Qabiladoshlar, urug'doshlar o'rtasida iloji boricha ko'proq axborot tarqatish va olish orqali boshqalarga o'z ta'sirini o'tkazish uchun harakatlar odamzod vujudga kelgan, ya'ni, ibtidoiy davrlardan boshlangan.

Insonlar o'rtasidagi munosabatlarda kommunikatsiyaning asosiy vositasi bo'lmish ongli so'zning tug'ilishi katta tarixga ega. So'z va til – bu odamzotning million yillar davom etgan jiddiy aqliy mehnati hosilasidir. Boshqa biror bir yutuq kishilar uchun so'z xitrosidek qiyin qo'lga kiritilmagan. Shu bilan bir qatorda aytish kerakki, so'zdek ulug', buyuk kashfiyot odamlar tarixida boshqa bo'lmagan. O'z ahamiyatiga ko'ra ushbu kashfiyot insonning paydo bo'lishi bilan deyarli teng qiymatga ega. Aytish mumkinki, sayyoramiz jami to'rtta buyuk bosqichni boshidan kechirgan – bu uning o'zi, hayot, inson va nutqning paydo bo'lishidir.

So'zning yuzaga kelishi inson jismoniyatidan keyin uning ikkinchi, ma'naviy tug'ilishi bo'ldi. So'z odamzotni ommaviy kommunikatsiya va aqliy rivojlanish tomon da'vat etdi. Shunisi ham qiziqki, turli odamlarning o'zaro munosabatlari paytida bitta so'z ostida hamma uchun bir xil ma'noni anglashlari ham oson kechmagan. Bunday vaziyatlar jurnalistlarga yaxshi ma'lum.

So'z orqali amalga oshirilgan tovushli kommunikatsiya ming yillar davomida juda sekinlik bilan vujudga keldi. Shu vaqt davomida insonlar bir-birini yaxshiroq tushunishga harakat qilgan, turli qabila va elatlar o'zaro yaqinlasha borgan. Ammo bugungi mezonlar bilan o'lchasak, insonning gapirish imkoniyatlari nihoyatda past sur'atda rivojlangan. Tovushli kommunikatsiya, so'zlar va nutq uzoq davr mobaynida taraqqiy topganligiga asosiy sabab – insonning ibtidoiy ongidir.

So'zning yana bir, balki eng muhim xususiyatiga e'tiborimizni qarataylik. Tilni shaxslar emas, xalq yaratadi, degan naql bor. Bu juda to'g'ri fikr. So'zlarni ham odatda, xalq topadi. Ayrim so'zlarni olimlar, yozuvchilar yoki tilshunoslar yaratgan bo'lishlari mumkin. Lekin hatto shu so'zlar ham keng omma foydalana boshlagandan keyingina tan olinadi,

keng muomalaga kiradi. Boshqacha aytganda, soʻzda alohida shaxslarning emas, balki jamoaning ongi oʻz aksini topgan. Har bir soʻzda odamzod ongining oʻzoq davr davomidagi evolutsiyasi — tadrijiy rivoji bevosita yoki bilvosita mujassamlashgan. Har bir soʻz orqali boshqalarga maʼlum bir maʼnoni yetkazgan, uni anglagan odam esa yangi va foydali maʼlumotga ega boʻlgan. Shu sababli soʻz ibtidoiy inson uchun sehrli kuchga ega edi.

Soʻz, nutq va ular orqali kommunikatsiyada bir-ikki emas, koʻplab odamlarning jamoaviy donoligi oʻz ifodasini topgan. Soʻzlar vositasida deyarli kuch ishlatmasdan ancha maʼnoni anglash mumkin boʻladi. Aniq bir jismoniy harakatdan koʻra soʻz odamga koʻproq foyda keltirgan. Tasavvur qilaylik, agar odam maʼlum harakat bilan faqat yonidagi daraxtdan mevani uzib olishga erishgan boʻlsa, soʻz orqali u mevazor qaerdaligini bilgan va boshqalarga tushuntirgan. Shuning uchun soʻz va nutq ongli insonlarga yashash dasturi sifatida xizmat qilgan, desak adashmaymiz.

Ayrim mutaxassislarning fikricha, soʻzning akustik, yaʼni, talaffuziy imkoniyatlari soʻz paydo boʻlganidan keyin amalga oshirilgan. Bunday taxminlarga qoʻshilish qiyin. Bizning nazdimizda, har bir soʻzning akustik imkoniyatlari oʻsha soʻzning oʻzi bilan birga rivojlanib, mukammallashib borgan.

Albatta, akustik xususiyatlar ommaviy kommunikatsiyalar sifatida optik usullarga qarshi turgan, lekin bu boshqa masala. Bugungi kunda ushbu ikki jihatga gazeta bilan radio toʻgʻri keladi. Odamzod paydo boʻlganidan beri ommaviy kommunikatsiyalarning barcha turlari faqatgina ushbu ikkala usulga asoslanib kelgan.

Ibtidoiy jamiyatning umumiy kommunikatsiya manzarasiga chizgilar. Kommunikatsiya deganda, biz tirik mavjudotlar oʻrtasida jismoniy ogʻzaki yoki vizual axborot almashinuvini tushunamiz. Insonlar oʻrtasida bunday munosabatlar ongli ravishda tovushli yoki optik vositalar orqali amalga oshiriladi. Hayvonot dunyosida axborot almashish tovushli yoki tasviriy signal yordamida roʻy beradi.

Insoniyat olamida ommaviy kommunikatsiya vositalari qachon paydo boʻladi, degan savolga javob berishga harakat qilaylik. Agar mazkur tushunchaning zamonaviy maʼnosidan kelib chiqsak, bunday kommunikatsiyalar avval gazetalar, jurnallar, keyinchalik ular safiga qoʻshilgan radio, televidenie va internetning hayotga kirib kelishi bilan paydo boʻladi, degan javob haqiqiy boʻlardi. Bugungi barcha lugʻatlar va ensiklopediyalar mazkur savolga aynan shunday javob bermoqda. Eng topqir mualliflar mazkur izohga «zamonaviy» soʻzini qoʻshib qoʻyadilar va bu bilan toʻgʻri qiladilar. Nega bunday?

Chunki ommaviy axborot vositalarining tarixi nuqtayi nazaridan ommaviy kommunikatsiyalar deb, faqat matbuot va elektron OAVni atash uncha ham toʻgʻri ermas. Bunday mezon tanlanganda, biz XV asrdan oldingi uzoq ming yilliklar ichra amal qilib kelgan ommaviy kommunikatsiya turlarini nafaqat fandan, balki butun insoniyat hayotidan ham

o'chirib tashlashga uringan bo'lamiz. Bu esa g'ayrilmiy yondashuvdir. Ushbu fikrimizni isbotlashga harakat qilib ko'ramiz.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, ibtidoiy jamiyat va ongli inson kommunikatsiyalarsiz paydo bo'lishi mumkin emasdi. Insonlar jamiyatida esa, garchi ibtidoiy shaklda bo'lsa ham, kommunikatsiyalar, jumladan, ommaviy tarzda ham amalga oshirilgan. Albatta, o'sha vaqtlarda ommaviy kommunikatsiyalar hozirgidek yuz millionlab odamlarni qamrab olmagan. Chunki, birinchidan, u davrlarda yer sharida bir necha milliardlab kishi yashamagan, ikkinchidan, radio, televidenie va internet kabi vositalar bo'lmagan. Masalan, miloddan 3500 yil avval yer yuzida bor-yo'g'i 80 mln odam yashagan, xolos. Demak, ibtidoiy davrlarda mavjud bo'lgan kommunikatsiyalar manzarasiga ilmiy va tarixiy tavsif berishda o'sha vaqtlardagi sharoitlardan kelib chiqishimiz to'g'ri bo'ladi.

Ibtidoiy jamoa tuzumi shakllanishi xronologik jihatdan asosan tosh (paleolit) davriga to'g'ri keladi. Tosh davri esa taxminan 1,8 mln yil oldin boshlanib, miloddan 8 ming yil avval tugagan. O'z navbatida, tosh davri — qadimiy paleolit (1,5 mln — 35 ming yil), o'rta mezolit (35 — 10 ming yillar) va yangi tosh davri — neolit (10 — 8 ming yillar)ga bo'linadi hamda bronza davri bilan almashadi. Yuqorida aytganimizdek, ongli inson qadimiy paleolit davrining oxirrog'ida vujudga kelgan.

Paleolit davrida odamsimon mavjudotlar ko'proq oziq-ovqat qidirish va ov qilish bilan kunlarini o'tkazar edi. Ongli insonlar paydo bo'lishi vaziyatni keskin o'zgartirdi. Odamlar chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullana boshladilar. Ularning oziq-ovqati, yashash joylari va kiyinishlari birmuncha yaxshilandi. Natijada, odamlarning bo'sh vaqti biroz ko'paydi. Bu esa ular o'rtasida ijtimoiy aloqalarni kengaytirdi va o'zaro munosabatlar ta'sirchanligini oshirdi. Shunday qilib, qadimiy paleolitdagi ibtidoiy odamlar to'dasi ommaviy kommunikatsiyalar yordamida ibtidoiy jamoa tuzumi bosqichiga o'tdi. Ongli insonning shakllanishi (antropogenez) bilan ibtidoiy jamiyatning shakllanish (sotsiogenez) jarayonlari vaqt jihatidan bir davrga to'g'ri kelib, o'zaro chambarchas bog'lanib ketdi.

Paleolit davridagi kommunikatsiyalarni yuqorida keltirgan ma'lumotlar orqali asosan nazariy jihatdan tasavvur qilishimiz mumkin. Arxeologik qazilmalar esa bizga faqat insonning o'sha davrga oid mehnat qurollarini topishga imkon berdi. Biroq bir masalada shubha bo'lmasligi kerakki, o'sha davrlarda ijtimoiy kommunikatsiyalar, albatta, mavjud va ancha rivojlangan edi, chunki busiz kishilik jamiyatining o'zi bo'lishi mumkin emasdi.

Vaqt o'tgan sari ibtidoiy jamoalar son va ko'lam jihatdan ko'payib, kengayib boraverdi. Biror alohida oila yoki qabila boshqa jamoalarsiz yashay olmasdi, chunki ular faqat birlashib ovga chiqishlari va yashash uchun joylar shayllashlari, mumkin edi. Jamoalar orasidagi munosabatlar ommaviy kommunikatsiya shakllarida amalga oshirilardi. Qabila a'zolarining soni avvaliga o'nlab, yuzlab, keyinchalik esa minglab odamlarni

tashkil etdi. Kengaygan jamoalarning ichki tuzilishi ham asta-sekin murakkablasha bordi. Shu sababli ommaviy kommunikatsiyalar nafaqat qabilalardan tashqi, balki ichki ko'rinishlarga ham ega bo'ldi. Qabila oqsoqollari yoki sardorlari qavmidan ko'tarilib chiqib, tabiiyki, kommunikativ jarayonlarni o'z qo'llariga olishdi.

Eng qizig'i shundaki, mezolit va neolit davrlarida keyinchalik jurnalistika uchun juda kerakli bo'lgan bo'yoqlar kashf etilib, ular yordamida ibtidoiy odamlar tomonidan tog'lar, qoyalar hamda g'orlarda turli tasvirlar tushirilgan. Bu borada keyinchalik to'xtalamiz. Hozir esa jurnalistikaning vujudga kelishi uchun juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan bir ixtiro – bosma usulga e'tiborimizni qarataylik. Qadimshunoslik qazilmalari va tadqiqotlari natijasida shunday fakt ma'lum bo'ldiki, paleolitning turli bosqichlarida ishlab chiqarilgan loy va sopol buyumlarga bosma naqsh (ornament)lar ham tushirilgan ekan. Bu ibtidoiy odamlar bosma trafaretidan foydalanib, o'z mahsulotlarini adad (tiraj) shaklida, ko'p nusxada chiqarishga erishganlarini ko'rsatadi. Adadiylik esa ommaviy kommunikatsiyalarning yetakchi belgisidir.

Yana bir-ikki ommaviy kommunikatsiyaning jurnalistikaga yoki adadiylikka tegishli ibtidoiy shakllariga diqqatimizni jalb qilsak. Arxeologlarning isbotlab berganlariga qaraganda, dastlabki ko'p nusxali buyumlardan biri odamlarning shaxsiy muhrlari bo'lgan ekan. Bunday muhrlar qadimiy Sharqning barcha mamlakatlarida topilgan. Eng qadimiy muhrlarda ma'lum bir belgi yoki tasvir tushirilgan bo'lsa, vaqt o'tib va yozuv paydo bo'lganidan keyin muhrlarda egasining ismi hamda lavozimi o'yib yozila boshladi. Muhrlar loy, g'isht, barg, po'stloq yoki matoda bitilgan shartnomalarga bosilgan.

Biz kuzatgan yana bir muhim masala «to'rtinchi hokimiyat» tushunchasiga yaqin. Olimlarning uqtirishlaricha, ibtidoiy qabilalarda jamoatchilik fikri juda yuqori turgan va hal qiluvchi kuchga ega bo'lgan. Tarix ilmidagi bunday jarayonlar «ibtidoiy demokratiya» deb nom olgan. Qabila yoki urug' a'zolari paydo bo'lgan muammoni jamoaning umumiy yig'ilishida o'rta qo'yib, muhokama qilishgan. Shundan keyin ko'pchilik fikriga asoslanib qaror chiqarilgan va uning bajarilishi hamma uchun majburiy bo'lgan. Jamoatchilik fikriga bo'ysunmagan odam qattiq jazolangan. Boshliq va sardorlarning gapi uncha ham muhim deb hisoblanavermagan. Qarangki, hatto ibtidoiy jamiyatda, ya'ni, hali qonun, sud va ijrochi tuzilmalar bo'lmagan davrlarda ham jamoatchilik fikri o'ta ahamiyatli hamda yetakchi mavqega ega bo'lgan.

Keyingi davrlarda yuzaga kelgan dastlabki qonunlar ham muayyan bir topqir, aqlli inson tomonidan yozilmagan. Mutaxassislarning ta'kidlashlaricha, ibtidoiy qonunlar oqsoqollar tomonidan tayyorlangan va ularning majlisida muhokama qilingandan so'ng tasdiqlangan.

Yana bir tushunchani o'rta qo'yaylik. Fikrimizcha, har bir ongli insonda boshqa instinktlar qatori ommaviy kommunikatsiyalarga nisbatan

ham qandaydir tug'ma sezgi bo'ladi. Aynan shu sababli u jamoaviy kommunikatsiyalarsiz yashay olmaydi. Mazkur sezgilarning inson tomonidan turli usullarda: jamoa, oila, qabila oldida, devor va toshlardagi rasm hamda yozuvlarda, yog'och yoki marmarda o'yilgan haykalchalarda va hokazo tarzda ifodalanishi juda uzoq qadimiy davrlarda boshlangan. Bu ishlarni bajaruvchi, o'z mehnatidan keng jamoa xabar topishini ongsiz holda bo'lsa ham, sezardi va barcha harakatlarini shunday e'tiborga sazovor bo'lishga va uni oqlashga yo'naltirardi.

Ibtidoiy kishining ruhiy holati shunday bo'lganki, u qaerda bo'lmasin va nima qilmasin, har doim uzluksiz kommunikatsion maydonda yashayotganini ongsiz yoki ongli ravishda his qilib turgan. Shu boisdan jamoa o'rtasidami, yolg'iz holdami, ovda, o'rmonda yoki cho'ldami — qat'i nazar, o'zini yakka sezmagani. Chunki u o'zining jismoniy badanini ikkinchi bir ruhiy dunyo bilan birga deb hisobladi. Ushbu jamoaviy ruhiy holat ibtidoiy insonga ko'p ming yillar davomida xos bo'lib kelgan va eng avvalo, uning ongida, keyinchalik esa din hamda mifologiyada o'z aksini topgan.

Din va mifologiya — ommaviy kommunikatsiyalarning boshlang'ich shakllari sifatida. Din. Ibtidoiy kishining shunday atalishiga asosiy sabab — uning fikrlash qobiliyatlari ancha past va zaif bo'lganligidir. Garchi ongli inson deb tavsiflansa-da, u paytlardagi odamlar ongi hali rivojlanishning ilk bosqichlarida edi. Shu sababli ibtidoiy odamlar na o'zini, na tabiatdagi hodisalarni tushunishdan o'zini edilar. Atrof muhit ularga jonli ruhlarga to'lib ketgandek tuyulardi va zaif tasavvurlaridagi shu ruhlardan qo'rqib, ularga sig'inishga tushunardilar. Natijada, inson tomonidan tevarak-atrofnı o'rganish uchun foydalanilgan birinchi fikrlash shakli — diniy fikrlash paydo bo'ldi.

Nazarimizda, ongli insonning shakllanishi diniy fikrlash hamda bilishning uyg'un rivojlanish jarayonida, ayni bir paytda yuz bergan. Chunki diniy shaklda bo'lsa-da, bunday fikrlash ham insonning aqli ancha o'sganligiga dalolatdir. Qadimgi odamlar g'or va qoyalarga tushirilgan eng burungi rasmlarda o'zlari ovlaydigan, lekin yakkama-yakka olishuvda kuchlari yetmaydigan bahaybat hayvonlarni ilohiylashtirganlar.

Bobning boshida biz so'z insondan qanday ajralgani va shuning natijasida ommaning mulki sifatida xizmat qila boshlaganini haqida aytib o'tgan edik. Diniy fikrlash ham xuddi shunday jarayon mahsulidir. Odamlar tabiat hodisalarini (o'rmonni alanga qoplashi, suv muzlashi, qor va yomg'ir yog'ishi, momaqaldiroq tovushi va chaqmoq urishini) tushunmasdan, ulardan qo'rqib, ko'zga ko'rinmaydigan alohida, jonli mavjudotlar sifatida qabul qilganlar, kishilik jamiyatidagi ijtimoiy munosabatlarni tabiatga bo'lgan munosabatlariga o'tkazganlar. Tabiat hodisalari dahshatli va tushunarsiz bo'lganligi sababli «ularning egalari» ham odamlarga juda yirik va kuchli tirik mavjudotlar bo'lib tuyulgan. Shu tariqa bir qator xudolar paydo bo'lgan va deyarli har doim takrorlanib turadigan har qaysi

tabiat hodisasining o'z xudosi bor deb tushunilib, ularga ma'lum nomlar berilgan.

Din tarixining birinchi bosqichi fetishizm bo'lgan. Fetish — bu xudolarning ibtidoiy ko'rinishlari edi. Ong ilgariqlagan sari din ham rivojlanib, murakkab shakllar kasb eta bordi. Fetishlarga nisbat berilgan sehrli kuch inson ongida ulardan ajratilib, yiriklashtirilib, alohida qudratga, ilohiy obrazlarga aylantirildi. Zardusht davrigacha butun dunyoda ko'p-xudolik hukmron bo'lib kelgan.

Din insonlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirishga beqiyos katta hissa qo'shdi. Bu ikki ko'rsatgich bilan izohlanadi. *Birin-chidan*, din o'zini ibtidoiy jamiyatda va undan keyingi jamiyatlarda insonlarni birlashtiruvchi eng qulay va qudratli kommunikatsiya vositasi sifatida ko'rsata oldi. Va paydo bo'lishidan to milodiy XV–XVI asrlargacha shunday vosita sifatida xizmat qildi. Shundan keyin esa xalqni birlashtiruvchi birinchi ijtimoiy, siyosiy va harbiy kuch sifatida dindan nisbatan xoli mavqeda shakllangan davlat apparati maydonga keldi. Ikkinchidan, din ommaviy kommunikatsiyalarning boshqa turlari — fan, ta'lim, siyosat, ma'naviyat va hokazo sohalarning vujudga kelishi hamda taraqqiy etishiga sababchi bo'ldi.

Olimlar ong va madaniyat endi-endi paydo bo'lgan paytlarda insonning fikrlash darajasi hozirgi yosh bolaning fikrlashiga teng edi, degan fikrni ta'kidlaydilar. Ibtidoiy odamlar borliqni sodda va yaxlitligicha tushunganlar. Diniy fikrlash o'zida falsafiy, axloqiy, badiiy va ilmiy dunyoqarashlarni mujassam etgan edi. Shuni ham aytish kerakki, eng qadimgi odamlarda diniy fikrlash tafakkur yuritishning yagona usuli bo'lgan. Ibtidoiy odam mulohaza qilishicha, uning o'zi qanday o'ylasa, butun borliq — daraxtmi, daryomi, yomg'irmi va hokazo — barchasi xuddi shunday o'ylash qobiliyatiga ega. Bunday odamlarga tabiat shiddatli kuchga ega bo'lib ko'ringan va shu sababli ham tabiatni ilohiylashtirganlar. Bularning hammasi, albatta, insonlar o'rtasidagi har kungi ommaviy munosabatlarda amalga oshirilgan.

Odamlarning amaliy hayoti va tajribasi qanday ijtimoiy qatlamlarga tegishli bo'lsa, ular o'z xayolida yaratgan diniy dunyo, o'sha dunyodagi tasvir va obrazlar ham ayni shuning ifodasi bo'lgan. Jismonan yoki aqlan zo'r inson kuch-darmonsiz odamlarni qanday boshqarsa, kishilik jamiyati xuddi shu tarzda xudolarni kuchli hisoblab, o'zidan ustun qo'yg'an va ularga talpingan. Ibtidoiy odamlar qaysi qabila, guruh, sardor yoki shaxs noto'g'ri ish qilsa, xudo tomonidan o'sha vaqtning o'zida yoki keyinchalik jazolanishiga haqiqatdan ham ishonishgan. Aslida, tabiat hodisalari o'z qonun-qoidalariga binoan ro'y bergan, odamlar esa bir-birlari bilan munosabat o'rnatish uchun tasavvurlarida shunday mo'jizalarni yaratganlar va shu ixtirolarini haqiqiy reallik deb qabul qilganlar.

Bir qaraganda, din o'sha davrdagi odamlarning tabiat oldidagi kuchsizligining dalolati sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, u aynan

o'sha qiyinchiliklarni yengish vositasi bo'lib xizmat qilgan. Odamlar o'z maqsadlariga erishish uchun diniy xulq tarzida o'ylab topgan xudolarini ustuvor bilganlar, turli taomlardan nafslarini tiyib, ko'pchilikka yoqmaydigan xatti-harakatlardan voz kechganlar. Hatto, egasining iltimosini bajarmagan fetishlarni sindirib tashlab, navbatdagi bozor kuni uyiga yangi fetish sotib olib kelganlar. Xullas, din inson va kommunikatsiyalar tarixida ulug'vor o'rin tutgan.

Endi miloddan avval paydo bo'lgan ikkita asosiy – dunyoviy dinlarga qisqacha to'xtalib o'tsak. Olimlarning fikricha, kishilik jamiyatida jahon miqyosida birinchi dunyoviy din asoschisi Zardusht hozirgi O'zbekiston hududida, Xorazmda yashagan va ijod qilgan. Keyinchalik unga odamlar tomonidan payg'ambar nomi ham berilgan. Zardusht so'zi «zard ushturi» (sariq tuyadagi odam) degan ma'noni bildiradi. Taxmin qilish mumkinki, Zardusht o'z targ'ibotini sariq tuyada yurib amalga oshirgan. Keyinchalik uning so'zlari yozib olinib, hosil bo'lgan kitob «Avesto» deb atalgan. Mazkur qo'lyozma kechi bilan miloddan avvalgi VI asrda yuzaga kelgan. 2,5 ming yildan beri dunyodagi ilm ahli ushbu manbaga yuqori baho berib, odamzot tamadduniga buyuk hissa qo'shganligini ta'kidlab kelmoqda. Faqat sovet davrida bu kitob haqida gapirishga uncha yo'l qo'yilmadi. Shu sababli hozirgi avlod u bilan deyarli tanish emas.

Mazkur manba va uning ahamiyatini O'zbekistonning bir qator taniqli olimlari o'rganmoqdalar. Ammo yurtdoshlarimizdan oldin, o'tgan asrlarda ushbu kitob haqida nemis, fransuz, rus, hind mutaxassislari ancha yaxshi fikrlar bildirishgan. «Avesto» ko'p mamlakatlarning ilmiy adabiyotlarida, jumladan, ensiklopediyalarda ham yuksak baholanadi. Zardushtiylik bir necha asr davomida bir qator xalq va davlatlarning (Markaziy Osiyo, Eron va hokazo) rasmiy dini ham bo'lgan. Kitobning asosiy maqsadi – yaxshilik va yomonlik doimiy kurashda bo'lishini ta'kidlashdan va ushbu kurashda yaxshilik g'alaba qozonishiga ishonitirishdan iborat.

Asar Goxlar, Yasna, Vandidod, Yashtlar (mansur yashtlar bilan birgalikda), Vispirad, Kichik Avesto deb nomlangan oltita daftardan tashkil topgan. Qisqasi, «Avesto»da odamlar qanday yashaganlari taqdirda jamiyat ilgarilab ketishi mumkinligi tushuntirilgan. Bu kitob diniy, falsafiy, tarixiy, tashkiliy, psixologik, jamoaviy, axloqiy, adabiy ahamiyatga ega bo'lgan. «Avesto» so'zining o'zi keyinchalik «asos», «qonun» ma'nosini kasb etgan.

«Avesto»ga tavsif berish – alohida jiddiy izlanishni talab qiladigan ilmiy vazifa. Shu sababli biz u haqida qisqacha, faqat mavzuimiz nuqtayi nazaridan gapirib o'tamiz. Tashqi ko'rinishida «Avesto» 300 betga yaqin katta bichimdagi kitobdir. Unda kommunikatsiyalar tarixiga oid fikrlar ham anchagina. Bunday misollar ushbu manbaning birinchi betlaridan boshlab keltiriladi. Masalan, «Yasna»ning 30-xoti 2-bandida shunday deyilgan:

«Ey, hushyorlar! Quloqlaringiz bilan puxta eshitingiz, eng ezgu kalomlarni va yorug' niyat bilan – xoh er, xoh ayol – har biringiz nazar

✓ - 6 853 / 2¹⁷

tashlangiz, to buyuk hodisa ro'y bermasdan va odamlaringiz so'nggi manzilga yetmasdan ikki yo'ldan birini o'zingizga ixtiyor ettingiz-da, bu kalomlarni o'zgalarga ham yetkazingiz!» yoki «Yasna», 31-xot, 18-band: «Bas, sizlardan hech kim xonumon, shahar va butkul sarzaminni vayron etib, xarobaga aylatirguvchi durvandining so'z va ta'limotiga quloq osmang, balki uning qarshisida jangovor holatda turing!»¹ Barcha bandlari murojatnoma, gimn va nasihatlardan iborat mazkur kitob og'zaki nutq uslubida bayon etilgan. Agar biz qadimiy zamonlardan qolgan boshqa asarlar bitilgan davr va uslublarni e'tiborga olsak, to'la ishonch bilan aytish mumkinki, bu asar kommunikatsiya usullari tarixida buyuk namuna bo'lib xizmat qiladi.

Endi buddaviylik davri haqida. Miloddan avvalgi VII asr oxiri – VI asr boshlarida o'ziga to'q oila farzandi bo'lgan. Budda (asli ismi Siputra Gautama) ulg'aygach, boyliklaridan voz kechib, alohida yashagan, asta-sekin atrofida tarafdorlari uyushgan. Bir necha asrdan keyin u asos solgan buddaviylik dunyoviy dinga aylangan.

Buddaviylik dinining odamlarga yoqishi shundaki, uning asoschisi hamma odamlarni teng ko'rgan, biror bir tirik jonivorni o'ldirishni man etgan. Buddaparastlar dastlabki bosqichlarda o'z dinlarini uncha ham targ'ibot qilavermaganlar. Shuning uchun buddaviy matnlarda kommunikatsiyaning faol shakllaridan foydalanish haqidagi ko'rsatmalarni deyarli uchratmaymiz. Bu masalada «Avesto» ancha ustun turadi. Albatta, buning jiddiy sababi ham bor. Buddaviylik ko'pxudolikni inkor qilmaydi. Yakka-xudolik tarafdori bo'lgan Zardusht esa Axuramazdadan boshqa barcha xudolarni «dev» deb atagan hamda ular bilan kurashishga da'vat etgan.

Mifologiya. Mifologiyani qisqa qilib, odamzod tomonidan rivojlantirilgan diniy yo'nalishdagi dunyoqarash va ijod deb atasak bo'ladi. Dastlabki bosqichlarda mifologik muloqot og'zaki va vizual, ko'z bilan ko'rsa bo'ladigan shakllarda amalga oshirilgan.

Avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, diniy yoki mifologik tasvirlar eng qadimgi odamlar tomonidan fantaziya, ya'ni, hayoliy gaplar emas, balki real hayot va haqiqiy hodisalar, deb qabul qilingan. Bundan tashqari, mifologik sujetlar ko'p hollarda haqiqatdan ham ma'lum bir xalq va elat hayotida bo'lgan voqealarga asoslangan. Yillar o'tib xalq qahramonlari mifologik shaxslarga aylanib ketgan, masalan, Zardusht yoki Budda kabi. Miflarning mualliflari sifatida alohida bir kishini ko'rsatib bo'lmaydi, ularni bir yoki bir necha xalq yaratgan, sayqallagan.

Hali yozuv yaratilmagan qadim zamonlarda og'zaki mifologiya diniy tafsilotlar bilan qo'shilib, odamlar o'rtasida ommaviy kommunikatsiya uchun asosiy ijtimoiy mavzu bo'lib xizmat qilgan. Miflarda borliq yaxlit tizim sifatida ifodalangan va shu orqali ibtidoiy odamlarda ilmiy

---

¹ Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. Loyiha muallifi va ijodiy guruh rahbari N. Jo'rayev. T.: «Sharq». 2001. 10–12-betlar.

dunyoqarashning birinchi chizgilari paydo bo'lgan. Mifologiya yuksak darajada rivojlanib, tarkibiy qismlari butun bir tizimga aylanganidan keyin undan ijtimoiy ongning adabiyot, fan, mafkura, targ'ibot kabi yo'nalishlari ajralib chiqqan. Demak, din kabi mif ham, insoniyat madaniyatining ma'naviy negizini tashkil etdi, desak xato qilmagan bo'lamiz.

Agar meva yig'ish va ov qilish insonning jismoniy yashashini ta'minlagan bo'lsa, din va mifologiya uning ma'naviy hayotiga va axboriy xabardorligiga yordam bergan. Odam fikrlamasdan yashay olmaydi. O'ylash uchun mavzu kerak. G'oyalar esa har xil bo'lishi mumkin, chunki biron bilan janjallashishni rejalashtirish – bu ham o'ylash uchun mavzu. Boshqa g'oyalardan farqli o'laroq diniy va mifologik fikrlar insonning borliqni o'rganishiga yo'naltirilgan, shuning natijasida odamni ruhiy poklikka undagan. Buni esa, albatta, faqat axborotni yig'ish, ishlash va tarqatish orqali amalga oshirish mumkin edi.

Ayrim olimlar mifologiya eng qadimgi odamlarga borliqni o'rganish uchun yagona usul bo'lib xizmat qilgan, deb hisoblaydi. Bunday fikrlarga qo'shilish qiyin, albatta. Chunki, hech bo'lmaganda, ushbu vazifani mifologiya bilan birgalikda din ham bajargan. Aslida esa, bu ham yetarli emas. Ibtidoiy jamiyatdagi kommunikatsiyalar tarixini o'rganish shuni ko'rsatadiki, din va mifologiya ommaviy kommunikatsiyaning boshlang'ich bosqichlari bo'lib, keyinchalik uning yetakchi shakllariga aylangan. Ammo ular bilan birgalikda rivojlanmagan bo'lsa-da, boshqa usullar, masalan, og'zaki ijod yoki rassomchilik ham ishlatilgan.

Aslida, ibtidoiy sharoitlardagi din bilan mifologiyani bir-biridan ajratish juda qiyin, ularni bir-birisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Qadimgi manbalarda diniy g'oyalar mifologik tasvirlarga, ikkinchilari esa birinchilarga o'tib turgan hollar ko'p uchraydi. Mifologiya ham to'laligicha qabila va inson kundalik hayotining aksi bo'lgan. Masalan, qabila ichidagi kabi xudolar orasida ham katta va kichiklari, haq va nohaqlari, o'ylab-o'ylamasdan ish qiladiganlari bo'lgan. Yoki, ibtidoiy odamlar taassurotida, xudolar ham insonlar singari oila bo'lib yashagan. Xudolar orasida odamlardek chaqqoni, hunarmandi, adolatlisi, yalqovi, uddaburoni bo'lgan va hokazo.

Ko'rib turganimizdek, mifologiyada ibtidoiy davrdagi ongli insonning hayoti ko'zgdagidek ifodalab berilgan. Aynan shuning uchun mifologik qahramonlar oddiy odamlar kabi yuradilar, o'ylaydilar, gaplashadilar, xafa yoki xursand bo'ladilar, ishlaydilar, dam oladilar va hokazo. Masalan, daraxt yoki hayvonlarning gapirishi – mifologiya uchun oddiy hol. Ularga til bag'ishlanishining sababi – miflarni o'ylab chiqqan odamlar o'zlarining ijtimoiy munosabatlarga muhtoj ekanliklarini shu yo'l bilan ifodalashgan. Ya'ni, din kabi mif ham ibtidoiy odamlar tomonidan ijtimoiy muloqotni va ommaviy kommunikatsiyalarni rivojlantirish uchun yo'naltirilgan va keng xalq ommasiga xos dastlabki ijod turlari bo'lgan.

Din va mifologiya – inson hayotidagi dastlabki ommaviy mafkuralar.
Din va mifologiya eng qadimgi odamlar uchun nafaqat borliqni o'rga-

nishning yagona usuli, balki shu bilan birgalikda ibtidoiy kishilik jamiyati uchun birinchi ommaviy mafkura sifatida ham xizmat qilgan. Mafkura, soddaroq qilib aytganda, g'oyalar tizimidir. G'oyalar qachon tizimga bir-lashishi mumkin? Qachonki, ularning mualliflari ma'lum bir aniq maq-sadga yo'naltirilgan g'oyalar guruhini ishlab chiqsa va jamiyat a'zolarini ushbu g'oyalar ularning hayotini yaxshilashga qodir ekanligiga ishonтира bilsa. Aslida, muayyan din va mifologiyani targ'ib qilishda boshqa niyatlar, masalan, qabila boshlig'i yoki boshqa bir sardorni ulug'lash, butun jamoani yagona g'oya ta'sirida saqlash va hokazo maqsadlar ko'zlanayotgan bo'lishi ham mumkin.

Ammo, agar din va mifologiya to'g'ri tuzilgan bo'lsa, jamoa a'zolari uni payqamasliklari va o'zlarini dinga ishonuvchilar, deb o'ylashlari mumkin. Natijada, jamiyat a'zolari o'rtasida dinga va mifologiyaga imon keltirish shiori ostida aslida targ'ib qilinayotgan g'oyalarga ishonch hosil qilinadi. Qisqasi, din va mifologiya orqali ko'p hollarda haqiqatdan ham xudoga, diniy imonga ishonch o'rniga targ'ibot qilinayotgan g'oyaga e'tiqod qilish yuzaga keltiriladi. Shuning uchun din va mifologiya kishilik jamiyatida mafkura vazifasini bajarganligi olimlar tomonidan tan olingan.

Bugungi odamlardan farqli o'laroq ibtidoiy odamlarda sun'iy ishonchni shakllantirishga ehtiyoj yo'q edi, chunki ular tabiat bir qator jonli mavjudotlardan iboratligiga to'raligicha ishonishgan. Quyosh va oy qaerdan chiqishi hamda qaerga botishini, nima uchun shunday bo'lishi, suv nega qaynashi, yer nima uchun silkinishi — tabiatning shu kabi boshqa qonunlarini tushunmaydigan odamlarga bunday hodisalar qandaydir ba-g'oyat kuch-qudratli tirik jonlar, ya'ni, xudo yoki qahramonlar tomonidan amalga oshirilayotgandek tuyulgan. Ibtidoiy jamoa dastlab inson irodasiga bo'ysunmaydigan ijtimoiy hayot natijasi sifatida yuzaga kelgan, shuning uchun uning a'zolari jamoa vakillari o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tabiatga ko'chirishgan va butun borliq ularda inson qabilasiga o'xshagan birlashma tarzida taassurot qoldirgan.

Kishilik jamiyatidagi ommaviy kommunikatsiyalarda din hamda mifologiyaning o'rni ko'p olimlar tomonidan o'rganilgan va bu masalada talaygina asarlar yozilgan. Mazkur mavzuga qiziqadiganlar, jumladan, M.Jo'rayev, Yu.Borev, J.Vino, L.Levi-Bryul, E.Meletinskiy, B.Fontenel, Ya.Elsberg, K.Yung asarlariga murojaat etishlari mumkin.

Endi kishilik jamiyatida birinchi mafkura bo'lgan din va mifolo-giyaning alohida xususiyatlariga biroz to'xtalib o'tsak. Turli xalqlarda ayrim bir mazmundagi miflar mavjudligidan ushbu mafkura ibtidoiy odamlar uchun umumsayyoraviy xarakterga ega dunyoqarash tizimi bo'lganligi ko'rinib turibdi. Masalan, qadimiy Assuriya, Bobil, Eron, Misr va Xitoy xalqlarida koinot va borliq yaratilgani haqidagi miflar mavjudligi qayd etilgan. Osmon va yer, ota va ona kabi timsollar ta'riflangan miflar qa-dimiy Shumer, Eron va Xitoyda ko'plab uchraydi. Nuh to'foni, ya'ni, olamni suv bosishi haqidagi rivoyat ham eski manbalarda umumsayyoraviy

voqea deb hisoblangan edi. Ammo, keyinchalik o'tkazilgan tadqiqotlar natijasida ushbu mavzu qadimiy arablar, xitoy hamda yapon manbalarida topilmagani aniqlandi. Shunga qaramasdan, Nuh to'foni haqidagi rivoyat Xaldeya, Assuriya, Bobil, Eron xalqlarida borligi tasdiqlangan.

Kommunikatsiyalar tarixini o'rganish jarayonida biz uchun kutilmagan va shu bilan birga quvonarli natijalardan biri shu bo'ldiki, qadimiy dunyoda axborot, kommunikatsiyalarning xudolari ham bo'lgan ekan. Masalan, qadimiy Misr aholisi yozuv xudosini Ibs qushi shaklida tasvirlagan, buddaviylarda ham donolik va yozuv xudolarining haykalchalari bo'lgan.

Shunday qilib, din va mifologiya eng qadimiy insonlar uchun maqsadli yashashga, ta'lim va tarbiya tizimiga oid fanlar vazifasini bajargan. Ya'ni, o'sha zamonlarda din va mifologiya darsliklar, ensiklopediyalar, axloq kodekslari, maktab darsliklari va universitet ma'ruzalari xizmatini o'tagan. Ibtidoiy odamlar uchun ushbu afsonalar tuganmas bilim va kommunikatsiyalar manbayi bo'lib xizmat qilgan. Afsuski, bizgacha yetib kelgan ma'lumotlar ushbu ulkan xazinaning kichik bir qismini tashkil etadi, xolos.

Mazkur afsonalar uzoq mingyilliklar qo'lda yaratilgan bo'lsa-da, o'z sifati, ma'nodorligi va ahamiyatligi jihatdan bugungi matbuot, radio, televidenie va internetdagi xabarlardan deyarli qolishmaydi. Bugungi ommaviy kommunikatsiya vositalari uchun ham asosiy tashvish – mafkura targ'ibotidir. Farqi shundaki, ijtimoiy-siyosiy rivojlanish oqibatida umum-sayyoraviy mafkura o'rni ko'proq milliy mafkuralar egalladi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, diniy va mifologiya g'oyalari ko'p asrlar davomida publitsistik va jurnalistik asarlar uchun ham bitmas-tuganmas manba bo'lib xizmat qilib kelgan va ushbu jarayon hozir ham davom etmoqda.

3-fasl. Ibtidoiy ommaviy kommunikatsiyalarning yo'nalishlari

1. Dastlabki ommaviy kommunikatsiyalarning umumiy masalalari. Ommaviy kommunikatsiyalar jarayoni. Ommaviy kommunikatsiyalar chizmasi ibtidoiy qabilada ham, bugungi jamiyatda ham bir xildir. Bunday shartli tasvir to'rtta asosiy qismdan iborat: ommaviy axborotni ishlab chiquvchilar – tayyor mahsulot – uzatuvchi vosita – auditoriya. Ayrim mutaxassislar ikkinchi bo'g'inni ortiqcha deb hisoblab, uni birinchi bo'g'in bilan birlashtiradilar. Biz bu fikrga qo'shilolmaymiz, chunki axborot buyurtmachilari hamda tayyor mahsulot o'rtasida bir qator shaxslar: mafkurachilar, muharrirlar, jurnalistlar va boshqalar turishi mumkin va odatda turadilar ham. Ular axborot mazmunini o'z foydalariga o'zgartirishga intiladilar va ko'pincha o'z maqsadlariga erishadilar ham.

Ommaviy kommunikatsiyalarning samardorligi bir necha omillarga bog'liq. Ular ichida birinchi qatorda ushbu kommunikatsiyaga va ma'lu-

mot mazmuniga zarurat, odamlarning kundalik hayotida axborotning kerakligi, foydaliligi kabi omillar turadi.

Ushbu mezonga rioya qilmagan targ'ibotchilar faoliyatining umri qisqa bo'ladi. Bundan tashqari, axborot iloji boricha o'ng'ay vositalar orqali yetkazib berilishi shart. Keyingi talablar sifatida amaliy jihatdan qulaylik, axborot tarqatish doirasini iloji boricha kengaytirish hamda sur'atini oshirish va shu kabi xususiyatlarni sanab o'tish mumkin. Yuqorida aytganimizdek, ushbu holatlar eng qadim zamonlardan hozirgacha juda muhim hisoblanib kelmoqda.

Ma'lumki, uzoq o'tmishda axborot almashinuvi nafaqat bir oila, urug' yoki qabila, elat va xalq ichida, balki hududlararo ham amalga oshirilgan. Ibtidoiy jamiyatda millat bo'lmagan, ammo turli hududlar, mavzelar bo'lgan va ularda yashovchi odamlarning axborot ayirboshlashlarini bugungi mezonlar nuqtayi nazaridan xalqaro axborot almashinuvi deb baholashimiz o'rinli bo'ladi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, xalqaro miqyosdagi aloqalar bir yoki ikki vosita orqali o'rnatilmaydi, bunday munosabatlar bir necha yo'llar bilan amalga oshirilgan: savdo, jang, sayohatlar, quda-andachilik va hokazo.

Axborotning ommaviylashuv mexanizmi. Axborot ommaviylashuvining yagona yo'li — ma'lum bir inson yoki kishilar tomonidan ishlab chiqilgan xabarni boshqa odamlarga yetkazish, qancha ko'p odam xabardor qilinsa, shuncha yaxshi. Bu jarayonni qanday amalga oshirish mumkinligini tasavvur etishga harakat qilamiz.

Axborot kommunikatsiya kanaliga joylashtirilishidan oldin kimningdir ongida paydo bo'ladi, shakllanadi, rivojlanadi. Shu paytgacha u ommaviy kommunikatsiya emas. Xabar pishgandan keyin o'z muallifidan ajratiladi, begonalashtiriladi. Bu jarayon qay tarzda yuz beradi, degan savol paydo bo'lishi mumkin. Hamma gap shu yerda. Ongli inson ijtimoiy mavjudot bo'lganligi sababli yakka o'zi umr kechirolmaydi. Jamoa bo'lib yashash esa, eng avvalo, axborot ayirboshlashni talab qiladi. Shuning uchun odam axborotni o'ylab chiqadi, tayyorlaydi va keyin boshqalarga uzatadi. Shunday qilib, xabar o'z muallifidan ajratiladi va natijada oldin odatdagidek, keyin esa ommaviy kommunikatsiya paydo bo'ladi.

Demak, ayirboshlash uchun, eng avvalo, axborotni inson o'zi yuzaga keltirishi kerak. Bu jarayon esa faqat abstrakt fikrlash vositasida amalga oshirilishi mumkin. Abstrakt o'ylash, o'z navbatida, ibtidoiy odam uchun voqelikni o'rganib olishning yagona yo'li edi. Soddaroq qilib aytganda, abstrakt o'ylash kundalik hayotiy amaliyot jarayonida insonga duch keladigan narsa va voqealardan umumiy xulosa chiqara olish demakdir.

Masalan, ibtidoiy odam yuz, ikki yuz, ming martalab daraxtni ko'rganidan keyin uning hayolida daraxt tasviri shakllanib qoladi va shundan keyin daraxtni ko'rmasa ham uning qandayligini tasavvur qilishi mumkin. Xuddi shunday u qabiladoshlarini, tog'ni, g'orni, turli hayvonlarning tashqi ko'rinishini o'zlashtirib oladi. Natijada, ibtidoiy odam uchraydigan jonli

mavjudotlar yoki jonsiz narsalar shaklini nazariy jihatdan tasavvur etish qobiliyatini hosil qiladi. Suvni yuz, ming marta ko'rib, undan foydalanib, tozalash imkoniyati borligini o'zlashtirgach, keyinchalik bu xususiyatini ham o'z foydasiga xizmat qildiradi. Yoki xom va pishirilgan go'shtning farqini olaylik. Bunday harakatlar nazariy jihatdan buyumlar sifatini o'rganish va shu orqali ularni bir-biridan ajrata olish qobiliyatini tarbiyalaydi. Shu tariqa ongli inson asrlar davomida tovush, rang, ta'mr hamda hid bilish va boshqa shu kabi xususiyatlarni o'zlashtirib olgan.

Aynan shunday ajratishlar jarayonida odamlar ongsiz mavjudotlardan ongli insonga aylanganlar. Ya'ni, aytish mumkinki, nazariy fikrlash ongli inson shakllanishining asosiy yo'llaridan biri bo'ldi. Natijada, u o'zi ishlab chiqqan xabarni ham atrofdagilar anglashiga moslashtirib yetkazishga harakat qilgan. Ushbu jarayon ko'p mingyilliklarni o'z ichiga olgan. Axborotning ommaviylashuv jarayoni esa oldin qanday amalga oshgan bo'lsa, hozir ham aynan shunday qolgan.

Misol sifatida miflarni olaylik. Miflarda bir dunyo nazariy umumlashmalar o'z aksini topgan. Ular inson hayotining barcha jabhalarini qamrab oladi: oila va jamoa, do'st va dushman, yaxshilik va yomonlik, issiq va sovuq, osmon va yer, suv va olov va hokazo. Miflarda, shuningdek, juda ko'p turli ilmiy, axloqiy, iqtisodiy va boshqa turdagi ma'lumotlar mujassam. Shuning uchun hech ikkilanmasdan miflarni og'zaki ibtidoiy, ommaviy kommunikatsiya deb baholashimiz mumkin. Ya'ni, miflardagi g'oya, sujet, qahramon, tasvir, munosabat, baholar — bularning barchasi ommaviy axborotni nafaqat zamondoshlar o'rtasida bugungi radio kabi og'zaki adadlashtirishning, balki ommaviy axborotni keyingi avlodlarga yetkazishning ham samarali vositasidir.

Ibtidoiy kommunikatsiyalarning umumiy sinkretik xarakteri. Eng qadimgi odamlar real, haqiqiy va o'zlari o'ylab chiqqan sun'iy dunyoni farqlay ololmaganlaridan, ularni bir-biri bilan bog'lab turgan kommunikatsiya tizimlarining tarkibiy qismlarini ham ajrata bilmaganlar. Masalan, bugungi telejurnalistga videoqator bo'g'inlarini aytib bering deyilsa, u bemalol kadr, yaqin va uzoq plan, rakurs degan tushunchalarni keltiradi. Ibtidoiy odamlar o'rtalaridagi bog'lanishlar tabiiy kommunikatsiyalar bo'lsa-da, ular tovushni tasvirdan, qolaversa, ashulani musiqa yoki she'riyatdan, o'yinni pantomima yoki o'xshatishdan nazariy jihatdan ajratolmas edilar. Masalan, gulxan atrofidagi sahna ularda yaxlit, haqiqiy hayotiy voqea sifatida taassurot qoldirgan. Shunday qilib, xulosa chiqarish mumkinki, eng qadimgi odamlar tasavvurida tabiiy kommunikatsiyalar birlashgan-sinkretik xarakterga ega bo'lgan.

Ommaviy kommunikatsiyalarning ma'nosi va tabiatini to'g'ri tushunish uchun ularning yana bir muhim jihatiga e'tibor berish kerak. Kommunikatsiyalar faqat jonli mavjudotlar orasida bo'lishi mumkin. Ongli kommunikatsiyalar esa faqat ongli insonlarga xos vaziyat, hodisa. Tosh, loy, temir, yog'ochlarning shuuri yo'q, ular hech narsani tushunmaydi va

faqat axborot yetkazishning texnik vositasi sifatida xizmat qila oladi. Ushbu narsalarga tushirilgan tasvirlar esa kommunikatsiya mazmunini aks ettiradi. Ammo ongli kommunikatsiya faqat ongli odamlar o'rtasida yuz beradi.

Ibtidoiy kommunikatsiyalarning umumiy yo'llari. Bular qatoriga, eng avvalo, ibtidoiy san'atni kiritishimiz mumkin. Yuqorida aytganimizdek, eng qadimgi san'at sinkretik xarakterga ega bo'lgan. Mutaxassislar fikricha, bizgacha yetib kelgan bunday san'at namunalari taxminan 30 ming yil ilgari, ya'ni, tugab borayotgan paleolit davrida yaratilgan. O'yinlar ovda qilinadigan harakatlardan tug'ilgan bo'lsa, ashulalar o'yin va mehnat jarayonlaridan kelib chiqqan va hokazo. Bizning davrimizda Ispaniya (Altamira), Fransiya (Lasko, Montespan) va boshqa mamlakatlardagi g'or va tog'lardan o'sha davrlarda bitilgan minglab rasmlar topilgan. Odamlar va hayvonlarning tasvirlari shu qadar mukammal ishlangani, bunday mahoratga bugungi rassomlar ham qoyil qolishadi. Tasvirlar bo'yoqda chizilgan, toshda o'yilgan yoki ikkala usul ham qo'llanilgan. Bundan tashqari, odamlarning toshdan yasalgan haykallari ham topilgan. Ov, dehqonchilik, dam olish yoki shu kabi jarayonlarda axborotning turli ko'rinishlarini ishlab chiqish va o'zaro almashuvga ehtiyoj san'atning eng qadimgi turlari vujudga kelishiga sabab bo'lgan.

Xuddi shu tarzda, ibtidoiy kommunikatsiyalar jarayonida yoki muloqot uchun yaratilgan ijtimoiy munosabatlarning boshqa umumiy turlari — og'zaki adabiyot, folklor, she'riyat, musiqa, me'morchilik, amaliy san'at va hokazo ham vujudga kelgan. Bunga oid misollar, ayniqsa, Sharq mamlakatlarining eng qadimiy tarixida ko'p uchraydi. Gilgamesh haqidagi doston, «Mahobhorat», «Ramayana», «Avesto» kabi manbalar fikrimizning yorqin isbotidir.

Mutaxassislar eng qadimgi kommunikatsiyalarning yana bir umumiy ko'rinishiga negadir deyarli e'tibor berishmayapti. Bu ko'rinish — ibtidoiy davlatdir. Ma'lumki, ilk davlatlar miloddan to'rt ming yil avval Mesopotamiya, Assuriya va Xaldeyada paydo bo'lgan. O'z navbatida, davlatdek ko'p bo'g'inli hamda murakkab ijtimoiy tuzilma faqat ommaviy kommunikatsiyalar rivojlangan hududlarda tashkil etilishi mumkin edi. Chunki davlat paydo bo'lishi uchun hech bo'lmaganda harbiy kuchlar, boshqaruv tuzilmasi, soliqlar uchun mas'ullar, qonun va shu kabi huquqiy hujjatlar, davlat qarorlari mazmunini ommaga yetkazish uchun tayinlangan odamlar hamda vositalar bo'lishi shart. Ma'lum bir hududda yashaydigan aholiga hokimiyat axborotini o'z vaqtida va keng miqyosda yetkazib turish — davlat mavjudligi va samarali faoliyatining asosiy ko'rsatgichidir.

Ibtidoiy kommunikatsiyalar rivojlanishining tamoyillari. Eng qadimgi kommunikatsiyalar, bugungidek, amaliy jihatdan foydalanish uchun qulay tamoyillarga mos rivojlangan. Bularni qisqa qilib axborotlilik, tushunarlilik, ayoniylik, ta'sirchanlik, ommaviylik, dolzarblik, ehtiyojlilik deb tasniflasak, xato qilmagan bo'lamiz. Ko'proq shu kabi talablarga javob beruvchi axborot ommaviylashgan.

Umuman olganda, eng qadimgi jamiyatda ommaviy kommunikatsiyalar sodir etilishi ibtidoiy gapga chechanlikdan — notiqlikka, ko'p mualliflikdan — yakka ijodkorlikka, mujmal ibora va tasvirlardan — aniq so'zlar va rasmlarga, kimlar uchundir yaratilgan ijod mahsulotlaridan — aniqroq bir auditoriyaga rejalashtirilgan asarlarga, og'zaki ijoddan — tasviri ishlariga qarab rivojlangan.

Eng burungi odamlarning o'zaro kommunikatsiyalari jarayonida ro'y bergan ijod tarixi esa, izchil ravishda mifologik, qahramonlik va tarixiy davrlardan iborat uch bosqichdan o'tgan.

2. Eng qadimgi kommunikatsiyalarning dastlabki shakllari. Ommaviy tadbirlar. Ommani qamrab oluvchi tadbirlarning barchasi insonlar uchun tabiiy bo'lgan fikr yoyish va almashish yo'lida amalga oshirilgan. Bular sirasiga bayramlar, va'xonlik kechalari, jarchilik, yig'ilishlar, kuch sinashlar, majlislar, marosimlar, san'at musobaqalari, notiqlik, tantanalar, teatr, xabarchilik, shodiyonalar va o'yinlarni kiritish mumkin.

Jarchilik — axborot tarqatishning eng qadimiy usullaridan bo'lib, undan ibtidoiy jamiyatda ham foydalanilgan. Jarchi va xabarchilar tez yuradigan odamlardan tayinlangan. Eng burungi rasmlarda choparlarning oyoq-kiyimlari qanotlar bilan tasvir etilgan, demak, chaqqonlik va xabarlarini o'z vaqtida yetkazish o'sha vaqtlarda ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Raqslarning aksariyati ommaviy, kompleks xarakterga ega bo'lib, va'xonlik, majlislar, teatr hamda ommaviy tadbirlarning boshqa turlarini o'zlarida birlashtirgan. Masalan, diniy raqslarni olaylik. Raqs eng qadimiy ommaviy kommunikatsiyalarning asosiy shakllaridan hisoblanadi. Ibtidoiy davrlarda ijod qilingan ashulalar yoki giryalari ma'nosini esa faqat o'sha davrdagi marosimlar manzarasida to'g'ri tushunish mumkin.

Qadimiy tadbirlarda ijrochilar bilan tomoshabinlar o'rtasida deyarli farq bo'lmagan, shuning uchun ham sahnada namoyish etilayotgan hodi-salar hammaga haqiqiy voqeadek tuyulgan. Tadbirlarning bilim va tarbiyaga ta'siri nihoyatda kuchli bo'lgan. Auditoriyaga nafaqat ma'lum bir real epizodlar haqida, balki butun borliq va insonlar hayoti to'g'risida yaxlit tasavvur beruvchi bunday yig'ilishlar ibtidoiy odamlarga borliqni anglab olishda, o'z hayoti, ijtimoiy munosabatlarida va mehnatini to'g'ri rejalashtirishda bevosita yordam ko'rsatgan. Madaniy genofond ham aynan shu yo'l bilan avloddan-avlodga asta-sekin rivojlanib kelgan.

Har bir urug', to'da, qabila, keyinchalik esa elatlarning vakillari ommaviy yig'ilishlarda ko'p tomonlama axborot oqimi ta'siriga tushgan. Bunday paytlarda barcha tomoshabinlar: qabila boshlig'i, diniy sardorlar ham, eng dono yoki eng sodda odam ham, o'ktam yigitlar yoki go'zal qizlar ham usta bastakorlar, ashulachilar ijro etayotgan kuy-qo'shiqlar yoki raqqosalar tomonidan qilinayotgan mazmunli harakatlarni tushunishga intilgan. Bu esa ularda fikrlash qobiliyatini rivojlantirgan.

Ma'lumki, bugungi teletomoshibinlar ham televizor ekranida gapirayotgan odamning so'zlaridan ko'ra harakatlaridan ko'proq ma'no uqib

oladi. Nega bunday? Javob ibtidoiy, ommaviy kommunikatsiyalar davriga borib taqaladi. Gap shundaki, ongli odam va aniq soʻz 40 ming yil oldin shakllangan boʻlsa, imo-ishoralar va harakatlar yordamida gapirish tarixi yuzminglab yillarni oʻz ichiga oladi. Oʻsha davrlardan buyon yigʻilgan bilim, koʻnikma, tajriba bugun ham oʻz taʼsirini koʻrsatmoqda.

Endi ommaviy ravishda tarqatiladigan xabarlarda rasmiy va norasmiy gʻoyalar hamda mafkurani targʻibot qilish masalasiga oʻtaylik. Uzoq tarixiy davrlar davomida yaratilgan tasvirlar, qoʻshiqlar yoki buyumlarni diqqat bilan oʻrganish shuni koʻrsatadiki, ilk ongli hayot zamonlaridanoq boshliq va sardorlar ommaviy yigʻilishlardan koʻpchilikka oʻz taʼsirini oʻtkazish maqsadida foydalanishgan. Zamonaviy til bilan aytganda, oʻsha davrlarda ham rasmiy, hukmron mafkura, yaʼni, qabila boshligʻi yoki diniy peshvo gʻoyalari tinglovchi, tomoshabin va ularning oila aʼzolari, doʻstlari dunyoqarashlaridan ustun qoʻyilgan. Va shaxsiy dunyoqarash rasmiy dunyoqarashga boʻysundirilgan. Koʻp hollarda ommaviy tadbirlarni tashkil etish va oʻtkazish aynan shunday maqsadlarni koʻzlagan.

Sehrgarlik (magik) shaklidagi kommunikatsiyalar. Avvalo, shuni taʼkidlash joizki, eng burungi odamlar sehrgarlikni uydirma deb bilmagan. Yaʼni, jodugarlikni real haqiqat sifatida qabul qilgan. Tabiat va jamiyatning rivojlanish qonuniyatlarini tushunmasliklari sababli ibtidoiy insonlarda butun borliq, tabiat jonli afsunkordek taassurot qoldirgan. Oddiygina hayotiy lavhani oʻlaylik. Qabila aʼzolari ovga shaylanmoqdalar. Bu ov oʻninchi yoki yuzinchi boʻlsa kerak. Avvalgilar esa shuni koʻrsatganki, yirik yoki kuchli hayvonnani ovlash sayyodlardan ayrimlarining oʻlimi yoki yarador boʻlishlariga olib borishi mumkin. Demak, bunday salbiy oqibatlardan saqlanish lozim. Lekin qanday qilib? Ovchilar sayd qilinayotgan yovvoyi hayvonlar rasmlarini yerda yoki devorda chizib olishgach, tasvir atrofida raqsga tushib, unga nayza otishardi. Tasvir «oʻldirilganidan» soʻng barcha ovchilar ov muvaffaqiyatli boʻlishiga ishonardilar va koʻtarinki ruh bilan yoʻlga chiqardilar. Ov baribir samarasiz boʻlsachi? Bu holda yirtqichning tasviri toʻgʻri yoki oxirigacha oʻldirilmagan, deb tushunilardi.

Eng qadimiy zamonlardagi odamlarda bilim juda kamligi sababli uning oʻrnini ishonch egallardi. Shu jihatdan qaraganda, ular tomonidan bajarilgan barcha harakatlar tabiatni oʻziga tobe qilishga yoʻnaltirilgan boʻlardi. Ammo ular hozirgi insonlardek zamonaviy (masalan, muzlatgichdan foydalanish yoki gazda suv qaynatish kabi) usullarni bilmaganlari bois oʻz harakatlarini jodugarlik bilan almashtirganlar. Yuz ming yillar davom etgan sehrgarlik davri kishilik jamiyati rivojlanishining tabiiy bosqichi boʻlib xizmat qilgan. Bunday «bogʻlanishlar» faqat yovvoyi hayvon va uning tasviri oʻrtasida boʻlmasdan, barcha jonli mavjudot va jonsiz narsalarga ham tegishli boʻlgan. Sehrli kuchga nafaqat tasvir, balki inson, hayvon yoki daraxtning nomi ham ega edi. Ishonish juda qiyin boʻlgan, ammo chin gap shundan iboratki, inson yoki buyum nomi bilan uning egasi oʻrtasidagi bogʻlanish ramziy, yaʼni, haqiqiy maʼnoga oid emasligi

odamlar uchun faqat o'rtasrlarga kelib to'raligicha tushunarli bo'ldi. Qadim zamonlarda esa birovning rasmini chizgan yoki shunday rasimga ega bo'lganlar tasvir qahramonini o'ziga qarashli qilganiga ishonishgan.

Bunday magik yondashuv bugun ham mavjud. Hozir ham yigitlar qizlarning, qizlar esa yigitlarning rasmlarini olib, jodugarlarga boradilar yoki o'zlaricha ushbu tasvirlar bilan qandaydir sehrarlik harakatlarini amalga oshiradilar. Yoki o'zbek kinochilarining «Mahallada duv-duv gap» filmi eslaylik. Oyposhsha opa o'z o'g'lida qo'shni qizga muhabbat uyg'otmoqchi bo'lib sehrli yozuvni ovqatda ezib, o'g'luga bergani ham-mamizning xotiramizda. Xorijiy mamlakatlardagi siyosiy namoyishlarda xalqqa yoqmaydigan rahbarlarning portretlari yoki tulumlarini yoqish ham uzoq tarixdan yetib kelgan an'ana.

Ma'lumki, eng qadimiy rasmlar yoki haykallarda aks ettirilgan xudolar, podshohlar yoki ilohiy deb hisoblangan hayvonlarning qanotlari mavjud. Buni quyidagicha tushunish darkor. Rasm — bu ko'chma shakldagi shaxs emas, balki tom ma'nodagi jonli odam yoki muqaddas hayvon tasviri. Jon esa badanni tark etishi va keyinchalik yana badanga qaytib kirishi mumkin. Shunday qilib, ibtidoiy odamlar tasavvurida qanotlar jonni ko'chirish vazifasini bajargan.

Jodugarlik, o'z navbatida, totemizm, fetishizm, animizm va sehrarlik yo'lida birikkan shu kabi qarashlar bilan chambarchas bog'liq.

G'or va qoyalardagi ibtidoiy tasvirlar. Haykalchalar, turli buyumlar va rasmlar yaratilishining asosiy sababi, albatta, insonning tinmay izlanishi va ichki g'ayratini ifodalashga, namoyon etishga intilishdir. Ammo u ushbu urinishlarga qandaydir ma'no bag'ishlamoqchi bo'ladi. Ko'p narsani tushunmaganligi sababli ijodiy harakatlarini ko'pchilik ma'qul bo'lgan shakllarda amalga oshirgan. Shunday shakllardan biri ibtidoiy davrlarda tog', qoya, g'or, devorlarga tushirilgan rasmlar bo'lib, ular dunyoning turli joylarida topilgan.

Bunday tasvirlarni chizish — o'z-o'zi bilan hech bo'lmaganda tasvir orqali ma'naviy aloqa qilish ishtiyoqini anglatadi. Aksariyat hollarda esa bunday rasmlar oila a'zolari, urug' va qabiladoshlar uchun yaratilgan. Tasvirlar diniy yoki sehrarlik vazifalaridan ham oldin, eng avvalo, kommunikatsiya funksiyasini bajargan.

Afrika qit'asining Jazoir hududidagi Sahro cho'lida Tassilin—Jazoir yassi tog'i bor. Ushbu joyda turli davrlarda bitilgan o'n minglab rasmlar topilgan. Ularning dastlabkilari miloddan avvalgi 6 — 5 ming yilliklarda, aksariyati miloddan oldingi 4 minginchi yillarda, oxirgilari milodning birinchi asrlarida yaratilgan. Birinchi bosqichdagi rasmlar mualliflari fillar, jirafalar va suv otlari (begemotlar)ni sodda ko'rinishda aks ettirishgan. Qoya asarlarida juda ko'p ov, jang, raqs, musobaqa va boshqa harakatlarning tasvirlari ifodalangan. Demak, Tassilin-Jazoir g'orlarida odamlar kamida olti ming yil davomida o'z uyidagidek yashagan. Bunday misollarni yanada keltirish mumkin, masalan, Ispaniyadagi Altamira yoki Fran-

siyadagi Montespan ungurlari. Bu g'orlarda ham to'ng'iz, ot, bizon, zubr kabi hayvonlarning suratlari talaygina. Rasmlar ongli yoki beixtiyor ravishda, ushbu o'ngurlarda uzoq vaqt yashab kelgan barcha avlodlarda, ibtidoiy shakllarda bo'lsa ham, ma'lum bir estetik did, hissiyot va tarbiyaviy ta'sir uyg'otganiga shubha yo'q. Shu bilan bir qatorda, ular tabiatni va ijtimoiy hayotni ham o'rganganlar. Ya'ni, mazkur tasvirlar nafaqat zamondoshlar, balki avlodlararo kommunikatsiya vazifasini bajargan.

Buyumlarda aks ettirilgan ibtidoiy kommunikatsiya. Bunday buyumlardan birinchilar qatorida turli haykalchalarni tilga olishimiz o'rinlidir. Bunday narsalar tosh davrida, ayniqsa, uning poyoniga yaqin ko'p bo'lgan. Haykalcha shaklida xudolar hamda insonlar tomonidan ilohiylashtirib kelingan hayvonlar yasalgan. Masalan, o'tgan ota-bobolar siyмосi toshdan yaratilganda, odamlar o'sha buyumda marhumning ruhi hozir ham yashamoqda, u bizni turli balo-qazodan asraydi, deb ishonishgan va uning bilan doimo suhbatlashib, dardlashib, maslahatlashib yurganlar. Haykalchalar, ayniqsa, ibodatxonalarda ko'p bo'lgan, ayrim hollarda ular turli xudolarning siymolariga to'lib ketgan. Madaniyat rivojlangan sari xudolar soni ham ko'paya borgan.

Ayrim paytlari haykalchalar, masalan, hayvonlar yoki qushlarning shakllari ov yoki boshqa biror amaliy maqsadda ham barpo etilardi. Sharqiy Sibirda neolit davrida toshdan yasalgan 10–45 sm kattalikdagi baliqlar topildi. Burungi odamlar bunday buyumlar yordamida boshqa batiqlarni chaqirib ovlaganlar.

Keng tarqalgan ikkinchi buyum turi — ibtidoiy kulolchilik buyumlaridir. Tasvirlar kabi bunday sopol buyumlar ham juda ko'p joylarda, turli shakl va katta miqdorlarda topilgan. Qadimgi kulollar xudo va ruhlar, erkak va ayollar, hayvon va qushlar timsolini asrlar davomida yaratib kelganlar. Pishiq loydan xumdonda kuydirib tayyorlanganlaridan ayrimlari hozirgacha saqlangan, xom materialdan yasalganlarining aksariyati yo'qolib ketgan. Kulolchilik buyumlariga har xil rasmlar va naqshlar tushirilgan. Masalan, neolit davridagi naqshlar turlicha bo'lgan: bog'ichli, jomli, qalpoqli (qo'ng'iroq shaklida), tasmali va hokazo. Tirnab o'yilgan naqshlar ham uchraydi.

Qadimiy naqshlar bugungi jurnalistikaga oid yana bir xususiyatga ega bo'lgan. Ularni tushirishda ibtidoiy insonlar bosma usuldan foydalanishgan. Demak, naqsh solishda qoliplar ishlatishgan. Shundan odamlar ibtidoiy zamonlarda ham adadlash, ya'ni tirajlash — biror narsani ko'p nusxalab chiqarish mahoratini o'zlashtirganliklari ma'lum bo'ladi. Charxlab o'tkirlangan chig'anoqdan qolip sifatida foydalanilgan. Bunday naqshlar «kordial mahsulotlar» deb nomlanadi.

Buyumlarning uchinchi toifasi kromlex va mengirlar bo'lib, yerga tikka ko'milgan katta toshlarni anglatadi. Yer ustidagi qismi 4–5 metr dan 15–20 metrgacha kattalikdagi toshlar ko'proq aylana shaklida joylashtirilib, quyoshni ilohiylashtirish bilan bog'liq bo'lgan. Ibodatxona vazifasini

bajargan bunday joylarda ibtidoiy odamlar tez-tez yig'ilib, ommaviy tadbirlar o'tkazishgan.

Buyumlarning to'rtinchi turi — idishlar. Bularda suv, sut, yog', go'sht va boshqali o'simliklar hosili saqlangan. Idishlar yovvoyi hayvon yoki qushlar shaklida tayyorlangan. Qadimiy odamlar ishonishganki, bunday buyumlarga yovuz ruhlar yaqinlasha olmaydi va oziq-ovqat toza turadi.

Signalli kommunikatsiya. Bunday bog'lanishlar umumiy tasnif nuqtayi nazaridan tovushli va yorug'li turlardan iborat. Tovushli signallar ovoz, bong urish, qo'ng'iroq chalish yoki boshqa buyumlar tovushi orqali uzatilgan. Yorug'li signallar esa olov yoqish, tutun chiqarish, chang ko'tarish yordamida yuborilardi. Signalli kommunikatsiyalarning ko'rinishlari ko'p. Qisqa muddat ichida va tezkor ravishda yuborilishi hamda qabul qilinishi ko'p ko'rinishga ega signalli kommunikatsiyalarni farqlaydigan xususiyatlar bo'lgan. Harbiy kommunikatsiya turlarining ayrimlarini signalli bog'lanishlar tashkil etadi.

Ommaviy kommunikatsiyalarni siyosiyashtirishga dastlabki urinishlar. Ongli inson bor joyda, tabiiyki, ijtimoiy aloqalar yuzaga keladi. Kommunikatsiyalar bor joyda jamiyat mavjud. Jamiyat bor ekan, kimdir kimnidir boshqarmoqchi, kimningdir ustidan rahbar bo'lib, hukmini o'tkazmoqchi bo'ladi.

O'z-o'zidan ma'lumki, muayyan bir odam boshqalarni boshqarishi uchun ulardan jismonan yoki aqlan ustunroq turishi yoki ikkala fazilatni o'zida mujassam etgan bo'lishi darkor. Nafaqat bugungi kunda, ibtidoiy jamiyatda ham jismoniy kuch bilan atrofdegilarni o'ziga buysundirish uzoqqa bormagan. Buning uchun ko'proq aqlni ishlatish kerak bo'lgan. Aqlga ish buyurish esa ma'lum bir mazmun, shakl va ko'lamda qabildoshlarga alohida ixtisoslashtirilgan yoki umumiy tarzda aqxborotni ishlab chiqib, tarqatish va keraklixa takrorlashni taqozo etardi. Jamoani boshqarish esa — siyosiy masala.

Shundan xulosa chiqarish mumkinki, ommaviy kommunikatsiyalar paydo bo'libdiki, boshqarishga qobiliyati yetadigan odamlar ularni siyosiyashtirishga harakat qilib kelganlar.

Ommaviy kommunikatsiyalarni siyosiyashtirish bog'lanish jarayoni-ning barcha bo'g'inlarida o'z aksini topishi mumkin. Jumladan, ommaga rejalashtirilgan aqxborotni ishlab chiqish, unga yaxshi shakl tanlab, o'z vaqtida va kerakli miqdorda zarur odamlarga yetkazish va hokazo. Bunday faoliyat biz ushbu-faslda ko'rib chiqqan kommunikatsiyalarning barcha turlari va jabhalariga tegishli. Masalan, diniy marosimlarni tashkil etish va boshqarish, mifologik sujetlarni ishlab chiqish yoki sharoitga moslashtirish, bayram va tadbirlar o'tkazish, majlislar, va'zxonlik, musobaqalar uyushtirish — bularning barchasi ommaviy kommunikatsiyalarni siyosiyashtirishga ishlatilishi mumkin edi va odatda shunday bo'lgan ham.

Aqxborotni siyosatga bo'ysundirishning yo'llari va usullari cheksiz darajada ko'p. Demak, ommaviy aqxborotni siyosatdan asrab bo'lmas ekan,

masalani boshqacha qo'yish kerak. Ushbu jarayonni qaysi usulda, qay darajada, qanday ma'noda, qaysi yo'sinda, kim o'rtasida, nima maqsadda, qanday shaklda amalga oshirsa to'g'ri, bezarar, jamoaga foydaliroq bo'ladi?

Qisqa qilib aytsek, ommaviy kommunikatsiyalar paydo bo'lganidan boshlab ulardan siyosiy maqsadlarda foydalanish amalga oshirilib kelingan. Faqat u vaqtda ommaviy kommunikatsiyalar va ayniqsa, siyosat bugungi kundagidan ancha farq qilgan.

Bobga xulosa sifatida shuni aytish kerakki, dastlabki ommaviy kommunikatsiyalar tarixi – bu ibtidoiy odamlar tomonidan axborotga bo'lgan ehtiyoj va ushbu zaruratni qondirish uchun qilingan harakatlar tarixidir.

Nemis olimi Yulius Lips ta'kidlaganidek, eng burungi davrlardagi ixtirochilarning ismlari bizgacha yetib kelmagan. Biz ilk toshbolta, birinchi savat, shamoldan himoya qiladigan dastlabki devor yoki birinchi jun kiyimning muallifi kimligini bilmaymiz. Olimning fikricha, shuni ta'kidlash joizki, ushbu ixtirolar bir kishining ijodi bo'lmasdan, uzoq vaqtlar davomida yashab o'tgan ko'plab avlodlar vakillarining tajribasini mujassamlash natijasida asta-sekin kashf etib, mukammallashtirib kelingan.

Ommaviy axborot ishlab chiqilishi va tarqatilishi insonga berilgan ulug' ne'matlar – ko'rish, eshitish va fikrlash yordamida va ushbu ne'matlarni rivojlantirish natijasida amalga oshirilgan.

Ayrim olimlarning fikricha, insoniyat tarixi faqat pragmatik konsepsiyaga muvofiq rivojlanmoqda. Agar biz ushbu fikrni qabul qiladigan bo'lsak, insoniyat jamiyatida biror bir yangilik faqat ilhom tufayli yoki tasodifan ochilishi mumkin emasligini tan olishimiz kerak bo'ladi. Shu boisdan pragmatik konsepsiyaga to'raligicha qo'shilish qiyin. Lekin shuni ham aytish lozimki, kishilik jamiyatidagi ko'p ixtirolar, kashfiyotlar asosida hayotiy talablar, odamlarning kundalik turmushi, amaliyot yotadi.

Axborotga bo'lgan ehtiyoj turli yo'llar bilan: tashkiliy, texnikaviy, mavzu-g'oyaviy va hokazo tadbirlar vositasida hayotga tatbiq etilgan. Qaysidir usul o'ziga oson yo'l topgan, ba'zi birining amalga oshirilishi uzoqroq vaqt talab qilgan. Ko'p hollarda u yoki bu kashfiyotning hayotga joriy etilishi uning kimgadir kerakligi va moliyalashtirilishi masalalari bilan bevosita bog'liq edi. Axborot tarqatish imkoniyatlari iqtisodiy shart-sharoitlarga borib taqalganligi bois ular ushbu jarayonning rivojlanishiga yoki, aksincha, sekinlashishiga sababchi bo'lgani tabiiy.

Jamoalar miqyosida ommaviy kommunikatsiyalarning tarqalishi esa ushbu jamoalar rahbarlari ixtiyorida bo'lib kelgan. Ma'lumki, har bir jamoaning rahbari birinchi galda uning moddiy xazinalarini va ma'naviy boshqaruvni o'z qo'liga olishga intiladi. Eng qadim o'tmishi ham bundan mustasno emas. Hatto, aytish mumkinki, bunday usullar bizgacha o'sha vaqtlardan yetib kelgan, uzoq zamonlardan boshlab turli toifadagi rahbarlar shuni anglab oldilarki, jamoaning boshqa a'zolarini o'zlariga qaram qilib qo'yish yo'lida axborot tarqatish masalalari nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Natijada, jamoa rahbarlari o'zlariga qulay mavzulardagi ommaviy kommunikatsiyalarga yo'l ochib, to'g'ri kelmaydiganlarini berkitib keldilar.

Xullas, eng burungi zamonlarda ham odamlar ommaviy axborot ishlab chiqilishi va tarqatilishiga bugungidek yetarli ahamiyat hamda baho bera olganlar. Bu ish qo'ldan kelganlar ixtiyorida bo'lgan hamda ularning ehtiyojlari va manfaatlariga xizmat qilgan.

Va nihoyat, yana bir fikr. Ko'rganimizdek, eng qadimgi davrlardagi ommaviy kommunikatsiyalar xronologik jihatdan juda katta vaqt davomida rivojlangan. Shuning uchun bu jarayon haqida gapirganda, ayrim hollarda ma'lum muddatga xato qilgan bo'lsak, kitobxonlarimizdan uzr so'raymiz.

I qism. QADIMGI DUNYODA JURNALISTIKADAN OLDINGI OMMAVIY KOMMUNIKATSIYA KO'RINISHLARI

I bob. QADIMGI SHARQDA PROTOJURNALISTIKA

Masala tarixiga o'tishdan oldin «protojurnalistika» so'zini tushuntiraylik. «Proto» — bu qadimiy, oldingi, dastlabki degan ma'nolarni anglatadi. «Protojurnalistika» — «eng qadimiy jurnalistika», «ibtidoiy jurnalistika» demakdir. Matbuot shaklidagi jurnalistika paydo bo'lishidan oldin kishilik jamiyatida aynan ushbu ijtimoiy soha vakillari tomonidan bajariladigan va hozirgi jurnalistikaga o'xshab ketadigan faoliyat turlari barpo etilganidan keyin bu mehnat turi bugungi «jurnalistika» nomini oldi.

Protojurnalistika aynan jurnalistika bo'lmasa-da, uning paydo bo'lishiga puxta zamin yaratdi. Jurnalistikaning ibtidoiy shakllari bo'limganda, birinchidan, Gutenbergning bosma uskunasi yaratilmasdi, ikkinchidan, ushbu dastgoh paydo bo'lgani bilan u Yevropa va dunyo bo'ylab bu qadar tez tarqalmasdi. Zamin, ya'ni protojurnalistika bo'lganki, jurnalistika gurkirab yashnab ketdi. Protojurnalistika esa qadimiy va o'rta asrlardagi Sharqda yaxshi rivojlangan edi. Shuni ham aytish kerakki, qadimiy Sharq haqida gapirganda, biz, tabiiy ravishda, xronologik jihatdan bir necha mingyilliklarni qamrab olamiz. Shuning uchun, albatta, o'sha paytdagi ommaviy kommunikatsiya turlari, bosqichlari va davrlarini bekamu ko'st aniq ko'rsatib berish ancha qiyin.

1-fasl. Yozma kommunikatsiyalardan oldingi shakllar

Tabiiyki, ommaviy kommunikatsiyalardan hisoblangan tovushli bog'lanishlar yozma shaklga nisbatan oldin paydo bo'lgan. Tovushli bog'lanishaloqalar bir necha yuz ming yillar mavjud bo'lib turganidan keyingina yozma vositalar kashf etildi. Shuning uchun bugungi OAV ichida ovozlilari yetakchi o'rinni egallaydi. Ovoz ta'siri genlar orqali avloddan-avlodga muvaffaqiyatli o'tib kelmoqda.

Tovushli kommunikatsiyalar haqida so'z boshlashdan oldin bog'lanishning yana bir ajoyib usuli haqida gapirib o'taylik. Qadimiy dunyoda ovozsiz, yashirin bog'lanishlar ham bo'lgan. Ular qanday amalga oshirilgan? Ma'lum bir qabila a'zolari almashtirilishi kerak bo'lgan mahsulotlarni muayyan bir joyga olib kelib quyib, o'z uylariga ketgan. Boshqa qabila odamlari esa o'sha joyda qoldirilgan mahsulotni olib, uning o'rni

boshqa bir molni yoki qadimiy pullarni qoʻygan. Bunday muʼjizaviy ayirboshlash «Ming bir kecha» ertaklarida ham oʻz aksini topgan.

Tovushli kommunikatsiya. Tovushli aloqalarni biz asosan uch turga boʻlishni maʼqulroq deb topdik: anglab boʻlmaydigan gaplar, tushunarli gaplar va musiqaviy bogʻlanishlar.

Shak-shubhasiz aytish mumkinki, tushunarsiz gaplar bosqichi ommaviy kommunikatsiyalar tarixida eng uzoq davr davom etgan. Ehtimol, ommaviy bogʻlanishlarning boshqa barcha shakllari (matbuot, radio, televidenie va internet davrlarini), vaqt jihatidan birga qoʻshib hisoblaganda ham, tushunib boʻlmaydigan gaplar bosqichining chorak muddatiga barobar kelmas. Agar biz anglab boʻlmaydigan gaplar davri million yil oldin boshlangan desak, xato qilmagan boʻlamiz.

Hali kimlardir tomonidan kashf etilib, koʻpchilikka maʼlum boʻlmagan, keng isteʼmolga kirmagan noaniq soʻzlarni aslicha tushunish qiyin edi, albatta. Bunday gaplar dastlab ibtidoiy odamlar tomonidan tabiiy tovushlariga taqlid koʻrinishida vujudga keltirilgan. Masalan, shamol yoki sinayotgan daraxt tovushi, qushlar va yovvoyi hayvonlarning boʻkirishi. Keyinchalik bularga undovlar ham qoʻshilgan.

Tushunarli gaplar davri xronologiya jihatidan kamroq vaqtni egallaganligiga qaramasdan, bogʻlanishlar samarasi oldingi bosqichga nisbatan ancha baland boʻlgan. Aniq nutq ongli inson bilan birga paydo boʻlib, takomillasha borgan, ularni bir-birisiz tasavvur qilish qiyin.

Qadimiy Sharq odamlarining oʻzaro kommunikatsiyalari tarixida aniq gaplar davri shunday bir yuqori madaniyatga ega boʻlganki, bu mavzuga bemalol alohida kitob bagʻishlansa arziydi. Mazkur darsligimiz maqsadi boshqacharoq ekanligi sababli bu hodisa haqida muxtasar fikr bildirib oʻtamiz, xolos.

Oʻrganadigan obyektimiz ogʻzaki soʻzlar ekanligidan kelib chiqib, eng avvalo, qadimiy Sharqda yaratilgan madaniy boyliklarning juda katta qismi izsiz yoʻqolib ketganligini qayd qilishga toʻgʻri keladi. Bizgacha yetib kelgan ayrim namunalar rasm yoki yozuv shaklida oʻz aksini topganligi uchun ham saqlanib qolgan.

Tasniflash nuqtayi nazaridan ravshan gapli ommaviy kommunikatsiyalarni sheʼriy va nasriy, rasmiy va norasmiy, tantanali va oddiy, diniy va maishiy hamda boshqa turlarga boʻlish mumkin. Shulardan ayrimlarini sanab oʻtaylik. Nasriy aniq gaplar asosida olib borilgan ommaviy kommunikatsiyalarga qiroat bilan gapirish (речитатив), ifodali oʻqish (декламация), tantanali nutq, dialoglar, ertaklar, duolar, afsonalar, suhbat, bahs, kengash, hikoyalar, rivoyatlar, buyruqlar, eʼlonlar va boshqa shu kabi nutqlar kiradi. Sheʼriy tur esa madhiya, epigrama, masal, ommaviy ibodat, girya, mif, doston, epos va boshqalarni oʻz ichiga oladi. Ovozli nutqlar vositasida oʻtkaziladigan tadbirlarda bir necha yuzlab va minglab kishilar qatnashuvi qadimiy Sharqda odatiy hol boʻlgan.

Og'zaki nutq qadimgi odam uchun shunchaki bir nutq emasdi. U jamiyat va tabiatni o'rganish usuli, falsafa, adabiyot, tarix, siyosatshunoslik, estetika, etika o'rmini ham bosgan. Qobiliyatli shoirlar va notiqar yuz minglab so'z va baytlarni yodlab ayta olardilar. Ko'p hollarda qabila, urug', hatto davlat rahbarlari ham shunga qodir edilar va ba'zida shu tufayli sardor bo'lganlar. Turkiy xalq vakillarining notqlik mahorati haqidagi fikrlar ham tarixiy manbalarda tez-tez uchrab turadi.

Qadimgi Sharqda hozirgi jurnalistikaga oid yana bir xususiyat bor edi. Uni vaqti-vaqti bilan so'zlanadigan davriy nutq deb nomlasak, to'g'ri bo'ladi. Bunday nutqlarning xususiyatlari shundan iborat ediki, ular ma'lum bir vaqtda takrorlanib turadigan muddatli yig'ilishlarda, masalan, kunning belgilangan vaqtida ommaga so'zlanar va ko'pchilikni qiziqtiradigan savollarga javoblarni aks ettirar edi. Davriy nutqlar bugungi jurnalistik axborotga o'xshab, qisqalik, aniqliq, muammolilik, ommaviylik, tezkorlik, publitsistik ta'sirchanlik va boshqa shu kabi sifatlarga ega edi.

Burro og'zaki nutqning kishilik tarixidagi ahamiyati shu qadar kuchli bo'lganki, u vujudga kelganidan hozirgacha odamlar tomonidan yaxshi qabul qilib kelinmoqda. Hatto, yozma nutq paydo bo'lganidan keyin ham og'zaki so'z unga bimalol raqobatdosh bo'la olgan, radio va televidenie kashf etilganidan keyin esa, umuman, o'zib ketdi.

Va nihoyat, og'zaki ravshan so'z haqida yana bir kuzatuv. Zamonaviy Yevropada ko'plab mutaxassislar jurnalistikani ikkinchi eng qadimiy kasb deb atashadi, shunday sarlavhali kitob ham chiqqan. Sharqda esa an'analar boshqacha. Bizning ota-bobolarimiz barchaga kerakli haqqoniy yangilik, yangi so'z, zamonaviy axborotni olib kelgan odamni oldin ham hurmatlab kelgan va hozir ham shunday. Payg'ambar degan so'z aslida yangilik xabarchisi ma'nosini anglatadi.

Musiqali kommunikatsiya. Eng avvalo, shuni aytish kerakki, qadimiy Sharq xalqlari uchun she'r bilan ashula o'rtasida deyarli farq yo'q edi, chunki ularning she'riyati odatda qo'shiq shaklida aytilardi. Eng qizig'i shundaki, ashulaning paydo bo'lishi ham davriylik bilan bog'liq. Bu davriylikni marom, ritm deb atasak, to'g'ri bo'ladi, chunki bunday davriylik nafaqat vaqt, balki shu bilan birga harakatlar ketma-ketligi bilan ham chambarchas bog'liq edi. Q o'shiq ham, boshqa ixtirolar kabi, tabiatga o'xshatma, raqsdagi yovvoyi hayvon, parrandaga taqlid qilish, qadimiy mehnat qurolini yasash (masalan, toshni charxlash) va shu kabi ishlar bajarish paytidagi harakatlar taqlidi, takrori natijasida kashf etilgan.

Qo'shiq turlarining ayrimlarini keltiraylik. Ular sirasiga ov, harbiy, diniy, mehnat haqidagi, sevgi, to'y, motam, tantanali, epik, qahramonlik, mavsumiy, maishiy, kasbiy, bir ovozli, ko'p ovozli va boshqa qo'shiq turlari kiradi. Ma'lumki, diniy matnlar, mifologiya va epos eng avvalo qo'shiq sifatida yaratilgan.

Ta'sirchan ommaviy kommunikatsiya vositasi bo'lgan qo'shiq xalq o'rtasida kerakli ijtimoiy fikrni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb

etgan. Bekorga qadimiy Xitoy imperatorlari miloddan avvalgi II asrda Yuefu deb atalgan musiqaviy davlat muassasasi (palatasi)ni tuzmagan. Ushbu palata xizmatchilariga xalq ashulalarini yig'ish va ular tahlili orqali omma kayfiyatini o'rganish vazifalari yuklatilgan edi. Yuefu kitobi hozir ham qadimiy Xitoy adabiyotining yorqin namunalaridan biri hisoblanadi. Qo'shiqlar aytishuv ko'rinishidagi bahslar bugungi sharqiy xalqlarning to'ylarida ham keng urf bo'lgan.

Xronologik jihatdan qadimiy Sharq ashulalari tarixi shu qadar uzoqki, biror bir olim uning boshlanishi mana shu vaqtga to'g'ri keladi, deb aytmaydi. Asosan o'sha vaqtlarda yozib olinganliklari tufayli vaqti aniqlangan qo'shiqlar miloddan 4–3 ming yillar ilgari Mesopotamiyada yuzaga kelgan.

Musiqasi asboblari kelganda, ular qatorida doira, do'mbira, zang, nog'ora, karnay-surnay, ud, chang, qo'ng'iroq va boshqalarni sanash mumkin. Ular turli xomashyolardan tayyorlangan. Masalan, shaqildoq birinchi (bronza), yog'och, loy, pilla, temir, teri, tosh, qovoq kabi materiallardan yasalgani haqida ma'lumotlar mavjud.

Belgili kommunikatsiyalar. Bunday kommunikatsiyalarni to'rt xilga bo'lish mumkin: signalli, buyumli, buyurtma naqsh va bosma. Signalli kommunikatsiya haqida kirish bobida gapirgan edik. Endi keyingi turlarga o'tamiz.

Buyumli kommunikatsiya. Buyumli kommunikatsiya deb, keng ommaning biror bir tanish buyum orqali kerakli axborotga ega bo'lishiga aytiladi. Bunday buyumlarning ko'rinishlari cheksiz. Biz ulardan faqat qadimiy Sharqda ommaviy kommunikatsiyalar uchun keng ishlatilgan turlariga qisqacha tavsif beramiz. Bular — aso (podshohlik belgisi), maxsus bog'langan belbog', bilaguzuk, yengdagi bog'ich, kamar, bosh kiyimi, marjon, shaxsiy yoki jamoaviy mulk belgisi, qimmatbaho tosh (nefrit)dan yasalgan buyumlar, munchoq, tamg'a, tanga, gultoqi, tumor, uzuk, shoda, ukpar va hokazo.

Masalan, ukning rangi, uzunligi, uchligi, dumi, qanoti, qilingan materialiga qarab qadimiy odamlar bir dunyo axborotga ega bo'lardilar. Ma'lum bir ko'rinishda yasalgan marjon, munchoq va uzuklar baxt keltirishiga kishilar hozir ham ishonadilar. Hindistonda mavjud bo'lgan eng past tabaqa odamlari («tegit bo'lmaydiganlar») o'z kiyimlarida maxsus belgi bilan yurishlari shart edi. Ko'p joylarda ish qurollari, mollar, qullar va hatto xotinlarga maxsus belgi bosilardi, turkiy xalqlar va mo'g'ullar bunday bosmalarga keyinchalik «tamg'a» nomini berganlar. Pul vazifasini esa maxsus chig'anoqlar, qimmatbaho toshlar, tilla, kumush, turli hayvonlarning tishlari, guruch, yong'oq, temirdan yasalgan ish qurollari, ayrim terilar, tuz, marjonlar bajarib kelgan.

Uzuk bilan bog'liq bir tarixiy voqea saqlangan. Assuriya podshohi Salmanassar I ning o'g'li Tukulti-Ninib shaxsiy muhr bosma uchun o'z nomi va unvonlari o'yilgan uzuk yasattiradi. Voqea miloddan avvalgi

taxminan 1300-yilda sodir bo'lgan. Ko'p vaqt o'tib bobilliklar bilan bo'lgan urushda uzuk raqiblar qo'liga tushib qoladi va g'oliblar uni o'z vatanlariga tantana bilan olib ketishadi. 600 yildan keyin Assuriyaning yangi podshohi Sennaxerib yana bobilliklar bilan jang qiladi va g'alabaga erishgach, uzukni qaytarib olib kelarkan, voqeani Assuriya podshohlari-yilnomasiga kiritishni buyuradi.

Endi o'Icham jihatdan kattaroq buyumlarga o'tamiz. Qadimiy Misrda miloddan 28 asr oldin podshohlik qilgan Joser ehromida katta mahorat bilan barpo etilgan 25 mingta ganchli idish joylashtirilgan. Ushbu idishlarda turli xil naqshlar va yozuvlar bor. Miloddan avvalgi XIV asrda yashagan mashhur Misr malikasi Nefertitining eri Amenxotep IV bo'yi uch metrdan ortiq yuzta naqshindor haykal yasattirgan. 1987-yilda Turkiyadagi Kash shahri yaqinida qadim zamonlarda cho'kkan kemadan Nefertitining shaxsiy tillo muhri ko'tarildi. Nefertitining qumtoshdan o'yib yasalgan bosh tasviri esa uch ming yildan keyin topilib, bugungi kunda qadimiy dunyo buyuk estetikasining eng mo'tabar namunalaridan biri hisoblanadi. Misrni boshqargan malika Xatshepsut (miloddan avvalgi 1540–1481-yillar) buyrug'i bilan yirik ibodatxonalardan birida 200 tadan ortiq haykal joylashtirilgan.

Ibodatxona va ehromlar ham o'z mahobatli ko'rinishi va bezaklari bilan keng ommaga ma'lum bir axborot berib turishi tabiiy. Shuning uchun qadimiy Sharq mamlakatlarida bunday yodgorliklar hashamatli, ulug'vor tarzda qurilgan. Balandligi 20–30 metrlik ibodatxonalar odatiy hol edi. Xeops piramidasini ham eski zamonlardagi diniy, hozirgi madaniy kommunikatsiya namunasi deb hisoblasa bo'ladi. Ma'lumki, uning balandligi 146,6 metr. Mazkur ehromning bunyod etilishiga har biri 2,5 tonnalik 2,3 mln dona tosh ishlatilgan. Ushbu qurilishda 84 ming kishi 20-yil davomida band bo'lgan.

Bosma belgilar. Jurnalistikaning asosiy xususiyatlaridan biri ko'p nusxalilik ekanligiga hech kimda shubha yo'q. Shu nuqtayi nazardan qadimiy Sharqda keng tarqalgan eng dastlabki buyumlardan biri muhrdir. Xaldeya, Assuriya, Bobil, Eron, Hindiston, Xitoy va boshqa joylarda bunday narsalar ko'plab topilgan. Mutaxassislar fikricha, mohirlik bilan yasalgan ilk muhrlar miloddan avvalgi 6-mingyillikda paydo bo'lgan. Aslida esa, yog'och yoki toshdan tayyorlangan shaxsiy va jamoaviy muhrsimon buyumlar bundan oldin ham eng qadimiy odamlar tomonidan ishlatilgan desak, xato qilmagan bo'lamiz.

Ma'lum bir shakl va rasmni bosma usulda chiqarish – jurnalistikaning fazilatlaridan biri hisoblanadi. Qadimiy Sharqda bosma yo'l bilan nusxalar olish ham keng urf bo'lgan. Buning uchun qadimgi odamlar turli ko'rinishdagi imzo o'yilgan muhr (факсимиле), uchburchak, to'rtburchak, dumaloq shakldagi, to'g'ri va aks tasviri (oyna) muhrlar, savdo belgilari hamda timsollardan foydalanishgan.

Masalan, malika Xatshepsut topshirig'i bilan qurilgan ibodatxonalar devorlarida ilonning ustida o'tirgan lochin timsoli doimo uchrab turadi.

Miloddan avvalgi XIX–XV asrlarda gullab-yashnagan Hindistondagi Xastinapura shahrida mis qotishmadan yasalgan buyumlar ko'p miqdorda topilgan. Qadimiy Gretsiyada keng tarqalgan «Hayot shajarasi» («Древо жизни») deb nomlangan timsol ham Sharqdan olingan.

Qolip yordamida ko'p nusxada bosilib tushirilgan iz masalasiga qisqacha to'xtab o'taylik. Qadimiy Mesopotamiyada qolip yordamida kerakli nuxsa olish keng tarqalgan edi. Miloddan avvalgi 3 mingyillikda sharqliklar rolik shaklidagi qoliplarni ishlatganlar. Aylana yoki tekis qoliplardan imzo qo'yish, naqsh yoki rasm tushirish, xom g'ishtlarga uy egasining ismi yoki podshohning nomini bostirish, shaxsiy yoki jamoaviy tamg'alarni bosish maqsadida foydalanilgan. Yog'och, tosh, ganch yoki pishiq g'ishtlardan yaratilgan aylana qoliplarning dastasi ham bo'lgan. Ular bugungi kungacha keng ishlatilmoqda. Gerblar ham aynan shu tarzda yaratilgan. Agar biz qolip belgilaridagi rasmlar tasnifini keltirmoqchi bo'lsak, ular taxminan yetti guruhga bo'linadi: 1) imzo; 2) hokimlik belgisi (tamg'a, timsol); 3) xudolar yoki podshohlar siymosi; 4) ilohiyashtirilgan qush va hayvonlar (arslon, fil, ho'kiz, semurg'); 5) o'simliklar (daraxt, uning shohlari va barglari, gullar); 6) afsonaviy qahramonlar; 7) turli buyumlar. Matolarga bosma (trafaret) naqsh tushirish ham ommaviy tus olgan edi.

Qadimiy Sharqda keng tarqalgan va ommaviy qurilish uchun mo'ljallangan yana bir usul – tekis yuzaga ishlangan bo'rtma naqshlar (ba-relef)dir. Bo'rtma naqshlar son va sifat jihatdan buyumlar, qoliplar yoki rasmlardan qolishmasdi. Masalan, Minoy tamadduni davriga (miloddan avvalgi 3 mingyillikda) barpo etilgan saroylar devorlarida ulkan va chiroyli bo'rtma naqshlar tushirilgan. Xaldeya va Assuriyaning ko'p asrlik buyuk tarixi bizgacha asosan hashamatli koshonalar devorlarida ishlangan bo'rtma naqsh va yozuvlar orqali yetib kelgan. Bu haqda biz bobning keyingi-fasllarida to'xtalamiz. Qadimiy Xitoy va Hindistonda ham ushbu an'ana keng tarqalgan edi. Eronning Tog'i Bo'ston va Naqshi Rustam deb atalgan mavzellarida tarixiy va estetik jihatlari bilan ajralib turuvchi naqshlar mavjud. Ularning aksariyati ko'proq shohlar va oddiy xalq hayoti bilan bog'liq bo'lib, bayramlar, davralar, ovlar, savdo-sotiq va hokazo manzaralarni ifodalaydi.

Qadimiy Xaldeya va Assuriya saroylari devorlarida bitilgan bo'rtma naqshlar va yozuvlar mazmuni hamda shu bilan bog'liq tarixiy kitoblarni sinchiklab o'rgangan mutaxassislar barcha xalqlarni hayratda qoldiradigan xulosalarga kelishgan. XIX asrda ijod qilgan buyuk tarixchi Z.A.Ragozinani olaylik. Olima Rossiya imperatori akademiyasining haqiqiy a'zosi, Parijdagi «Sharqona Atene» klubining muxbir a'zosi, Angliyadagi «Osiyoni o'rganish jamiyati», «AQSH sharqshunoslik jamiyati», Parijdagi «Etnologik jamiyat» a'zosi bo'lgan. 1998-yilda uning XIX asrda chiqargan ikki kitobi («История Халдеи», «История Ассирии») qayta nashr etildi. Birinchi kitobning muayyan 126–127, 129, 131, 132, 168, 194–195, 222 va hokazo

betlarida turonliklar haqida juda qiziqarli ma'lumotlar berilgan. Ularni qisqa bo'lsa-da, keltirmaslikning iloji yo'q.

Muallif yozishicha, sariq irqli odamlar nihoyatda qadimiy va ko'p sonli xalqlardir. Ular yer sharining asosiy qismini juda erta egallab olgan va son jihatdan yer yuzidagi barcha boshqa xalqlarga teng bo'lgan. Bu odamlar haddan tashqari ko'p qabila va elatlardan iboratligi sababli ularni eronliklar ta'biridagi «turonliklar» nomi bilan atash qulayroqdir. Ko'p olimlar ushbu xalqlarni urol-oltoyliliklar deb atashadi, chunki sariq irqililar Urol bilan Oltoy tog'lari o'rtasidagi juda katta tekisliklarda yashab kelganlar.

Bayon cho'zilib ketmasligi uchun asosiy maqsadga o'taylik. Z.A.Ragozina va boshqa tarixchilarning fikrlaricha, turonliklar Xaldeya va Assuriyani, Shumer va Akkadiyani qadim zamonlarda egallaganlar va ushbu mamlakatlarning buyuk rivojiga poydevor yaratganlar. Turonliklarning tili mahalliy elatlar tiliga o'xshamagan, u agglutitiv turdagi (ma'lumki, turkiy til aynan shu toifaga kiradi) til bo'lgan. Mahalliy tillarda temir buyumlar haqida biror bir so'z yo'q, chunki ushbu hududlarda temirning o'zi bo'lmagan. Ammo turonliklar azaldan temir buyumlardan ko'p foydalanganlar va ushbu amaliyot hamda temirli narsalar haqidagi so'zlarni keng muomalaga kiritganlar.

Z.A.Ragozining fikricha, shumerliklar, akkadliklar va elamliklar aslida turonlik ko'chmanchi xalqlardir. Ular hech bo'lmaganda miloddan 3—2,5 ming yillar avval (aslida esa bundan ham ancha oldin) Mesopotamiyaning hosildor yerlarini bosib olib, ushbu hududda o'z davlatini yaratganlar, keyinchalik esa, XVI asr davomida Babil va Assuriyaning asosiy raqibi bo'lganlar. Injilga ham kirgan «elam» so'zi aslida «turon» so'zi bo'lib, «tog'li tomon», «tog'li mamlakat» ma'nosini anglatadi. Aynan elamliklar birinchi bo'lib ushbu hududda hashamatli bino va saroylar qura boshlab, ularning devorlarida mahalliy xalqlar vakillariga umuman o'xshamaydigan o'z tasvirlari va kiyimlarining rasmlarini bo'rtma naqsh shaklida qoldirganlar. Z.A.Ragozina Shumer—Akkad tamadduni aslida 9 ming yil oldin boshlangan, deb hisoblaydi. Afsuski, ushbu voqealar haqida aniq xronologik muddatlar keltirish bugun juda mushkul.

Tasviriy kommunikatsiya. Tasviriy kommunikatsiyani uch xilga harakatlar, ranglar va rasmlar asosida amalga oshirilgan muloqotga bo'lishimiz mumkin. Kommunikatsiya jarayonida yaqqol ifodalashga xizmat qiladigan tasviriy imkoniyatlardan foydalanishning asosiy sabablari, birinchidan, nutq va yozuv yaxshi rivojlanganligi bo'lsa, ikkinchidan, tasvir odam tomonidan tez va oson qabul qilinishidir. Bugungi kunda matbuot yoki radioga nisbatan televideniaga qiziqish kattaroqligi ham insoniyatning aynan shu qobiliyati bilan izohlanadi.

Qadimiy odamlar diqqatini rang va tasvirlarga ko'ra birinchi o'rinda harakatlar o'ziga jalb etgan. Imo—ishora orqali o'zaro bog'lanish kishilik tarixidagi eng dastlabki kommunikatsiya vositasi bo'lsa kerak. Ishoralar tili

ibtidoiy davrlarda eng tushunarli til bo'lgan va bugungi kunda ham shunga majbur (kerakli tilni bilmaydigan yoki soqov) odamlar tomonidan muvaffaqiyatli ishlatiladi. Bunday tilga o'rganmagan kishilar turli harakatlar orqali naqadar katta hajmda axborot uzatish mumkinligini tasavvur qilishlari qiyin. Hayotda uchraydigan aksariyat narsa, hodisa va kayfiyatlar haqida ushbu yo'l bilan «gapirib» berish hech qanday muammo emas. Imo-ishoralar tili shu qadar ta'sirchan bo'lishi mumkinki, ayrim mutaxassislar ularni hatto «harakatlar publitsistikasi» deb atashadi.

Shu o'rinda muloqotning mazkur usulidan ko'proq foydalanuvchi kasb egalari bo'lmish aktyorlar tarixan qanday paydo bo'lganligi haqida savol tug'iladi. Qadimiy odamlar turli xudolar va ruhlar borligiga qattiq ishonardilar va ular bilan uchrashishni, suhbatlashishni xohlashardi. Tabiiyki, buning iloji yo'q edi. Aktyorlikning vujudga kelishi ushbu bo'shliqni to'ldirishga xizmat qildi. Dastlabki aktyorlar kerak bo'lgan xudo, ruh yoki qahramon niqobini kiyib, belgilangan rolni bajarardi.

Shunday qilib, insonlar tabiat va ruhlar dunyosi bilan kerakli muloqot o'rnatganlariga ishonardilar. Qadimiy odamlar fikricha, ularning xudolari ilohiylashtirilgan raqslarga ham tushar edilar. Avvalgi davrlardagi Hindiston va Xitoy bunga misol bo'la oladi. Shu tariqa qadimiy Sharqning barcha hududlarida kompleks tarzda sahnalar — niqobli o'yinlar, ashulalar, pantomima, sirk, qo'g'irchoqbozlik, musiqa, raqslarni o'zida mujassam etgan ko'p yo'sinli kommunikatsiyalar vujudga kelgan. Ko'chma teatrlar shahar-mahalla shahar, turli ijro ko'rinishlarini namoyish etardilar. Sayyor bastakorlar turli xalqlarda hozir ham uchrab turadi.

Ko'p tarixiy manbalar qadimiy Mesopotamiya, Bobil, Hindiston, Xitoy va Markaziy Osiyo mamlakatlarida teatr san'ati va dramaturgiya yuksak darajada rivojlanganligidan dalolat beradi. Ko'p hollarda minglab odamlar qatnashgan bunday tadbirlar ayrim paytlari qishloqlararo yurishlar shaklida amalga oshirilgan. Antik teatrni milodiy V–VI asrlarga kelib katoliklar cherkovi man etgan.

Rang yordamidagi kommunikatsiya ham eng eski turlardan hisoblanadi. Avvalo, odamlar turli buyumlarni va hatto o'zlarini bo'yaganliklari haqida gapirib o'tishimiz kerak. Masalan, labga suriladigan qizil bo'yoq — pomada joylashtirilgan suyakli idishchalar hatto paleolit va muzlik davrlariga tegishli qazilmalarda ko'plab topilgan. Grim surtish uchun odamning qo'li shaklida yasalgan asbobchalar ham mavjud bo'lgan. Mutaxassislar o'sha davrlardagi 17 turli bo'yoqni ajratib ko'rsatishadi.

Qadimiy dunyoda axborot almashinuvining buyumli xat degan ajoyib bir turi amalda bo'lgan. Bunda ipga turli shakl va rangdagi narsalar ketma-ket tizilardi. Buyumlarning turi, o'lchami, soni, rangi va qay tartibda ipga joylashtirilganligi turli axborotlarni yetkazish usuli sifatida xizmat qilardi. Masalan, oq rang — tinchlik, qora — xavf, qizil — jang ma'nolarini anglatardi. Shu bilan bir qatorda, shodadagi narsalar rangi kelgan xat qaysi qabiladan, kimdan, qachon va nima maqsadda yozilganini ham bildirgan.

Buyumli xat ko'rinishida hatto adabiy asarlar (jumladan, she'rlar) yaratilgan. Mazkur usul ko'proq qadimiy Xitoyda ishlatilgan.

Qadimiy finikiyaliklar, grek va rimliklar o'z obro'li kiyimlarini bo'yash uchun ishlatgan qimmatbaho to'q qizil (purpur) bo'yoq hosil qilish sirini asrlar davomida yashirib kelishgan. Shu rangdagi libos kiygan odamlarning nufuzi aholi o'rtasida keskin ko'tarilardi, shuning uchun ushbu rangda bo'yalgan matolar narxi oddiy ranglarga nisbatan o'n barobar qimmat turardi. Hatto, zoti ulug' bo'lmagan oddiy odamlarga to'q qizil kiyimlarda yurishga hokimiyat va jamoat tomonidan ruxsat berilmasdi.

Xalq ko'tarilishi paytlarida ranglardan qo'zg'olonchilarning bir-birlarini tez tanib olishlari uchun ham foydalanilgan. Siyovush tarafdorlari qora kiyimda, muqannachilar oq kiyimda jang qilganlar. Xitoyda milodning 18–25-yillarida yuz bergan qizilqoshliklar, 184–207-yillardagi sariq ro'molliklar qo'zg'olonlari tarixdan ma'lum.

Bevosita rasmlar yordamidagi kommunikatsiyalarga o'tamiz. Ovoz, buyum va boshqa narsalar kabi tasvir tushirish ham qadimiy odam tomonidan o'z ichki holatini yoki qobiliyatini boshqalarga namoyon yetish maqsadida amalga oshirilgan. Bizgacha yetib kelgan dastlabki rasmlar taxminan 30–35 ming yil muqaddam ishlangan. Ulardan bir qismi sod-daroq, ibtidoiy uslubda bajarilgan bo'lsa, boshqalari katta mahorat mevasidir, ko'plari shunchaki chizgilar va nozik ko'rinishlardan iborat, ayrimlari astoydil, ko'p rangli shakllarda bajarilgan.

Qadimiy Sharqdagi tasvirlar asosan uch turda bo'lib, diniy, dunyoviy va kundalik maishiy kommunikatsiyalarni amalga oshirgan. Qadimiy Finikiyadan topilgan silindr shaklidagi muhrda quyosh timsoli – Baal xudosi o'z ifodasini topgan. Ko'p qo'lli Baalning qo'llari turli tomonga taralayotgan quyosh nurlari kabi aks ettirilgan. Boshqa bir muhrda xudoni ko'tarib turgan ikkita arslon tasvirlangan.

Assuriya podshohlarining barchasi o'z g'alabalarini asosiy xudolari bo'lmish Ashur nomi bilan bog'lar va har doim uni ulug'lar edilar. Shuning uchun hamisha shu xudoning rasmi bilan jangga kirishardilar. Ashurning tasviri esa turlicha: kamon ushlagan holda, kamon ushlagan va qanotli ko'rinishda, kamon va arslonlar bilan, kamon va qanotli ho'kizlar bilan va hokazo holatlarda berilardi. Xabarchi vazifasini bajaradigan qushning rasmi ham topilgan.

Bobilda duch kelingan bosma rasmlarda, jumladan, keyingi asrlarda keng rivoj topgan va Injilga kirgan bir sujet bor. Uning nomi «Gunohkorlik», ya'ni, Odam ato bilan Moma havoning xudoga itoatsizligi tasvirlanadi. Silindrdan bosma usulda tushirilgan nusxada daraxtning ikki tomonida erkak bilan ayol ko'rsatilgan. Ikkalasi ham daraxtdagi olmalarga qo'l uzatishmoqda. Ayolning orqasida esa inson qulog'iga behayo gaplarni pichirlab yo'ldan ozdiradigan ilon shaklidagi shayton tasviri. Ma'lumki, ushbu mavzu u yoki bu tarzda butun dunyo xalqlari adabiyotida o'z aksini topgan. Mazkur muhr Britaniya muzeyida saqlanmoqda.

Tasvirlardan kommunikatsiyalar maqsadi va usuli sifatida foydalanish asrlardan-asrlarga o'tib, rasmlarning qiyofasi o'zgarishiga olib keldi va ular, birinchidan, abstrakt, rānziy ma'no, ikkinchidan, ko'p nusxalik tomon rivojlana bordi. Masalan, qadimiy Sharqda yulduz tasviri turli ko'rinishda tez-tez uchrab turadi. Olimlar buning ma'nosini uzoq vaqt tushunmay kelganlar. Keyinchalik aniqlandiki, yulduz ma'lum bir xudoning emas, balki umuman xudojo'ylikning timsoli ekan.

Ko'p nusxalilik. Ma'lumki, rasmiy yozuv piktografiya deb ataladi. Asrlar o'tgan sari alohida rasmlar na mualliflarni, na iste'molchilarni qoniqtirmay qo'ydi. Natijada, ko'p rasmlilik san'ati rivojlandi. Ya'ni, biror voqea (jang, ov, to'y) bosqichlari (ibtidosi, davom etishi, intihosi) bir qator rasmlarda aks ettirilardi. Zamonaviy tilda buni qadimiy multfilm deb atash mumkin. Bunday rasmlar Assuriya, Bobil va Misrdagi saroylarning devorlarida ko'plab saqlangan. Ammo bizni bu hodisa boshqa ma'noda qiziq-tiradi: rasmlar ko'paygani va tezroq chizilishi kerak bo'lgani sayin tasvirlar soddalashib, yengilroq chizmalar ko'rinishiga yaqinlashib boravergan. Natijada, piktografiya, keyinchalik ieroglif yozuviga aylangan.

Bunday jarayonlar Sharq tarixida juda qiziq kechgan va ular haqida batafsil ma'lumot keltirsa bo'lardi. Lekin bob hajmi chegaralangan. Shunday bo'lsa-da, yana bir faktni eslamaslikning iloji yo'q. Ya'ni, ushbu o'rinda bugungi jurnalistika uchun ham muammo bo'lib turgan rostgo'ylik haqida gapirib o'tmoqchimiz. Qadim zamonlarda ham axborotning to'g'riligiga ko'pchilik tomonidan jiddiy e'tibor berilgan. Jamoatchilik piktografik tarzda bitilgan rasmlarning haqqoniyligini nazorat qilgan va voqealarni noxolis tasvirlagan solnomachini qattiq jazolagan.

2-fasl. Yozma kommunikatsiyalar

Bobimiz mavzusi jihatidan yozuvni ikki katta guruhga — protoyozuv (alifbodan oldingi yozuvlar) va alfavit yozuviga bo'lib o'rganganimiz ma'qulroq ko'rinadi. Protoyozuvga, o'z navbatida, ieroglifcha va mixxat yozuvlari kiradi. Ushbu yozuvlardan Sharqda ommaviy kommunikatsiyalar jarayonida qanday foydalanilganligi haqida qisqacha ma'lumot beraylik.

Ierogliflar. Qadimiy Sharqda ierogliflar qachon paydo bo'lganligi haqidagi axborotlar turlicha — miloddan 6–5 ming yildan 3 ming yil oldingacha bo'lgan davr ko'rsatiladi. Ayrim mutaxassislar aniqroq muddat sifatida miloddan avvalgi 4,5–4 ming yillikni keltiradilar. O'ylaymizki, keyingi fikrga qo'shilsak, xato qilmagan bo'lamiz.

Ieroglifik xat, oldingi-faslda aytganimizdek, xatning bir turi bo'lgan piktografik yozuvning takomillashuvi natijasida yuzaga keldi. Bunga sabab yana o'sha — ongi va madaniyati yuksalgan sari insonning ko'proq hajmdagi kundalik axborotga ehtiyoj sezishi bo'ldi. Ushbu zarurat yozuvlar asrdan-asrga rivojlanishiga olib keldi. Shu bois yozuv kommunikatsiyasi paydo bo'lishini mutaxassislar haqli ravishda so'zdan keyingi ikkinchi axborot inqilobi deb baholashadi.

Ierogliflar turli mamlakatlarda har xil yo'llar bilan paydo bo'lgan. Xitoy va Hindistonda ular oilaviy, qabilaviy, siyosiy, diniy va maishiy timsollar qiyofasida ixtiro qilingan bo'lsa, Mesopotamiya va Misrda ko'proq xudolar, turli harakatlardagi insonlar va buyumlarning rasmlari shaklida yuzaga kelgan. Ierogliflar uzoq asrlar davomida asta-sekin soddalashib, oldin mixxatga, undan keyin esa alifboga aylandi. Masalan, miloddan avvalgi 2900-yilda «xum» deyish uchun bevosita shu idishning rasmi chizilgan bo'lsa, 25 asrdan keyin u mixxatda «h n m» shaklidagi yozuvgacha yetib keldi.

Mutaxassislar fikricha, dastlab yozuv san'ati diniy arboblardan, aniqrog'i, kohinlar tomonidan yashirincha axborot almashuv vositasi sifatida ixtiro etilgan. Eshlasak, so'z ham ilk kashf qilinganda jiddiy sehr hisoblanardi va ibtidoiy odamlar muayyan bir narsa bilan uning nomi o'rtasida deyarli farq ko'rmaganlar. Turli tarixiy manbalarda aks ettirilganidek, yozma so'z esa ikki karra jodugarlik vositasi sanaladigan bo'ldi: *birinchidan*, so'z va *ikkinchidan*, yozma shaklda ekanligi uchun. XIX asrlargacha oddiy odamlar yozuv sehriga mahliyo bo'lib kelganlar va o'lib ketgan odamning gapini qanday qilib bilding, sen u bilan gaplashmagansan-ku, deya savodli kishilardan so'raganlar.

Yozuv san'atining yuqori kadrlanishi natijasida qadimiy Misrda uni donolik xudosi Tot yaratgan, deb hisoblashgan, bu miloddan 3 ming yil avval sodir bo'lgan. Xitoydagi ieroglif yozuvi esa o'zgacha bo'lib, u yerda ieroglif bilan til o'rtasidagi bog'lanish sustligidan har bir odam uni turlicha o'qishi mumkin edi, bu esa, o'z navbatida, ancha noqulayliklar keltirib chiqarardi. Lekin aslida, toshbaqa kosasidagi va suyaklardagi ierogliflar oliy martabali odamlarning ishi deb hisoblanardi, chunki yozuv xudo bilan gaplashish jarayoniga nisbat berilardi. Xett xalqining ierogliflari esa boshqa ierogliflarga o'xshamasdi.

Mixxat yozuvi. An'anaviy tasniflash bo'yicha mixxat yozuvi ieroglif bilan alifbo yozuvlari o'rtasidagi bir pog'ona sifatida baholanadi. Shunday bo'lsa-da, miloddan 3 ming yil avval kashf etilgan bu yozuv usuliga kamida 2,5 ming yil amal qilingan. Alifbo ixtiro etilganidan keyin ham mixxat yana ming yilga yaqin iste'molda bo'ladi. Shunday qilib, miloddan avvalgi XIV–IV asrlarda qadimiy Sharqda bir vaqtning o'zida ham ieroglif, ham mixxat va ham alifbodan foydalanilgan.

Mixxat namlangan loy taxtachalarga qamish qalam yordamida yozilardi. Qamish qalamning nomi «stilos» bo'lib, stil so'zi shundan olingan. Ancha murakkab bo'lgan mixxat yozuvi bugungi kundagi alifbo yozuvini o'rganishdan ko'ra ko'proq vaqtni talab qilgan. Mesopotamiya va Bobilda keng tarqalgan va rivojlangan bu yozuv ushbu hududda dunyoda eng birinchi buyuk tamaddunni yuzaga keltirdi. Bunga bevosita mixxat sababchi bo'ldi, deyish mumkin.

Bu ulkan madaniyat 4–5 ming yillar davomida tuproq qa'rida jim yotgan edi. XIX asrda boshlangan arxeologik qazilmalar qisqa vaqt ichida

ma'rifatli dunyoni esankirating qo'yadigan natijalarga olib keldi. Qadimiy shaharlarning qo'rg'onlaridan mixxat yozuvli yuzlab va minglab taxtachalar topildi. Ayrim joylarda esa to'proq-loydan bunyod etilgan ulkan saroylar ochildi. Ularning xonalaridan esa turli matnlar bitilgan pishiq va xom g'isht shaklidagi o'sha son-sanoqsiz taxtachalar chiqdi. Binobarin, binolar, devorlar, haykallar, marmar va granit toshlar ko'pdan-ko'p tarixiy yozuvlarga to'lib ketgan edi. Ushbu yozuvlar tilini topish oson kechmadi, ammo G'arb olimlari astoydil mehnat qilib, nihoyat, muvaffaqiyatga erishdilar. Mazkur yozuvlarning asosiy qismi miloddan avvalgi XXV–XV asrlarga tegishli bo'lib chiqdi.

Masalan, Shumer podshohi Gilgamesh haqidagi doston avval og'zaki shaklda taxminan 4 ming yil oldin yaratilgan va bugungi kunda qadimiy adabiyotining benazir asari hisoblanadi. Shumer, akkad, hurrit va xett tillarida bitilgan bu doston matni nafaqat tarixiy va badiiy, shu bilan birga publitsistik ahamiyatga ham ega. Manbaning asl nusxasi, «Nuh to'foni» bobining 17–18-qatorlarida «mirob» so'zi ishlatilgan. Undan tashqari, dostonda xudo Anu nomidan yerga Ninurta ismli elchi kelib, yaqinda Nuh to'foni sodir bo'lishi haqida odamlarni ogohlantiradi.

Tarixchilar fikricha, Babil taxtachalarining aksariyati hali ham qazib olinmagan, topilganlari esa to'laligicha o'rganilmagan. Ishonamizki, ushbu yo'nalishda Sharq tarixining noma'lumligicha qolib kelayotgan ulug'vor sahifalari, jumladan, qadimiy kommunikatsiyalarga oid qiziqarli ma'lumotlar ochilishi hali oldinda.

Jurnalistika bilan bevosita bog'liq yana bir gap. Mesopotamiyaning pastki qismini tashkil etadigan Xaldeyada miloddan 3–2 ming yil avval tashqari-ichkarisi yaxshi bezatilgan ko'plab muhtasham saroylar qurilgan. Ayrim paytlari bezash san'ati quyma nusxa olish mahorati bilan bog'liq edi. Ya'ni, mixxat matn oyna shaklida katta toshtaxtalarda o'yilardi-da, keyin ularga eritilgan birinchi quyish yo'li bilan nusxa olinishdan hosil bo'lgan taxtachalar bilan xonalarning pollari bezatilar edi. Shu tarzda to'shalgan pollar ancha ko'rkam va didli chiqardi. Binoga kirgan odam esa buyuk voqealar bitilgan tarix zarvaraqlari uzra yurgandek bo'lardi.

Vaqt va joy yetmayotganligi sababli kommunikatsiyalarga tegishli faqat ikkita fikrga to'xtalib o'taylik. Gapni adadlilikdan boshlaymiz. Amerikalik professor Edvard Keraning aytishicha, tuproqdan millionlab g'ishtli hujjatlarni olib o'rganish hali istiqbolda. Bu, albatta, ko'p nusxalilik dalolati. Chunki qadimiy bobilliklar o'z yozuvlarini bir–ikki va ko'proq nusxalarda amalga oshirganlar. Qadimiy Shumer davlatining asosiy shaharlaridan bo'lgan Kippurda arxeologlar 100 ta katta idish topishdi. Bu idishlarda bir xil mixxat yozuvida bitilgan 132 qatordan iborat matn berilgan. Ushbu yozuvda Lugal–Zaggisi podshohi shimoldan kuchli armiya bilan kelib, mahalliy yerlarni egallab olganligi haqida bayon qilinadi.

Ikkinchi faktni xalqaro jurnalistikaga tegishli desa ham bo'ladi. Miloddan avvalgi VI asr oxiri V asr boshida Eronda podshohlik qilgan

Doro I Qahramon shahri yaqinidagi Behistun qoyasida haybatli lavhani naqsh etishga buyurgan. 414 qatordan iborat matn 152 metr balandlikda besh ustunda berilgan. Yozuvning har bir xat boshi «Doro shoh gapirmokda...», «Men – Doroyovush shoh gapirmoqdaman, men shoh bo'lganimdan so'ng ko'p ishlar amalga oshirildi...», degan iboralardan boshlanadi. Matn tagida Doro I ning juda katta bo'rtma naqshi o'yilgan. Rasmida asirga olingan to'qqiz nafar podshoh va urug'-aymoqlarning boshliqlari qo'llari bog'langan holda Doro I oldiga shaylanganlar. Tuzilishi nuqtai nazaridan yozuv uch qismdan – kirish, asosiy qism va xulosadan iborat. Matn va rasmida miloddan avvalgi 522–519-yillardagi voqealar tasvirlagan.

Ko'rinib turibdiki, mazkur yozuv ko'p jihatlar bilan reportajga o'xshaydi. Matn yonma-yon uch tilda – qadimiy fors, elam va bobil tillarida tayyorlangan. Qadimiy fors tili esa, ba'zi farazlar bo'yicha, o'sha zamonlarda ayrim paytlari xalqaro til vazifasini bajargan va alifboli arameya tilini qisman o'ziga qamrab olgan. Birinchi xalqaro til sifatida bobil tili ishlatilgan. Dalillarga asoslanib, biz Behistun yozuvini dunyodagi eng qadimiy xalqaro protoreportajlardan biri sifatida tasniflash bo'ladi, deb hisoblaymiz. Shuni ham ta'kidlash joizki, uch tildagi bunday matnlar Eron tog'larida ko'p uchraydi.

Mesopotamiyada topilgan tangachalardagi yozuvlar XIX asrda Fransiyada chop etilganida jami katta besh jild kitobni tashkil etdi: ikki jildi – qadimiy matnlar, ikki jildi – rasmlar va bir jildi – sharhlar.

Alifboli yozuv. Alifboli yozuv finikiyaliklar tomonidan kashf etilganligi haqidagi fikr fanda qabul qilingan. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, ular qisman semitlardan hisoblanadi. Haqiqatdan ham, ularning alifbosi dunyo bo'yicha tarqalib, ko'p zamonaviy alifbolar uchun asos bo'lib xizmat qilgan. Ammo tarixda birinchi alifboni finikiyaliklar ixtiro qildi, degan gap unchalik to'g'ri emas. Chunki ulardan oldin bunday natijalarga boshqa elatlar ham erishgan. Faqat ma'lum sabablarga ko'ra ularning kashfiyotlari keng yoyilmagan.

Alifboning paydo bo'lishi, eng avvalo, unga ehtiyoj katta bo'lganligi bilan izohlanadi. Ieroglif yoki mixxatlarda yozish juda noqulay va ko'p vaqtni talab qilardi. Bunday yozuvlarda belgilar soni haddan tashqari ko'pligi sababli ularning hammasini tez va to'g'ri yodlash hamda ishlatish oson emasdi. Bundan tashqari, so'zlar ko'paygan sari avvalgi usullarda tovush va bo'g'inlarni aniq talaffuz qilish qiyinlashdi. Shu sababli madaniyati rivojlangan xalq va elatlar vakillari tomonidan yangi yozuv turlarining tinmasdan izlanilishi odatiy holga aylandi.

Yaxshi natijalardan biriga Krit orolida yashaydiganlar erishdi. 1900-yilda o'tkazilgan qazilmalar jarayonida ingliz arxeologi A.Evans oroldagi saroylardan birida ikki xil ieroglif va ikki xil uzunchoq, chiziqli (линейное) yozuvlarni topdi. Chiziqli yozuvlar pishiq g'ishtlarda miloddan avvalgi XVIII–XIV asrlarda tushirilgan ekan. Ulardan birinchisi bug'inli

yozuvda arxaik axey shevasida bitilgani aniqlandi. Ikkinchi chiziqli yozuvni hali o'qishga muvaffaq bo'linmagan. Alifboli yozuv ko'rinishiga biroz o'xshaydigan krit yozuvi keyinchalik noma'lum sharoitda iste'moldan chiqib ketdi. Krit yozuvi bilan bir qatorda qadimiy ugariya, paleoarabiya alifbolari ham bo'lgan. Paleoarabiya yozuvi, o'z navbatida, tamudiy, sofaten, lixyanit va qadimgi janubiy arabiy alifbolar asosida shakllangan.

Finikiya alifbosiga asoslangan yozuv miloddan avvalgi XV asrda barpo etilib, taxminan ikki ming yil qo'llanilgan. Mazkur alifbo qadimiy xanaanlik bo'g'inli-rasmi yozuvdan kelib chiqqan, degan taxminlar bor. Qadimiy xanaanlik yozuvga likialik, lidiyalik va karetklik alifbolar ham asoslangan, ammo ular rivojlanmasdan yo'qolib ketdi. Ushbu alifbolar ichida eng qulayi finikiyalik bo'lgani uchun u keng yoyildi, yillar o'tib undan sug'd, uyg'ur va mo'g'ul alifbolari, keyinchalik esa turkiy alifbo ham tashkil topdi.

Ayrim farazlarga qaraganda, finikiyaliklar gikkoslarga tegishli elat bo'lgan. Ma'lumki, gikkoslar asli miloddan avvalgi 1700-yilda Misrni egallab olgan Markaziy Osiyolik qabilalar edi. Birinchi marta alifboli, ya'ni, harfli yozuvdan Finikiyaning Biblos shahrida miloddan 15 asr muqaddam foydalanilgan.

Tarixiy manbalarda (jumladan, Herodot asarlarida) finikiyaliklar juda ustamon odamlar sifatida ta'riflanadi. Ular Misr, Ellada, Qadm va boshqa hudud hamda shaharlarga o'zlari bilan birga qator fan va san'at turlarini olib kelganlar. Ammo o'sha vaqtlarda mazkur elat vakillariga u qadar yuqori adabiy yoki estetik did xos emasdi. Ular ko'proq savdo-sotiq bilan shug'ullanadigan tadbirkorlar edi. Ieroglif va mixxat yozuvlari savdo operatsiyalari uchun uncha qulay bo'lmaganligi ularni harfli alifboni yaratishga da'vat etdi.

Finikiyaliklardan ko'zga ko'rinarli yirik tarixiy solnoma, ilmiy yoki falsafiy tadqiqotlar, hatto she'riy asarlar qolmagan. Bu elatning asosiy maqsadi — boylik ottirish va tinch-osoyishta yaxshi hayot kechirish bo'lgan. Finikiyaliklar boshqa xalqlar bilan nizoga borishmas va jang qilmas edilar. Hatto, ularning doimiy armiyasi ham yo'q edi. Biror kuchli podshoh o'z askarlari bilan finikiyaliklarga tegishli shahar va qishloqlarni bosib olish harakatini boshlasa, ular soliq va sovg'a-salomlar berib qutulib qoldilar.

Tarixchilarning kuzatuvlariga ko'ra, bu eng oson va arzon yo'llardan biri ekan. Oliy darajadagi hunarmand va savdogarlar bo'lgan hamda asosan daromadli sohalarni egallagan finikiyaliklar moddiy jihatdan o'zlarini tez orada yana tiklab olardilar.

Alifbo, uning asosida paydo bo'lgan yozuv kommunikatsiya jarayonlarining ancha jadallashuviga sabab bo'ldi. Ayrim mamlakatlarda tezlik bilan yozishga qaratilgan maxsus usullar ham joriy etildi. Masalan, qadimiy Misrda bunday yozuv «ieratika» nomini olgan. Miloddan avvalgi VII asrda esa tezlik jihatdan ieratikadan ham o'tadigan demotika (xalq yozuvi) qo'llanila

boshlandi. Misr Iskandar Zulqarnayn tomonidan zabt etilganidan keyin ushbu hududda grek yozuvi tarqala boshladi. Miloddan avvalgi III asrda Misrda grek alifbosi asosida yaratilgan koptlar (misrlik xristianlar) alifbosi joriy etildi. Har bir keyingi alifbo oldingisidan ko'ra foydalanishga qulayroq va tezroq yozishga moslashgan edi. Natijada, ijtimoiy kommunikatsiyalar asta-sekin osonlashib, muloqot jarayoniga bora-bora keng omma jalb etila boshladi.

Tadqiqotchilar uchun Hindistondagi Xarappa tamaddunining (miloddan avvalgi XXV–XVIII asrlar) tili va yozuvi eng murakkab masalalardan biri bo'lib chiqdi. Yaqinda o'sha davrlarda tuzilgan rasm hamda matnlar kompyuter yordamida tekshirilganda, ushbu yozuv arab yozuvi usulida, ya'ni, o'ngdan chapga tomon bitilgani aniqlandi.

Miloddan avvalgi XX–XII asrlarda Hindistondagi mahalliy qabilalar forsluk oriyonlar tomonidan zabt etildi. Oriyonlar o'zlari bilan ushbu yerlarga yuqori madaniyatni olib kelib, qabilalarni birlashtirdilar, yo'llar va binolar qurdilar. Ommaviy kommunikatsiya turlari ham taraqqiy etdi. Natijada miloddan oldingi XV–XII asrlarda Hindistonda vedalar adabiyoti gurkirab rivojlandi. Vedalar – hindlarning sanskrit tilida yozilgan eng dastlabki diniy adabiyotining mashhur namunasi hisoblanadi. Ular to'rt qismdan – Rigveda, Yadjurveda, Samaveda va Atxarvaveda bo'limlaridan iborat.

Vedalar – jamoaviy ijod bo'lib, uning biror bir muallifi alohida ko'rsatilmagan. Shuning uchun mazkur she'rlarni bemalol xalq asari deb hisoblash o'rinlidir. Shubhasiz aytish mumkinki, vedalar qadimiy hindistonliklar uchun diniy, falsafiy?, jamoaviy, tarixiy, estetik, axloqiy va hokazo sohalardagi faol ijtimoiy kommunikatsiyalarning ham hosilasi, ham yangi yuksalishlar vositasi bo'lib xizmat qilgan.

Sanskrit tilidan foydalanganlar ijod jarayonida kxaroshtxi, kushon xati, gupta, nagari, devanagari va boshqa bir qator yozuv turlarini ishlatganlar.

Miloddan avvalgi VIII–VII asrlarda Hindistonda chapdan-o'ngga yo'naltirilgan bo'g'inli braxma yozuvi kashf qilindi. Uning asosida «braxman» deb nomlangan ilohiy nasriy risolalar bitildi. Ushbu matnlar ko'proq jamoaga taniqli she'rlar, miflar va rivoyatlardan iborat edi. Miloddan avvalgi XII–IV asrlarda shakllangan ikki buyuk asar – «Mahobhorat» va «Ramayana» qadimiy Hindistonda ommaviy kommunikatsiyalar yaxshi rivojlanganligining ishonchli dalilidir.

Miloddan avvalgi IV–II asrlarda bu mamlakatda Mouriyalar sulolasi hukmronlik qilgan. Shu davrdan ko'pgina dabdabali me'moriy yodgorliklar saqlanib qolgan. Mouriyalar saroy devorlari va ustunlarida, tog' va qoyalarda anchagina yozuvlar bitib qoldirganlar, shulardan birida miloddan avvalgi 269–232-yillarda yashagan podshoh Ashoka Mouriy bir vaqtlari boshqa yerlarni zo'ravonlik bilan egallab olgani uchun afsus bildirgan va qolgan umrini qxarma qonunlari asosida o'tkazishga va'da bergan. Mouriyalar haqidagi ma'lumotlarni Chandragupta podshohi huzurida bo'lgan Gretsiya elchisi Megasfen ham tasdiqlaydi.

Miloddan oldingi ikkinchi — milodiy birinchi asrlarda sanskrit tilida Hindiston hududidagi dastlabki huquqiy hujjatlardan biri - Manu qonunlari e'lon qilindi. Qonun 2650 baytdan (shlokdan) va XII-bobdan iborat edi. Milodiy IV—V asrlarda hind mumtoz shoiri Kalidasa «Xabarchi bulut» deb nomlangan doston yaratdi.

Qadimiy Xitoy tarixida saqlangan hamda «Bahor va kuz» deb nomlangan yirik solnomalardan biri miloddan avvalgi VIII—V asrlarda yozilgan. Uning uslubi bugungi yangiliklar jurnalistikasini eslatadi, chunki mualliflar voqealarni juda qisqa, aniq, his-tuyg'usiz va sharhsiz bayon qilishgan. Asar ierogliflar yordamida plankalarda, ya'ni, ensiz uzun bambuk taxtachalarda bitilgan. Hissiyotli xitoy xalqi vakillarini bunday uslub qoniqtirmasdi, albatta. Ammo ular qadimiy kitoblarni juda e'zozlashlari bois asl nusxa matniga aralasholmasdilar. Natijada, keyinchalik sharhlar adabiyoti paydo bo'lib, keng avj oldi. Nafaqat «Bahor va kuz»ga, balki boshqa solnomalarga ham bag'ishlab sharhlar yozildi. Shunday qilib, qadimiy Xitoyda axborotlar protojurnalistikasini hamda sharhlar protojurnalistikasini eslatuvchi ikkita ijod turi vujudga keldi.

Solnomalar xitoy tili, adabiyoti va ommaviy kommunikatsiyalarni yangi pog'onaga ko'tardi. Eng avvalo, yangi, yozma kitob uslubi asos topdi. Bu, albatta, kommunikatsiyalar tarixida jiddiy o'zgarishlarga olib keldi, chunki tushunish uchun og'zaki nutqqa nisbatan ko'proq mehnat talab qiluvchi yozma matn kitobxonlarning tasavvurlarini rivojlantirishga xizmat qildi. Tarixiy xronikalar bilan birga ular haqidagi fikrlar, kuzatuvlar, qisqasi, tarixnavislik fani ham yuzaga keldi. Xitoy Herodoti deb nom olgan Sim Syanning miloddan avvalgi birinchi asrda tayyorlangan «Tarixiy yozuvlar» kitobi bugungi kunda ham bu mamlakatning o'tmishi haqidagi eng nodir manbalardan hisoblanadi. Xullas, aniq tizimli ierogliflar alifbosiga asoslangan va yozma manbalarda o'z aksini topgan xitoy yozuvi miloddan avvalgi XII—X asrlarda yaratilib, asta-sekin joriy bo'la bordi.

Xitoy va Misrda og'zaki va yozma manbalarni o'rganadigan yangi fan-filologiya paydo bo'ldi. Filologlar faoliyati ikkita katta yutuqqa olib keldi: *birinchidan*, shu yo'sinda qadimiy matnlarni to'g'ri tushunish va talqin qilish o'rgatildi; *ikkinchidan*, oddiy xalqning vakillari savodxonlikka jalb etildi. Ikkinchi natija o'z ahamiyati jihatidan birinchisidan ham muhimroq edi. Xitoy tili esa Uzoq Sharq mamlakatlarida ko'p asrlar davomida asosiy chet tili vazifasini bajarib keldi.

Boshqa mamlakat, xalq va elatlar haqida gapiradigan bo'lsak, miloddan avvalgi VII asrdan milodiy II asrgacha bora-bora xristian dunyosiga kuchli ta'sir ko'rsatgan Bibliya shakllandi. Ushbu Muqaddas kitobning tarkibiy qismlari dastlab har xil vaqtda, tilda va turli kishilar tomonidan g'isht «taxtacha»larga yozib olingan. Masalan, «Qadimiy ahd» asosan eski yahudiy tilida, qisman esa aromiy tilida dunyoga kelib, miloddan avvalgi III—II asrlarda tugatilgan. «Qadimiy ahd» o'sha vaqtning o'zida grek tiliga o'girilgan. Bugungi kunda esa u dunyoning 1760 dan ko'proq tiliga tarjima

qilingan. «Yangi ahd» (Injil) esa milodiy I asrda yaxlit kitob tarzida tuzilgan.

Bibliyada ham soʻzning ilohiy kuchi bilan bogʻliq koʻrsatmalar mavjud. Masalan, «Eski ahd»da shunday bir afsonaviy hikmat keltirilgan. Muso paygʻambar Xudo bilan muloqot qilmoqchi boʻlib, toqqa chiqadi. Tepalikda Muso oʻz koʻzi bilan koʻrgan manzaraga hayron qoladi — Xudo Tavrot (Tora)ning harflariga kichkina tojlarni oʻrnatib turgan emish. Muso buning sababini soʻraganda, koʻp yillardan keyin Akibaben Iosif degan odam dunyoga kelib, Tavrotning har bir harfi va belgisidan bir qator qonunlarni barpo etadi, degan javobni oladi. Bu rivoyat inson hayotida kalima yuksak ahamiyatga ega ekanligining koʻrsatkichi, albatta.

Milodning IV asrida arab yozuvi ham shakllana boshladi, ushbu tilda birinchilar qatorida 328-yilda Namarra xati barpo etildi. Eronning qadimiy yilnomalarida Sosoniylar davridagi voqealar haqida fors tilida izchil ravishda, aniq usulda, badiiy vositalarsiz xabar berilgan. Masalan, sulola asoschisi Ardasher Papakonga bagʻishlangan kitobda yozma portret tasvirlari deyarli yoʻq. Eng qizigʻi shundaki, aniqlik bilan bogʻliq boʻlgan va keyinchalik jurnalistikada «hujjatli» deb nom olgan ushbu uslub faqat mualliflar haqiqatga yaqinroq boʻlganliklarining natijasi emas. Asosiy sabab — yozma nutq hali yaxshi rivojlanmagan boʻlganligidadir.

Umuman olganda, shuni taʼkidlash joizki, yozuv paydo boʻlgan davrdan eʼtiboran to kitobning bosma ixtirosiga qadar yozuv sanʼati podshohlar, ruhoniylar, maʼmuriyat vakillari va hokazo toifalardan iborat nisbatan tor doiradagi odamlarga xizmat qilgan. Jamiyatga rahbarlik qilayotgan doiralardagi odamlar keng xalq ommasini savodxonlikka uncha ham yaqinlashtiravermaganlar. Oʻsha davrlarda tayyorlangan ayrim manbalarda oddiy odamlarga oʻqishni oʻrgatish nomatlub ishlarga, qonunbuzarlikka olib boradi, deb uqtirilgan. Shu bilan bir qatorda, savodli odam boʻlish koʻproq insonning oʻziga bogʻliqligi ham barchaga maʼlum edi. Masalan, podshoh yoki amir avlodiga mansub odam boʻlishga koʻpchilikning imkoniyati yoʻq, ammo savod chiqarish deyarli har kimning qoʻlidan kelardi. Shuning uchun savodxonlikka intilish, ayniqsa, oʻrta asrlarda, musulmon mamlakatlarida nihoyatda kuchli edi. Bosma kitob ixtirosi faqat chegaralangan harf va ierogliflar soniga bevosita bogʻliq ekanligini eʼtiborga olsak, alifbo ixtirosi kommunikatsiyalar tarixida va umuman insoniyat tamaddunida naqadar ulugʻ kashfiyot boʻlganligini tasavvur qilish qiyin emas.

Yozma kommunikatsiyalarning janr, uslub va kanallari. Jurnalistik asarlarning mazmuni va shakli oʻrganilganda, odatda, janrlar ham tilga olinadi. Protojurnalistika haqida gapirganda-chi? Bir qaraganda, bu erishdek tuyuladi. «Protojurnalistikaning ham janrlari boʻladimi?» degan taajjubli savol tugʻilishi mumkin. Ammo biz bunday shubhani oʻrinsiz deb bilamiz. Chunki asarning mazmuni qanday muhim boʻlsa, uning shakli ham shu qadar ahamiyatli sanaladi. Jurnalistikaga kelganda, axborot

yetkazish uslubi va yo'llari ham, davrga qaramasdan, muhim ahamiyatga ega. Shularni hisobga olib, ikkinchi-faslning ushbu qismini mazkur masalaga bag'ishlashga qaror qildik.

Janrlar tahlilini qo'yidagicha tartiblashni ma'qul topdik: 1-qadim zamonlarda bo'lgan, hozir esa deyarli uchramaydigan janrlar; 2-qadimda bo'lgan va bugungi kunda ham mavjud, ammo mazmun jihatidan keskin o'zgargan janrlar; 3-burungi davrlarda bo'lgan va hozir ham mavjud, mazmuni qisman o'zgargan janrlar; 4-bugungi kunda bor, lekin burungi zamonlarda bo'lmagan janrlar.

Asosiy gapga o'tishdan oldin mavzuga bog'liq bir-ikkita izohlar keltirmoqchimiz. Qadim vaqtlardagi matnlar (hamda protojurnalistika) bilan bugungi kundagi jurnalistik matnlar o'rtasida hammaga ma'lum bir keskin farq bor. Shu sababli aytishga haqlimizki, eski matnlar bilan bog'liq janrlar tasnifi, ular o'rtasidagi farqlar o'sha zamonlarda deyarli ko'zga tashlanmaydi. Qadimiy hamda zamonaviy janrlarni solishtirganda, tarixiy shart-sharoitlarni va bugungi vaziyatni hisobga olish darkor, aks holda g'ayriilmiy yondashuvga yo'l qo'yan bo'lamiz. Eski davrlarda bugun biz o'rganib qolgan aniq jurnalistik janrlar mavjud emasdi. Ammo, jahon jurnalistikasi tarixini o'rganar ekanmiz, vazifalarimizdan biri qadimiy ommaviy kommunikatsiyalar sharoitida vujudga kelgan hamda keng auditoriyaga mo'ljallangan og'zaki va yozma matnlarning janrlarini o'sha davrlardagi mezonlar asosida ko'rib chiqishdan iboratdir. Endi bevosita janrlar tasnifiga o'tamiz.

1. Qadim zamonlarda mavjud bo'lgan, ammo bugungi kunda deyarli uchramaydigan janrlar. Ko'proq qadimiy diniy va ma'muriy (boshqaruv) tizimlari bilan bog'liq og'zaki hamda yozma matnlar janrlari. Bular asosan amrlar (oliy farmonlar), diniy qasidalar va munojotlar, ilmi nujum (astronomiya), fol ochishlar, hutbalar va boshqalar. Ilmi nujumga biroz to'xtalib o'tsak. Mutaxassislar fikricha, qadimiy mesopotamiyaliklar va xaldeyaliklarda astronomiya ilmiy yuksak rivojlangan edi va bu sohada ularning bilimlari greklarga nisbatan kengroq bo'lgan. Masalan, Xaldeya koinlari oliy darajali riyoziyotchilar bo'lib, ilmiy astronomiyaga asos solganlar, deb hisoblanadi.

2. Qadimda bo'lgan va bugungi kunda ham bor, lekin mazmun jihatidan keskin o'zgargan janrlar. Bular sirasiga anglashlar (fahmlar), boshoratlar, duolar, dunyoviy qissalar, ko'rsatmalar, madhiyalar, ma'lumotnomalar, murojaatnomalar, miflar, rivoyatlar, tabiblarning maslahatlari, turli to'plamlar (majmualar), xatlar, hikoyalar va boshqalar kiradi. Dalillarga e'tibor beraylik. Qadimiy Hindistondagi vedalarning bir qismi jumladan xudolarga, sayyora va yulduzlarga, olov va shamolga, yer va suvga, donishmandlarga, ilohiy oziq-ovqat va iclumliklarga, kasalliklarga va hokazo manbalarga bag'ishlangan murojaat-nomalar shaklida bitilgan. O'rta-qadimiy Eronda yaratilgan dunyoviy qissalar mazmun jihatidan podshohlar va tabiatga adabiy tavsif berish nuqtayi nazaridan Assuriya va Misrning eski yilnomalariga o'xshab ketadi.

3. Burungi davrlarda bo'lgan va hozirda ham amal qilayotgan, lekin mazmuni qisman o'zgarigan janrlar. Bu guruhdagi janrlar birmuncha ko'proq: allegoriya (qochirimlar, majozlar) deklaratsiya, ko'chirma gaplar (juda ko'p va turli shakllarda uchraydi), yilnomalar, marsiyalar, matallar, maqollar, oddiy va notiqlik nutqlari, pand-nasihatlar, xronikalar, epigrammalar, qo'shiqlar, hayolilar, o'ylar, hikmatlar. Hikmatlar haqida jurnalistikaga xos bo'lgan va ommaviylik bilan bog'liq shunday misol bor. Hindistonda milodiy IV asr oxiri – VII asr boshlanishida yashagan faylasuf shoir Bxarrixarining asarlari «Sevgi haqida yuz hikmat», «Olloh haqida yuz hikmat», «Ehtirossizlik haqida yuz hikmat» sarlavhalari ostida yozilgan.

Ushbu guruhga avvalo va hozir ham ish berayotgan, ammo bugungi kunda o'z xususiyatlari jihatidan ancha o'zgarigan janrlarni ham kiritisa bo'ladi. Bularni biz protoxabar, protohisobot, protoreportaj, protointervyu, protoxat, protosharh, protolavha, protocherk deb atasak, xato qilmasak kerak. Masalan, suhbat (интервью) uslubida yozilgan qadimiy matnlar nihoyatda ko'p. Bunday asarlar qadimiy Sharqning barcha xalq va elatlarida, masalan, Markaziy Osiyoda («Avesto»), Bobilda («Jabrlangan taqvodor haqidagi doston»), Misrda («Hafsalasi pir bo'lgan odamning o'z joni bilan suhbat») va boshqa joylarda mavjud.

Umuman aytish mumkinki, insonning ongi nafaqat mehnat orqali, balki eng avvalo, o'z qabiladoshi bilan muloqotda yuzaga kelgan. G'alabalar haqidagi yozuvlar protoreportaj shaklida berilgan, qurilishlar ketayotgani protohisobotlarda, podshohlar tavsifi protocherkda va hokazo janrlarda o'z aksini topgan. Shuni ham eslash joizki, qadimiy Sharqda bitilgan asarlar matnlaridan aksariyatining aniq bir muallifi ko'rsatilmagan va ular xalq ijodi namunalarini hisoblanadi.

4. Bugungi kunda bor, lekin burungi zamonlarda uchramaydigan janrlar sirasiga jurnalistikaning korrespondensiya, maqola, taqriz, feleton hamda pamflet namunalarini kiritish mumkin. Ammo mazkur janrlar mazmun jihatidan shu qadar boyki, qadimgi Sharq manbalari yaxshilab tahlil qilinsa, ushbu janrlarning u yoki bu jihatlari topilishi mumkin. Shuning uchun biz eski zamonlarda bunday janrlar bo'lmagan, degan ta'kidni shartli ravishda keltirmoqdamiz.

Uslub haqida yuqorida qisman aytib o'tdik, ammo bu masalada alohida to'xtalmaslik, jurnalistika tarixiga to'g'ri kelmaydi. Umuman olganda, qadimiy yozuvlar uslub jihatidan ikki katta guruhga bo'linadi. Bular – hissiyot bilan, badiiy jilolar, publitsistik ruh bilan sug'orilib tayyorlangan asarlar hamda ortiqcha hissiyotsiz yozilgan matnlardir. Ikkala turdagi ijod ham keng tarqalgan. Agar biz adabiyotdan ko'ra jurnalistikaga yaqinroq asarlarni tahlilga jalb etadigan bo'lsak, ikkinchi guruh matnlari ko'proqni tashkil qiladi.

Qadimiy Misrda yozuv ixtiro qilinganidan keyin toshlar, g'ishtlar va devorlarda bitilgan birinchi yozuvlar miloddan avvalgi 4-mingyillikning

oxiri — 3-mingyillikning boshida paydo bo'lib, juda qisqa va quruq, to'g'rirog'i, shirasiz uslubda tayyorlangan edi. Kattaroq asarlarning ko'pi tuzilishi jihatidan kirish, asosiy qism va xulosalardan iborat. Ba'zilarida esa, suhbat qo'shimcha ravishda qisqa sharh bilan izohlangan. Nasriy bayonga she'rlar yoki dialoglar aralastirilib berilgan hollar ham uchraydi. Shuni ham aytish joizki, qadimiy manbalarda bevosita yoki bilvosita bahsmunozara shaklidagi suhbatlar ko'plab topiladi.

Qadimiy yozuvlar ichida keng va batafsil xronika yoki yilnomalar uslubida tayyorlangan asarlar talaygina. Misrdagi mashhur Karnak ibodatxonasi miloddan avvalgi XVI—XI asrlarda qurilib, bir necha marta qayta ta'mirlangan. Uning devorlarida, jumladan, *Tutmos III ning (1504—1450) muvafaqqiyatli harbiy yurishlari haqida hikoya qiluvchi toshga o'yib yozilgan solnomalar bor. Masalan, Armageddon shahrini zabt etish hikoyasi, Fir'avn umumjahon imperiyasini yaratmoqchi bo'lganligi ham ibodatxona devorida o'z aksini topgan.*

Assuriya podsholigi yilnomalari ichida ikkala turdagi yozuvlar — badiiy tasvirlarga boy hamda quruq xronikadan iborat yilnomalar uchrab turadi. Mazkur manbalarni chuqur o'rgangan mutaxassislar fikricha, badiiy bo'yoqsiz berilgan yozuvlar o'z soddaligi va aniqligi bilan nihoyatda ta'sirchan chiqqan.

Qadimiy Xitoyda esa yilnomalar asosan imperatorlarning topshiriqlariga binoan olib borilardi. O'ymakorlar va kotiblar faqat hunarmandlar sifatida ishga jalb qilinganlar. Va ularning biror bir ieroglifi o'zlaridan qo'shish yoki tushirib qoldirishga haqlari yo'q edi, bunday xatoga yo'l qo'rganlar jiddiy jazolanardi. Ammo ushbu shirasiz uslubdagi solnomalarga keyinchalik hissiyotli, tasvirli va publitsistik sharhlar berilishi mumkin edi.

Axborot tarqatish yo'llari. Bugungi kunda ommaviy axborot tarqatish kanallari deganda matbuot, radio, televidenie va internet nazarda tutiladi. O'z-o'zidan ma'lumki, mazkur imkoniyatlar qadimgi dunyoda yo'q edi. Xo'sh, shunday ekan, axborot tarqatishning bunday jarayonlari burungi davrlarda bo'lganmi va bo'lgan holda, qanday amalga oshirilgan?

Albatta, bunday kommunikatsiyalar bugungidek keng miqyosli emasdi, u vaqtlarda yer yuzida aholi juda kam, ommaviy axborot vositalari esa boshqacha edi. Lekin ommaviy kommunikatsiyalar bo'lganligini va ular o'sha vaqtlarda ham jamiyatda bugungi kundagidek vazifalarni bajarganligini hech kim inkor qilolmaydi. Shunday ekan, uzoq o'tmishda ommaviy kommunikatsiyalarning kanallari sifatida nima xizmat qilgan? Masalani atroflicha o'rganib chiqqach, biz daraxt bargi, po'stlog'i, teri, suyak, yog'och, mum, loy, tosh, metall, mato va qog'ozlar bunday kanallar o'rnini bosgan, degan xulosaga keldik. Ushbu axborot tarqatuvchi vositalar haqida qisqacha gapirib o'tsak.

Teri. Ayrim mutaxassislar taxminicha, yozuv uchun ishlatilgan eng birinchi ashyo yog'och bo'lgan. Bu fikrga qo'shilish ham mumkin, qo'shilmaslik ham. Chunki agar yozuv miloddan 4,5 ming yil avval ixtiro

qilingan bo'lsa, bunday uzoq muddat saqlanmagan materiallar ham bordir. Balki, foydalanish uchun eng qulay narsa birinchi yozuv ashyosi bo'lgandir. Bizningcha, bunday ashyo sifatida barg, po'stloq yoki teri xizmat qilgani haqiqatga yaqinroq. Bu masalada aniq bir tarixiy isbot yo'q, shuning uchun bizning fikrimiz shunchaki bir faraz.

Ammo o'tmishda yozuv uchun teridan keng foydalanganligi barcha mutaxassislar tomonidan e'tirof etilgan. Qadimiy Eronda «Assuriya daraxti va echki» nomli doston bo'lgan. Eronliklar palmani «assuriya» daraxti deyishgan. Ushbu dostonda echki gapirtirilib, u «kotiblar mendan kitob, daftar va ro'yxatlar tuzadi», deya arz etadi.

Miloddan avvalgi II asrda teridan baquvvatroq yozuv materiali — pergament ixtiro qilindi. Ushbu ashyo aynan yozuv uchun maxsus ishlangan bo'lib, u Pergam shahrida kashf etilgan. Milodiy IV asrga kelib pergament aksariyat boshqa ashyolar o'rnini egallaydi. Qimmatbaho material bo'lganligi sababli mualliflar ko'p hollarda uning ustidagi yozuvlarni yuvib tashlab, bir necha martagacha foydalanardilar. Ayrim xalqlarda teri va kitob so'zlari sinonimlar sifatida qo'llanilgan. Ushbu fakt Herodotning «Tarixi» da ham keltirilgan.

Suyak. Qadimiy xitoyliklar undan fol ochish maqsadida foydalanishgan. Miloddan avvalgi 2 mingyillikda yozuv uchun suyak va toshbaqa kosasi ham ishlatilgan. Yozuv belgilari suyakda, kosada qattiq jism bilan bevosita qirilib yoki oldin mo'yqalam bilan chizilib, keyin o'yilgan. Arxeologlar qadimgi odamlar yozish uchun chig'anoqlardan foydalanganliklarini ham aniqlashgan.

Yog'och. Ushbu material turli yurtlar va tillarning vakillari tomonidan yozuv uchun qo'llanilgan. Ayniqsa, papirus va bambuk haqida ko'pgina tarixiy dalillar bor. Qadimiy Misrda miloddan avvalgi 3 mingyillikda papirusdan keng foydalanilganligi aniqlangan. Misrliklar papirusni Afrikadagi qamishsimon o'simlikdan tayyorlashgan. Bu materialni ishlab chiqarish usulini sir saqlashgan va olingan mahsulotni katta miqdorda boshqa joylarga sotishgan. Papirus barglari qirilib, yelimgan va o'rama shaklida ishlatilgan. Miloddan avvalgi XV asrga kelib papirus pergament bilan almashtirilgan.

Qadimgi Janubi-sharqiy Osiyoda esa bambuk g'oyat keng qo'llanilgan yog'och materiali bo'lgan. Taxtachalarning eni 1 sm, uzunligi 23–24 yoki 55–56 sm. dan iborat bo'lardi. 56 sm. li bitta tilimiga 60 ieroglif sig'ardi. Asar hajmiga qarab u bitilgan taxtachalar soni ham ko'p, masalan, bir arava yoki besh arava bo'lishi mumkin edi. Ierogliflar pichoq yordamida o'yilar va keyin bo'yoq va lok bilan qoplanardi. Xato tushgan bambuk tilimini qirishga yoki to'liq almashtirishga to'g'ri kelardi. Katta asarlar, yilnomalar tayyorlanayotganda, taxtachalar raqamlanib, bir chetida o'yilgan teshik yordamida ip bilan bog'lanar edi. «Bo'lim», «bob», «- fasl», «qism» nomli maxsus ierogliflar ham qo'llanilardi. Umuman olganda, bambukdan yozma matnlar tayyorlash ko'p mehnat, mablag' va vaqt talab qilardi,

ammo u bejirim chiqardi. Qog'oz ixtiro qilingan ilk davrlarda u shunday bir noan'anaviy, «kambag'al» ashyo hisoblanardiki, imperatorlar va boy kishilar uchun bambuk obro'lroq bo'lib, ular yana III–IV asr davomida qog'ozdan ko'ra bambukdan foydalanishni afzal ko'rganlar.

Sharqiy Eronda papirus va pergament bilan bir qatorda yog'och tayoqlarida yozish odati ham bo'lgan. Ammo nihoyatda keng tarqalgan va barcha mamlakatlarda qo'llanilgan usul — yog'och taxtachalarida yozish edi. Ayrim paytlarda taxtachalar mum bilan qoplanardi va mum ustiga stilos (yog'ochli yoki temirli yozuv asbobi) yordamida belgi yoki harflar chizilardi. Shu bilan birga daraxt po'stlog'i va o'simliklarning tolalari ham ishlatilgan, masalan, lubok chizish paytida.

Loy. Dunyoning eng buyuk qadimiy madaniyatlaridan biri — Mesopotamiya tamadduni bizgacha ko'proq xom yoki pishiq g'ishtlarda yetib kelgan. Hozirgacha ushbu hududda loy «taxtacha»larda ierogliflar, mixxat yoki alifbo yordamida bitilgan matnlarning o'ndan bir qismi ham topilmagan va o'rganilmagan. O'z vaqtida bunday taxtachalardan hatto katta kutubxonalar tashkil qilingan. Xaldeya, Assuriya va Bobilda yashagan salafimiz eng kerakli matnlarni loydan tayyorlangan xom g'ishtlarda yozib, keyin olov yordamida pishirganlar. Mazkur pishiq g'ishtlar shunday baquvvat chiqardiki, ularni ko'p asrlardan keyin ham hatto o'tkir bolta bilan chopish oson emasdi.

Mesopotamiyada tayyorlangan yilnomalarning muhimlari ikki nusxada yozilardi. Birinchisi — saroy va hashamatli ibodatxonalarining devorlarida o'yma matn va rasmlar shaklida. Xuddi shunday matn ikkinchi marta loy silindrlarda qirilar edi. Ushbu silindrlar 7 sm. dan 20 sm. gacha bo'lgan, ammo matn hajmi juda kattaligi sababli mixxat shu darajada mayda yozilardiki, uni kattalashtirib ko'rsatadigan oynaksiz o'qib bo'lmasdi.

Bunday silindrlarni yaratishdan maqsad — tarixda iz qoldirish edi. Matnlar to'rt nusxada bo'lgan loyli silindrlar ichiga tushirilardi. Ular olovda pishirilib, yangi bunyod etiladigan bino poydevorining to'rt burchagiga joylashtirilgach, ustidan qurilish ishlari boshlab yuborilardi. Ushbu usul o'zini to'liq oqladi, chunki bir necha ming yillardan so'ng olib borilgan qazilmalar natijasida silindrlar butunligicha olimlar qo'lga tushdi va o'qildi. Binolar poydevoriga qo'yilgan bunday axborot vositalari olti va sakkiz qirrali prizma yoki mitti bochkalar shaklida ham yasalar edi.

Yog'och yoki teri kabi tosh ham, ancha keng ishlatilgan. Toshning oddiy va qimmatbaho turlaridan yozuv materiali sifatida foydalanilgan. Oddiyolari: bazalt, ganch, granit (qora, och qizil, va kulrang), kvars, marmar (turli ranglarda), obsidan, ohaktosh, slanes, tuf, chaqmoqtosh, qumtosh va hokazo. Qimmatbaho toshlar: aqiq (agat), ametist, nefrit, oniks, serdolik, yashma va boshqalar. Yozuvga mo'ljallangan toshlarga, albatta, kerakli shakl berilardi.

Toshlar axborot vositasi sifatida ishlatilgani haqida ma'lumotlar juda ko'p (ular alohida maqolaga mavzu bo'la oladi). Biz o'quvchilar diqqatini

faqat uchta narsaga qaratmoqchimiz. Birinchisi – toshlarning katta-kichikligi. Tabiiyki, o'lchami uncha katta bo'lmagan toshlar ko'proq ishlatilgan. Ammo, ayrim toshlarning ulkanligi odamni lol qoldiradi. Bexistun yozuvi 152 m balandlikda bitilgani haqida biz yuqorida aytib o'tdik. Misming miloddan avvalgi XVI–XV asrlarda yashagan ayol podshohi Xatshepsut xonim Amon xudoga bag'ishlagan va asuan granitlaridan tayyorlatgan ikkita 30 metrlik yodgorlik yozuvlarda Amonni o'z otasi deb ta'riflagan. Aslida esa, malikaning otasi fir'avn Tutmos I bo'lgan. Yodgorliklar nihoyatda qisqa muddatda – yetti oy ichida bunyod etilgan.

Ikkinchi fakt bevosita jurnalistika bilan bog'liq. Ma'lumki, bugungi matbuot nashrlari asosan rotatsiya usulida bosiladi. Qadimiy Mesopotomiyada esa protorotatsiya usuli ishlatilgan. Ya'ni, qimmatbaho toshdan yasalgan silindrdan matn yoki rasmlar aylana oyna shaklida bitilib, unga dastak ham ulanar edi. Yumshoq loy ustida yurgizilgan silindrdan loy g'ishtga kerakli xat va rasmlar tushardi. G'isht pishirilgandan keyin undagi tasvir abadiy bo'lib qolardi. Ushbu usul nafaqat Mesopotomiyada, balki Sharqning boshqa mamlakatlarida ham keng ko'lamda ishlatilgan.

Uchinchi ma'lumot ham jurnalistikaga ancha yaqin. Ma'lumki, ko'pchilik qalam sohiblari jurnalistikani yilnomaga o'xshatishadi. Qadimiy Sharqda esa yilnomalar va kitoblar vazifasini oddiy toshdan qurilgan hamda qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan saroy va koshonalarining bevosita o'zlari bajargan. Bu haqda fransiyalik assuriyashunos Ioaxim Menan «Nineviya saroyi kutubxonasi» deb nomlangan kitobida yozgan. Olim fikricha, saroylar nafaqat podshoh buyukligining ko'rsatkichlari, shu bilan birga tarixiy kitoblar hamdir. Chunki ko'p hukmdorlar hokimiyatga kelishlari bilan katta qurilishlarni boshlab yuborardilar va o'z faoliyatlari davomida qilgan xizmatlari yoki janglari haqida o'sha koshonalar devorlarida yozuvlar bitilishini buyurardilar. Ushbu buyuk o'tmish haqidagi kitobning zarvoraqlari butun yer yuzi bo'ylab sochilib ketgan, deydi Menan.

Metall. Jurnalistika kabi protojurnalistikada ham dastlabki paytlardan boshlab metall ko'p ishlatilgan va bu haqda talaygina ma'lumotlar bor. Shuning uchun biz bu xususda uzoq to'xtalmaymiz. Metallardan ishlangan materiallar birinchi (bronza), kumush, mis, temir, tilla, qalay, qo'rg'oshin va ularning qotishmalaridan iborat bo'lgan. Bosiladigan shakl metallarda boshqa bir qattiq jism yordamida o'yilgan yoki undan eritma qilib quyilgan. Nusxalar olish uchun asosan temir taxtachalar yoki tunukalardan foydalanilgan. Ayrim paytlarda kerakli axborot bir necha metall taxtachalarda takror yozilgan. Xorsabod saroylarining birida katta toshdan yasalgan sandiq topildi. Sandiqda oltindan, kumush, qo'rg'oshin, mis, qalay, ganchdan tayyorlangan bir xil yozuvli taxtachalar bor edi. Yozuvda Sargon podshohi yangi saroy va shahar qurilishini boshlagani haqida so'z ketadi.

Mato. Uzoq chidamaydigan buyum bo'lgan matoning birinchi marta qachon va qaerda paydo bo'lganligi haqida ma'lumot saqlanmagan. Odatda, matodan oddiy, keyinchalik rangli rasmlar bilan bezashda foydala-

nilardi. Turli yozuvlar ixtiro etilganidan so'ng bu yozuvlar ham o'yma andoza yoki qolip yordamida gazmollarga tushiriladigan bo'ldi.

Kommunikatsiyalar tarixida esa asosan shoyi gazlama tilga olinadi, bu balki shoyi boshqa matolardan ko'ra quvvatliroq bo'lgani hamda rangni o'ziga yaxshi olishi uchundir. Bunday ma'lumotlar ko'proq Xitoy tarixi bilan bog'liq, chunki ipak tayyorlash siri uzoq vaqtlar davomida ushbu mamlakat chegaralaridan chiqmagan. Mutaxassislar Xitoydagi qadimiy Mavanduy-3 qabrini o'rganganlarida miloddan avvalgi II asrda ipak matosida yozilgan ko'pgina asarlarni topdilar. Eng qizig'i shundaki, shoyi gazlamalar, bambuk taxtachalaridek, 6–7 sm. dan tik qizil chiziqlar bilan bo'lingan edi. Matolarning eni esa 18 sm. Demak, ipak mato kashf etilganidan keyin unga ierogliflar bambuk tilimlaridagiga o'xshatib yozilgan.

Shoyi gazlamalardan foydalanish Xitoyda qachon boshlangani haqidagi ma'lumotlar turlicha. Mamlakat olimlarining fikricha, bunday jarayonlar miloddan avvalgi VI–V asrlarda va hatto undan ham ancha oldin boshlangan. Yevropalik ayrim olimlar Xitoyda shoyi miloddan avvalgi II asrda ishlatila boshlandi, deb e'tirof etishadi. Ammo shuni esdan chiqarmaslik kerakki, o'sha vaqtdan boshlab Xitoy shoyini boshqa mamlakatlar bilan tillaga almashtirishga kirishadi. Umuman olganda, shoyi yozuv vositasi sifatida qo'llanila boshlagandan keyin bambukka bitilganiga nisbatan kattaroq hajmdagi asarlarni ham ko'proq adadda yozib olish imkoniyati paydo bo'lgan.

Lekin kog'oz ixtiro etilishiga qadar inson xotirasi eng buyuk axborot manbayi bo'lib keldi. Teri, suyak, yog'och, mum, loy, tosh, metall va mato – hammasi bir bo'lib inson xotirasining o'rnini bosolmadi. Natijada, og'zaki kommunikatsiyalar qadimiy davrlardagi axborot almashinuvining etakchi usuli bo'lib qolaverdi. Ushbu usul kog'oz ixtiro qilingandan keyin ham qariyb 2000-yil davomida ustunlikni boy bermadi.

Qog'oz. Q og'oz kashfiyoti kishilik jamiyatining eng ko'zga ko'ringan yutuqlaridan biri bo'ldi. Qog'oz qachon ixtiro qilinganligi haqida ham mutaxassislar bir to'xtamga kelmagan. Ko'pchilik milodiy II asrni tilga oladi. Ammo xitoylik olimlar bunga asosli ravishda norozilik bildiradilar. Chunki qog'oz ham o'sha davrlarda hali aniq bir narsa emasdi. Ya'ni, u ibtidoiy ko'rinishlardan zamonaviy shaklgacha asta-sekin rivojlanib keldi.

Aslida, birinchi qog'oz paydo bo'lishiga yog'och (va guruch) sabab bo'lgan. Yuqorida aytganimizdek, daraxt po'stlog'ining ichki tomonidagi tolalari tekislanib, yozuv materiali sifatida foydalanilgan. Ehtimol, biror kuni ushbu tolalar ustiga suv quyilib, vaqtida ishlanmay qolgandir. Bunday paytda tolalar erib ketishi tabiiy. Eritmadan uning suvi ko'tarilganda, yupqa va tep-tekis bir jism qoladiki, u aynan qog'oz bo'ladi. Yuzlab boshqa tasodifiy ixtirolar kabi qog'oz ham shu tarzda kashf etilgan. Yozib ko'rilganda, bo'yoqni yaxshi qabul qilgan. Ushbu jarayon o'nlab, yuzlab marta takrorlanib, takomillashib ketganidan keyin qog'ozni yangi va arzon yozuv materiali sifatida qabul qilmaslikning iloji bo'lmagan.

Xitoy qog'ozining dastlabki namunalari tut daraxtidan tayyorlangan. Mamlakat tarixchilarining fikricha, ushbu ixtiro miloddan avvalgi II asrda amalga oshirilgan. Qog'oz kashfiyoti ham, shoyi kabi, uzoq davr sir saqlandi. Faqat milodiy IV–V asrlarga kelib, qog'ozdan foydalanish, eng avvalo, Xitoyning o'zida ommalashdi. Dunyo bo'yicha esa, qog'oz Samarqand orqali VIII asrdan keyin tarqalgan.

Qog'oz, ya'ni arzon, tez va katta miqdorda tayyorlanadigan axborot vositasi kashf etilganidan keyin yozma manbalar ham ko'payib bordi. Demak, faqat qog'oz mavjud bo'lgandagina jurnalistikaga asos solgan matbuot va uning bosma uskunalari vujudga kelishi mumkin edi. Shuning uchun jurnalistikaning dunyoga kelishiga Sharq qo'shgan hissa beqiyosdir. Ushbu fikmi yana bir qator aniq dalillar bilan isbotlash mumkin. XV asrda Yevropada paydo bo'lgan bosma stanok ixtirochisi bo'lgan nemis matbaachisi Iogann Gutenberg shu tufayli jurnalistika asoschisi deb tan olingan. Gutenbergning asosiy yutug'i alohida-alohida teriladigan va siljiydigan harflardan foydalanishdan iborat bo'lgan. Ammo, nemis olimi Fris Funke yozganidek, alohida va siljiydigan bosma qoliplarni ishlatish Krit orolida hali alifbo paydo bo'lmasidan ilgari miloddan avvalgi 1600-yillarda yo'lga qo'yilgan edi. O'sha vaqtlarda Fest degan joyda loydan yasalgan va alohida qoliplar (shtamplar) yordamida ideografik, ya'ni, butun bir so'z yoki tushunchani anglatuvchi yozuv belgilari bo'lgan lappak (disk) topilgan. Xuddi shunday harakatlar o'rta asrlarda Koreya va Xitoy hunarmandlari tomonidan ham amalga oshirilgan.

3-fasl. Ommaviy kommunikatsiya tashkilotchilari

«Ommaviy kommunikatsiya tashkilotchilari» degan tushuncha ancha keng ma'noga ega. Aslini olganda, biror bir ma'lumot muallifsiz yoki tarqatuvchisiz vujudga kelishi va yoyilishi umuman mumkin emas. Ammo tashkilotchining tashkilotchidan farqi bor. Ushbu-faslda biz qadimiy Sharqda ommaviy axborotni bevosita ishlab chiqish va tarqatishni boshqaraydigan odamlar haqida hikoya qilamiz.

Bobdagi boshqa muammolar qatori mazkur masalani o'rganishda ham biz uchun asosiy mezon bo'lgan jurnalistika va axborotning yetakchi xususiyati ommaviylikni birinchi o'ringa qo'yib, shu mezon nuqtayi nazaridan so'z yuritamiz. Chunki jurnalistika kabi protojurnalistikada ham asosiy o'rinda auditoriya, ya'ni, o'quvchi, tinglovchi, tomoshabin turadi. Axborotga ehtiyoj sezilsa va uning iste'molchilari bo'lsagina, u manfaatdorlar tomonidan ma'lum bir mazmun va shaklda ishlab chiqarilishi mumkin. Aks holda bunga hojat ham bo'lmaydi: zamondoshlariga va kelajak avlodlarga keraksiz axborotni tashkil etish bilan shug'ullanuvchi mualliflarning harakatlari samara bermasligi aniq. Tashkilotchilarsiz esa ommaviy kommunikatsiya bir kun ham yashay olmaydi.

Ommaviy kommunikatsiya tashkilotchilarining tasnifi. «Tipik» tashkilotchilar. Bunday odamlar toifasiga yozuvchilar, din vakillari, jarchilar,

yilnomachilar, kotiblar, me'morlar, naqqoshlar, notiqlar, olimlar, imperatorlar, rassomlar, tarjimonlar, tarixchilar, xattotlar, xizmatchilar, choparlar, shoirlar, kohinlar, qo'mondonlar, o'qituvchilar va boshqalarni kiritish mumkin. Axborot ishlab chiqish va tarqatish bilan ulardan kimdir xizmat yuzasidan, kimdir esa ixtiyoriy ravishda shug'ullangan. Masalan, qadimiy Xitoyning taniqli shoir va yozuvchilari dastlabki ta'lim olayotganlar uchun darsliklar tayyorlashni o'zlari uchun ortiqcha ish deb hisoblamaganlar. Ayrim mutaxassislar fikricha, bu mamlakatdagi birinchi shoirlar professional qo'shiqchilardan emas, balki amaliy siyosatchilar, taniqli davlat arboblardan chiqqan.

Savdo karvonlari o'lkadan-o'lkaga nafaqat shoyi, meva va buyumlarni, balki shu bilan birga badiiy va ilmiy asarlarni ham tashiganlar. Yo'llar havfsizligini ta'minlash mahalliy podshohlar vazifasiga kirardi. Suriya va Falastin yo'llari savdogarlar uchun xatarli ekanligi haqida Bobil podshohining Misr fir'avniga yozgan norozilik xati tarixiy faktdir.

R.Rahmonaliyevning «Turklar imperiyasi» kitobida shunday bir ma'lumot bor. Xitoyda bitilgan «Tripitak» asarida ushbu mamlakatga Tarim (Sharqiy Turkiston)dan kelgan dindorlar sanskrit tilida yozilgan diniy yodgorliklarni fors, kuchi va boshqa tillarga tarjima qilganliklari haqida so'z yuritiladi va mutarjimlar ro'yxati ham keltiriladi.

Qadimgi dunyoda faoliyat ko'rsatgan yuzlab va minglab mualliflarning ismlari shu davrlarda hukm surgan tarixiy an'ana sababli bizgacha yetib kelmagan. Chunki ilgarigi davrlarda muallif ismini asarda keltirish sipo-garchilikni bilmaslikka, ya'ni, nokamtarinlikka yo'yilgan. S.D.Artamonov o'zining «Qadimgi dunyo adabiyoti» kitobida uch ming yillik qadimgi Misr tamadduni birorta shoirning ismini qoldirmagan, deb yozadi. Balki shuning uchun ham biz qadimgi davrlarga taalluqli asarlarni xalq ijodi deb qabul qilayotgandirmiz.

Tashkilotchilarning asosiy toifalari. Dindorlar va amaldorlar, aniqrog'i, kohinlar va imperatorlar qadimgi dunyodagi axborot ishlab chiqaruvchilar va tarqatuvchilar orasida asosiy guruhlarini tashkil etganlar. Shuning uchun ham ushbu ikkala toifaga ko'proq e'tibor beramiz.

Eng qadimiy zamonlarda bir vaqtlari muayyan hududda diniy va ma'muriy boshqaruvni bir kishi — kohin amalga oshirgan. Nafaqat ibtidoiy qabilalar, balki barcha davrlar uchun bu ideal sharoit bo'lgan. Chunki asrlar o'tgach, mazkur boshqaruvlar bo'linib ketib, ikki xil (ma'muriy va diniy) rahbarlik tizimlari paydo bo'lganidan keyin ular o'rtasida uzoq ming yilliklar davomida xalqqa ta'sirini o'tkazish borasida ayovsiz kurash davom etdi. Va bu kurashning birinchi qurboni, albatta, oddiy xalq bo'ldi.

Hozirgina ta'kidlaganimizdek, ommaviy axborotni tashkil etish va tarqatishni dastlab kohinlar boshlab berganlar. Bu o'z-o'zidan bo'lmaganligi, ma'lum. O'sha davrlardagi dindorlar jamiyatning eng bilimdon odamlari edi desak, xato qilmasak kerak. Masalan, Hindistonda xalqning ma'naviy hayotini ta'minlaydigan vedalarni tushuntirish va talqin etish

to'liq kohinlar ixtiyorida edi. Q izig'i shundaki, o'sha vaqtlarning o'zida axborotni tayyorlash va tarqatish bilan mashg'ul odamlarning ikkinchi toifasi kshatriyalar, ya'ni, ma'muriy, dunyoviy hokimiyat tarafdorlari bo'lishdi. Lekin har holda kshatriyalar ikkinchi mavqyida bo'lib, birinchi o'rinda kohinlar turardi.

Ularning obro'yi boshqa davlatlarda ham juda baland edi. Bunga oid ma'lumotlar Mesopotamiya, Assuriya, Xaldeya, Misr, Xitoy, Hindiston tarixlarida katta joy olgan. Hatto, yuksak madaniyatli xalq hisoblangan Sosoniylar davridagi eronliklar jamoaviy hayotining barcha jabhalari zardushtiylik kohinlarining doimiy qattiq tekshiruvi ostida edi. Bunday nazoratga, albatta, eng avvalo, xudodan qo'rqish va yozuv imlosini bilish asos soldi. Chunki og'zaki matnlarni yozma shaklga tushirish ko'proq kohinlar qo'lidan kelardi.

Kohinlar ham yetakchilikni boy berib qo'ymaslikka harakat qilib, o'z faoliyatlarini tinmasdan mukammallashtirib borardilar. Jumladan, ular, ehtimol, birinchilar qatorida bo'lib demokratiya ko'rsatkichi hisoblangan jamoaviy majlis institutini joriy qilgandirlar. Masalan, dastlabki buddaviylik jamoalari o'z-o'zini boshqarish usulidan foydalangan va eng muhim qarorlarni barcha jamoa a'zolarining roziligi bilan qabul qilgan. Keyinchalik ular o'z hayotlarining axloqiy kodeksini ham ishlab chiqib, unga jiddiy rioya qilganlar. Natijada, xalq orasida ularning obro'yi oshib boravergan.

Ommaviy kommunikatsiya sohasida birinchilik uchun kurash asosan kohinlar va imperatorlar (fir'avnlr, podshohlar) o'rtasida olib borildi. Aslida, bozorlarni dastlabki ommaviy axborot markazlari sifatida qabul qilsak, xato qilmaymiz. Chunki ibodatxonalar tarixan ikkinchi bo'lib barpo qilingan. Uchinchi o'rinda esa imperatorlarning saroylari turgan. Ushbu markazlarning har biri gavjum joylarda qurilgan yoki ularga asos solingandan keyin shunday joylarga aylangan.

Bozor maishiy axborot almashuvi markazi bo'lsa, ibodatxona va saroylar tarixda tom ma'noda birinchi diniy, madaniy hamda ta'limga oid ommaviy axborot tarqatish o'choqlari sifatida xizmat qildi. Shu tufayli xalq ongiga ta'sir o'tkazishda yetakchilik uchun ko'proq ushbu ikkala hokimiyat turi, ya'ni, diniy va dunyoviy hokimiyatlar kurash olib bordi. Lekin podshohlar hukmronligining dunyoviy hokimiyat darajasiga yetishiga hali ko'p asrlar bor edi. Shuning uchun dastlab podshohlar diniy boshqaruvni ham o'z qo'llariga olishga uringanlar. Bunday misollarni Mesopotamiya, Xitoy, Hindiston va Eron tarixidan ko'plab topish mumkin. Qadimiy Misrda fir'avn Ramzes II (miloddan avvalgi 1304–1237-yillar) Luksorning bahaybat qoyasini choptirib, uning ichida qurdirgan ulkan ibodatxonada faqat o'zining 20 metrlik to'rtta haykalini joylashtirishga buyurgan. Hindiston imperatori Ashoka (miloddan avvalgi 269–232-yillar) 84 mingta ibodatxonaga asos solgan.

Podshohlar hech bo'lmaganda ibodatxonalarga homiylik qilardilar. Chunki asosiy raqiblari ruhoniylar ekanligini yaxshi bilishardi. Shuning

uchun podshohlar ibodatxonalarni yerlar va sovg'alar berib siylardilar, soliqlardan ozod etardilar va hokazo. Ibodatxonalar madaniy va ta'lim markazlari vazifasini ado etayotganliklari podshohlarni ham shunday ishlar bilan shug'ullanishga da'vat qilardi.

Jamiyat taraqqiyoti ibodatxonalarning shunchaki diniy muammolar bilan cheklanib qolishi xato ekanligini ko'rsatdi. Hindiston dindorlari, masalan, birinchilar qatorida o'z o'quvchilariga dinga qo'shib dunyoviy fanlarni o'rgata boshladilar. Boshqa mamlakatlardagi ruhoniylar ham shu yo'ldan borishdi.

Imperatorlar xalq ta'limi masalasida ruhoniylardan qolishmaslikka intildilar. Misrning eng qadimiy davrlarida (miloddan avvalgi XXVII–XXVI asrlar) fir'avn saroyida bo'lajak kotiblarni o'qitadigan maktab ochilib, unda 5 yoshdan 16 yoshgacha o'g'il bolalar shug'ullanardi. 12 yoshdan keyin ular devonxonalarda kotiblar vazifasini bajarishardi. Asosiy fanlar sifatida esa o'qish, yozuv va hisob o'rgatilardi. Yozuvlar dastlab sopol idishlarning siniqlarida va ohaktoshlarning qirralarida bitilardi. O'quvchi yozuvni yaxshi o'rganganidan keyin unga papirus o'ramasidan foydalanishga ruxsat berilardi.

Miloddan avvalgi I mingyillik o'rtasida Xitoy maktablarida bolalarni davlat tuzilishi, siyosiy va xalqaro munosabatlarga o'qitardilar. Bo'lajak mutaxassislar, eng avvalo, davlat xizmatchilari lavozimiga tayyorlanardi. Ular turli vazifalarni, jumladan, ichki va tashqi munosabatlarga tegishli, mahalliy boshqaruv va hokazo xizmatlarni eplashlari shart edi. Xitoyda Konfusiy maktabi olimlarining soni bir asr ichida 50 kishidan 3 ming kishiga etdi. Ibodatxonalar qoshida kutubxonalar ochilarkan, imperatorlar ham o'z huzurlarida shunday markazlarni tashkil eta boshladilar. Shubhasiz aytish mumkinki, qadimiy Sharqda maktablar ijtimoiy ahamiyatli ommaviy kommunikatsiya mutaxassislarini tayyorlovchi o'quv yurtlari vazifasini bajargan.

Davlatni boshqarish eng avvalo, axborot tizimiga ega bo'lishdan iborat edi. Mazkur fikr hatto isbotga ham muhtoj emas. Agar jamiyat kommunikatsiya bo'lsa, davlat — ikki karra kommunikatsiyadir, chunki davlat — bu uyushgan jamiyat. Demak, kitobimiz mazkur qismining vazifasi — ushbu masala qadimiy Sharqdagi davlatlarda qanday yo'lga qo'yilganini kuzatishdan iborat.

Manbalarni o'rganib, shunga amin bo'ldikki, davlat tuzilishi va boshqaruvi doiralarida axborotni ishlab chiqish hamda almashish usullarining eng yaxshi tizimlari qadimgi Xitoy va Eronda tashkil etilgan ekan. Ammo xronologiya jihatidan ushbu jarayonlar Mesopotamiya va Misrda biroz oldinroq boshlangani uchun biz ham so'zimizni shu mamlakatlardan boshlamoqchimiz.

Yuqorida aytganimizdek, davlat tizimisiz axborot nafaqat faoliyat ko'rsatishi, balki barpo qilinishi ham mumkin emas edi. Davlat — bu eng avvalo, oshkora axborot tarqatadigan hokimiyat, chunki jamiyatning barcha

a'zolari davlat mavjudligidan va uning qonun-qoidalaridan xabardor bo'lmasa (va, natijada, ularga rioya qilmasa), hech qanday davlat tashkil topib, faoliyat ko'rsata olmaydi. Davlat — jamiyatning siyosiy shakldagi tuzilishi, siyosat esa nafaqat kuch, balki, eng avvalo, so'z san'atidir. Davlatning barcha tashkilotlari faqat xizmat doirasida hamda ommaviy axborot almashinuvi natijasida faoliyat ko'rsatishi mumkin.

O'tmishga oid shunday bir voqea ma'lum va mashhurdir. Antik tarixning otasi Herodot Osiyo mamlakatlari bo'ylab Qora dengizgacha sayohat qilgan va bir kuni qaysidir mamlakatda bolalar «podshoh-podshoh» o'ynaganini ko'rgan. Podshoh rolini bajargan bolaning harakatlari kuzatib, Herodot xayron qoladi, chunki bola nafaqat xizmatkor va qo'riqchilarni, balki, eng avvalo, «ko'z», «quloq»larni, ya'ni, yangilik yetkazuvchilar va boshqa shu kabi axborotchilarni tayinlashni o'zining birinchi vazifasi deb bilgan edi.

So'zimizni Mesopotamiyadan boshlaylik. Chunki ushbu hududda miloddan avvalgi 4-mingyillikdan VI asrgacha bir qator mamlakatlar asos topib, uzoq yillar gullab-yashnagandan keyin barbod bo'lib ketgan. Bobil, Shumer, Assuriya, Xaldeya, xetlar yurti, Akkadiya va boshqa mamlakatlar shular jumlasidandir. Tarixda jahon miqyosidagi birinchi buyuk davlat Bobil hisoblanadi.

Miloddan avvalgi XXVII–XXIII asrlarda Shumer boshqaruv tizimi davlat xizmatchilari va nazoratchilaridan iborat bo'lgan ancha katta devonga ega edi. Assuriyaning eng ko'zga ko'ringan podshohlari, Tiglat-palasar sulolasining davlat hisobidan ta'minlanadigan armiyasi bo'lgan. Mesopotamiyadagi aksariyat davlatlarning rahbarlari savodli bo'lishga intildilar hamda bunga erishganlaridan faxrlanardilar. Bu hududdagi davlatlar bor-yo'g'i bir-ikki asr umr ko'rdi, deb ham bo'lmaydi. Chunki ular orasida o'rtacha mamlakatlardan bo'lgan xetlar davlati uch ming yilga yaqin muddat davomida yashagan.

Miloddan avvalgi XXXI asrda Misr fir'avni Menes hududning yuqori va pastki qismlarini birlashtirib, yaxlit mamlakatga asos soldi va eng avvalo, kuchli davlat apparati bilan axborot xizmatini shakllantirdi. Misrda hukmronlik qilgan barcha fir'avnlarning sulolalari boshqa mamlakat rahbarlari, masalan, Assuriya, Bobil, Mittani va hokozolar bilan o'zaro xat yozishish va axborot almashishni birinchi o'rindagi vazifalardan deb bilgan. Bundan xulosa chiqarish mumkinki, miloddan avvalgi 2-mingyillikda Sharqda rivojlangan xalqaro munosabatlar qaror topgan. Diplomatik axborot almashuvi turli tillarda, jumladan, akkad tilida mixxat yozuvi yordamida amalga oshirilgan.

Xitoyda — eng qadim zamonlardan boshlab ijtimoiy hayot an'anaviy ravishda qattiq tartiblashtirib kelingan. Albatta, buni eng avvalo, davlat hokimiyati amalga oshirgan. Xitoy misolida mamlakatning boshqaruv tizimlariga qo'li keladigan usullarni tez anglab va o'zlashtirib, o'z maqsadlarida ishlatilganini kuzatish mumkin. Masalan, yozuv paydo bo'li-

ganidan keyin undan birinchi o'rinda jamiyat a'zolarining savodini oshirish niyatida emas, balki, eng avvalo, rahbarlik usullarini takomillashtirish maqsadida foydalanilgan.

Chjou sulolasi davrida (miloddan avvalgi XI—III asrlar) Xitoyda ikki bosqichdan iborat ta'lim tizimi joriy etilgan edi. Ierogliflarni yodlab, o'qish va yozishni o'rganishdan tarkib topgan birinchi bosqich «kichik ilm» deb nom olgan. Ikkinchi, «katta ilm» bosqichida konfusianlikka oid olti kitobni o'zlashtirishga to'g'ri kelardi. Ushbu sulola davrida bitilgan asarlardan birida axborot yordamida mamlakatga rahbarlik qilish haqida so'z yuritilib, eng qadim zamonlarda boshqaruv tugunli xat, keyinchalik bambuk taxtachalari yordamida, so'ngra esa (ya'ni, Chjou sulolasi davrida) ko'pchilik davlat xodimlari vositasida amalga oshirilganligi aytiladi.

Yozuv keng tarqalmagan paytlarda davlat unga ko'p e'tibor bermasdi. Keyinchalik esa, savodli odamlar bir-birini tez tushunib borgani sari uning ahamiyati keskin oshib ketdi. Saroy tarixchisi Shi Chjou imperator Syuan-Van (miloddan avvalgi 827—782-yillar) davrida xitoy yozuvini zamonaviylashtirishga erishdi. Mamlakatning miloddan avvalgi 259—210-yillarda hukmronlik qilgan birinchi imperatori Shixuande yurtning yaxlitligiga erishganidan keyin dastlabki ishlar qatorida ieroglif yozuvining bir xilligini ta'minladi. Natijada, turli shevalarda gapiradigan xalq va elatlarning birlashishiga zamin tayyorlandi. Sodda va yengil yangi yozuv joriy etilgach, qadimgi yozuv iste'moldan chiqdi. Bundan tashqari, Shixuande yagona qonunchilikni ham barpo etdi.

Miloddan avvalgi I-mingyillikning o'rtalarida eng oliyanob kasb sifatida notqlik tan olinib, yozuv hamda hisob-kitob eng past darajadagi hunarlar sirasiga kirardi, chunki birinchisi haqiqiy san'at, qolganlari esa hunarmandlik, deb qabul qilingan edi.

Qadimiy Xitoy imperatorlarining kotiblari hukmdorining chap va o'ng tomonlarida o'tirishardi: chapdagilari uning so'zlarini, o'ngdagilari esa ishlarini yozib olardi. Shunday qilib, chapdagilar nutq mahoratini, o'ngdagilar tarixiy yilnomalarni mukammallashtirib borishgan.

Xan sulolasi davrida (miloddan avvalgi II — milodiy II asrlar) savodli odamlar yuksak qadrlangan. Davlat apparati kengaygan sari unga qobiliyatli yoshlar ko'proq jalb etiladigan bo'ldi. 17 yoshdagi va undan kattaroq o'quvchilar sinovdan o'tkazilib, 9 ming ieroglif va belgilarni bilganlarga davlat hokimiyatidan lavozimlar berilardi. «Sakkiz xil yozuv» bo'yicha qo'shimcha imtihondan o'tganlar imperator devonining xodimlari bo'lishlari mumkin edi. Devonxona hujjatlarining sifatiga nisbatan talabchanlik shu qadar baland ediki, ularda xatoga yo'l qo'ygan xizmatchilar jinoiy javobgarlikka tortilardi.

Butun Xitoy tarixi davomida davlatning turli hududlarida markaziy hokimiyat tomonidan ierogliflar yozilishi va bir xil talaffuz etilishi nazorat qilib borildi. Vaqti-vaqti bilan ularga kerakli tuzatishlar kiritilardi. Bu ishga, albatta, olimlar va mutaxassislar jalb etilardi. Boshqacha aytganda, Xitoyda

mamlakatni boshqarish asosan imperator tomonidan aholiga maxsus axborot tizimi orqali ma'lumotlar tarqatishdan iborat bo'lib, axborot yoyish jarayoni deyarli hech qachon nazoratsiz qolmagan. Hatto, rassomlar ham o'z holiga tashlab qo'yilmagan. Masalan, davlat idoralari tomonidan milodiy IV asrda ular uchun nima haqda, qanday qilib rasm chizish mumkinligi aks ettirilgan qoidalar ishlab chiqildi.

Eron. Qadimiy eronliklar tilida «arta vaxitsha» degan so'zlar ikki xil ma'noni – «eng yaxshi haqiqat» va «ijtimoiy tartib» ma'nolarini anglatardi. Ko'rib turibmizki, o'sha davrlarda ham ijtimoiy tartib oliy haqiqatga tenglashtirilgan, jamiyatdagi barqarorlik shu qadar yuqori baholangan. Doro I o'rnatgan tizimga muvofiq davlat 20 viloyatga (satraplikka) bo'linib, ularda joylardagi elatlarning mahalliy qonunlari, dinlari, yozuv va tillari saqlab qolingan. Ba'zi tadqiqotchilar fikricha, qadimgi zamonlarda Eron dunyoning qariyb yarmini egallab, 127 davlatga boshchilik qilgan. Forsiy podshohlar adolatli boshqaruv o'rnatmaganlarida, bunday natijalarga erisholmasdilar.¹ Keyinchalik islomni tarqatish davrida arablar ham xuddi shunday usuldan foydalanganlar. Masalan, miloddan avvalgi 1300-yillarda Misrdan qozilgan yahudiylarga Buyuk Kir II (miloddan avvalgi 530 yilda vafot etgan) davrida vatanga qaytishga va Quddus (Jerusalim)da o'z ibodatxonalarini tiklashga ruxsat berildi. Sotsiologiya fanining asoschilaridan bo'lgan Pitirim Sorokin «Sotsiologiya tizimi» asarining I jildi («Analitika sotsiologiyasi»)da afinaliklar forsiylarga bo'ysunishlarini o'z elchilari orqali Eronga suv va yer taqdim etish bilan tasdiqlanganlar, deb yozadi. Parfiya davlatida rasmiy tillar sifatida grek va parfiya (o'rta eron) tillari qabul qilingan edi.

Eronda xalq, elat va qabilalar ma'naviy hayotining asosini tashkil etuvchi dostonlar, rivoyatlar, ashulalar, ertaklar va maqollarni yig'ib, ulardan markaziy hokimiyatga keraklarini tanlab, zarur urg'ular bilan ta'minlangach, yozib olib, omma o'rtasida qayta tarqatish davlat tomonidan axborot tizimini tashkil etish va kuchaytirishning yetakchi xususiyatlaridan bo'lgan. Natijada, xalq tarixi podshoh va ruhoniylarga maqbul ma'no kasb etib, keng omma ham yangilangan o'z o'tmishini haqiqiy tarix deb qabul qilardi.

Hindiston hududidagi davlatlar ko'pincha qattiq tartiblashtirilgan markaziy hokimiyatga ega emas edi. Ammo bu yerda ham ayrim imperatorlar shunday natijalarga erisha olganlar. Masalan, Mouriyalar sulolasining oxirgi vakili Ashokaning keng tarmoqli davlat idorasi, rivojlangan xavfsizlik xizmati va 700 ming askardan iborat armiyasi bor edi. Milodiy 50–200-yillardagi Shimoliy Hindiston hamda Markaziy Osiyoda joylashgan Kushonlar davlatining ma'muriyati ham baquvvat boshqaruv tizimlaridan hisoblangan.

---

¹ M. Shalomov. «Qutqaruv haqidagi rivoyat» («Легенда о спасении»). «Правда Востока», 2001, 8-mart.

Turklarga kelganda, aytish kerakki, miloddan avvalgi IV asrda ular Janubiy Rossiya hududida kuchli harbiylashgan davlat tuzganlar va Qora dengiz bo'yidagi grek davlatlari bilan savdo-sotiq olib borganlar.

Davlatni axborot yordamida boshqarish usullari. Tabiiyki bunday usullar juda ko'p. Ularni ikkita guruhga — ma'muriy va ma'naviy axborotga birlashtirish mumkin. Shunda birinchi guruhga harbiy, huquqiy, markaziy va joylardagi ma'muriyatlar bog'lanishi, pochta va yo'llar, ma'muriy yig'ilishlar, xalqaro kelishuv hamda ahdnomalar va shu kabilarni kiritish o'rinli bo'ladi.

Tarixdan ma'lumki, harbiylar har bir imperator uchun, *birinchidan*, uning manfaatlariga xizmat qiluvchi kuch bo'lsa, *ikkinchidan*, unga qarshi eng katta xavf hisoblanardi. Shu sababli qadim zamonlardagi hukmdorlar, eng avvalo, harbiylar bilan to'g'ri munosabat o'rnatishga harakat qilganlar. Bu esa, albatta, harbiy kommunikatsiyani kerakli yo'lga qo'yishni talab qilardi. Shu ma'noda harbiy boshliqlar bilan o'tkaziladigan har yilgi majlis axborot tarqatish nuqtayi nazaridan eng muhim tadbirlardan sanalardi. Miloddan avvalgi 430–355-yillarda yashagan grek tarixchisi Ksenofont, boshqa hamkasblari kabi, qadimgi Eron podshohlari o'z harbiy kuchlari uchun o'tkazgan shunday tadbirlar hamda ko'rik paytida ularning quroli va jismoniy tayyorgarligini tekshirgani haqida yozgan. Uning eslashicha, podshohlar har bir elat yoki viloyatdan kelgan o'tliqlar, o'qchilar va soppqonchilarning soni hamda harbiy yetukligini nazorat qilib borganlar.

Miloddan avvalgi 1504–1450-yillarda yashagan Misr fir'avni Tutmos III ham o'zi o'rnatgan harbiy kommunikatsiya haqida devorda maxsus yozuv o'yib bitishni buyurgan. Ushbu matnda «biz harbiy dozor qo'yib chiqdik», «barcha qo'shinlar ogohlantirildi», «lashkarlarga podshoh buyrug'i yetkazildi» kabi jumalalar bor.

R.Rahmonaliyevning yuqorida qayd etilgan «Turklar imperiyasi» kitobida harbiy bog'lanishlar ko'p bo'lgani haqida so'z yuritiladi. Bu turklar qadim zamonlarda ko'chmanchi xalq bo'lgani va ko'p vaqtlarini yurish hamda janglarda o'tkazganlari bilan izohlanadi. Olimning yozi-shicha, turklarda hatto «qo'shinlar» va «xalq» degan so'zlar sinonim sifatida tushunilgan. Masalan, miloddan avvalgi IV asrda turklar 24 urug'dan iborat kuchli davlat tuzganlar va unda butun xalq armiya prinsipida birlashtirilgan. Iskandar Zulqarnayn Xorazmni zabt etgan paytlarga oid qazilmalar natijasida o'sha davrlarda bu yerlarda harbiy demokratiya mavjud bo'lganligi isbotlangan.

Imperatorlar harbiy jihatdan o'z tinchligini ta'minlagandan keyin ma'muriy kommunikatsiyalar maqsadida qonunlar chiqarishni va targ'ibot qilishni ikkinchi o'ringa qo'yganlar. Barcha bilimdon imperatorlar qonunlarning rivojlangan tizimiga asosanib ish olib borishgan.

Qadimiy Sharq bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar orasida Xammurapi qonunlarini tilga olmagani bo'lmasa kerak. Chunki ushbu hujjat har tomonlama shunday e'tiborga munosibdir. *Birinchidan*, Xammurapi qonuni

o'zidan oldingi ishlab chiqilgan qonunlarga asoslangan holda yozilib, miloddan avvalgi taxminan 1760-yillarda qora bazalt ustunga bitilgan. *Ikkinchidan*, u Bobil shahrining markazida, hamma taniyidigan E-Saggil ibodatxonasida joylashtirilgan. *Uchinchidan*, kodeksdan tosh yoki pishiq g'ishtlarda nusxalar ko'chirilib, Bobil mamlakatining viloyatlariga yuborilgan. *To'rtinchidan*, AQSH professori Edvard Kera fikricha, Bobil huquqi mashhur Rim huquqidan ikki ming yil oldin paydo bo'lgan va undan deyarli qolishmaydi. Keraning ta'kidlashicha, qadim zamonlarda qonunlar muayyan bir gapga to'n kiydira oladigan jentlmenlar tomonidan o'ylab topilmagan, ular ko'proq haqiqiy hayotni aks ettirgan. Xammurapi kodeksi kirish, 282-modda va xulosadan iborat edi. Kirish qismida muallif men mamlakatda haqiqatni o'rnatdim va odamlar ahvolini yaxshiladim, deya mamnuniyat izhor qiladi.

Nemis olimi Gugo Vinkler «Bobil va Assuriya tarixi» kitobida yozishicha, Muso payg'ambar, Zardusht va Solon kabi buyuk qonun chiqaruvchilar qatoriga Xammurapini ham kiritish kerak.

Ammo bizgacha yetib kelgan xronologiya jihatidan birinchi yozma qonunlar, balki, Shumer hududidagi Ur davlatining podshohi Ur-Nammu davrida yaratilganligi va bu miloddan avvalgi XXI asrda sodir bo'lganligi taxmin qilinadi.

Turkiyaning Bo'g'azko'l shahridan miloddan avvalgi 2-mingyillikda podshoh Telepinu o'rnatgan qonunlar majmuasi topildi. Kera ushbu to'plamni dunyodagi birinchi konstitutsiya deb hisoblasha bo'ladi, degan fikrni bildiradi. Telepinu konstitutsiyasi xalq va zodagonlar huquqlarini belgilab bergan hamda podshohning cheksiz hokimiyatini biroz kamaytirgan. Assuriyada miloddan avvalgi XVI va XIII asrlar oralig'ida tayyorlangan qonunlar to'plami ham bizgacha yetib kelgan. Miloddan avvalgi 732–726-yillarda hukmronlik qilgan Misr fir'avni Bokxoris erkin misrliklarni qullikka sotishni man etuvchi qonun chiqargani bilan mashhur bo'lgan.

Hindistondagi «Manu qonunlari»da fuqarolarning shaxsiy va ijtimoiy hayotidan tashqari, davlatni boshqarish va sudlov tartibi haqida maslahatlar bor. Xitoyda imperatorlarning miloddan avvalgi IX–X asrlarda chiqarilgan buyruqlari bambuk taxtachalarida yozilgan. Atoqli Konfusiy ta'kidlashicha, aqlli rahbar davlatni qonunlar yordamida, jumladan, bizningcha, huquqiy axborotni to'g'ri tarqatish yo'li bilan boshqaradi.

Markaziy va joylardagi ma'muriyatlarning o'zaro axborot orqali bog'lanishlarini o'sha davrlardan bizgacha yetib kelgan xatlardan ko'rsa bo'ladi. Bobil podshohlari viloyatlardagi xizmatchilarga tez-tez xatlar yo'llab, u yoki bu hollarda nima qilish kerakligini tushuntirib turganlar. Nineviyada topilgan Assuriya podshohlari arxivida saqlanib qolgan yozuvlardan bunday xatlar almashuvi o'ta jadallik bilan amalga oshirilgani ma'lum bo'ldi.

Buyuk Xitoy devori nafaqat chegarani belgilovchi, balki shu bilan bir qatorda ko'chmanchi xalqlarning chetdan bostirib kelayotgani haqida

ma'lumot yetkazib turishga xizmat qiluvchi inshoot edi. Qorovullar maxsus minoralarda yashab, kerak bo'lgan paytlari olov yoqish orqali hududma—hudud izchillik bilan markaziy hokimiyatga tezkor ma'lumot yuborib turganlar. Eronda esa viloyat rahbarlarining ma'muriy faoliyati va harakatlari ularga bevosita bo'ysunmaydigan qo'mondonlar orqali nazorat qilingan. Agar ular viloyat rahbarining qilgan ishini noto'g'ri deb topishsa, bu haqda podshohga yozma ma'lumotnoma taqdim etishlari shart edi. Harbiylardan tashqari podshoh tomonidan tayinlangan maxsus xizmat-chilar ham viloyatlarni kezib, joylardagi ahvolni o'rganib, ko'rganlari haqida podshohni yozma ravishda xabardor qilardilar.

Qadimiy Sharqda ommaviy kommunikatsiyalarni ta'minlaydigan yo'llar va pochta xizmatiga ham jiddiy e'tibor berilgan. Yo'llar qurish odamzodning eng qadimiy ixtirolaridan hisoblanadi, chunki faqat yo'llar orqali turli qabila va elatlar bir-birlari bilan moddiy va ma'naviy boyliklar, axborot almashishlari mumkin edi. Ayrim tarixchilar fikricha, qadim zamonlarda aynan buyuk yo'llar ochilib, odamlarga xizmat qilishi kishilik jamiyatining rivojlanish darajasini belgilab bergan.

Burungi kommunikatsiyalarning tarkibiy qismi bo'lmish yo'llar va pochta xizmati haqida gapirganda, Erondagi mashhur «podshohlar yo'lini» eslash o'rinlidir. Doro I davrida, miloddan avvalgi V asrda nihoyatda puxta uyulab qurilgan 2800 km uzunlikdagi bu yo'l ustiga tosh yotqizilgan. Uning butun davomida harbiy qo'riqchilar va karvonsaroylar joylashtirilgan, daryo va jarlar ustida ko'priklar qurilgan. Otda 90 kunda bosib o'tish mumkin bo'lgan bu yo'ldan savdogarlar va harbiylar ham foydalangan.

Antik tarixchi Herodot qadimiy Erondagi pochta xizmati haqida zavqlanib gapiradi. Uning yozishicha, eronliklar yo'llarda tayyor otlarni saqlaganlarki, ularni almashtirib, xatlarni kerakli manzilga tez yetkazish mumkin edi. Na qor, na yomg'ir, na jazirama issiq va na qorong'u tunlar — hech bir narsa tezkor aloqa bog'lashga halal berolmasdi. Dengiz yo'llari esa ko'p davlatlarda iloji boricha sir saqlanardi.

Kerak bo'lib qolgan paytlari imperatorlar xalq maslahatlari yoki xalq vakillarining majlislarini yig'ardilar yoxud ziyofatlar berardilar. Bu haqda Assuriya podshohi Asarxaddon, butun mamlakatimdan podshohlar va xalqni jamlab, shaharlar va qabilalar bo'yicha o'tirg'izib, xursand qilganman, deb yozgan. Ayrim hollarda o'ta mas'uliyatli masalalar xalq maslahatiga chiqarishdan oldin tor doirada yaxshi ishlanib pishitilgan.

Xalqaro kelishuv va shartnomalar ham ma'muriy axborot sirasiga kiradi. Bunday hujjatlar ixtiyoriy yoki majburiy ravishda imzolangan. Miloddan avvalgi XV asrda Bobil podshohi Qora indosh va Assuriya podshohi Ashurbelnishishu o'rtasida do'stona ahdnoma imzolangan. XIV asrda Misr fir'avni Ramzes II xetlar bilan qabul qilgan «abadiy tinchlik» haqidagi hujjat katta kumush laganga o'yib bitilgan. Ko'p paytlarda tinchlik shartnomalari qabul qilinishi bilan birga qudachilikka kirishish ham odat bo'ldi. Bu o'zaro mustahkam do'stlik o'rnatishning eng ishonchli

yo'llaridan biri bo'lganligidan «qudachilik — ming yilchilik» degan dono gap ham kelib chiqdi.

Ma'naviyat sohasidagi ommaviy kommunikatsiyalar masalasiga o'tar ekanmiz, birinchi o'rinda, albatta, diniy axborot haqida gapirishimiz ma'qul bo'ladi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, imperatorlar, eng avvalo, diniy tomondan tinch bo'lishni istardilar. Shuning uchun ular ko'pchilik e'tiqod qo'ygan dinni qabul qilardilar yoki shunday dinni davlat dini deb e'lon qilardilar. Eronda Doro I hukmronligi davrida (miloddan avvalgi 522—486-yillar) Xoxomashinlar sulolasining rasmiy dini zardushtiylik edi. Miloddan avvalgi 250-yilda Hindistondagi Ashoka, 247-yilda Shri-Lanka imperatori Tissa buddaviylikni o'z hududlarida rasmiy din deb qabul etganlar.

Mafkura va ma'naviyat kuchini yaxshi bilgan imperatorlar o'z saroylarida keng omma taniydigan shoirlar, yozuvchilar, olimlar, san'atkorlar, rassomlarni yig'ib, ularga yordam berib turardilar. Ushbu an'ana qadimgi zamonlardan ma'lum. Xitoyda bunday homiyalar o'rtasida knyazlar ham bor edi. Masalan, knyaz Xuaynyan she'riyat, falsafa hamda musiqa shaydosi bo'lib, bir necha ming faylasuf va san'atkorni boqib, o'z huzurida saqlagan. Zamondoshlari fikricha, Lyan knyazning uyida falsafiy mushohodalar uchun eng qulay iqlim yaratilgan edi, u yerda she'rxonlik musobaqalari ham o'tkazib turilardi. G'olibga shoyi mato sovg'a qilinardi, yutqazganga esa jazo qadahi tutilardi. Podshohlarning saroylarida maxsus she'riyat va boshqa adabiy janrlar ham shakllangan.

Ma'naviy ta'sirning samarali yo'llaridan biri — xalq og'zaki ijodi asarlarini qayta ishlash edi. Bunga doir ma'lumotlar Xitoy haqida ko'proq saqlangan. Yuqorida aytganimizdek, bu mamlakatda miloddan avvalgi II asrda hukumat idorasi sifatida tashkil etilgan «Musiqqa palata»si tarkibida vaqti kelib 800 kishi xizmat qila boshladi. Xodimlarning asosiy vazifasi xalq bilan bevosita aloqa o'rnatish orqali uning orasidan ashula va she'rlarni yig'ib, qayta ishlash va imperatorlar talablariga moslashtirib, yana keng omma o'rtasida tarqatishdan iborat edi. Xan sulolasi davrida (miloddan avvalgi 202 milodiy 220-yillar) turli shahar va qishloqlarda ommaviy tomoshalar tashkil etish muhim davlat topshirig'iga aylandi. Bu vazifa ham «Musiqqa palatasi» zimmasida edi.

Eronda Ahamoniylar davrida (miloddan avvalgi VI—IV asrlar) xalq epik asarlaridagi voqealar hamda mavzularning ma'lum bir tarixiy shaxslarga bag'ishlab qayta ishlanishi amalga oshirildi.

Va nihoyat, tarixda saqlangan eng muhim ma'naviy axborot manbayi va kanallaridan biri — kutubxonalar haqida. Ushbu masalaga ayrim imperatorlar g'oyat jiddiy e'tibor berishgan. O'rganib chiqilgan kutubxonalardan eng qadimiysiga Xaldeya podshohi Sargon tomonidan miloddan avvalgi XIV asrda asos solingan. Bir necha bo'limdan iborat bu kutubxonada jamoaviy hujjatlar, siyosiy risolalar, diniy kitoblar, podshoh farmonlari, soliqlar va sovg'alarning ro'yxatlari, qo'mondonlarning hisobotlari, muro-

jaatnomalar, duolar, rivoyatlar, ashula va hikoyalar yig'ilgan edi. Kutubxona nihoyatda tartibli saqlanardi.

Yig'ilgan axborot manbalarini qadimiy tildan zamonaviy, ko'pchilik biladigan tilga o'girish Sargonning ulug' xizmatlaridan bo'ldi. Yangi matnlar ham, burungilardek, pishiq g'ishtlarda mixxatda bitilganligi tufayli bizlargacha yetib keldi. Aynan o'sha vaqlarda lug'atchilik ham rivojlandi. Shunday qilib, mazkur kutubxona joylashgan Erex shahri «Kitoblar shahri» degan nom oldi. XIV asr davomida ushbu kutubxona eng boy axborot maskani bo'lib keldi.

Miloddan avvalgi 669–626-yillarda Assuriyani boshqargan podshoh Ashurbanipal Nineviya shahrida juda katta miqdorda kitoblar yig'ilishiga bosh bo'ldi. Uning kutubxonasida o'n minglab adabiy, tibbiy, matematik, jug'rofiy, o'simliklarga doir, tarixiy, diniy va ilmiy matnlar jamlandi. Podshoh buyrug'iga asosan maxsus tayinlangan kotiblar butun mamlakat bo'ylab kezib, qadimiy muborak asarlarning asl nusxalarini to'pladilar. Yozuvlar bitilgan g'ishtlar soni 30 mingdan oshib ketdi. Kitoblar orasida chiroyli bezatilgan eng mashhur yilnomalar ham uchrardi. Ashurbanipal kutubxonasi xronologik katalog shaklida emas, balki mavzular bo'yicha (tematik jihatdan) tartiblashtirilgan edi.

Qadimgi dunyoning eng yirik kutubxonasi Iskandariya (Aleksandriya) shahrida miloddan avvalgi III asrda tashkil topdi. Uzoq yillar davomida faoliyat ko'rsatishi natijasida ushbu ilm maskanida o'rama shakldagi 500 mingga yaqin kitob yig'ildi. Ularning anchagina qismini grek manbaalari tashkil etardi.

Biz ommaviy kommunikatsiyalar tashkilotchilari bo'lgan imperatorlarning o'z mamlakatlarini axborot yordamida boshqarishlarida keng tarqalgan usullar haqida gapirdik. Ammo bu yo'sinda asosiy usul ularning o'zlari haqida qomma o'rtasida ijobiy axborot tarqatishlari edi. Faslning mazkur qismi ushbu masalaga bag'ishlanadi.

Nazarimizda, jahon jurnalistikasi tarixi nuqtayi nazaridan biz o'z diqqatimizni, eng avvalo, bunday xabarlarining adadligiga qaratsak, to'g'ri bo'ladi. Axborotning ko'p adadligi uni iloji boricha ko'proq odamlar o'rtasida tarqatib, imperatorning obro'yini yanada ko'tarish zarurligi bilan izohlanadi. Z.A.Ragozina yozishicha, Mesopotamiyada 3 ming yil oldin eng sifatli loydan yuz minglab dona xom g'isht quyib, podshoh ismini bostirardilar, maxsus xumdonlarda pishirganlaridan keyin esa ulardan saroy va ibodatxonalarining devorlarini qurishda yoki shahar ko'chalarini qoplashda foydalanardilar. Podshoh Sargon davrida (miloddan avvalgi XXIV asr) u buyurgan barcha yozuvlar akkad tilida bitilardi va ko'paytirilardi, boshqa tillarga tarjima qilinardi, sharhlanardi. Jumladan, Sargon asos solgan Dur-Sharrukin shahrining tarixi ikkita uzun yozuvda aks ettirilgan. Ulardan biri qanqli ho'kizlar bo'rtmasi ustida, ikkinchisi esa saroy poydevorida joylashtirilgan katta silindrga tushirilgandi. Xuddi ushbu tarix qisqa tarzda yana ikki yozuvda topilgan. Hujjatlar tili esa aniq va

ravon. Ayrim paytlari podshohlarga yoqqan matnlar shu qadar davomli va ko'p nusxali tayyorlanganki, E.Kera ularni ko'chirish bilan shug'ullangan liunarmand va kotiblar mehnatiga achinib, ushbu odamlar ishi juda ham bir zaylda zerikarli edi, deb yozgan. Yozuvlarning qisqartirilgan nusxalari katta mixlarning qalpoqlariga tushirilib, mixlar qurilayotgan bino devorlarining o'rtalariga oralig'i 1 m masofada qoqib chiqilardi.

Qadimiy imperatorlar o'zlarini ilohiylashtirishdan ham toymasdilar. Ushbu «sharqona» an'ana ayrim zamonaviy g'arb olimlari tomonidan ajablanish bilan qabul qilinmoqda. Aslida, hayron qolishga o'rin yo'q, buning uchun o'rta asrlarda Ispaniya, Fransiya va Angliya qirollari o'zlarini xudoning yerdagi o'rinbosarlari deb e'lon qilganlarini eslash kifoya. Qadimgi Xitoy, Misr va boshqa hududlarda ham bu keng tarqalgan odat edi. Masalan, Assuriyada topilgan silindrlardan birida chap tomonda podshoh, o'ng tomonda hammaga tanish Ea—Oann ismli xudo, o'rtada esa avliyo, daraxt tasvirlari tushirilgani aniqlangan.

Imperatorlar o'zleri haqidagi ijobiy ma'lumotlarni to'g'ri kelgan joyda tarqatib ketaverganlar. Doro I va uning o'g'li Kserksa (miloddan avvalgi 486—465-yillar) tegishli yozuvlar butun bepoyon mamlakat bo'ylab: Persepolis shahri, Naqshi Rostam, So'z, Suvaysh kanali va hokazo joylarda yoyilgan edi. Ahamoniylar imperiyasida maqto'v matnlari saroylarda, soylar bo'yidagi toshlarda, maqbaralar, idishlar, muhrlarda, temir va oltin taxtachalarda bitilgan. Hindistonda Ashoka haqidagi xatlar ustunlar, qoyalalar, devorlar va peshtaxtalarga tushirilgan. Shubhasiz aytish mumkinki, bizgacha yetib kelgan tarixiy ma'lumotlarning ko'pi aynan shu yozuvlarda o'z aksini topgan. Ularning eng yiriklari, ko'zga ko'rinarlilari ibodatxonalar, saroylar va tosh qoyalarda o'yilgan edi. Miloddan avvalgi 3-ming yillikning o'rtalarida Misr fir'avnlarning 5—6-sulolalari vakillarining buyruqlari bilan tosh devorlarga «Piramidalar matni» deb nomlangan yozuvlar o'yib yozilgan. Ushbu matnlar ustidan hayot ramzi bo'lmish yashil rang tortilgan. Miloddan avvalgi XXI—XIX asrlarda fir'avn Mentuxotep o'z nomidan qoyada ibodatxona o'ydirib, uning to'rt qirrali ustunlariga ismini kesdirib yozdirgan. Devorda shu fir'avn hayotidan lavhalar chizilgan.

Karnak ibodatxonasini eng hashamatli majmua shaklida qurilgan binolar guruhi tashkil qiladi. Toshlar bag'ridagi bu ijod ikki ming yil davom etib, miloddan avvalgi XIII asrda tugallangan. Ibadatxona qadimgi Misrning haqiqiy tarixi, desak, xato qilmagan bo'lamiz. Bu yerdagi devorlar, pesh-taxtalar, ustunlar hamda yodgorlik toshlari rasmiy matnlarga to'lib ketgan.

Eron podshohi Shopur I (miloddan avvalgi III asr) olovparastlar ibodatxonasi devorida matn bitilishini buyurgan. Mazkur yozuvda uning rimliklar ustidan uch marta g'alaba qozongani, zabt etilgan shaharlar va hibsga olingan imperator Valerian haqida ma'lumotlar bor.

Eng ulkan yozuvlar tog'larda va qoyalarda o'yilgan. Miloddan avvalgi XXVII asrda yashagan Misr fir'avni Xeops badaviylar ustidan qozongan g'alabasi haqida qoyada rasm o'ydirilishini buyurgan. Uning nomi Nubiya

hamda Abu Simbeldagi diarit toshi konlaridan ham topilgan. Krit orolining yetti knyazi Xaldeya podshohini enggan Sargonga hurmat bildirish maqsadida o'z elchilari orqali unga tilla, kumush, qora va sandal daraxtlaridan yasalgan buyumlar va boshqa sovg'alar yo'llaydi. Sargon esa elchilarga o'z rasmi tushirilgan hamda g'alabalari haqidagi axborot o'yib bitilgan katta toshni sovg'a sifatida berib yuboradi. Krit oroli shaharlaridan birining markazida o'rnatilgan ushbu tosh shikastlanmasdan bizgacha yetib kelgan.

Tigr daryosi sohilidagi qoyalardan birida Assuriya podshohi Tugulti-Palesharning haykali bor va ushbu ijod mahsuli Assuriyadagi haykaltaroshlik san'atining eng qadimiy namunasi hisoblanadi. Akkadiya podshohi, Sargon nevarasi Naram-Suen (miloddan avvalgi XXIII asr oxiri) Erondagi mullaboylar qabilasini yenggani haqida katta toshda yozuv o'ydirishni topshirgan.

Alifbo yozuvida toshda bitilgan eng qadimiy xat moaviylar podshohi Meshi tomonidan buyurilgan va u qadimiy yahudiy tilida yozilgan. Butun Xarxa shahrida birorta hovuz yo'q edi, men har bir uyda hovuz kavlashni buyurdim, deb faxrlanadi podshoh Meshi.

Hindiston imperatori Ashoka topshirig'i bilan qoyalar, g'orlar va ustunlarda bitilgan uning farmonlarida davlat chegaralari, boshqaruv tizimi va usullari, ijtimoiy munosabatlar, din va madaniyat haqida ancha aniq ma'lumotlar keltirilgan. Miloddan avvalgi II asrda Xitoydagi Xan sulolasi butun mamlakat ahamiyatiga molik «Besh kitob»ning davlat nusxasini toshda o'ydirgan. Bunday an'analar Sosoniylar davrida ham davom ettirilgan. Shunday qilib, aytish mumkinki, abadiylik nuqtayi nazaridan imperatorlar uchun juda muhim bo'lgan o'zlari haqidagi ijobiy ma'lumotlar bitilgan toshyozuvlar ular ishonchini to'liq oqlab, nomlari va ulug' ishlarini ming yillar keyin yashagan avlodlariga ham yetkazdi.

Yozuvlarda foydalanilgan qadimiy janrlar ham protojurnalistikaning ishonchli ko'rsatkichlaridan hisoblanadi. Burungi davrlardagi yozuvlar janrlarga aniq bo'linmaganligi bois janrlarga bag'ishlangan bizning tasnifimiz ham, albatta, nisbiydir.

Imperatorlar o'zlari haqida ijobiy axborot tarqatishlarida eng ko'p ishlatilgan janr yilnoma bo'lgan. Xotiralarni bunday usulda yozish tarixda ko'p uchraydi. Solnomalarning bevosita janr xususiyatlariga kelsak, ular xilma-xildir. Tabiiyki, yilnomalarga olimlar tomonidan berilgan tavsiflarda mazkur matnlar bevosita janr nuqtayi nazaridan o'rganilmagan. Shuning uchun ularga nisbatan aytilgan ta'riflardan biz ushbu qism mavzusiga bog'liq sifatlarni ajratib, kitobxonga masalani muntazamlikda tushuntirishga harakat qilamiz. Shu nuqtayi nazardan solnomalarni ikki guruhga — oddiy, mumtoz yilnomalar va jurnalistik xususiyatlar aralashgan yilnomalarga bo'lishimiz mumkin. Birinchi guruhdagilarni, o'z navbatida, qisqa (rasmiy) va hissiyotli (publitsistik) ikkita kichik guruhga ajratish joizdir.

Bu guruhga mansub qisqa yilnomalar shakl jihatidan jurnalistik xabarga yaqinroq bo'lib, juda keng qo'llanilgan. Bunga barcha mamlakatlar

tarixidan misollar keltirish mumkin. Assuriya podshohi Salmanasar II (miloddan avvalgi XIX asr) 35 yil hukmronligi davrida shu tarzdagi yozuvlardan anchasini qoldirib, ularda bir yil boshqasidan qaysi jihatlari bilan farqlanganini ta'riflagan. Masalan, bu yil Bobilga yurish bo'ldi, bu yil Nairi yerlari zabt etildi, bu yil kedrlar mamlakatida (Livanda) ushbu daraxtlar chopildi va hokazo ma'lumotlar beriladi. Ikkinchi kichik guruh yozuvlaridan ham imperatorlar o'zlarini maqtanishdan tiyolmaganlarini isbotlovchi «men barcha yerlarimdan son-sanoqsiz lashkarlarimni yig'dim», «mardlik bilan ochiq dengizga chiqdim», «shaxsan o'zim 24 marta Furot daryosini kechib o'tdim» degan mazmundagi misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Ikkinchi guruhga kiradigan ko'p solnomalarda turli protojurnalistik janrlarning sifatлари uchraydi. Assuriya podshohi Tiglat Palassar o'z yilnomasida yozishicha, u Quyi Zabdan boshlab O'rta yer dengizigacha bo'lgan 42 mamlakatni podshohlari bilan birga o'ziga qaram qilib olgan ekan. Misr fir'avni Tutmos III ning Karnak solnomalari ayrim jihatlari bilan reportajlik xususiyatlariga ega bo'lib, ko'chirma gap va notiqlik nutqi belgilari bilan ancha bezatilgan. Monolog, dialog, murojaatnoma va boshqa shu kabi fazilatlarga boy yilnomalar ham uchraydi.

Kitobimizning mazkur qismini to'g'ri tushuntirish maqsadida takrorlashga majburlarmiz – qadimiy Sharqda yozilgan asarlarni (jumladan, protojurnalistik materiallarni) janrlar asosida aniq tasniflashning iloji yo'q. Demak, bizning ma'lum bir yozuv u yoki bu janrga taalluqli deyinimiz shartli bo'lib, muayyan yozuvdagi yetakchi xususiyatiga qarab shunday xulosa chiqarmoqdamiz.

Protojurnalistika janrlari nuqtayi nazaridan birinchi o'rinni hisobot egallaydi. Haqiqatdan ham, ko'p yozuvlar xuddi imperatorlar o'z xalqi (elatlari, jamoalari, qabilalari) oldida hisobot berayotgandek tayyorlangan. Bunday yozuvlar qadimiy Assuriya va Bobilda, ayniqsa, ko'p uchraydi. Ularning ayrimlari esa o'sha davrlardagi ommaviy hayot, g'oya va qadriyatlar haqida batafsil ma'lumotlar beradi. Masalan, Assuriya podshohi Tiglat Palassarning shu mazmundagi hisoboti ming qatordan ko'proqni tashkil qiladi. Yoki qurilishlar va janglar haqidagi protohisobotlardan nusxalar olinib, mamlakatning turli burchaklariga yuborilar, binolarning poydevorlariga qo'yilar edi. Misr fir'avni Amenxotep III yozuvlarida turli ibodatxonalar barpo etilishi haqida ko'p axborot keltirilgan.

Ayrim protohisobotlar shunday bir reportajlik ruhi bilan sug'orilganki, ularni o'qigan kishi o'sha davrdagi voqeani ko'z oldiga keltirishi qiyin emas. Masalan, Sargon, men viloyatlar rahbarlarini, dono arboblari, rammol (astrolog)lar, katta amaldorlar, yerlar boshliqlarini o'z saroyimda yig'ib, muhim masalalarni hal qilganman, deya yozadi. Ashurbanipal shunday bir hodisani tasvirlaydi. Qaysidir yerlarni egallaganidan keyin u o'sha joylarga o'ziga ma'qul podshohlarni tayinlab, poytaxtga qaytadi. Ammo keyinchalik ular xiyonat qiladilar. «Mening qo'mondonlarim mazkur voqealar haqida

eshitgach, dushmanlarga xabar berib yuborgan elchilarni qo'lga tushirib, xoinlarni zanjirband qildilar», deb ta'kidlaydi Ashurbanipal.

Turkum reportajlar shaklida bitilgan yozuvlar ham mavjud. Bunday xatlar voqealarga jo'rlik tarzida yozilgan. Natijada, hodisalar mazmuni va ketma-ketligi xuddi bir turkum reportajlardek taassurat qoldiradi. Aynan shu uslubda Xaldeya imperatorlari o'zlari o'tkazgan katta tantanalar, ibodatxonalarining ochilish marosimlari, yetti kun davomida xalqqa bepul non tarqatishlari, qarzdorlar va qamalganlarni avf etishlari haqida bayon qilganlar.

Tabiiyki, protoxabar janri ham keng qo'llanilgan. Masalan, saroy va ibodatxonalar qurilishlari haqidagi axborot aynan shu uslubda berilgan. Qadimiy Mesopotamiya va Misrda miloddan avvalgi XXV–XX asrlarda binolar peshtoqlariga ushbu ibodatxona shu xudo nomiga, falon podshoh tomonidan, shu maqsadda, falon vaqtda barpo etilgan ma'nosida bitilgan matnlar talaygina.

Qizig'i shundaki, qadim zamonlardagi yozuvlarda bugungi eng tezkor jurnalistika alomatlari ham uchrab turadi. Internetdan foydalanayotgan OAV xodimlariga ma'lumki, virtual tarmoqda joylashtirilgan juda ko'p ma'lumotlar nihoyatda qisqa mazmunda beriladi. Burungi axborotlar ichida ham shundaylari uchraydi: «Men, Kir, Ahamoniyar sulolasi podshohi» tarzida xabar beradi ular.

Qadimgi dunyo imperatorlari o'zlari haqida ijobiy ma'lumotlar yozdirganliklariga bag'ishlangan qismini bir fakt bilan yakunlamoqchimiz. Albatta, bunday ishlarni uyushtirishda ular haddan oshgan, ya'ni yolg'on axborot tarqatgan paytlar ham ko'p bo'lgan. Masalan, Misr malikasi Xatshepsut boshqaruvidagi davlat aholisi oldida obro'sini yanada ko'tarish maqsadida o'zining rasmini erkak shaklida, soqol bilan tasvirlashga buyurgan.

Imperatorlar va ruhoniylarning axborot tarqatish sohasidagi monopoliyalarini chegaralashga qaratilgan harakatlar. Bu masalani hal qilishning muhimligi qadim zamonlarda ham ta'kidlangan. Buyuk Afлотun imperatorlar hukmdorligini isitma aralash alahsirayotgan hokimiyatga qiyoslagan. O'xshatishning to'g'riligi qadimiy Sharq tarixi misolida ham ko'rinadi. Imperatorlar va ruhoniylar o'z axborot tizimlarini rivojlantirishda nafaqat ziyolilar xizmatidan, balki harbiylar, mirshablar, qo'riqchilardan ham foydalanganlar. Ya'ni, hukmdorlar ixtiyorida g'oya va kuch bor edi. Shuning uchun ular o'zlariga to'g'ri kelmagan, qarshi g'oyalarni nafaqat boshqa g'oya yordamida, balki shu bilan birga kuch ishlatib ham sindirganlar. Natijada, adolatsiz imperatorlar yakkahokimligi davrida jamiyatning rivojlanishi to'xtab qolardi yoki orqaga qaytardi. Ushbu vaziyatni ko'plab tarixiy misollar bilan isbotlash mumkin.

Ommaviy kommunikatsiyalar nuqtayi nazaridan bunga eng yaxshi dalil – kutubxonalar va nodir asarlarning yo'qotilishidir. Ma'lumki, «Avesto» 12 ming (ayrim manbalarda 22 ming) qora mol terisida tilla harflar bilan bitilgan edi. Iskandar Zulqarnayn Markaziy Osiyoni egallaganidan

keyin asarning bir qismini yoqib yuboradi, qolganini esa o'z yurtiga olib ketadi. Natijada, bizgacha «Avesto»ning beshdan ikki kismi yetib keldi, xolos. Bu faktni Yevropa olimlari ham tasdiqlaydi.

Qadimgi dunyoda kitoblarning eng buyuk xazinasi Iskandariya kutubxonasi bo'lgan. Tarixiy ma'lumotlarning guvohlik berishicha, ushbu ilm maskaniga uch marta o't qo'yilgan: miloddan avvalgi 47-yilda va milodiy IV asr oxirida (xristianlar tomonidan), milodiy 641-yilda (arablar tomonidan). Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, oxirgi yong'indan oldin xazinada 700 mingta kitob saqlanar edi.

Xitoyda imperator bo'lgan Shixuan Konfusiy kitoblarini yo'qotib, uning tarafdorlarini ayovsiz qirib tashlagan, hatto olimlarning katta bir guruhini tirikligicha yerga ko'mdirgan. Taxtdan tushgach, uning nomi ham barcha manbalardan o'chirib tashlangan. Szin davridagi yozuvda esa Go mamlakatiga qarshi ochiqdan-ochiq harbiy targ'ibot olib borilgan. Xitoy imperatorlari hatto birinchi idishlaridagi yozuvlarni ham nazorat qilardilar.

Bunday misollar qadimiy Misr va Bobilda ham uchraydi. Malika Xatshepsut fir'avn Amenxotep I tomonidan qurilgan ibodatxonani shunday ta'mirlatganki, binoga kirganlar uni malikaniki' deb tushunganlar. Malika vafotidan keyin taxtga o'tirgan Tutmos III barcha joylarda Xatshepsut haqidagi xatlarni va rasmlarni yo'qotishga buyurgan. Misrliklar gikkoslarni o'z yerlaridan haydaganlaridan keyin ulardan qolgan barcha yodgorliklar va yozuvlarga barham berganlar. Amenxotep IV qurdirgan ibodatxonalar va uning o'z haykallari vorislari tomonidan yo'qotilib, ismi ustun va yodgorliklardan o'chirib tashlangan. Elam podshohi Sutruk Nanxundi (miloddan avvalgi XII asr) toshga Assuriya imperatori Naram-Sinning yutuqlari ulug'lab bitilgan yozuvlarni yo'q qilishni buyurgan.

Ammo shunisi ham ravshanki, tarixda biror imperator tinch yashamagan. Uning osoyishtaligi doimo yuzaki bo'lgan. Masalan, Assuriya imperatori Sargon qancha qudratli bo'lmasin, baribir saltanatining turli joylarida qo'zg'olonlar ko'tarilib turgan, ularni bostirish esa ancha vaqt va kuch talab qilgan. Yashirincha uyushmalar tashkil qilingan, pinhoniya xat almashuvlari amalga oshirilgan, maxfiy targ'ibot olib borilgan va hokazo. Qisqasi, imperatorlarning ommaviy axborot ustidan monopoliyasi borib-borib muqarrar ravishda inqirozga uchragan.

Ushbu bobda bayon etilganlardan xulosa sifatida aytish mumkinki, ommaviy kommunikatsiyalar turlaridan ko'pining vatani Sharqdir. Insoniyat tarixida jurnalistikaning vujudga kelishiga sababchi bo'lgan anchagina ixtirolar bir necha asr oldin Osiyo mamlakatlarida amalga oshirilib, keyinchalik G'arbga o'tgan yoki G'arbda qaytadan kashf etilgan. Bular sirasiga bo'yoq, harf va ierogliflar, yozuvlar, bosma usullar, metall quyish va hatto dastlabki shakldagi bosma uskunalar kabi kashfiyotlarni kiritish mumkin. Yozuvli g'ishtlar davrining o'zi uch ming yil, ya'ni, bosma kitob ixtirosidan keyingi davrga nisbatan besh marta ko'proq davom etgan.

Shuni ham aytish kerakki, ushbu ixtirolarning ko'pi shunchaki bir marta kashf etilib, keyin esdan chiqib ketgan yangiliklar emas edi. Ko'rganimizdek, ancha-muncha qoliplar (shtamplar, klishe'lar) va boshqa adadli yozuvlardan sharqliklar nafaqat asrlar, balki ming yillar davomida foydalangan, ya'ni, bu usullar bevosita keng iste'molda bo'lgan. Afsuski, Osiyo xalqlarining yozma manbalarda o'z aksini topgan namunalardan boshqa nihoyatda boy og'zaki madaniyat xazinasini bugungi kungacha yetib kelmagan. Shu boisdan biz faqat chidamli jismlarda hamda umri uzoq bo'yoqlar bilan tushirilgan matn va rasmlarni o'rganish imkoniyatiga egamiz, xolos.

Toshlarda bitilgan yozuvlar juda ko'p kuch va vaqt talab qilganligi sababli ular katta adadlarda bo'lishi qiyin ekanligi hammaga tushunarli. Lekin bunday yozuvlarning afzalligi shundan iboratki, ular asrlarga bardosh bergan eng baquvvat ommaviy kommunikatsiya turiga aylandi.

Ommaviy bog'lanishlar mazmuni haqida gapirganda, shuni ta'kidlash joizki, ko'p olimlar fikricha, G'arb xalqlarining og'zaki va yozma miflari, rivoyatlarining, qolaversa, G'arb adabiyotining negizini ma'lum ma'noda sharqiy obraz va sujetlar tashkil etadi. Ushbu fikr ko'pgina aniq misollar bilan isbotlanganligi shunga olib kelganki, ayrim olimlar qadimiy Gretsiya mifologiyasi to'liq ravishda Sharq mifologiyasidan kelib chiqqan, degan nuqtayi nazarni ham ilgari surganlar. Antik falsafaning o'zi boshlang'ich bosqichda qadimiy Eron, Misr, Hindiston, Xitoydan Gretsiya va Rimga yetib kelgan ijtimoiy fanlarga oid g'oyalarga hamda fizika, matematika, astronomiya ilmiga asoslangan. Sharqda falsafa antik dunyoga nisbatan oldinroq rivojlangani tanqli laertlik Diogenning «Mashhur faylasufning hayoti, ta'limi va fikrlari» deb nomlangan kitobida ham ifodalab berilgan. Hatto, Sharqning o'zida bir elatning o'tmishi boshqa elat tarixida o'z takrorini yoki davomini topgani ham mutaxassislar tomonidan qonuniyat sifatida qabul qilinadi.

Sharqda tashkil topgan bosma usullar asta-sekin dunyo bo'ylab tarqala bordi. Buni anchagina dalillar yordamida isbotlash mumkin. Lekin biz faqat bittasini keltiramiz. Rivoyatlarga ko'ra, Iso payg'ambar dafn etilishidan oldin fariseylar uning jasadini bir kechaga g'orga joylashtirib, g'or og'zini katta tosh bilan bekitib qo'yadilar. Keyin tosh va g'or ustiga charm kamar tushirib, uning ikki chetiga loy chaplab, ustidan muhr bosadilar. Lekin manbalardan ma'lumki, Iso payg'ambarning jasadi muhr buzilmagan holda g'oyib bo'lgan.

Osiyoning dunyodagi boshqa mintaqalardan farqi haqida ham qisqacha aytib o'tishimiz kerak. Osiyodagi ommaviy bog'lanishlar mazmuni kelib chiqsaks, ularning asosiy qahramonlari inson va uning huquqlari emas, balki ko'proq urug'-aymoqlar, xudolar, podshohlar, ruhoniylar, hunarmandlar bo'lgan. Bunday tamoyil, masalan, oddiy insonni Olimp xudosi tenglashtirish keyinchalik antik adabiyotda namoyon bo'ldi.

Xulosalarimizning yana biri shundan iboratki, kommunikatsiya jarayoniga va uning ko'rinishlariga qadimgi Sharqda haqiqatdan ham katta e'tibor berilgan. Qadimiy Misrning bizgacha yetib kelgan papiruslaridan

birida ushbu kitobni yozgan odamning nomi abadiy qoldi, deb bekorga aytilmagan.

Va nihoyat, oxirgi fikr. Biz Hegel (Gegel)ni insoniyat tarixida eng zabardast olimlardan biri deb hisoblaymiz. Ammo uning bir gapiga qo'shishimiz qiyin. Olimning yozishicha, tarixning bayoni qadimiy Xitoydan boshlanishi kerak, chunki bu mamlakat dunyoda eng qadimiydir. Bunday xulosaga Hegelni uning davridagi tarix fanining darajasi undagan edi. Hegeldan keyingi yillarda eng qadimiy o'lka sifatida Gretsiya va Rim, uridan keyin esa Misr tan olindi. Ammo XIX asrning oxiri va, ayniqsa, XX asrda qadimiy Sharq mamlakatlari (Xaldeya, Assuriya, Bobil) hududlarida o'tkazilgan qazilmalar, tadqiqotlar kutilmagan natijalarga olib keldi. Ularga ko'ra, Yevropa va AQSH tarixchilarining (E. Kera, Z. Ragozina va boshq.) fikricha, dunyo tarixini qaytadan yozishga, insoniyatning buyuk tamadduni tarixini yana bir necha ming yil oldinga surib, aynan qadimiy Sharqdan boshlashga to'g'ri kelmoqda.

II bob. ANTIK DAVRDA JURNALISTIKADAN OLDINGI KO'RINISHLAR

Har qanday ijtimoiy hodisani o'rganishda, avvalambor, uning tarixiy asoslarini hisobga olish va ushbu hodisa qanday paydo bo'ldi, qay tarzda rivojlandi, qaysi asosiy bosqichlarni bosib o'tdi va hozir qanday holatda, degan savollarga javob izlash muhimdir. Misol uchun olimlarning «publitsistika» atamasi haqidagi turli tushuncha va izohlarini keltirish mumkin. Ta'riflar turlicha bo'lishidan qat'i nazar, ularning barchasi ushbu so'z negizida ayni paytdalik, dolzarblik va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan fikrga e'tiborni jalb etish kabilarni tushunishadi. Ijtimoiy munosabatlarni o'zida aks ettiruvchi publitsistikaning vujudga kelishini izohlash insoniyatning paydo bo'lish va rivojlanish tarixi bilan birgalikda o'rganishni taqozo etadi. Umuman, zamonaviy tipdagi birinchi gazetalarining paydo bo'lishi bor-yo'g'i XVII asrga borib taqaladi. Lekin insonlarning o'zaro bir-birini ijtimoiy axborotlar vositasida xabardor qilib turish hodisasi juda uzoq tarixga ega. U deyarli insonning o'zi barobar qadimiydir.

Qadimgi yunon, ya'ni, grek rivoyatlariga ko'ra, xudolardan biri Odinning yelkasiga ikkita qarg'a o'tirib olib, ko'rgan va eshitganlarini unga shivirlab aytib turisharkan. Ularning birini Xugin (o'ylovchi), ikkinchisini Mugin (xotirlovchi) deb atashgan. Odin qarg'alarni tong paytida butun dunyo ustidan aylanib uchishga yuborar va ular ertalabki nonushta paytiga qaytib kelib, uni barcha yangiliklardan xabardor qilar ekan.

Insoniyat muomala ahamiyatini anglash va uni til belgilari bilan belgilash darajasiga yetishgacha uzoq taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tdi. Odam o'zining yashashini ta'minlashi uchun, eng avvalo, xatti-harakatlarini shuuriy tarzda amalga oshiradigan bo'ldi. Bu esa, o'z navbatida, odamlarni oilasi, o'zini asrab qolish, boqish uchun ovda, tashqi olam bilan kurashishda ma'lum bir obyektga yo'naltirilgan kuchlarni birlashtirish maqsadida ibtidoiy tarzda bir-birlari bilan munosabatda bo'lishga da'vat

etdi. Inson faoliyatining huquqiy vakolatlar asosida boshqarilishi yirik qabila jamiyati, shaharlar paydo bo'lishi bilan bog'liq. Ularning tepasida faoliyatning alohida bir turi sifatida kelib chiqqan ijtimoiy organizmni boshqaruvchi oqsoqollar jamoasi turar edi.

Madaniy shakllanishning ilk bosqichlaridayoq notiqlik san'atini egalash muhim ijtimoiy qadriyat kasb etdi. Qadimda odamlar oliy fazilatlarini, ya'ni, shaxsiy g'urur, voizlik, diniy tuyg'u, to'g'rilik, mardlik va jasurlik kabi xususiyatlari bilan ajralib turishgan. Lekin barcha o'zlashtirishi zarur bo'lgan ushbu fazilatlariga hamma ham ega bo'lavermagan. Tasit (milodiy 58–117) german qabilalari hayotini baholab shunday yozadi: «Unchalik ahamiyatga ega bo'lmagan narsalar haqida oqsoqollar bilan, muhimroqlari haqida hamma bilan maslahatlashiladi. Keyin yoshiga, mashhurligiga, jangovor shuhrati va notiqligiga qarab shoh va oqsoqollar eshitiladi»¹. Ko'rinib turibdiki, bu yerda hokimlik vakolatidan foydalanib to'g'ridan-to'g'ri amr berilmasdan, bamaslahat, ishontirish orqali harakat qilinayapti.

Miloddan avvalgi VII asrda Gretsiyada shahar-davlatlarning qurilish davri jamoat-avlod munosabatlarini o'zida aks ettirgandi. Qabila jamiyatida muhim davlat ishlarini hal etishda xalq yig'inlari katta rol o'ynagan. O'ta muhim masalalarning erkin xalq muhokamasiga qo'yilishi (yig'inlar 6 ming fuqarodan ortiq kishi qatnashganda haqiqiy hisoblangan) antik notiqlik san'atining asoslari hisoblangan.

Aristotelning raqibi va Afina notiqlik san'atining boshlig'i Isokrat (miloddan avv. 436–338) shunday yozgan edi: «...Bir-birimizni ishontirish va nimani xohlasak, o'shani tushuntira olish kabi tug'ma qobiliyatga ega bo'lishimiz nafaqat hayvoniy hayot tarzini itqitib tashlash imkonini, balki hamkorlikda shaharlar barpo etish, qonunlar chiqarish, hunarmandchilik va san'atni kashf etish imkonini berdi va umuman, biz tomondan nimaiki o'ylab chiqilgan va ixtiro etilgan bo'lsa, bularning barchasi inson nutqining birinchi yaratish xususiyatidir»². Bu yerda Isokrat nutq qudratini ulug'laydi, lekin shu bilan birga quruq so'zbozlik bilan mashhur bo'lgan sofistlarga qarshi kurashadi.

Ushbu bahslardan keyin Rimda notiqlarni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish an'anasi rivojlandi. Notiq — bu jamoat arbobi, davlat vakili, so'zamollik nazariyasi va amaliyotining bilimdoni, bevosita ijrochisi. Lekin Siseron (miloddan avv. 106–43) o'z ijodi va amaliy faoliyatida ham *notiqlik, ham so'zamollik san'atini birlashtirgan kishilardan bo'lgan*. U siyosatchi, davlat arbobi sifatida so'zamollik san'atining sirlarini hafsa bilan o'rgangan. Antik davrda bu san'atning asosan uchta turi ko'rsatiladi:

- epidektik (ya'ni tantanali);
- suddagi nutq;
- maslahat (siyosiy) nutqi.³

¹ Ученое В. В. Публицистика и политика М.: «Политиздат», 1979.

² Плутарх. Избранные жизнеописания. 2-ж. М.: «Правда», 1987.

³ O'sha joyda.

So'zamollikning eng oliy va murakkab turi maslahatda, majlisda so'zlanadigan, ya'ni, siyosiy nutq hisoblangan. Shuning uchun ham notiqlar siyosiy nutqni mukammal irod etishga intilganlar. Aristotel (miloddan avv. 384–322) mana shunday holatlarda notiq beshta asosiy masala bo'yicha o'z fikrini bildirishi kerak deydi:

- moliyaviy ahvol;
- urush va tinchlik;
- vatan himoyasi;
- mahsulotlarni olib kelish va chiqarish;
- qonunchilik.¹

Notiqlik mahoratini vaqti, xohishi, puli va qobiliyati bo'lgan har qanday odam egallashi mumkin edi. Ko'pchilikka tegishli so'zamollik xususiyati asta-sekinlik bilan alohida shaxslarning kasbiga aylana bordi. «Insonni ikki sohadagi xizmati – buyuk imperatorligi va buyuk notiqligi yuqori martabaga olib chiqishi mumkin»², degan edi Sitseron.

Afinada dolzarb ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan g'oyalar ommaviy teatr namoyishlari, diniy chiqishlar, ko'p sonli devor yozuvlari va tarixchilar asarlari orqali bizgacha etib kelgan. Buyuk notiqlarning siyosiy nutqlari, ularning asoslari va bayon etish shartlari publitsistik faoliyatga o'xshashdir. Ularning predmeti alohida muhim voqea ekanligi ham, funksiyasi omma ongiga tezkorlikda ta'sir etishdan iboratligi ham aynan bir xil.

Publitsistikaning shakllanishida notiqlik bilan birgalikda yozuvning rivojlanishi muhim ahamiyat kasb etdi. Yozuvning kelib chiqishi qabila-avlod jamiyatlarida iqtisodiy-siyosiy munosabatlarning yangi bir turi bo'lib, yozma harflarga murojaat etish davlatning tashkil topishi, soliq va mahsulotlarni belgilash, hisobga olish va ayriboshlash muomalalarini amalga oshirish paytida, ayniqsa, qo'l kela boshladi. Har qanday xalqning yozma yodgorliklari o'zining shakllanish davrida faqat aniq bo'lgan faktik ma'lumotlar, mehnatga oid xabarlar yoki diniy ramzlar hamda rasm-rusmlarni gavdalandirgan. Yozuv og'zaki nutqning boy ifodaviy imkoniyatlarini aks ettirish tomon uzoq taraqqiyot bosqichini bosib o'tdi, hatto ba'zi bir vaqtlarda u bilan musobaqalashish darajasiga ham yetdi.

Miloddan avvalgi VIII asrda ellin yozuvi ancha shakllanib, odamlar ongini, faoliyatini aks ettirishda muhim vosita bo'lib xizmat qila boshladi. Yozuvning rivojlanishi yozma buyumlarni kashf etishga olib keldi. Chunki oldin ishlatib kelingan loy, tosh, yog'och va metallardan ko'ra papiruslar ancha qulay edi. Antik davrda yozma matnlardan ijtimoiy-siyosiy maqsadlarda keng foydalanilganligiga doir ko'pgina manbalarni uchratishimiz mumkin.

Masalan, miloddan avvalgi VII–VI asrlarda odamlar gavjum joylar: maydonlar, bozorlarda toshlarga yoki metall parchasiga o'yib yozilgan

---

¹ Кузнецова Т.П., Стрелкова И.П. Ораторское искусство в Древнем Риме. М.: 1976.

² O'sha joyda.

qarorlar, buyruqlar, xabarlar, hukumatning xalqqa qaratilgan murojaatlari ilib quyilgan. Miloddan avvalgi V asrga taalluqli yunon qishloqlaridan birida topilgan marmar toshdagi yunon-fors urushiga bag'ishlangan yozuv o'zining ta'sirchanligi va dolzarbligi bilan ajralib turadi. Unda shaharning urushga tayyorgarlik ko'rish lozimligi va uni tashkil etishga chaqiruv o'z aksini topgan: «Xudolar! Kengash va xalq qaror qildi! Ferarlar avlodidan Neoklning o'g'li Femistokl (e'tibor berilsa, bunda shaxsning, uning avlodining mavqeyi ta'kidlanayapti) taklif kiritadi. Shahar Afinaga va boshqa xudolarga ishonadi. Afinaliklar va ksenliklar bolalar va ayollarni Trezunga olib borib qo'ysinlar. Qariyalar va ayollarni esa Salaminga boshlab borsinlar. Xazinachilar va o'roqchilar xudolar mulkini qo'riqlash uchun Akropolda qolishsin. Balog'at yoshiga yetmagan barcha boshqa kishilar ikki yuzta kemani tayyorlashga safarbar bo'lsinlar va umum xavfni bartaraf etishda bahamjihatlikni xohlagan makedoniyaliklar, korinfliklar, eginetlar va boshqalar bilan birgalikda o'zining hamda boshqa ellinlarning ozodligi uchun varvarlarga qarshi kurashsinlar».

Ushbu misoldan ma'lum bo'layaptiki, yozma so'z ommada vatan-parvarlik tuyg'ularini uyg'otishga yo'naltirilgan, siyosiy maqsadlarni ifodalashga xizmat qilgan. Shu bilan birga ommaga ta'sir etish maqsadida o'rnatilgan yoki tarqatilgan mahobatli (monumental) yozuvlar haqidagi guvohliklar ham juda qiziq. Plutarx yunon-fors urushining mashhur lash-karboshchisi Femistokl hayotini tasvirlab, shunday deydi: «Femistokl sohildan uzoq bo'lgan, dushmanlardan, bo'rongan qochib boriladigan barcha joylarga, ko'rinadigan yoki tanib olinadigan toshlarga o'yib yozilgan yozuvlar qoldirib ketar edi. Ushbu yozuvlarda u yunonliklarga murojaat qilib, agar iloji bo'lsa, o'zlarining ozodligi uchun kurashayotganlar safiga kelib qo'shilishga chorlagan, buning imkoni bo'lmasa, hech qursa, urush paytida varvarlar armiyasiga zarar yetkazish va uni boshboshdoqlikka olib kelish aytilgan. Ushbu yozuvlar bilan Femistokl yunonliklarni o'z tomoniga o'tkazish va dushmanlarga nisbatan shubha bilan qarashga majbur qilib, varvarlarni sarosimada qoldirishga umid bog'lagan»¹.

V.V. Uchenovanning yozishicha, bu yerda yozma matn tezkor siyosiy maqsadlarni amalga oshirish uchun xizmat qilgan. U ochiqdan-ochiq tashviqot xarakteriga ega bo'lib, dushman qo'shini ichida sarosima uyg'otish va noto'g'ri axborot tarqatish maqsadida ishlatilgan. Mazkur «tosh varaqalar adadi» va keyinchalik kodekslarning «nashri» kam bo'lsa-da, unchalik oz ham emas edi.

Omma hay'atining harakatini boshqarishda mahobatli yozuvlar ehtirosli notiqnlarning nutqlaridan ko'ra kam ta'sir etgan bo'lishi mumkin, lekin ular boshqa jihatdan, ya'ni, chaqiruv va murojaatning qat'iy buzilmasligi bilan ustun edi. Ushbu yozuvlarga qarab, ommaning oshkoralikka bo'lgan ehtiyoji qanday qilib yozuv matnlarida ifoda etilgani va mustahkamlab borilganini kuzatish mumkin. Og'zaki so'z ixcham, ehtirosli,

---

¹ Kuznesova T.P., Strelkova I.P. O'sha manba.

ta'sirli bo'lishi ravshan, lekin uning abadiy saqlanib qolishi qiyin. Albatta, elchi, chopar xabarlarini bir necha marta takrorlashi, obrazli va ramziy tarzda ifodalashi mumkin, biroq, shu bilan birga u nimalarnidir unutishi yoki almashtirib yuborishi, nimalargadir ortiqcha urg'u berib, boshqa muhim jihatlariga e'tibor qaratmasligi ham ehtimoldan holi emas.

Butun bir antik davr mobaynida yunonlar nafaqat xudolarga yodgorlik o'rnatish an'analari bilan, balki o'z zaminida qahramonlik ko'rsatgan buyuk ajdodlariga haykallar qurish bilan jiddiy mashg'ul bo'lganlar. Diogen Laerskiy Afina boshqaruvchisi Dimitriy Filerskiy (miloddan avv. 317–300) haqida shunday xabar beradi. Uning sharafiga 300 kun davomida 360 dan ortiq mis haykalchalar o'rnatilib, ularning ko'pchiligida u otda yoki to'rt g'ildirakli aravada yoki qanotli ot ustida tasvirlangandi. Unga bo'lgan intilish va hurmat shu darajada edi. Ammo Filerskiy o'rniga boshqasi kelganida ushbu haykallarning ko'pchiligi yer bilan yakson qilindi, ayrimlari sotilib, yana birlari cho'ktirib yuborildi va kechki hojatlar uchun ishlatilganlari (shunday ma'lumot ham bor) ham bo'lgan, qayta ishlangan bittasi Akropolda hozirgacha saqlanib qolgan.¹

Yozma so'z, yozma matnlar baribir publitsistik ruhi, ta'sir etish darajasi jihatidan og'zaki nutqqa nisbatan past turardi. Tezkor ta'sir etish va keng auditoriyani qamrab olishda ular og'zaki so'z bilan musobaqalasha olmas edi. Faqat og'zaki so'zgina u yoki bu dolzarb masalaga yoki bir vaqtning o'zida hammasiga samarali ta'sir etishni ta'minlay olgan. Shuning uchun ham qabilalarning oqsoqollar tomonidan boshqarilishida og'zaki nutq imkoniyatlaridan keng foydalanilgan.

Qadimgi Rim tarixchilarining asarlarida Rimda «Asta» sarlavhasi ostida tarqatilgan ko'pgina o'ziga xos byulletenlar haqida eslatmalar mavjud. Antik davrda shaharliklar gazetalarga hali uncha zaruriyat sezmas edilar, chunki ularning axborotga bo'lgan ehtiyojini choparlar, gohida esa yozma e'lonlar qondirib turardi. Faqat Rim hukmronligi butun O'rta yer dengizi sohillariga yoyila boshlagan joylarda boshqarishni osonlashtirish va markazda nima ishlar sodir bo'layotganidan xabardor bo'lib turish talabi shunday axborot vositalariga ehtiyojni yuzaga keltirdi.

Rim harbiy monarxiyasi va markazlashgan boshqaruv asoschisi Yu. Sezar gazetani eslatuvchi birinchi nashmi ham tashkil qiluvchi bo'lgan. Yu. Sezarning biografi Svetoniy shunday guvohlik beradi: «Sezar kon-sullikni olganidan so'ng birinchilardan bo'lib ham senat, ham xalq uchun kundalik axborotnoma (vedomosti) — «Asta»ni tashkil etishga va nashr qilishga qaror qildi. Tarixchi Tasit o'z asarlarida ushbu axborotnomadan olingan xabarlarga tez-tez murojaat qiladi. Shunday eslatmalar boshqa bir qadim tarixchi Pliniy asarlarida ham keltirilgan».

Ushbu manbalar asosida nashr etilgan xabarlarning ikki turini tiklash mumkin. Birinchidan, ular mazkur «Asta senatus»da Rim Respublikasi oliy hukumat organi bo'lgan senatning qisqartma majlis bayonnomalari bilan

---

¹ Uchenova V.V. O'sha manba.

birgalikda «Asta diurna populi romani», ya'ni, «Rim fuqarolari uchun kundalik xabarlar» ham bo'lganligidan dalolat beradi.

«Asta»ning muntazamligi qat'iy bo'lmagan. Masalan, Sitseron milodiy 50-yilda Attikaga yozgan xatida «Asta senatus»ning mart oyi nashrini olgani haqida yozadi¹.

Axborot almashishga bo'lgan birinchi ehtiyojlar Rim imperiyasidagi yuqori tabaqalarni boshqarishni muvofiqlashtirish tufayli paydo bo'ldi. Keng siyosiy axborot almashishlar siyosiy harakatlardan ko'ra asosan xo'jalik-iqtisodiy, shaxsiy, maishiy va biror narsani anglash maqsadlarini e'tiborda tutgan. Gips taxtachalarga hukumat qarorlari haqidagi xabarlar ham juda qisqa qilib yozib qo'yilardi. Bu yerda hamma narsa haqida batafsil yozilmaganki, bunda yozma publitsistikaning an'analari ko'zga tashlanadi: ya'ni, «hukumatga noma'qul faktlar haqida hech narsa deyilmagan». XV asrdan keyingina gips taxtachalar o'rnini yengil, qulay va tezlikda ko'paytiriladigan qog'oz varaqalar egallay boshlagan. Ushbu gips taxtachalardan esa notiqlar siyosiy minbar sifatida foydalanishga odatlanishgan. Xabarlarining masofani tezlikda bosib o'tish qobiliyati va ijtimoiy ahamiyatini saqlash keyinchalik epistoliar (nomalar) amaliyotini rivojlantirdi.

Demak, kundalik matbuotning birinchi avlodlari antik davrda paydo bo'lgan, lekin ular hali davriy gazetaning o'zi emasdi. O'sha vaqtda bir oz shakllanish jarayonini boshidan o'tkazgan «matbuot» hali antik davr muhitidan uzilib chiqib ketolmagan edi. Bunga uni ko'paytirish va tarqatishning iloji yo'qligi xalaqit berardi.

Antik davrning oxirrog'ida davlat diniga aylangan xristianlik 2–3 yuz yillik mobaynida katta hududda kuchli cherkov tashkilotlarini tashkil etdi. G'arbiy Yevropa, Kichik Osiyo va Shimoliy Afrikada qaror topgan bu dinning g'oyaviy qudrati asosan iqtisodiy boylikka, faol madaniy va siyosiy-tashkilotchilik harakatlarga suyanar edi. G'arbiy Yevropa mamlakatlarida asosiy hukmronlikni egallagan rohiblar cherkov yerlarini xudoga xizmat qiladigan mulk sanab, rasm-rusumlarni, diniy ma'rifat va qudratli qurolli kuchlarni o'z qo'llariga kiritadilar.

O'sha davrda xristian g'oyasiga ashaddiy xizmat qilish eng oliy qadriyat, deb e'lon qilinadi. Agar antik davrning dastlabki bosqichlarida tafakkur faoliyati chuqurlashgan bo'lsa, uning oxiriga kelib ilohiyotdan, muqaddas yozuvlar matnidan ko'ra ularning talqin, sharhlari, pand-nasihatlar hukmronlik qila boshladi. Bu davrda «ilohiyotga xizmat qilish» inson yuksak ijtimoiy faoliyatining majmuini o'z qamroviga oladigan bo'ldi. Inson faoliyatining turli sohalari aniq bir professional tilga, xo'jalik hayoti, siyosat, san'at, din, falsafa, huquq sohalari esa qat'iy ajratilishlarga, chegaralarga ega emas edi. Bularning barchasi publitsistikaning shakllanishiga ham u yoki bu darajada o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi.

Antik davrning inqirozga uchrashi qadimgi xudolarga ishonchning yo'qolishi, ma'naviy qadriyatlarning qayta tahlil etilishi bilan bog'liq

---

¹ O'sha manba.

holda yuz berdi. Shu vaqtgacha amalda bo'lgan tafakkur tarzi, estetik qadriyatlar, tabiat va borliqqa bo'lgan munosabat kabi masalalarning maqsadga muvofiqligi yoki muvofiq emasligi ko'rib chiqila boshlandi. Borliqni ongli ravishda ko'rishning ilojini topa olmagan odamlar dunyoni sirli, mavhum tarzda tasavvur etishga majbur bo'lardi. Antik davrning oxirgi asrlarida aholining umumiy bilim darajasi biroz pasayganligini kuzatish mumkin. Lekin ijtimoiy hayot va uning o'zgarishi tufayli dolzarb ijtimoiy axborotga bo'lgan talabni, yuz berayotgan voqea-hodisalarni anglash va mulohaza qilish ehtiyojini ildizi bilan yo'q qilib tashlash mumkin bo'lmay qoldi.

Ushbu davrga kelib ikki madaniy qatlam shakllana boshlagan edi: ziyoli, ruhoniylar madaniyati va xalq madaniyati, ya'ni folklor. Birinchisiga lotin yozuvlarini bilish, o'sha davrning universal tilini o'rganish muhim kuzoblansa, ikkinchisi uchun shevalardagi og'zaki nutqda gapirish xarakterli xususiyat bo'lib, u keyinchalik xalq madaniyatini hosil qildi. Bu madaniy qatlamlarning har biri o'ziga xos janrlariga ega edi. Masalan, ziyolilar adabiyotida epistolografiya, diniy-axloqiy aqidalar muvaffaqiyat bilan rivojlanayotgan bo'lsa, folklorida estetik an'analar, og'zaki ijod — rivoyatlar, mo'jizalar haqidagi hikoyalar keng tarqalishda davom etdi.

Madaniy qatlamlarni bog'lab turuvchi oraliq janrlarga misol sifatida voizlik, avliyolarning yashash tarzi haqidagi hikoyalar, mo'jizaviy bashoratlarni keltirish mumkin. Cherkov ommaning aqli va qalbini egallash uchun olib borgan kurashida ushbu faol ijod turlari yordamida xalqning ma'naviy hayoti ustidan nazorat o'rnatishga erishdi. Sanab o'tilgan janrlarda publitsistik an'analarni ham uchratish mumkin. Ular asosan ijtimoiy hayotni fosh etish, umum jamiyatni qattiq tanqid qilish va o'sha davr zamonaviy hayotining illatlari ustidan jiddiy nazorat o'rnatish kabi intilishlarda namoyon bo'ldi. Lekin V—X asrlarda bunday fosh etuvchi, realistik tanqidlar faqat diniy adabiyotlar yoki og'zaki ijod doirasidan chiqmas edi.

Diniy arboblar avvaliga Rim sivilizatsiyasining koshonalar, zeb-ziyinatlar va dunyoviy farovonlikka, tinchlik davridagi mayda-chuyda tashvishlarga berilish kabi majusiy (butparastlik) madaniyati qoldiqlarini tanqid qilishardi yoki umuman inkor etishardi. Keyinchalik ular xristianlik ta'limotidan, Muqaddas yozuvdan, xususan, Bibliyadan kelib chiqadigan insonni sevish, sabr-bardoshlik, ruhni ko'tarish, insonlar o'rtasidagi birodarlik kabi hayot tarzi va normalarini voizlik bilan keng targ'ib qilishga o'tdilar. Yangi xristianlik g'oyasi keng xalq omma orasida tarqala boshlagach, cherkovning o'zi ichida ajralishlar ham yuz bera boshlaganini kuzatish mumkin. Unda xizmat qiluvchilar serhashamlikka, boylikka ruju qo'ya boshladilar. Cherkov lavozimlarini pora berib sotib olishlar avjiga chiqdi.

Natijada, VI—VII asrlarda cherkovni qayta qurish, «sof e'tiqod»ga, Muqaddas yozuvning birinchi asoslariga qaytish uchun kurashayotgan arboblar s'oni orta bordi, ular rohiblar, ruhoniy xizmatchilar «tomonidan ilgari surilayotgan qo'shimchalar va talqinlarni qayta ishlash kabi g'oyalarni inkor eta boshladilar. Aynan o'sha davrda voizlik vositasida kunning

dolzarb masalalari bilan bog'liq publitsistik murojaatlar amalga oshirildigan bo'ldi.

Bu davrda haqiqiy ma'noda antik notiqlik san'atining vorisi sifatida qaror topgan voizlikning ikki turini ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchi guruhni yangi qabila va xalqlar o'rtasida xristianlikni yoyishga xizmat qiluvchi doimiy missionerlar tashkil qilardi. Bizgacha, xususan, rohib Arlskiy, Sezariyalarning (V–VI asrlar) 130 dan ortiq va'zlari yetib kelgan bo'lib, ularning aksariyati ruhni ko'tarishga yo'naltirilgan edi. Masalan, rohiblar «ekin maydoningni yaxshi holatda ko'rsang, xursand bo'lasan, sening ruhing o'z xoliga tashlab qo'yilgan bo'lsa, nega yig'lamaysan?»¹ qabilidagi savollar bilan ommaga murojaatlar qilishardi.

Voizning muvaffaqiyati faqat uning ritorik nutqiga bog'liq bo'lmasdan, balki auditoriyaga psixologik jihatdan ta'sirli va ehtirosli tushuntirish qobiliyatiga ham bog'liq bo'lgan. Rohiblar tartibi diniy hayajonga, o'ziga xos nerv tuzilishiga ega bo'lgan shaxslarni shakllantirib yetishtirdi. Ularda bashorat qilishga, payg'ambarlik da'vosi bilan chiqishga, o'zini qurbon qilishga moyillik kuchli edi. Aynan ana shunday shaxslar missionerlik vazifasini yaxshi olib borardilar. Bunday faoliyatning boshida antik davrdagi mantiq va notiqlik, ya'ni, ratsionalizm turmasdan, ehtiros, xristianlik g'oyalari shaxsiy fidoyilik birinchi o'ringa chiqq boshladi. Voizlik, ayniqsa, ofatlar paytida, dushmanlar bostirib kelganda, dahshatli o'latlar davrida katta ijtimoiy-siyosiy ahamiyat kasb etadigan bo'ldi. Keskin va shiddatli murojaatlar ehtimoliy boshboshdoqliklar oldini olishga, qarshilik ko'rsatish vositalarini ishlab chiqishga, aholining ruhiy kayfiyatini mustahkamlashga xizmat qildi. Voizlikning ikkinchi turiga ijtimoiy g'oyalarni tarqatishda epistolografiyadan keng foydalanligini misol keltirish mumkin.

Xalqqa xatlar orqali murojaat qilish keyinchalik ham o'zining hayotiyiligini saqlab qoldi. Papaning murojaatlari rasmiy ravishda «Apostol yorliqlari» deb atalar edi, VI asrdan esa ular «Papaning bosma ravishdagi fatvosi» deb yuritila boshladi.

Shunday qilib aytish mumkinki, dolzarb ijtimoiy fikrlarni tarqatish publitsistikaning nerv tizimi hisoblanadi. Bunday faoliyat turli adabiy janrlar orqali amalga oshirib kelingan. Publitsistikaning ilk unsurlari istoriografiya, epistolografiya, notiqlik san'ati va pamfletlarda o'z aksini topgan, desa bo'ladi. Pamflet bu adabiy publitsistikaning ilk kurtaklaridan biri sifatida vujudga keldi. Siyosiy g'oyalarni ommaviy ravishda tashviqot qilish turli so'z murojaatlari orqali amalga oshirildi, lekin og'zaki nutqning ta'sir kuchi hisobga olgan notiqlik san'ati o'sha davr uchun muhim vosita bo'lib qolaverdi.

---

¹ Uchenova V. V. O'sha manba.

II qism. O'RTA ASRLARDA JURNALISTIKADAN OLDINGI KOMMUNIKATSIYA SHAKLLARI

III bob. ISLOM RENESSANSI DAVRIDAGI OMMAVIY KOMMUNIKATSIYALAR

V–XV asrlarda Markaziy Osiyo hududida tashkil topgan qator davlatlarda ilm-fan keng ko'lamda rivojlandi. Islom Renessansi nomini olgan beqiyos ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy, ma'rifiy, ilmiy va ijodiy yutuqlar davrida davlat boshqaruvi, mamlakatlararo munosabatlar va madaniy yuksalish o'ziga xos aloqalar orqali taraqqiy etdi. Zotan butun Sharq G'arbda mashhur bo'lib, nom qoldirgan Xorazmiy, Farg'oniy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy kabi mutafakkirlar, Firdavsiy, Rudakiy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy kabi adiblar shu davr farzandlaridir.

Islom Renessansi qanday paydo bo'ldi va u nimaga asoslangan edi? Uning asosiy mezonlari nimalardan iborat edi? Rim imperatori Yustinian Aflotun akademiyasini yopgandan keyin dunyo olimlari, obrazli qilib aytganda, boshpanasiz qolib ketdi. Eron shohi Xusrav Anushervon I Aflotun akademiyasining yettita yetakchi olimini o'z mamlakatiga taklif etdi va ularga ikkita akademiya ochib berdi. Shunday qilib, antik madaniyatning tomirlari saqlanib qoldi. Bu masalaga biz keyinroq yana qaytamiz. Ijtimoiy va tabiiy fanlar VI–VII asrlarda Eronda, VIII asrdan boshlab Bag'dodda keskin rivojlanib ketdi va yetti-sakkiz asrdan keyin Yevropa Tiklanish davriga asos soldi.

Nima uchun aynan Osiyo mamlakatlarida yuksalish yuz berdi? Gap shundaki, Yevropada nasroniy dini erkin fikri bo'g'ib turgan bir paytda, Osiyoda insonning qadri, uning hayotdagi o'mi va imkoniyatlariga juda yuqori baho berildi. Badiiy va ilmiy ijod, fanning ahamiyati baland ko'tarildi. Bunga asos bo'lib Qur'oni Karim, hadisi sharif va ularning tafsirlari xizmat qildi.

Ushbu haqiqat ilmiy adabiyotlarda ma'lum darajada o'z ifodasini topgan, albatta. Ayni chog'da u paytlardagi ommaviy kommunikatsiya usullari va shakllarini tarixchilar asarlarida keltirilgan ayrim manbalarga asoslangan holda maxsus kuzatish o'sha davrdagi ijtimoiy hayot manzarasini to'laqonli tasavvur qilishga yordam berishi shubhasiz. Bu davrda hukmdorlar saroylarida axborot almashuvi, jumladan, ommaviy kommunikatsiyaning og'zaki va yozma turlari keng tarqalgan bo'lib, davlat rahbarlari ulardan o'zlarining buyruqlari, farmonlarini ommaga yetkazishda unumli foydalanganlar. Zero, bunday vositalar davlat rahbari, boshqaruv tizimi, din peshvolari bilan xalq o'rtasida mustahkam aloqa o'rnatishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Axborotdan chetda qolgan aholi davlat

siyosatini tushunmasligini va unga rioya qilmasligini rahbarlar yaxshi anglab yetgan edilar.

VIII asrda Markaziy Osiyo Yaqin Sharqda yangi vujudga kelgan arab davlati — xalifalik tomonidan istilo etilgach, keskin kurashlar, qarshiliklarga qaramay, mahalliy xalq bosqinchilarga qaram bo'lib qoldi. Arablar fathi yerli xalqlar hayotini ham moddiy, ham ma'naviy jihatdan tubdan o'zgartirib yubordi. Aksariyat xalq Xalifalikka itoat va yangi yagona dinga e'tiqod qildirildi. Natijada, ma'naviy norozilik kuchaya bordi, xalq o'z mustaqilligini tiklash uchun kurashga qo'zg'aldi. Masalan, ma'lum darajada ushbu kurash tufayli IX asrning oxirlarida Markaziy Osiyoda Somoniylar davlati vujudga keldi. Keyinchalik esa Ismoil Somoniy amir bo'lishiga xalifaning o'zi fatvo va yorliq bergan.

Arab yozuvi va tiliga asoslangan Islom dinining odamlar, xalqlar, madaniyatlarni birlashtiruvchilik mavqeiy butun mintaqada ustuvor va mustahkam bo'lib qolaverdi. Mazkur hududdagi xalqlarning keyingi taraqqiyoti shu tarzda davom etdi. Markaziy Osiyoda bu davrlarda bir necha tillarda: arab, fors, lotin, turkiy tillarda ijod etilib, shu yozuvlarda muhrlangan tafakkur mevalari Mag'ribu Mashriqda keng tarqaldi. Bu davrda shakllangan ommaviy kommunikatsiya o'ziga xos kuchli g'oyaviy vosita, ijtimoiy tafakkur hosilasi mazmunini kasb eta bordi. Shunga qaramasdan, adabiyot, til, axloq-odob, fan, ta'lim va boshqa sohalar tarixidan farqli o'laroq, jurnalistika tarixi jahon miqyosida, ayniqsa, biz tahlil qilayotgan diyorlar o'ramida eng kam ishlab chiqilgan yo'nalishlardan biridir.

1-fasl. O'rta asrlarda ommaviy kommunikatsiyalar

O'rta asrlarda Markaziy Osiyoda kommunikatsiyaning ahamiyati nechog'li muhim bo'lganligi aniqlansa, o'sha voqelik sharoitida davlat va jamiyatni boshqarishda yozma, og'zaki va boshqa shakllardagi kommunikatsiya turlari ommaviy tarzda amalga oshirilganligi oydinlashadi. Uning yozma turlariga kitob va risolalar (asl yozma sharhlar va tarjimalar), ma'muriy hujjatlar hamda xatlarni kiritish mumkin. Masalan, 1499—1500-yillarda Zahiriddin Muhammad Bobur «Boburnoma» asarida: «Ikkinchi navbat Samarqandni olg'onda, Alisherbek tirik edi. Bir navbat manga kitobati ham kelib edi. Men ham kitobat yiborib edim, orqasida turkiy bayt aytib, bitib yiborib edim», deb yozadi¹. Ko'rinib turibdiki, kitoblar va maktublar orqali axborot almashuv o'sha paytlarda odatiy hol bo'lgan. Og'zaki kommunikatsiya esa kengash, suhbat, maslahat, turli ma'rakalar shaklida amalga oshirilgan. O'z-o'zidan yuzaga chiqadiki, ommaviy tarzda axborot uzatish ko'proq bundan manfaatdor, ya'ni, mansab va boylikka ega shaxslar ishi bo'lgan; ularni «kommunikatsiya jarayonini tashkil etuvchilar» deb atash mumkin. Bunday kommunikatorlarning axborotni tayyorlovchilar, xabarnavislar, tarixchilar, tarjimonlar va bevosita axborotni

---

¹ Zahiriddin Muhammad Bobur. T.: 1989, 78-bet.

yetkazuvchi elchilar, otliqlar, choparlar, jarchilar, qorovullar, savdogarlar, sayyohlar singari yordamchilari bo'lgan.

Ushbu o'rinda «ommaviy kommunikatsiya» tushunchasiga e'tibor beraylik. Ommaviy kommunikatsiyani ommaviy axborot vositalari: kitoblar, jurnallar, gazetalar, radio, televidenie va internet sifatida izohlash — bu tushunchaning zamonaviy talqinidir. Dastlabki Yevropa usulida chop etilgan bosma kitob esa XV asr o'rtalarida paydo bo'ldi. Bu jahon fanida jurnalistikaning vujudga kelish vaqti, deb baholanadi.

Agar biz «ommaviy kommunikatsiya» deganda oddiy ma'noni, ya'ni, ommaviy tarzda tarqatiladigan ma'lumotni oladigan bo'lsak, o'rta asrlarda kitob, va'zxonlik, jarchilar, qolaversa, baxshi va shoirlar orqali tarqatiladigan axborotni ham ommaviy kommunikatsiya doirasiga kiritish o'rinni bo'lardi.

«Kommunikatsiya» lotincha so'zdan olingan bo'lib, «muloqot», «xabar», «aloqa» ma'nolarini anglatadi. Ijtimoiy kommunikatsiya — bu ma'lumotni ongli ravishda bir odamdan boshqasiga yoki ko'pchilikka uzatishdir. Ommaviy kommunikatsiya o'rta asrlardagi davlatchilik rivojlanishida asosiy omil bo'lgan, lekin kommunikatsiyaning shakllari, turlari va rivojlanish yo'nalishlari har qaysi mintaqa, davlatda ma'lum darajada o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan.

«Ijodiyot asoslari» kitobi mualliflarining yozishicha, «Yer kurrasida milodning boshida 230 mln, 1830-yilda esa 1mlrd kishi yashagan»¹. Bundan xulosa chiqarish mumkinki, biz o'rganayotgan davr o'rtalarida, ya'ni, XI asr oxirida yer yuzida taxminan 480–500 mln, ya'ni, bugungi kundagidan 12 marta kam odam bo'lgan. Shunga muvofiq ravishda O'zbekiston bo'yicha taxminan 2 mln, ya'ni, bugungi Toshkent aholisidan ham kamroq odam yashagan. Hozirgi Markaziy Osiyo hududida esa bor-yo'g'i 4 mln aholi bo'lgan.

Shu bois ommaviy kommunikatsiya ham, tabiiyki, o'sha davrlarda bugungidan boshqacha shakllarda bo'lgan. Bir necha yuz yoki bir necha ming odam uchun bevosita yoki bilvosita axborot tarqatish ommaviy kommunikatsiyaning chinakam omili bo'lib xizmat qilgan. Matbuot va elektron vositalar davri bo'lmish bugungi kunda bunday ishni o'z nomi bilan atash aynan joiz hisoblanadi. Nazarimizda, ommaviy kommunikatsiya tushunchasiga tarixiy nuqtayi nazardan yondashiladigan bo'lsa, u yanada ilmiyroq ma'no kasb etadi. Ya'ni, o'sha vaqtlarda yuzlab va minglab odamlar turli yo'llar bilan muntazam ravishda axborot olib turganliklarini ommaviy kommunikatsiya deb atash mumkinligi shubhasizdir. Agar o'rta asrlarda musulmon Osiyosidagi aholining ikkinchi yarmi, ya'ni, ayollar ijtimoiy hayotdan deyarli ajratib qo'yilganligini va yangiliklarni ular bevosita o'zlariga yaqin erkaklardan eshitganliklarini hisobga oladigan bo'lsak, bu fikr to'g'ri ekanligi ma'lum bo'ladi.

---

¹ Jo'rayev N., Azizov Sh. Ijodiyot asoslari (Shaxs va jamiyat). Ma'rifatmadadkor. T.: 2003, 334-bet.

Shunday qilib, oʻrta asrlarda musulmon mamlakatlaridagi ommaviy axborot haqida tarixiy asarlarga asoslanib, quyidagicha taxmin qilish mumkin. Bir necha yuz yoki ming odamni qamrab olgan axborot jarayoni ommaviy kommunikatsiya deb hisoblanadigan boʻlsa, bunday hollar oʻsha vaqtlarda tez-tez uchrab turardi. Ayniqsa, zarur va foydali axborotni xonlar, amirlar, podshohlar, sultonlar, markaziy va mahalliy maʼmurlar, sarkardalar, boshqa manfaatdor shaxslar tarqatganlar. Shu tufayli hokimiyatlar uchun zarur ijtimoiy fikrni, keng xalq ommasining hukmdor qatlam uchun qulay feʼl-atvor qoidalari, turmush tarzini shakllantirishga erishish mumkin boʻlgan.

Ommaviy kommunikatsiya va Musulmon Rennsansi. Gʻarblilik ayrim olimlar VI–XV asrlarda Osiyo ijtimoiy hayotida yuz bergan fan, diniy taʼlimot, sheʼriyat, adabiyot, tibbiy ilm va boshqa sohalar taraqqiyotini «renessans», yaʼni uygʻonish deb baholashni xohlashmaydi. Ularning fikricha, har bir ijtimoiy yuksalish qiyosan Yevropa Rennsansiga oʻxshagan boʻlsagina uni uygʻonish deb atash mumkin. Albatta, VII–XV asrlar musulmon mamlakatlaridagi taʼlim va madaniyat ravnaqini XVI–XVII asrlardagi Yevropa taraqqiyoti bilan barobar qoʻyib boʻlmaydi. Xususan, tabiiy-ilmiy kashfiyotlar nuqtayi nazaridan olib qaralganda, bunday boʻlishi mumkin ham emas: davrlar, madaniyatlar, oʻlchovlar bir-biridan osmon bilan yercha farq qiladi. Biroq V–XV asrlarda Osiyoda yaqqol namoyon boʻlgan noyob yuksalishning ahamiyati jahon tamadduni tarixi uchun shu qadar katta boʻlgan va har jihatdan eʼtirof etilganki, aynan yevropalik xolis mutaxassislar birinchi boʻlib bu davrni Musulmon Rennsansi davri deb tan olishdi.

Ommaviy kommunikatsiya va oʻrta asr davlatlari. Jon Dyui bildirgan fikriga asoslanib aytadigan boʻlsak, odamlar oʻrtasida muomala, ommaviy kommunikatsiya vujudga kelmasa, davlat miqyosida yoki undan kengroq koʻlamda madaniyat, fan va taʼlimda rivojlanish yuz bermaydi. Axborotni ommaviy tarqatish, oʻzaro oldi-berdi yoʻlga qoʻyilmas va xalq ommasi biron bir gʻoya atrofida birlashmas ekan, umuman, jamiyat yuzaga kelmaydi va yashamaydi ham.

Maʼlumki, oʻrta asrlarda musulmon Osiyosi hududida bepoyon va kuchli davlatlar yuzaga kelgan, ravnaq topgan va payti kelib inqirozga yuz tutgan. Ularga Tohariylar, Somoniylar, Qoraxoniylar, Faznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar, Chingiziylar, Temuriylar, Shayboniylar hukmronlik qilganlar. Demak, ommaviy kommunikatsiya tizimi yaxshi yoʻlga qoʻyilmaganda, bu davlatlardan birortasi qaror topmagan va umr koʻrmagan boʻlardi. Shu narsa ayonki, mazkur davlatlar targʻibot va tashviqotsiz, faqat qamchi va qilich kuchi bilan yashashi va mustahkamlanishi mumkin emasdi.

Albatta, qabila va elatlarni zoʻravonlik bilan boʻysundirish usuli barham topmagan edi. Hatto, goho u avj oldirilgan paytlar ham boʻlgan. Ammo bu davrlarda sogʻlom aql chetda qolib, faqat kuch ishlatishga tayanilgan, deyishi xato boʻlar edi. Tarixdan yaxshi maʼlumki, bunday hokimiyat va hukmdorlar uzoqqa bormagan. Aksincha, ommaviy ijtimoiy

va siyosiy axborotni to'plash, ishlab chiqarish va o'z vaqtida tarqatish yaxshi yo'lga qo'yilishining ahamiyati va rolini hisobga olib ish ko'rgan hokimiyat uzoqroq hukm surgan. O'sha davrdagi ko'plab davlatlarni bunga misol qilib keltirish mumkin.

Bu haqda buyuk sarkarda Amir Temur o'z «Tuzuk»larida bejiz quyidagilarni yozmagan: «Amr qildimki, mingta tezyurar tuya mingan, mingta ot mingan yelib-yuguruvchi kishini chopqurchi, ming nafar tezyurar piyodani (chopar) yetib tayinlasinlarki, turli mamlakatlar, sarhadlarning xabarlarini, qo'shni hukmdorlarning maqsadlarini va niyatlarini bilib, huzurimga kelib, xabar qilsinlar, toki biror voqea, kor-hol yuz bermasidan burun chora va ilojini qilaylik»¹. Qisqacha aytganda, so'z bilan uqtirish, targ'ibot ishlarini bajarish, ommaviy kommunikatsiya vositasidan foydalanish bo'lmaganida, nomlari zikr etilgan davlatlarning yuzaga kelishi va hukm surishi mumkin emasdi.

Ma'muriy boshqaruvning kommunikativ tabiati. O'rta asrlarda ma'muriy boshqaruv zarur tuzilma yaratish va uning yordamida xon va amirlarning farmonlarini masjidlar, maydonlar, bozorlar, guzarlar, boshqa gavjum joylarda og'zaki yoki yozma xabar eltuvchi choparlar vositasida ovoza qilish yo'li bilan amalga oshirilgan.

Ma'lumki, Arab xalifaligi davrida VII–XV asrlarda markaziy hokimiyat va viloyat hokimliklarida sakkiz-o'ntadan devon (hozirgi vazirlik va hokimliklarning boshqarmalariga o'xshash muassasalar) bo'lgan va ularning asosiylaridan hisoblangan «devon al-borid» hozirgi pochta va kommunikatsiya vazirligiga o'xshab ketgan. Hukmdorga eng yaqin mulozimlardan sanalgan ushbu devon rahbari barcha davlat yozishmalarini olib borgan.

Devonda bitta matn besh-o'n va undan ko'proq nusxada ko'chirilgan. Masalan, taniqli muarrix Bayhaqiy o'zining «Tarixi Mas'udiy» (XI asr) kitobida sulton Mas'ud otasi Mahmudning harbiy zafarlari haqidagi kerakli axborotlarni quyidagicha tarqatganligini aytadi. «Sarhang Abu Ali Qutvol dediki, bu xabar barcha viloyatlarga yozib tarqatilsin va o'z xatida eslatadiki, Teginoboddan xabar kelishi bilan Sind va Hindistonga, shuningdek, Fazna, Balx, Tohariston va Guzgon viloyatlariga yuborish uchun o'ntadan ro'yxat tuzilsin, toki bu voqea muhimligi barcha joyda birdek ma'lum bo'lgay»². Xatlarning asl nusxalari hamda ko'chirma nusxalar kamdan-kam hollarda hukmdorning o'zi tomonidan yozilardi, odatda ularni uning og'zidan kotiblar yozib olar edilar, so'ngra eng muhimlari imzolanib yoki birinchi shaxsning o'z muhri bosilib tasdiqlanar edi.

Viloyat, nohiyalarni boshqarishga ruxsatnomani ommaviy tarzda topshirish ma'muriy boshqaruvdagi ommaviy kommunikatsiyaning eng keng tarqalgan usullaridan bo'lgan. Bular xatlar, yorliqlar yoki shunga o'xshagan hujjatlar bo'lib, ko'pincha umumiy nom bilan «noma» deb yuritilgan. «Abu Muslim jangnomasi» nomli xalq kitobida bu haqda bir

¹ Temur tuzuklari. T.: G'ulom nomidagi nashriyot, 1996, 117-bet.

² Байхаки Абул Фазл. История Масъуда. М.: «Наука», 1969, 76-с.

qator misollar bor. Asarda Xalifa Marvon tomonidan Xuroson hokimligiga Nasri Sayyorning tayinlanishi haqida shunday deyiladi: «Alqissa, Marvon munshiyini talab qilib aytdiki, agar har kim Muhammad Tohir Xo'jandiyni Abuturobiy desa, tilini orqasidan tortib olurman, deb bu shart birla noma bitib, Xojani vazir qildi va yana hukumat Marvshohjahonni chorsad darchorsad mulki Xurosonni Nasr otig'a bitib, nomani tojig'a ustuvor qildi. Hama sipohlar va hama pahlavonlar muborakbodlik qildilar»¹.

Shveysariyalik taniqli olim Adam Mesning «Musulmon Renessansi» nomli yirik kitobida ommaviy kommunikatsiyaga oid ko'plab misollarni ko'rish mumkin. Muallif Bag'dod xalifaligining X–XI asrlardagi hayotidan hikoya qiladi. U o'sha vaqtda yozilgan ko'plab ishonchli asarlar mazmunini boshqa manbalardan o'rganib chiqqan. Tarixga oid bu noyob kitob chuqur ilmiyligi bilan kishi aqlini hayratga soladi. Ammo Adam Mes o'zi ijodi davomida o'rgangan olimlarni arablar deb ataydi. Bunda, albatta, ular Arab xalifaligiga qaram hududlardan ekanligi va asarlari arab tilida yozilganligi nazarda tutilgan. Lekin ular safida ko'plab forslar, turkiylar, jumladan, Ibn Sino, Xorazmiy, Beruniy ham bo'lgan.

Kitobda xalifa Adud ad-Davla (982-yilda vafot etgan) haqida shunday deyilgan: «Katta davlatni yaxshi boshqarish niyatida hukmdor sifatida u aloqa xizmatini ta'minlashga e'tibor qaratadi. Xatni kech keltirgan chopar jazolanar edi. Shu tariqa «noma»ning Sherozdan Bag'dodga yetti kunda yetkazilishiga erishildi, buning uchun esa kuniga 150 chaqirimdan yo'l bosishga to'g'ri kelardi»². Adam Mes o'z asarida Qudam ismli muallifning 927-yilda yozilgan kitobidan misol keltiradi, unda olim o'sha zamondagi pochta xizmati va unga rahbarlik qilishni tavsiflaydi: «Bosh pochta idorasi – «devon al-borid», uning boshlig'i pochta yo'llari amaldorlari ustidan nazorat qiladi va ularning maoshini belgilaydi. Xalifaning sayohatlari davomida yoki harbiy yurishlarida uning maslahatchisi martabasiga erishish uchun, eng avvalo, hukmdor xalifaning ishonchini qozonmog'i kerak, zero, chor atrofdan kelgan xabarlarini joy-joyiga yuborish va pochtmeystrlar – «ashob al-borid» chaqiruvlar va boshqa xabarlar xalifaga taqdim etilishini ta'minlagan»³. Davlat boshqaruvida xatlar va boshqa hujjatlardan xattotlar yordamida kerakli miqdorda nusxa olish uchun alohida saroy qurilgan.

Muhammad Narshaxiy o'zining mashhur «Buxoro tarixi» asarida guvohlik berishicha, Arab xalifaligi mamlakatlarida pochta xizmatiga rahbarlik lavozimi VIII asrdayoq mavjud bo'lgan. Muallif yozishicha, «aloqa, xat-xabar ishlari bu haqda xalifaga xabar yuboradi»⁴. Pochta boshlig'i (o'sha yillarida Buxoro hukmdori Tog'shoda bo'lgan edi) xalifa Mahdiy nomiga yuborgan xatida aytganki, «Buxoro qishloqlari bo'ylab Muqanna va uning oq libosli odamlari qo'zg'oloni yoyilmoqda». Bu voqea 775–785-yillar oralig'ida bo'lib o'tadi.

¹ Abu Muslim jangnomasi. T.: «Yozuvchi», 1992, 83-bet.

² Меч. А. Мусульманский Ренессанс. М.: «Наука», 1973, 76-с.

³ O'sha manba, 204-bet.

⁴ Narshaxiy. Buxoro tarixi. T.: «Fan», 1966, 19-bet.

Viloyat va nohiyalarning ma'muriy boshqaruvi jarayonida markaziy va mahalliy hokimiyat o'rtasida axborot almashuvi turli shakllarda olib borilar edi. Axborot yo'nalishi ko'pincha yuqori hukmdorning ruxsati bilan boshqarilardi. Xat qo'lga tegishi bilan e'lon qilingan, keyin rejalashtirilgan amallar qo'llanilgan. «Abu Muslim jangnomasi» kitobida aytilishicha, Xuroson hokimi Nasr Sayyor janglardan birida Abu Muslimni yengib, dushmanini qatl etmoqchi bo'ladi. Shunda uning akobirlaridan Xoja Muhammad Tohir Xo'jandiy shunday e'tiroz bildiradi: «Ey amiri Xuroson, bu rahnagarni xalifayi Marvondan beruxsat o'ldurmak oson emas, avval xalifaga noma yuborgil! Xalifaning javobiga qarab, o'ldirgil desa, o'ldurursan. Yo bu tarafga yuborgil desa, aning farmoyishiga amal qilib yubormak kerak». Xojaning so'zlari Nasri Sayyorga ma'qul bo'ldi. Bu voqealarni munshiylar «noma»ga yozib, bir piyodai chobuk qo'lga berdilar. Ul piyoda «noma»ni olib, Shom tarafga ravona bo'ldi¹. Davlat ahamiyatidagi turli ishlarni yuqoridan og'zaki yoki yozma farmonlarsiz amalga oshirish qonunga bo'ysunmaslik deb tushunilgan va jazolangan. Shu bois har xil sabablar bilan turli darajadagi hukmdorlar o'rtasida jo'shqin yozishma asrlar mobaynida deyarli uzluksiz ravishda davom etgan. Bunday yozishmalarning hajmi, mazmuni va shakllari ko'pligini hatto tasavvur etish qiyin. O'rta asrlarda Sharq davlatlarida xatlar, shubhasiz, ommaviy kommunikatsiyaning eng muhim shakli hisoblangan.

Masalan, Adam Mes keltirgan bir misolda xat boshqa har qanday ko'makdan yuqori qo'yilgan: «Yaxshi so'zning savobiga hech narsa yetmaydi, 823-yilda Makka suv toshqinidan xarob bo'ladi va xalifa u yoqqa pul va tasalli so'zlari bitilgan xat yuboradi va «xat makkaliklar uchun puldan ko'ra qimmatliroq ekani uqtiriladi»². Olim o'rta asrlarda aloqa vositasi sifatida xat san'atiga mufassal tavsif berib shunday deydi: «IX–X asrlarda esa xatlar ajoyib ashyo – jonli so'z bilan ishlangan musulmon badiiy hunarmandchiligining eng nafis san'at asarlari sifatida namoyon bo'ladi. O'sha vaqtdagi ko'plab vazirlar xat uslubiyotini mahorat ila egallaganlari tasodifiy emas va ularning xatlari kitob shaklida chop etilishga munosibdir. Al-Xasib, Ibn Muqli, al-Muhallabiy, Ibn al-Amid, as-Sohib va Somoniylar vaziri al-Isqofiyning xatlari shunday muhim manbalar sirasiga kiritisa bo'ladi. Al-Isqofiy davlat yozishmalarining yetuk ustasi deb hisoblanardi»³. Mamlakat hamda viloyatlarni ma'muriy boshqarish jarayonida aholini ommaviy axborot bilan ta'minlashning turli xil usullaridan foydalanilgan.

Shuningdek, «Musulmon Renessansi» asarida asosan xalifaliklar davri saroy devonxonalaridagi yozishmalar, Bayhaqiyning «Tarixi Mas'udiy» asarida qo'lyozma kitoblarning bir nechta nusxalarda ko'chirilishi, Kamoliddin Abdurrazzoq Samarqandiyning «Ikki yulduzning chiqish joyi va ikki dengizning qo'shilish joyi» («Matlai Sa'dayn va majmai Bahrayn»)

¹ Abu Muslim jangnomasi, 24-bet.

² Mes A. O'sha manba, 96 bet.

³ O'sha joyda.

nomli asarida saroyga kelgan elchilar va saroy ahli xatlarning mazmuni bilan uch tilda (arab, fors, turk) tanishtirilishi haqida keltirilgan ma'lumotlar — bularning hammasi o'sha davrda ommaviy kommunikatsiya usullari ancha boy bo'lganligidan dalolat beradi.

2-fasl. Til va adabiyot ommaviy kommunikatsiya shakllari sifatida

O'rta asrlarda Sharq davlatlarida o'qitish tizimi hozirgiga o'xshamasdi: ilm toliblari madrasa va masjidlarda ta'lim olishardi. U davrlarda o'qish va yozishni bilgan, ya'ni, ma'lumotli odam yuksak qadrlangan. Mamlakat hukmdorlari va saroy a'yonlari ma'lumotli bo'lishni o'zlari uchun sharaf deb bilganlar, hatto ko'pchiligi she'riyat muxlisi bo'lgan. Amir va sultonlar saroylarida muntazam o'tkazib turiladigan mushoira oqshomlarida tanikli shoir va adiblarning bo'lishi madaniy an'anaga aylangan edi. Mushoira davralarida turli xil muhokamalar bo'lib, yangi xabarlar e'lon qilinlar va odamlarga og'zaki ravishda tarqatilar edi. Shuningdek, Adam Mes o'z asarida Eron viloyatining mashhur vaziri as-Sohibni xalq nihoyatda hurmat qilganligi haqida shunday yozadi: «Uning uyining eshigi doim lang ochiq bo'ladi va ko'nglidagi so'zlarni aytib, uyiga kirish oson. Uning nutqidan va nazmu nasridan biron narsa olishimga hukmdorimiz izn bersinlar. Farg'ona, Misr va Tiflis zaminlaridan keltirilgan narsalar menga kerak emas, uning nutqlaridan foyda olsam va buning sharofati ila arab tili, nutqini yaxshi o'rganib ololsam bo'lgani»¹.

Shu o'rinda yana bir misol. X asrda xalifaning oro'g'li vazirlaridan Abu Muhammad al-Muhallabiy muntazam ravishda o'z xonadoniga olim va shoirlarni yig'ib, mehmon qilib turgan va bunday mehmonnavozliklar o'sha davrda eng mashhur an'anaga aylangan. Shuningdek, xattotlik san'atiga alohida e'tibor berilib, chiroyli va nafis xat juda qadrlangan va ko'pincha durustgina daromad ham keltirgan. Bu haqda «Musulmon Rennessansi» kitobida shunday so'zlar bor: «IV (milodiy X) asr oxirida xattotlik san'ati shu qadar yuksak qadr topgan ediki, kishilar boshqa hech qanday lavozimga intilmay, shu hunar bilan mashg'ul bo'lganlar. Shaxsiy xatlarni yozib berishda Abu Bakr al-Xorazmiy (383—993-yilda vafot etgan) xiyla mashhur bo'lib, zamonasida birinchi «arab» xattoti hisoblanardi. U deyarli barcha Sharq musulmon hukmdorlari saroyida — Buxoro, Nishopur, Hirot, Isfahon va Sherozda bo'lgan»².

Xattotlik san'atining ommaviy kommunikatsiya shakllaridan biri sifatida tilning rivojlanishidagi ahamiyati haqida ko'plab manbalar mavjud.

Qo'lyozma kitoblarni ommaviy kommunikatsiya vositasi deb hisoblash mumkinmi? degan savol kelib chiqishi tabiiy. Bunga javob berish uchun muayyan dalillarga murojaat qilish zarur. Masalan, o'rta asrlarda Markaziy Osiyo, musulmon Sharqi mamlakatlarida yozuvchi va shoirlarning o'z asarlarini masjid va madrasalarga vasiyat qilib qoldirishlari rasm bo'lgan,

---

¹ Mes A. O'sha manba, 49-bet.

² O'sha joyda.

shu bois bu dargohlarda ko'plab nusxada kitoblar yig'ilib qolgan. Kerakli nusxalardan ko'chirmalar qilinib, manfaatdor odamlarga tarqatilgan.

O'z-o'zidan ma'lumki, u vaqtlarda musulmon Sharqida bosma kitoblar bo'lmagan. Shunday ekan, bitta kitobdan nechta qo'lyozma nusxa olingan bo'lishi mumkin? Adam Mes o'z asarida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: «Xalifa al-Aziz huzurida ittifoqo al-Xalil ibn Ahmadning «Kitob al-ayn» asari haqida so'z ketdi, xalifa kitobni keltirishlarini amr etdi, shunda kutubxonalar o'ttiz qo'lyozmani hozir qilishdi, shu jumladan, muallif qo'lyozmasi ham bor edi». Yana boshqa manbada aytilishicha, «Bir kishi xalifaga at-Tabariy «Tarixi»ning qo'lyozmasini taklif etdi, u qo'lyozmani 100 dinorga sotib olgan ekan, holbuki, xalifa kutubxonasida ushbu asarning yigirmadan ortiq nusxasi bo'lib, muallif qo'li bilan yozilgan nusxa ham mavjud edi». Shuningdek, keyinroq yashab o'tgan Ibat-Tuvayr ma'lumotiga qaraganda, «Tabariy tarixining 1200 qo'lyozmasi ushbu kutubxona uchun mo'jizaviy bisot hisoblangan»¹. O'rta asrlarda xalifalik kutubxonalari o'z davrining aloqa vositalari vazifasini bajargan. Shuningdek, kitoblarning ko'plab nusxalari Buxoro, Samarqand, Isfahon, Qohira, Damashq kabi qator shaharlar kutubxonalarida ham saqlangan.

Ommaviy kommunikatsiya vositalarining turli shakllarida ifodalangan, asosan tarixiy manbalarda keltirilgan ma'lumotlarga tayangan holda aytilish mumkinki, Osiyo xalqlari o'z o'tmishida bir necha da'fa iqtisodiy, siyosiy va madaniy yuksalish davrini boshidan kechirdi, ularning madaniyat tarixi eng qadimiy ekanligi va ko'p sohalarda taraqqiyotning avj bosqichiga erishganligi dunyo ilm-fan ahli tomonidan e'tirof etilgan haqiqatdir.

Bu sohaning ommaviy kommunikatsiya tarzidagi ahamiyati davlatni boshqarishda qanchalik muhim bo'lganligini nazarda tutgan holda qilingan tadqiqot ishlari shuni ko'rsatadiki, IX–XI asrlarda Markaziy Osiyoda madaniy va ilmiy tafakkur beqiyos barq urib gulladi. Jahonga tanilgan Forobiy, Ibn Sino, Beruniy singari ulug' mutafakkirlar dahosidan bashariyat hozirgacha bahramand bo'lib kelayotganligi bunga misol bo'la oladi. Davrlar osha bizgacha yetib kelgan qo'lyozmalar, uzoq asrlik boy madaniyatning qonuniy taraqqiyotida arab istilosiga qadar Markaziy Osiyo xalqlari, turkiy xalqlar (ayniqsa, uyg'urlar) yaratgan madaniy obidalar ommaviy kommunikatsiya vositalari o'laroq fikrimizga dalil bo'la oladi.

Tarixiy davrlarda bitilgan qo'lyozmalar tufayli Osiyodagi har bir xalq, har bir millat o'z ilmiy tarixiga ega bo'lgan va shu orqali jahon madaniyati taraqqiyotiga o'z hissasini qo'sha olganki, buni ko'p nusxali kommunikatsiya deb atasa bo'ladi. Bunday qo'lyozma kitoblar mualliflar tomonidan parcha-parcha qog'ozlarga yozilib ijod etilgandan so'ng ularni oqqa ko'chirib, kitob holiga keltirishdan iborat g'oyat murakkab, mashshaqqatli, ayni vaqtda sharaflil vazifani bajaruvchi kishi kotib bo'lgan. Kotib go'yo muallifning yaratgan asarini shunchaki harfma-harf ko'chiruvchi kishidek tuyulsa-da, aslida bunday emas edi. O'rta asr madaniy hayotida bu eng sharaflil va muqaddas vazifa hisoblangan. Avvalambor, o'sha davr sha-

¹ Yoqub Hamadoniy. Xattotlik san'ati tarixidan. T.: 1971, 191-bet.

roitida ko'p hokimlar, amirlar savodsiz bo'lganligi bois savodxon kotiblar yuqori mavqeda turishgan. Binobarin, kitobat qilish jarayonida har bir ko'chirgan kitobining mazmunini o'zlashtira borganliklarining o'zियोق ularning aql-zakatidan dalolat bergan.

Natijada, kotib o'z zamonasining o'qimishli, haqiqiy ilm-ma'rifat egalari bo'lgan kishilar qatoridan joy olgan. O'rta asrlarda yashagan bir qancha olim, shoir va fozil kishilar yoshlikdan xattotlik san'atini egallab, keyinchalik kotiblikda ham nom chiqarganlar. Bunday ulug' zotlar faqat o'z asarlarinigina kitobat qilmasdan, balki boshqa mualliflar asarlarini ham ko'chirganlar.

Shu jihatdan Sharq davlatlarida kotiblik bilan obro' topgan har qaysi shaxsni biz oddiy texnik ish vazifasini bajaruvchi kishi sifatida emas, balki o'z zamonasining madaniy hayotida ma'lum rol o'ynagan ilm-ma'rifat ahli va madaniyat arbobi sifatida bilamiz. 1962-yilda Bayrutda arab olimi doktor Salohiddin bin Hasan at-Tibiyning «Jome'i majosini kitobat ul-kutub» asarining 89-(707-708-yillarda) ko'chirilgan qo'lyozmasidan faksimile nusxasi maxsus so'zboshi hamda arab yozuvidagi transliteratsiyasi bilan nashr qilindi. VIII asr muallifi Hasan at-Tibiy kitobining yana bir muhim ahamiyati shundaki, u husnixat shaklida bitilgan mazkur asari kishilarga estetik zavq beruvchi maxsus bir san'at ekanini alohida qayd qilib o'tgan.

O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasida saqlanayotgan Markaziy Osiyo xattotlari ko'chirgan kitoblar va husnixat haqidagi risolalardan arab yozuvi o'ttiz olti uslubga ega bo'lib, ular orasida eng mashhurlari nasta'liq va nasx yozuvlari ekanligi aniqlangan.

Temur va Temuriylar davri mahsuli bo'lgan nasta'liq uslubi Alisher Navoiy davrida Hirotda keng rivojlangan. Keyinchalik Buxoro, Xiva, Qo'qon xattotlari tomonidan Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlariga tarqatildi.

Mir Ali Tabriziy va Sulton Ali Mashhadiy xat san'ati nazariyasini mukammallashtirishlari natijasida husnixat san'ati haqida yangi risolalar yaratilgan. Majnun ibn Kamoliddin Rafiqiy Hiraviyning «Risolai qavoi xutut», Darvesh Muhammad bin Do'smuhammad Buxoriyning «Favoyid ul-xutut», Munis Xorazmiyning «Savodi ta'lim» asarlari tufayli yangi xat uslublari muomalaga kiritildi. Arab yozuvining uzoq asrlik takomili, tadriji va estetik zavqbaxshligi shu darajaga borib yetdiki, yozuv shakllari shoirlar ijodida badiiy ifoda vositasiga aylandi. Bu Sharqning G'arbga nisbatan oldinroq gullab-yashnaganligi, Sharq davlatlarida yozma kommunikatsiya mukammal rivojlanganligi, qo'lyozma kitoblarni ko'p nusxada ko'chirish tajribasi qaror topib, boyib borganligi keyinchalik bosma stanok kashf qilinishiga asos bo'lganligini ko'rsatadi.

Adam Mes o'z ma'lumotlarida kitoblar keng ma'naviy oziq manbayi sifatida kishilarga nihoyatda zarur bo'lganligi to'g'risida yozadi: «Taxminan III (IX) asrlarning o'rtalarida Ali ibn Yahya al-Munajjim o'z mulkida ajoyib kutubxona ochadi va unga «Xazinat al-hikma» — hikmatlar xazinasini

deb nom beradi. Saboq olish uchun u yerga chor atrofdan odamlar daryoday oqib kela boshlaydi, xarajatlarni esa kutubxonaga sohibi o'z gardaniga oladi. Xurosondan ziyoratchilar karvoniga qo'shilib kelib qolgan falakshunos Abu Ma'shar al-Balxiy kutubxonaga kiradi-yu, haj qilishni ham tamoman unutadi»¹.

O'sha davrlarda kutubxonalarda yoki xususiy bisotlarda qanchalar kitob saqlanganligi haqidagi ma'lumotlar buning yaqqol dalili bo'la oladi. Jumladan, «Bag'dod hukmdorining osiy o'g'lidan 967-yilda 17 ming jildlangan kitob musodara etilganligi, Rayda vazir Abul Fazl ibn al-Amid bisotida falsafa va adabiyotning barcha sohaları va turli fanlar bo'yicha yuz tuyadan ortiqroq kitob bo'lganligi, as-Sohib esa o'z xonadonida shariatga oid 400 kajava kitob saqlaganligi, Bag'dod olimi al-Baykaniy ko'chmoqchi bo'lganida kitoblari uchun 63 savat va 2 sandiq lozim bo'lganligi, al-Kazviniy Bag'dodga kitob ortilgan o'n tuya bilan kirib kelganligi², haqida va boshqa shunga o'xshash ko'plab ma'lumotlar bor. Bularning hammasi, albatta, kitob o'rta asrlarda musulmon mamlakatlarida keng miqyosdagi ommaviy kommunikatsiya vositasi bo'lganidan dalolat beradi.

Adam Mes X asrda Sharq va G'arbning mashhur madaniy markazlaridagi kitoblar miqdori haqida qiyosiy raqamlarni keltiradi. U xalifa al-Aziz (386–996)-yilda vafot etgan) kutubxonasi xususida shunday ma'lumotlarni qayd etadi: «Ancha keyingi avlodlar uning kutubxonasidagi kitoblar miqdorini bilishga qiziqdi, biroq raqamlar

160 va 120 ming jild oralig'ida edi. Ibn at-Tuvayr aytishicha, kutubxonaning kichik-kichik bo'linmalaridan har birining eshikchasiga zulfın va qulf o'rnatilgan bo'lgan, u yerda 200 mingdan ortiq kitob saqlangan.

Ayni o'sha vaqtlarda G'arb kutubxonalaridagi mavjud kitoblar haqidagi ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, Konstansadagi jome' kutubxonasida IX asrda 350 jild, Beneditbeurendagi kutubxonada (1032-yilda) 100 dan sal ortiq, Bambergdagi jome kutubxonasida (1130-yilda) atigi 96 jild asar bo'lgan»³. Sharq mamlakatlaridagi kutubxonalar shaxobchasi, kataloglarining tuzilish tartibi, kitoblarni olish, saqlash va hakoza haqidagi ko'plab tafsilotlar bizgacha yetib kelgan.

Kitoblar ko'pincha bevosita xonlar, amirlar va sultonlar, shuningdek, turli jamoat majlislari va yig'inlarining talablari bo'yicha yozilgan va tarjima qilingan. Masalan, Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asarining asl nusxasi arab tilida 943–944-yillarda «go'zal iboralar bilan» yozilgan edi. 1128-yilda esa u Abu Nasr Ahmad al-Quboviy tomonidan fars tiliga tarjima qilinadi. Asarda aytilishicha, «bandalarining kamtarini Muhammad ibn Zufar ibn Umar bu tarjimani maqtovlar va faxrlar egasi Abdulaziz ibn al-Hamid Burhoniddin Abdulazizning oliy majlisi uchun qisqartirib bayon qildi»⁴.

---

¹ Mes A. O'sha manba, 150-bet.

² O'sha manba, 150-151-betlar.

³ Yoqub Hamadoniy. O'sha manba, 101-bet.

⁴ Mev A. O'sha manba, 150-bet.

Til va adabiyot ommaviy kommunikatsiya shakli sifatida xizmat qilganligini isbotlovchi eslatmalar Bayhaqiyning «Tarixi Mas'udiy» asarida ham uchraydi. Masalan, bir lavhada amir Mas'ud «barchani bir chekkaroqqa o'tqazishga ishora qildi va so'ngra nutq qilmoqqa boshladi. Bu hukmdor nutq qilganda yorug' olamdagi odamlar boshlaridan go'yo durlar yog'ilayotgandek va og'izlariga shakar solinayotgandek tuyular edi»¹, deyilgan. Notiqlik mahorati Sharqda yuksak baholanganligi bois o'shanday jimjimadorlik va rang-baranglik bilan ta'riflanar edi. Bayhaqiy ham to'g'ridan-to'g'ri shunga ishora qiladi: «Ushbu «tarix»da shuning uchun so'z durlarini tizdimki, toki dunyo hoyu havaslari ila g'aflat uyqusida yotganlar uyg'ongaylar va har bir odam bugun va ertaga o'zi uchun foydali biror nimarsa qila olgay»². Bu yerda kitobning tarbiyaviy ahamiyatiga ham e'tibor berilgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, o'sha davrlarda ommaviy kommunikatsiya usuli bo'lgan til va adabiyot xalqqa yanada yaqinroq, hayotiyroq va dolzarbroq, ayni zamon talab-ehtiyojlariga javob berguvchi bo'lgan. Olimlar har xil tillarda va turli paytlarda yozma ma'lumotlar orqali nazm yoki nasr uslubida asarlar bitib, kitoblar tuzganlar. Yuqorida tilga olingan yozma kommunikatsiya turlari bo'lmish farmon, fathnomalarda saltanatga daxldor xesh-aqrobalar ahvoloti, boshqa voliyalar va azizlarning holatlari bayon qilingan bo'lsa, og'zaki kommunikatsiyaning «ilmlar haqiqati aqliy va mavhum narsalar nozikliklaridan, sirlar kashfiyoti va ilohiy nurlar balqishidan so'zlagan hamda imtihon maydonini kamolot va aminlik suvoriylari bilan birga baland himmatga munosib va o'tkir tabiat uchun yoqimli tarzda yaratgan»³. Bir paytning o'zida aql bilan chuqur fikrni talab etuvchi bu shakl qisqa vaqt ichida boshqa bir tafakkur tomonidan qabul qilinib, o'sha zahoti o'z kuchini saqlagan holda muhim ahamiyatga molik vositachilikni ommaviy kommunikatsiya tarzida amalga oshiradi.

«Til qalamga xitoban: «U shirin chashmadan, ya'ni, siyohdon ichidan Xizr yanglig' hayot suvini chiqarayotgan vaqtida dostonu hikoyatlar asosini ziyrak kishilar nazariga soddaroq bir libosda julvalantirsin, so'z tuzuvchi tab bulbuli insho havosida parvoz qilar ekan, garchi ahyon-ahyonda, doston kuylash chamanzoriyu so'z bezash majlisida dostonlar tuzib, navolar kuylasa ham, ammo asl jumalalar sofligi va yetuk fikrlar xayoli yot istioralar vositasiyu tushunarsiz maqto'v o'xshatmalar sababi bilan qorong'u va tutruqsiz bo'lib qolmasin», degan ko'rsatmani berib, dil sirini oshkor qiladi»⁴.

Shuningdek, Bobur Mirzo arab grammatikasini turkiy xalqlar tiliga moslab isloh qilishdan hosil bo'lgan yengil «xatti boburiy» yozuvida ijod etgan. Xattotlik san'ati haqida «Savodi ta'lim» nomli risola yozgan Munis

¹ Bayxaki Abul Fazl. O'sha manba, 89-bet.

² O'sha manba, 272-bet.

³ O'sha manba, 104-bet.

⁴ Bayxaki Abul Fazl. O'sha manba, 104-bet.

Xorazmiy Alisher Navoiyning «Xamsa»sini nihoyatda go'zal xat bilan ko'chirgan. Bularning hammasi shuni ko'rsatadiki, O'rta Osiyoda kitob chop etish texnikasi kashf etilmagan bir davrda kotiblik san'atiga talab nihoyatda zo'r bo'lgan. Bu san'at esa madaniy hayotning qay darajada taraqqiy etganligidan darak beradi. Agar o'rta asrlardagi minglab madrasa va maktablarda olib borilgan ta'lim-tarbiya ishlariga e'tibor beriladigan bo'lsa, ularda darslik sifatida o'qitilgan barcha kitoblar qo'lda ko'chirilib, zarur ehtiyojlarni qondirib kelganini, ko'z nurini to'kib ularni bunyodga keltiruvchi xattolarning zaxmatkashligini, madaniy hayotdagi roli, jamiyatdagi mavqeyi qanchalik mas'uliyatli va sharaflil bo'lganini tasavvur qilish mumkin. Bu, jumladan, o'rta asr axloq-odobida xalqqa munosib xizmat qiladigan, nafs balosini yengga oladigan pok qalbli insonlar bo'lish talab qilinganligining mevasidir.

3-fasl. Ma'rifiy-ma'naviy sohadagi ommaviy kommunikatsiyalar

Ta'lim va fan sohasidagi ommaviy kommunikatsiya. Musulmon Sharqida o'rta asrlarda ta'limning asosiy o'choqlari bo'lgan masjidlar, madrasalarda ta'lim yakka yoki guruh tartibida olib borilar edi. Guruhli ta'limda «halqa» deb nom olgan usul keng tarqalgan bo'lib, bunda oltita odam o'tirib tahsil olardi. Markaziy halqadan yana oltita shaxobcha tarqalib, har bir a'zo axborotni yangi halqaga yetkazardi. O'rta asr olimi Muqaddasiy Qohiraning bosh masjidida 120 tagacha ana shunday halqani sanagan. Adam Mes ta'limning mazkur shakli haqida quyidagilarni yozadi: «Katta maktablarda to'rda ustozning yordamchisi — mustamliy o'tirib, jimlik o'rnatar va ustoz o'qigan suralarni uzoqda o'tirganlarga yetkazar edi. Ustoz ruhoniylar huzurida saboqlarini «Alhamdulillah» shukronasi va Payg'ambar (s. a. v.)ga salovotlar bilan boshlardi. So'ng ovozi yaxshi bir bolaga Qur'on oyatlarini tilovat qildirar, bola Qur'on tilovat qilib bo'lgach, ustoz sha'niga va toliblarga xayru ehsonlar tilab, Allohga munojotlar qilardi. Mustamliy sukunat saqlashga buyurar, «Lo ilohu illallohu Muhammadur rasululloh» deb, ketidan ustozdan so'rar edi: «Alloh Sizni o'z panohida asragay, kimdan iqtibos qildingiz?» So'ng har gal Payg'ambar (sallallohu alayhi va sallam) yoki biror sahoba nomi uchraganda, ortidan unga tegishli bo'lgan hamdu sanolarni takror qilar edi»¹ Ko'rib turibmizki, tinglovchilar sukunati, tartibi va diqqati o'sha asrlarda ham saboqlarni o'zlashtirishning zaruriy shartlari bo'lgan.

Albatta, odatdagidek, mudarrislar orasida qobiliyatli lari ham, qobiliyatsizlari ham bo'lgan. Ko'plab manbalarni o'rganar ekan, Adam Mes yozadi: «Aytishlaricha, mo'taziliy al-Jubba'i 150 ming sahifa so'zni ijod etgan, uning biron marta kitobga qaraganini birov ko'rgan ham, eshitgan ham emas, faqat bir galgina al-Xorazmiy taqvimini ochayotib, sahifaga nazari tushgan ekan. Abu Ali al-Kaliy besh jild kitobni yoddan o'qigan»².

¹ Mes A. O'sha manba, 54-bet.

² Mes A. O'sha manba, 154-bet.

Bir karralik ommaviy chiqishdagi tinglovchilarning umumiy soni turlicha, bir necha odamdan 10 ming nafargacha bo'lgan. 300–500 odam oldida ma'ruza qilish keng urf bo'lgan. Bu dastlabki saboqda yig'inning bevosita tinglovchilari keyinchalik ushbu ma'lumotlarni boshqalarga yoyganlar. Tartibga ko'ra, tinglovchilar ma'ruzani yozib borganlar. Sahifa yuqorisida esa kun, joy, mudarris ismi sharifi va mavzuni qayd qilib qo'yganlar.)

IX asrgacha fan, odatda, teologiya (dinshunoslik) va falsafaga bo'lingan. Shu davrga kelib filologiya, tarix va jug'rofiya ham mustaqil sohalar bo'lib ajralib chiqadi. O'qitishda hozirgi davrgacha didaktik uslub ustunlik qilib keladi. IX asrda esa fanni talqin qilish (interpretatsiya) deb nomlangan tushuntirish shakli tarqala boshladi. Bu X asr boshlarida ta'lim muassasalarining yangi turlari paydo bo'lishiga zamin yaratdi. Adam Mesning mazkur jarayonni tavsiflashicha, o'qitishning o'zgartgan uslubi, o'z navbatida, o'quv yurtlarining yangi turi yuzaga kelishiga imkon berdi va tadris (talqin etish) sharofati bilan shu paytlarda madrasa paydo bo'ladi. Aftidan, bunga sabab o'sha paytdan buyon ko'pchilik tomonidan e'tirof etib kelinayotgan munozaraning tadris bilan uzviy bog'liqligi edi, masjid esa buning uchun u qadar maqbul joy hisoblanmasdi. Demak, o'qitishning shu kungacha amal qilib kelayotgan shakli IX–X asrlarda yuzaga kelgan. Manbalardagi barcha ma'lumotlarda Nishopurga ishora qilinadi. Zero, o'sha vaqtlarda bu shahar ayni shu uslubdagi o'quv yurtlarining maskani sifatida Sharq ulamoligining tayanchiga aylangan edi. Eng ishonchli manba sanaluvchi «Nishopurlik olimlar tarixi»ning muallifi al-Hakim (1015-yilda vafot etgan) aytadiki, birinchi madrasa uning zamondoshi al-Isfaroniy (1027-yilda vafot etgan) uchun o'sha yerda qurilgan. Ibn Firoq (1015-yilda vafot etgan) madrasasi undan keyinroq qad ko'targan. Al-Isfaroniy kabi Ibn Firoq ham al-Ash'ariyning ashaddiy maslakdoshi edi, shu boisdan ham ular oddiy og'zaki usuldan kelib chiqqan tadriski afzal bilganlar¹.

Turli mansabdorlar, vazirlar tomonidan mudarris va toliblarga nafaqalar belgilangan, bu bilan esa ular ommaning bilim darajasini oshirishga ham hissa qo'shganlar. Fanlarning alohida ajratilib o'qitilishi maxsus o'quv yurtlari yaratilishiga olib keldi, bu jahon ilmiy kommunikatsiyasi tarixida yangi bosqich bo'ldi. Adam Mes yozganidek, X asrning birinchi yarmida kutubxonalar bilan bir qatorda ilmiy muassasalarning yangi shakllari yuzaga keldi, ya'ni, kitoblarni saqlash ta'lim jarayoni bilan birga olib borilgan, bajarilgan ish uchun maosh tayinlangan. Mo'sul zodagonlaridan bo'lgan shoir va olim Ibn Hamadon (935-yilda vafot etgan) o'sha davrda «Fanlar uyi» (Dar al-ilm) va kutubxona tashkil etadi. Kutubxonaga hamma kirishi mumkin edi. Kamxarj kishilarga tekinga qog'oz ham berilgan. «383–994-yilda Buyilar vaziri Ardasher ibn Sabur (415–1024-yilda vafot etgan) Bag'dodning g'arbiy qismida Dar al-ilmga asos soldi. Uning kutubxonasida Qur'onning o'zidan eng yaxshi xattotlar ko'chirgan 100 nusxa va boshqa kitoblardan 10400 tasi saqlanardi»².

¹ O'sha manba, 154–155-betlar.

² Baylaqi Abul Fazl. O'sha manba, 104-bet.

O'sha davrlarda bugungi musulmon olamida eng mashhur dargoh deb hisoblangan al-Azhar dorilfununiga asos solindi. Adam Mes bu borada shunday dalilni keltiradi: «Misrda ham shunday akademiyalar ta'sis etilgandi, masalan, al-Aziz 378–988-yillarda al-Azhar masjidi yonginasidan uy sotib oladi va unda o'ttiz besh nafar shariat tolibi uchun muruvvat asosida o'quv yurti ochadi, toliblar har juma namozidan keyin masjidida ilmiy munozara qilar edilar. Shu tariqa IV X asrlarda islom olimlari maktabi vujudga kelib, bugungi kunda ham u ahamiyatini yo'qotgan emas»¹.

1004-yillarda xalifa al-Hakim Qohirada Dar al-ilm barpo etdi. Ma'lumki, Markaziy Osiyo hududlarida ham shunday ilm dargohlari, masalan, Xorazmda Ma'mun akademiyasi, keyinchalik Samarqandda Ulug'bek rasadxonasi yaratildi.

Davlat o'quv yurtlaridan tashqari xususiy akademiyalar ham bunyodga kela boshladi. Shunday bilim markazlaridan birining asoschisi «bag'dodlik Sharif ar-Roziy u yerda ishlaydigan barcha olimlarni o'z hisobidan maosh bilan ta'minlardi. Olimlar, kotiblar va muqovasozlarga yana bir xususiy akademiya sohibi – vazir Ibn Qillis oyiga 1000 dinor berib turgan»². Endi eslatib o'tamizki, Osiyodagi eng birinchi akademiyaning 531 yilda Eron shohi Xusrav Anushervon I ochgan edi. 529-yilda Rim hukmdori Yustinian taxminan 900-yil faoliyat olib borgan Platon akademiyasini tugatgach, uning olimlari ishsiz qoladilar. Xusrav Anushervon I ularni Eronga taklif qiladi va ular uchun ikkita akademiya tashkil etadi. Birida Aflotun akademiyasidan olti olim taniqli faylasuf Damaskin boshchiligida faoliyat ko'rsata boshladi. Bu hol jahon tamadduni taraqqiyoti uchun bebaho imkoniyat kasb etadi. O'z vatanida ta'qibga uchragan antik fan Osiyo zaminiga ko'chib o'tadi va bu yerda yangi negiz hamda shaklda rivojlana boshlaydi. Osiyo olimlari faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biri Arastu va antik madaniyatning boshqa namoyandalari asarlarini fors va arab tillariga tarjima etish bo'ldi.

O'rta asrlarda ommaviy kommunikatsiyaning xarakteri ancha ilmiy shaklda bo'lib, o'sha zamonlardagi mutafakkirlar uzatiladigan ma'lumotlar xolisligi va aniqligining ahamiyatini tushunar edilar. Adam Mes ikki mashhur jug'rofiya olimi xususida yozarkan, ularning har ikkalasi ham mavzuning maxsus adabiy jarayonlarini tushunishlarini aytadi: al-Muqaddasiy uni qisqa va aniq baholaydi, Ibn Havkal esa barcha mashhur va taniqli kitoblarni o'qib chiqadi, ammo saltanatdagi tartib va urf-odatlarini bilishda ehtiyojini qondira oladigan bironta kitob uchratmaydi. U Ibn Xordadbeh al-Jayhoni va Qudomlarning kitobini qo'ldan qo'ymagan. Ikkalalari asarlarining tili ham oldingi mualliflar qo'lyozmalariga qaraganda durustroq ishlab chiqilgan va til maqsadga erishuvga mahorat bilan yo'naltirilgan bo'lishi kerak, deb hisoblaganlar. Al-Muqaddasiyga nisbatan

¹ Mett A. O'sha manba, 152-bet.

² Fazlallax ibn Ruzbexan Isfaxani. Mexmannamai Buxara. M.: «Nauka», 1976, 157-bet.

Ibn Havkal bunga xiyla oson erishgan¹. O'sha davrlardagi asarlarning ilmiyligi haqida Beruniy ham yaxshi fikrlar bildirgan. Adam Meş XI asrdagi kitoblari xususida xabar beradi: «Shu vaqtlar atrofida Faznadan boshlangan harbiy yurishlar munosabati bilan al-Beruniy ham Hindiston haqida *birinchi va yagona kitobni yozdi. Uning fikricha, mahalliy mualliflar «o'z kitoblarini u qadar jiddiylik bilan va uslubiy qilib yozmaydilar, nuqul chekinishlar qilaverib, bolalarcha soddalikka boradilar, qimmatli gavharni oddiy toshga aralashtirib yuboradilar», deb hindlardan gina qiladi olim. Al-Jahiz va al-Mas'udiy ham hindlarga o'xshab yozganlar. Al-Beruniyning bu ginasi arab tilidagi taraqqiyotdan va kuchlarning bir maqsadga jamlanganidan guvohlik beradi*².

O'rta asrlarda boshqa mualliflar ham fan va ta'lim sohasida ommaviy kommunikatsiyaning muhimligi, ilmiyligi haqida yozganlar. Masalan, «Tarixi Mas'udiy» muallifi o'z kitobxonini nazarda tutib: «O'sha darajaga yetishish va ilmni egallash uchun u o'zining bor qalb qo'rini ayamasi kerak, chunki ta'limsiz inson og'ir musibatga giriftor bo'lishi mumkin, Alloh taolo unga o'tkir zehn, kuchli aql ato etib qo'yibdi va u har qanday ilmni o'zlashtirib, yuksak darajalarga erishmogi mumkindir³. Bu fikr Mirzo Ulug'bekning hadisi sharifga tayanib, «Ilmga intilmoq – har bir musulim va musulima uchun farzdir⁴, deb musulmon ahliga qilgan da'vati bilan hamohang.

Bayhaqiy o'z asarlarini ilmiy yozishni Beruniydan o'rganganligini ham ta'kidlaydi: «Ancha ilgari ustoz Abu Rayhon qo'li bilan yozilgan kitobni ko'rgan edim, u so'z ma'nosini chuqur biladigan va asl mohiyatni teran tushunadigan odam edi, handasa va falsafada o'sha vaqtda unga teng keladigan yo'q edi, u hech bir narsani tavakkaliga yozmasdi. So'zning uzayib ketishiga sabab shuki, men bu «Tarix»ni g'oyat ehtiyotkorlik va qunt bilan o'qib chiqdim⁵. Bundan tushuniladiki, kitoblardagi ommaviy kommunikatsiya, shuningdek, kommunikatsiyaning ilmiyligi fan va ta'lim yo'nalishida ommaviy munosabatlar samarador bo'lishi uchun asosiy omildir.

Bu sohadagi ommaviy kommunikatsiya haqida boshqa mualliflar ham aytib o'tishgan. Muarrix Fazlalloh ibn Ruzbexon Isfahoniy o'zining «Buxoro mehmonnomasi» kitobida XVI asr boshida Shayboniyxonning Turkiston cho'lidagi qozoqlar ustiga yurishlarini tasvirlaydi. 1509-yillarda Shayboniyxon Samarqandga qaytadi, bu haqda Isfahoniy shunday yozadi: «Yer yuzidagi barcha sultonlarni bir joyga to'plab, olimlar ma'ruzasini tinglash niyatini izhor etdi. Turli munozarayu munozaralar avjiga chiqdi. Olimlar, fan arboblari, zodagonlar va eng mo'tabar zotlar murakkab masalalarni hal etishga kirishdilar va belgilangan tartibda mubohasani boshlab yubordilar. Ushbu yig'inda tengsiz aql sohibi samarqandlik olimlarni qo'llab-quvvatlash

¹ Mes A. O'sha manba, 231-bet.

² Mes A. O'sha manba, 233-bet.

³ Bayxaki Abul Fazl. O'sha manba, 104-bet

⁴ Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. T.: «Cho'lpon», 1993, 117-bet.

⁵ O'sha manba.

va o'qitilayotgan fanlarga alohida e'tibor berish lozimligini bayon etdi. Bu borada vaqflarni tadqiq etish haqida farmoni oliy chiqardi¹. Muallif ta'kidlaganidek, Shayboniy madrasalar qurish va ularni ta'mirlash, mudarris va toliblarni iqtidorlariga munosib ravishda taqdirlash zarurligini e'tirof etadi. Bular barchasi yuqorida aytib o'tilgan fikrlarni yana bir bor tasdiqlaydi, ya'ni, o'rta asrlardagi hukmdorlar nafaqat tajovuzkorlik, zulm o'tkazish bilan mashg'ul bo'lganlar, balki o'zlariga tobe hududlarda ta'lim, fan va hunarmandchilikni davr talabiga mos yo'nalish va shakllarda rivojlantirganlar.

Din—ommaviy kommunikatsiyaning ta'sirchan vositasi. O'rta asrlarda Sharq musulmonlari uchun din ijtimoiy hayotning asosiy sohalaridan biri hisoblangan. Chunki jamoatga uyushish asosiy shartlaridan bo'lgan din odamlarga yig'ilgan qavm bilan birgalikda ibodat qilib, Alloh so'zlarini qalblarga jo qilgandan keyin o'zaro fikr almashishda, mahalla-ko'y, el yurt, dunyo yangiliklari bilan o'rtoqlashishda, ilmiy munozaralar qilishda ham ko'maklashgan. Shu bois diniy kommunikatsiyaning eng keng tarqalgan kommunikatsiyalardan biri deb hisoblash maqsadga muvofiqdir.

Diniy kommunikatsiya turli ko'rinishlarda amalga oshirilgan: mezanalardan turib azon atyilgan, guzarlarda jar chaqirilgan, masjidlarda va'z o'qilgan va hakozi. Diniy kommunikatsiyaning rang-barang usullari o'rta asrlarda Sharq mamlakatlarida yozilgan ko'plab ilmiy asarlarda o'z aksini topgan. Misol uchun «Abu Muslim jangnomasi» kitobini olaylik. Ma'lumki, unda islom Markaziy Osiyo aholisi uchun yangilik bo'lgan vaqtdagi voqealar bayon etilgan, bu paytda odamlar hali yangi dinga to'liq ko'nikib ulgurmagani edi.

Abu Muslim dinni faqat qo'shin yordamida targ'ib etmagan, balki o'zi ham xalq orasida targ'ibot ishlari bilan band bo'lgan. Shunday voqealardan biri yilnomada quyidagicha tasvirlangan: «Amir Mohyorning uyidan chiqib, chorsuyi kamongoronning o'zasiga chiqdilar. Yarim kecha bo'lib erdi, baland ovoz birla azonj Muhammadni aytdilar. Sohirqiron ovozi olamga nur bo'ldi, hammaga eshitildi»².

Asarning boshqa joyida ham diniy kommunikatsiyaga oid quyidagi so'zlarni o'qiydiz: «...Vaqti namoz bo'ldi. Xoja Xuridan birla masjidi jome'ga keldilar, sunnatni ado qildilar. Chun muazzin xutbaga azon aytti, xatib minbarga chiqib, avval tavhidi Xudovandi olamni o'qudi. Andin so'ng na'ti Rasulullohni ado qildi, ondin manqabat o'qudi, uch yoronni ta'rifu tavsiflar birla ado qildi»³. Bunday ovozlarni eshitib, mo'minlar Alloh va vatandoshlari oldidagi o'z burchlarini ado etishga shoshilganlar. O'z-o'zidan ayonki, bularning barchasi ommaviy kommunikatsiyadan boshqa narsa emas.

Diniy kommunikatsiya amaliyoti haqidagi ma'lumotlar Narshaxiyning kitobida ham keltirilgan. Ma'lumki, Buxoro va uning atrofidagi aholi bir necha yil davomida islomga ko'nika olmagan va arablarning vaqtincha

¹ Fazlallax ibn Ruzbexan Isfaxani. O'sha manba, 157-bet.

² Abu Muslim jangnomasi, 74-bet.

³ O'sha manba, 31-bet.

ketishlaridan foydalanib, otashparastlikni qayta tiklagan. Arablar bunga qarshilik ko'rsatishga harçhand uringanlar, biroq faqat kuch ishlatish yo'li bilan emas. Kitobda shunday deyiladi:

«Qutayba ibn Mustim to'qson to'rtinchi yili (hijriy hisobida) Buxoro hisorining ichida masjidi jome' bino qildi. U joy ilgari butxona edi. Qutayba Buxoro aholisiga har juma kuni u yerga yig'ilishni buyurdi. Chunonchi, u har juma kuni jarchi qo'yib, «Juma namoziga hozir bo'lgan har bir kishiga ikki diram beraman», deb jar chaqirtirar edi»¹. Buxoroliklarning bir qismi namozni ushbu masjidda, bir qismi Registonda, ya'ni, katta ochiq maydonda o'qirdi.

Din hukmdorlarga ularning hokimiyatini mustahkamlashda yordam berardi, ular ham dinni qo'llab-quvvatlab turishardi. Narshaxiy hokimiyat tepasida turganlar yoki badavlat odamlar oddiy fuqarolarga masjid va madrasalar qurib in'om qilganlari haqida yozadi. Ommaviy kommunikatsiya sharoitini yaxshilash niyatida ular masjidlar oldida namozga chorlash uchun uncha katta bo'lmagan minoralar tiklashgan, ichkarida esa minbar va mehroblar barpo etishgan. Masalan, Buxoroda islom dini qaror topganidan keyin amir Ismoil Somoniy bir qamishzor joyni sotib olib, tozalatganidan keyin foydalanish uchun jome' masjidiga in'om qiladi.

Hukmdorlar o'z shon-shuhratlarini orttirish maqsadida turli diniy marosimlar o'tkazishgan, bu ma'rakalarda ularning nomlari jamoat oldida qayd qilingan. Amir Mas'udning farmonlaridan biri quyidagicha bo'lgan: «Ukamiz bizning noibimiz bo'lsin, shaharlardagi minbarlardan bizning ismimiz xutbaga qo'shib o'qitilsin, so'ng uning ismi xutbaga qo'shib o'qittirilsin, tangalar, durlar va dinorlardagi tirozlarda avval bizning ismimiz, so'ngra uning ismi zarb qilinsin. Qozilar va voqealardan voqif etib turuvchi, hudaychilar a'lo hazratimiz amru farmonlarini tayinlagaylar, toki biz musulmonlar jamoasi ichida ular xohlaganidek hukm yurgizaylik»². U yoki bu hollarda diniy jamoa ichida ko'plab xutba yoki fatvolar o'qilganligi Bayhaqiy keltirgan misolda yaqqol ko'rinadi: «Tabboniy shajarasi imom Abul Abbos Tabboniydan (Alloh undan rozi bo'lsin) boshlanadi. U hoji imom Abu Sodiq Tabboniyning (Alloh uni balolardan saqlasin) bobosi bo'lib, hozirda dorulamon umr kechirmoqda. Mani Ali Maymunning rabotida qo'nib, har kuni yuzlab fatvo chiqaradi»³.

Diniy kommunikatsiyaga aloqador misollar Adam Mes kitobida ko'plab keltirilgan. Musulmon olamida hadisshunoslik keng rasm bo'lgan, muhaddislarning ayrimlari jonli qomus hisoblangan. Bu haqda muallif yozadi: 395–1005-yilda vafot etgan Ibn Manda (u xattom ul-rahholin bo'lgan, ya'ni, rahholinni xatm qilgan) hadislarni tinglash va to'plash uchun saltanat bo'ylab ko'plab sayohatlarga chiqqan. U 1700 hadisni to'plagan va 40 kajava kitob olib kelgan. Samarqandlik Abu Xatim (354–965-yilda vafot etgan) Toshkentdan Iskandariyagacha mingga yaqin ustoz

---

¹ Narshaxiy. O'sha manba, 174-bet.

² Bayhaqiy Abul Fazl. O'sha manba, 147-bet.

³ O'sha manba. 276-bet.

ma'ruzasini tinglaydi, bir afg'on olimi esa (429–1037-yilda vafot etgan) 1200 dan ortiq ustoz sabog'ini olgan»¹. Afg'on olimining o'limi Abu Ali ibn Sino o'limi sanasiga to'g'ri keladi, ammo bu boshqa (ya'ni, mashhur hakimdan o'zga) Ibn Sino bo'lgan. Kim qancha hadis bilgani haqidagi savolga Adam Mes quyidagicha javob beradi: «Kitoblarni u (Bag'doddagi minbar rahbari Abdulloh ibn Sulaymon (928-yilda vafot etgan) o'zi bilan olmagan, 30 ming hadisni yoddan aytib bergan. Ibn Uqvo (332–943-yilda vafot etgan) 52 ming hadisni kimlardan olganigacha bilishi bilan maqtanib yurgan... Aytishlaricha, 355–966-yillarda qazo topgan Qozi Mo'sul 200 ming hadisni yoddan bilgan»². Ma'lumki, bizning vatandoshimiz Imom al-Buxoriy (810–870) 600 mingga yaqin hadisni to'plagan va qayta ishlagan. Shulardan eng ishonchli 7250 hadisni saralab olib, «Al-jome' as-sahih» nomli to'plam yaratgan. Ushbu to'plam nafaqat musulmon olamida, balki butun dunyoda eng ishonchli manba bo'lib kelmoqda.

Qur'oni karimga kelsak, VII asrdayoq uning yagona to'g'ri matnini yaratish maqsad qilib qo'yilgan. Shunday bo'lsa-da, tarixda tafovutlar uchrab turadi. Adam Mes bir qancha ana shunday misollarni keltiradi. Mana ulardan biri: dindor al-Attor (354–965-yilda vafot etgan) o'zining tazkiralaridan birida dastlabki tahrirdagidan farq qiluvchi bir qancha qiroat mavjudligini himoya qilib chiqdi, bunda faqat undoshlar hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi ta'kidlangan. U aytadiki, ohang mumtoz arab tilida ma'noni ochib beradi.

Xalifa Abu al-Malikning har jumada odamlar farosatiga tayanish lozimligi haqidagi so'zlari shuni anglatadiki, u katta jome' masjidlarida ko'p ming kishilik jamoa oldida shaxsan o'zi va'z o'qishi odat edi. Targ'ibot-tashviqot ishining bu shakli hatto xalifalarga og'irlik qilardi. Shu bois mashhur xalifa Xorun ar-Rashid va'z matnini yozib berishlarini buyurgan, o'zi esa ularni yodlab, keyin odamlarga yetkazgan. Abu al-Malikning «Chopar otlarning dupuri va minbarning qattiq yog'ochi qisirlashisiz saltanat yurgizish g'oyat maroqli bo'lar edi», degan so'zlari mantiqiy ma'noga ega bo'lib, bu bilan xalifa o'z ustidan kulgan. Ommaviy kommunikatsiyaning bu aytilgan ikki asosiy shaklisiz ulkan hududda hukm surish g'oyat mushkul edi. Bu taxt egasi bo'lgan xalifaga nisbatan taqdiming ajib o'yini hisoblanadi.

Adam Mes ayrim va'zxonlarning «yuz minglab jomelari» bo'lganini aytib o'tadi, bunda, albatta, ko'plab da'vatlar nazarda tutiladi. U «Masjidda minbar bo'lishining o'zi bu manzilgohni shaharlar sirasiga kiritishini taqozo etgan. Masjidlar xitoy qoonlariga tobe hududlarda ham bo'lgan»³, deydi.

Ibn Ruzbexan Isfahoniy ham bir necha bor diniy kommunikatsiya haqida so'z yuritgan. Uning aytishicha, Shayboniyxon huzurida biron-bir yig'in o'tmaganki, shariat qonunlariga asoslanmagan bo'lsin, o'zi ham

¹ Mes A. O'sha manba, 163-bet.

² O'sha joyda.

³ Mes A. O'sha manba, 273-bet.

bo'sh vaqt topildi deguncha namoz o'qir, Qur'on tilovat qilar, mubohasalar uyushtirar edi»¹. Ma'lumki, Shaybonixon ko'chmanchi o'zbek qabilalariga boshchilik qilib, qudratli davlat yaratdi, u dinning kuchi va imkoniyatlarini yaxshi tushunardi.

XII asr muallifi Ibn Mansur Marvarudiy «Tarixi muborak shoh» asarida shunday yozadi: «Turklarda (oliy) martabalar va darajalar bo'lmasa-da, ular shunday maqtovgga sazovor shuhratga egadirlarki, musulmon hokimlarning qudrati Alloh yordamida (faqat) turklar tufaylidir. Shu sababli Turkistondagi turklar boshqa xalqlarga nisbatan ustunlikka egadirlar. Turklarda yozuv bo'lgan, ular osmon jismlari va uning sirlarini bilganlar; bolalarni savodga o'qitganlar. Ularda ikki xil yozuv bo'lgan; so'g'd va toguzgus yozuvi. So'g'd yozuvida 25 ga yaqin harf bo'lgan va uch harf «zod», «za» va «g'ayn» bo'lmagan. O'ngdan so'lga yozilgan, harf bir-biri bilan qo'shilmagan. Toguzgus yozuvi 28 harfdan tashkil topgan, o'ngdan so'lga yozilgan va ular bir-birlari bilan qo'shilmagan. Turklar she'r yozishni — qasida, ruboiylarni bilganlar»². Bu yerda Musulmon Uyg'onish davridagi kommunikatsiyaning turli shakllarini, turli xil yo'nalishlardagi ko'rinishlarini fahm etish mumkin.

Narshaxiy «Buxoro tarixi» kitobida ajoyib bir dalilni keltiradi: «Hozir Moh masjidi o'rnashgan yerda katta ariq bo'yida bir serdaraxt tekislik joy bo'lib, shu daraxtlar soyasida bozor bo'lar edi. U podshoh (Moh) xalq but sotib olishga qiziqsin uchun shu bozorga kelib hozir Moh masjidi o'rnashgan yerda taxtda o'tirar, har kim o'zi uchun but sotib olar va uyiga olib ketar edi. Bu joy yana otashparastlar ibodatxonasi ham bo'ldi; bozor kuni odamlar bu yerga yig'ilganlarida hammalari ibodatxonaga kirib olovga talpinar edilar. Bu ibodatxona to islomiyat davrigacha bor edi, musulmonlar quvvatlanib ketgach, mazkur Moh masjidini xuddi shu joyga bino qildilar. Hozir u Buxoroning mo'tabar masjidlaridandir»³. Turli xalqlar tarixida shunga o'xshash voqealar uchrab turadi: otashparastlar otashgohi o'rnida masjidlar, nasroniylarning ibodatxonalari tiklangan yo buning aksi bo'lgan. Biroq odamlar boshqa diniy ziyoratgohlar qad ko'targan joyga kelishni kanda qilmaganlar va Tangriga yangicha usullarda sig'inishni davom ettirganlar. Bular shundan dalolat beradiki, muayyan bir dindan ko'ra umumiy diniy ko'rinishdagi kommunikatsiya qadimiyroqdir. Gap shundaki, odamlarda boshqalar bilan munosabat o'rnatishga istak kuchli ekanligidan bu diniy kommunikatsiya shaklida yuz berishi ham mumkin bo'lgan. Insonning o'ziga o'xshaganlar bilan munosabat o'rnatishiga intilishida din vosita xizmatini o'tagan. Ommaviy kommunikatsiya esa mayda guruhlar o'rtasida yanada samaraliroq bo'lgan.

Endi o'rta asrlarda g'oyat keng tarqalgan yana bir usul — harbiy kommunikatsiya haqida gap ketar ekan, jangovar yurishlarda uning vositalari sifatida bayroqlar, nog'ora, karnay-surnaylar, harbiy laqab va komandalar, xatlar, olov (gulxan) yoqib xabar berishlar va hokazolardan

¹ Fazlallax ibn Ruzbexan Isfaxani. O'sha manba, 157-bet.

² Narshaxiy. O'sha manba, 27-bet.

³ O'sha joyda.

foydalanilganini aytish mumkin. Ulardan ayrimlari urushlardan keyin, ya'ni, tinch zamonalarda ham qo'llanilgan. «Abu Muslim jangnomasi»da Bani Toy va Bani Hoshim qabilalari haqida hikoya qilinadi. Bani Toyning bir jangdan keyingi ahvoli quyidagicha tasvirlanadi: «Yana Sayyid Junayd chiqib, ul qabila birla jang qildilar. Qabilai Bani Toy tang bo'ldilar. Oxir qabilaning kattalari bir yerda o'ttirib, kengash qilib aytdilarki, «Ey yoronlar, Sayyid Junayd bizlarga shikast berdi, bisyor tang bo'ldik. Bul ikki qabilaning orasiga do'stlik va oshinolik paydo bo'lsa, dedilar. Alqissa, tamomi mardum maslahatni bir erda qo'yub, ittifoq birla Mahloilni oldig'a kirib aytdilarki, «Ey Mahloil, bizlar Sayyid Junaydning jangidin shikast yeb, saning oldingga kelduk, nima bo'lurki, bu ikki qabila orasida sulh paydo bo'lsa», dedilar»¹. «Temur tuzuklari», Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Boburning «Boburnoma» asarlari va hokazolarda bunday harbiy mashvaratlar bayoni ko'plab uchraydi. Urush harakatlaridan oldin va janglar chog'ida baland ovozi kommunikatsiyadan ko'p foydalanilgan. «Buxoro tarixi» muallifi Qutayba Abu Muslimning yaxshi tashkil etilgan qo'shinlari tovushli amr berilishi bilan tezda saflangani haqida hikoya qiladi: «Musulmonlar tezlik bilan karnay chalib, hammalari birdan otlariga mindilar va saflarga tizildilar»².

Arab fotihlariga qarshi qo'zg'olonlarda Muqanna ham harbiy kommunikatsiyaning turli usullaridan foydalangan. Narshaxiy bu borada shunday yozadi: «Muqanna har viloyatga noma yozib, o'zining doimiy (tashviqotchilariga) berdi. Nomada shunday yozadi: «Rahmi va mehribon Tangri nomi bilan sayyidlar sayyidi Hoshim ibn Hoshimdan falonchi o'g'li, hamd Xudoga bo'lsin, undan boshqa xudo yo'q, u Odamning ham, Nuh, Ibrohim, Iso, Muso, Muhammad va Abu Muslamlarning ham xudosi-dur. So'nggi so'z shuki, qudrat, egalik, izzat va hukumat Muqannanikidir. Menga imon keltiring va bilingki, podshohlik menga xos — unga la'natlar bo'lsin, — azizlik va xudolik meniki, mendan boshqa xudo yo'q, — og'ziga tuproq, — kimki menga imon keltirsa, jannat o'shaniki, kimki menga imon keltirmas, do'zax uniki»³.

Mazmuni bizgacha ming yil oldindan yetib kelgan, ushbu xat qadimdan jangovor sharoitlarda maxsus harbiy dala pochatasi mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Adam Mes asarida ham bu haqda ma'lumotlar uchraydi: «Harbiy yurishlar chog'ida hukumat uchun harbiy—dala pochatasi tashkil etdilar. Masalan, Bag'dod sarkardasi 914-yilda fotimiy bosqinchilarni bartaraf etish uchun Misrga qarshi urush qildi. Vazir yuguruk tuyalarda pochta tashkil etishni amr qildi, u Misrni Bag'dod bilan har kuni bog'lab turishi lozim edi»⁴. Bu va boshqa kitoblarda jang sharoitlarida kommunikatsiyaning turli vositalari, masalan, kabutar, ayg'oqchi va hokazolardan foydalanilganliklari haqida ko'plab misollar keltirilgan.

---

¹ Abu Muslim jangnomasi, 9-bet.

² Narshaxiy. O'sha manba, 42—43-betlar.

³ O'sha manba, 61—62-betlar.

⁴ Mes A. O'sha manba, 273-bet.

Bobga xulosa sifatida quyidagilarni ta'kidlash mumkin. 531-yilda Eron shohi Xusrav Anushervon I o'z davlatida akademiyalar ochib, ularga Gretsiya faylasuflarini taklif etib, Sharq Renessansiga asos soldi desak, xato bo'lmasa kerak. Ming yil davom etgan bu Uyg'onish o'sha davrda Sharq xalqlari ommaviy kommunikatsiyalar yordamida ilm-fan, ta'lim, maorif, madaniyat, ma'rifat va shu kabi sohalarida amalga oshirgan buyuk yuk-salishdir. Shubha yo'qki, Sharq Renessansi bo'lmaganda g'arb Renessansi ham voqe bo'lmasdi yoki u o'zini boshqacha tarzda namoyon etgan bo'lardi.

Falsafa, tarix, ilmu nujum (astronomiya), riyoziyot (matematika), mineralogiya, tibbiyot va boshqa fanlar rivoji faqat keng miqyosda olib borilgan ommaviy kommunikatsiyalar natijasi bo'ldi.

Bir qator buyuk davlatlar ham keng ko'lamda olib borilgan siyosiy, iqtisodiy, madaniy, diniy, harbiy ommaviy bog'lanishlar natijasida vujudga keldi va rivojlandi. Ularning hukmdorlari-xonlar, podsholar, amirlar, sultonlar, vazirlar, devon boshliqlari, sarkardalar ommaviy kommunikatsiyalarning tashkilotchilari sifatida katta rol o'ynadi. Bunday bog'lanishlarni amalga oshirganlar esa tarixchilar, yozuvchi, shoirlar, faylasuflar, tarjimonlar, kotiblar, xattotlar bo'ldi. Bog'lanishlar masjid, madrasa, saroylar, maydon, bozor, guzarlardagi tadbirlarda yuz bergan.

Ommaviy kommunikatsiya jarayonlari og'zaki, yozma va tasviriy shakllarda amalga oshirilardi. Og'zaki tadbirlar qatorida majlis, kengash, suhbat, maslahat, ma'ruza, mushoira, she'rxonlik, va'zxonlikni aytish o'rinlidir. Yozma ommaviy kommunikatsiya kitob, risola, sharh, tarjima, she'r, doston, farmon, amr, buyruq, xatlardan iborat edi. Tasviriy ommaviy kommunikatsiya sirasiga bayroq, olov, tutun, tanish buyumlar kirardi. Muloqot arab, fors, lotin va turk tillarida bo'lgan.

O'rta asrlarda barpo etilgan davlatlarda ommaviy kommuni-katsiyalarni amalga oshiradigan devon al-borid, jarchilar, choparlar singari maxsus xizmat va xodimlar ham bor edi.

Odamlarning ushbu bobda bayon qilib o'tilgan o'zaro bog'lanish usullari keyingi davrlarda ommaviy kommunikatsiyaning zamonaviyroq vositalari paydo bo'lishida muhim bosqich vazifasini o'tadi. -

IV bob. O'RTA ASRLARDA YEVIROPA PUBLITSISTIKASI

1-fasl. Publitsistika davr ruhiyati va qonuniyati sifatida

O'rta asrlarda davr ruhiyati. Inson tafakkurining rivojlanishi hech qachon to'xtab qolmagan. Xristianlik qaror topib, uning erkin fikrga qarshi kurashi kuchaygan sari unga muxoliflik ham ortib bordi. Buyuk mutafakkirlar, din arboblari dinning qayta quruvchi, yaratuvchi va poklovchi sifatidagi kuchiga ishonar edilar. Lekin qadimgi Rimda xristianlik rasmiy ravishda hukmron din deb tan olingandan keyin 300 yil mobaynida butun Yevropada katta kuchga ega bo'lgan ko'plab cherkovlar va boshqa turli

diniy tashkilotlar tizimini yaratdiki, ularning mustahkam silsilasi G'arbiy Yevropa, Vizantiya, Kichik Osiyoning bir qismi va hatto Shimoliy Afrikagacha yetib bordi. Majusiylik va boshqa din vakillarining, ayniqsa, yahudiylar, so'ngra musulmonlarning xristianlikka majburlanishi faqat ulardagina emas, balki bu zulmga qarshi chiqqan nasroniy olimlar, davlat arboblari, publitsistlarda ham norozilik kayfiyatini uyg'otdi.

O'rta asrlarda publitsistikaning yuzaga kelishi xristian cherkovi eng obro'li arboblarning Bibliyadagi fikrlarga qarshi chiqishga ruxsat bermaganliklari bilan ham bog'liq bo'ldi. Zefo, ular hatto Muqaddas kitob (yozuv)ni sharhlashga ham yo'l qo'ymasdilar. Bu ish bilan faqatgina yuqori tabaqadagi din arboblari shug'ullanishlari mumkin edi. Bu esa, tabiiy ravishda, boshqa faylasuflar noroziligini keltirib chiqarardi. Cherkov taqiqlash choralarini va o'z tazyiqini kuchaytirgan sari odamlarda bilim egallashga intilish ham osha bordi. O'z navbatida, bu hol keng qamrovli kurashga chorlar edi. Shu tariqa cherkovga qarshi chiqqanlarning jipslashuvi yuz berdi. Hatto, cherkovning eng ilg'or arboblari ham (masalan, Avliyo Avgustin), haqiqatga intilish natijasida, o'zlari bilmagan holda, cherkovga qarshi bo'lib qolardilar.

Mazkur holatlarga ko'ra o'rta asrlarni jimjitlik davri edi desak, katta xato bo'lardi. Bu cherkov o'z obro'si orqali kuchli tazyiq o'tkazgan davr bo'ldi: u o'z dushmanlarini qamoqqa tashlar, qatl etar, qiynoqqa solar va taqiqlarga mahkum qilar edi. Shuning uchun unga qarshi kuchli junbush, harakat ham yashirin tarzda davom etardi. Bunday sharoitda ijtimoiy hayot zohiran sokinlik taassurotini uyg'otar edi.

O'rta asrlar davrining ruhi publitsistik kurashlar, faol to'qnashuvlarda o'z ifodasini topdi. Xristianlik majusiylik bilan kurash davomida yuzaga kelib, jamiyatda mustahkam o'rin egallay bordi, bu esa publitsistik janglar, kurashlarga sabab bo'ldi. Publitsistik bahslar haqiqatni izlab topishga olib kelardi, shuning uchun xristian dini Uyg'onish davrida o'z o'mini tafakkurga bo'shatib berishga majbur edi. Qisqacha aytganda, o'rta asrlar «sokinligi» keyinchalik Uyg'onish davri sifatidagi «portlash» tarzida namoyon bo'ldi.

Ushbu qism yakunida shuni ta'kidlab o'tish joizki, xristian cherkovining ustuvorligi o'sha davr uchun asosiy qonuniyat edi. Shuning uchun cherkovga qarshi kurash uning kuchli tazyiqiga, zulmiga qarshi tabiiy javob o'laroq namoyon bo'ldi. Cherkov hokimiyatini ag'darishga qodir kuch yo'qligi bois publitsistika unga qarshi kurashning eng muhim vositasi bo'lib maydonga chiqdi. Kurash yashirincha borardi. O'rta asrlar diniy falsafasi o'zgarib, erkin fikrga nisbatan ayovsiz munosabatda bo'lardi. Uning qonunlarini inkor qilishga jazm etganlarga shafqat yo'q edi. Aytish lozimki, bu davrda falsafa ham ma'lum darajada inqiroz holatini boshdan kechirayotgandi. Bunday vaziyat, eng avvalo, faylasuflarning o'zlarini qoniqtirmasdi.

Taniqli mutafakkir Per Abelyar (1079—1142) harbiy oilada voyaga yetganligiga qaramasdan, oilaviy an'analar davomchisi bo'lmadi, aksincha, falsafaga berilib ketdi. Mafkuraviy kurash davr taqozosi, ifodasi bo'lgani uchun unga ko'proq ijtimoiy muammolarning adolatli yechimini, haqiqatni izlovchi

tinib-tinchimas odamlar kelib qo'shildilar. Per Abelyarning o'zi ham «Mening ko'rgan-kechirgan musibatlarim tarixi» kitobida o'zidagi bor narsani bahs quroliga, falsafaga, mubohasa-munozarlarda qo'lga kiritilajak o'ljaga almashtirganini aytadi. Bunday misollar o'rta asrlarda mafkuraviy kurash davr qonuniyatlaridan biri sifatida yuzaga chiqdi, deyishga asos bo'ladi.

Mutaxassislarning ta'kidlashlaricha, bahslar, so'zamollik musobaqalari Abelyarga o'sha paytdagi jangari Fransiyaning har qanday jangu jadallaridan go'zalroq tuyulardi. U fransuz millatiga mansub edi, o'sha paytdagi Fransiya esa bosqinchiligi bilan ajralib turardi. Bu fikr nafaqat Abelyarga nisbatan, balki boshqalarga, masalan, Avliyo Avgustinga nisbatan ham to'g'ri keladi, deyishimiz mumkin. Zamondosh do'stlari va olimlarning aytishlaricha, falsafiy aql, publitsistik jo'shqinlik, kuch-quvvatga to'lib toshgan odam bo'lgan Avliyo Avgustinning vujudida misoli urush qaynar edi. U axloqiy-falsafiy asarlar yaratib, ilg'or ijtimoiy, diniy fikrlarni targ'ib qilardi. Butun hayoti jangu jadallardan iborat bo'lgan bu insonga xos yuksak darajadagi qobiliyatning jumbog'i ham xuddi shu narsada yashiringan edi. Avliyo Avgustin 22 kitobdan iborat «Ilohiy shahar» nomli yirik asar yaratgan. O'n uch yil davomida yozilgan bu kitob o'rta asrlarning mashhur asarlaridan biri bo'ldi. Muallif unda mukammal shahar qanday bo'lishi kerakligi haqida fikr yuritadi. Aytish lozimki, bunday qarashlar Avgustingacha Forobiyning «Fozil odamlar shahri»-da ham ilgari surilgandi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'rta asrlar sharoitida publitsistika cherkovga qarshi kurashning eng kuchli vositasi va insonlar ommaviy-ma'naviy hayotining asosiy ifodasi bo'lib xizmat qildi.

Shuni ham ta'kidlab o'tmoqchi edikki, ushbu bobda aniq publitsistik asarlar nomi kamroq keltiriladi. Zero, o'rta asrlar publitsistikasi namunalari asosan Rim papasi maktublari, uning xalqqa, qirollar, imperatorlarga murojaatlari, cherkov farmonlari, din arboblarning maktublari, manifestlari hamda hukumatlar, qirol va vazirlarning ko'plab ko'rsatmalari, olimlarning bahslari, mualliflari yashirin (anonim) murojaatlar va boshqa shu kabi sanoqsiz hujjatlar yorqin misol bo'la olishi mumkin.

Ikkinchidan, o'rta asrlarga doir ko'plab mashhur publitsistik asarlarda mualliflarning nomlari ko'rsatilmagan. Bu o'sha davr uchun oddiy hol, hatto qonuniyat edi. Odamlar turli sabablarga ko'ra-kimdir tazyiqlardan cho'chigani uchun, yana kimdir muayyan asarda ifodalangan fikrni xalqni deb bilganidan kamtarlik qilib, o'z ism-sharifini yashirar edi. Rim papasi va Yevropa qirollarining asarlariga to'xtaladigan bo'lsak, ular xalqqa aytilmoqchi fikrlarning asosiylari bo'lmagan. Quyiroqda buning tahlilini keltiramiz.

Muhimi-o'rta asrlar publitsistikasining qonuniyatlaridir. Ularni aniqlash uchun esa, ismlarni ko'rsatish shart emas, deb o'ylaymiz. Buning ustiga o'sha mualliflarning asarlari hozirgi kunda uncha ham dolzarb emasligi bois bayonimiz uchun ortiqchalik qilishi va yetkazmoqchi bo'lgan asosiy fikrimizning ilg'ab olinishiga xalaqit berishi ham mumkin.

O'rta asrlarda qozi rolini o'tay olgan publitsistika keng halq ommasining taqdiri uchun javobgar tarzida namoyon bo'lib, turli yo'nalishlarda samarali rivojlanarkan, o'sha davr mutafakkirligining ruhi va vujudiga aylana bordi. Din

ustun kelishga qanchalik harakat qilmasin, unga qarshilik ham tobora kuchayaverdi. Publitsistikaning asosiy ikki yo'nalishi aniq g'oyalarni o'zida mujassamlashtirgan holda, bir tomondan, falsafiy asarlarda hamda, ikkinchi tomondan, «uchar» publitsistika tarzida, ya'ni, xatlar, pamfletlar, murojaatlar, chaqiriqlar, nasihatlar ko'rinishida namoyon bo'lardi.

Bu davr publitsistikasi odamlarning ijtimoiy faolligini yuksak darajaga ko'tardi, Yevropa xalqlarini va ular orqali boshqa qit'alarda yashovchilarni din, fan, haqiqat, hokimiyat muammolari bilan qiziqitira oldi. Xalqlararo junbush avjiga chiqayotgan shunday bir zamonda odamlar bir-birlarini tushunishga harakat qilardilar, bir-birlari haqida batafsil bilishni istardilar. Bularning barchasi omma uchun ko'p miqdordagi kerakli axborotni, yaqin masofaga, tor doiraga tarqaluvchi ovozdan farqli o'laroq uzoq masofaga ommaviy axborotni yetkazib beruvchi vositaga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirdi. Boshqacha aytganda, bosma stanok kashf etilish arafasi bo'lgan bir davr hukm surardi. Ijtimoiy ehtiyoj bunday kashfiyotni kun tartibiga chiqargan edi.

O'rta asr publitsistikasining o'ziga xosligi quyidagilarda o'z aksini topdi. U xristianlik dini aqidalarining kuchli bosimiga qarshi tabiiy javob tarzida hayotga keldi. Ularga qarshi kurashish har qanday sog'lom fikrli, faol ishga qodir faylasuf, siyosatchi, din arbobi, publitsist uchun muqarrarlik kasb etgandi. Lekin nima uchun aynan publitsistika o'rta asrlarda yetakchi kuch bo'lib maydonga chiqdi? Chunki u jamoatchilikka, uning ongiga nisbatan da'vogarlik qilardiki, keng xalq ommasigina bu kurashda kim haq yoki nohaqligini aniqlab bera olishini istardi.

Publitsistika-bu xalqqa, ommaga murojaat demak. Insoniyat o'zini faqat taqdirga bog'liq va hech narsaga qodir bo'lmagan bir mavjudot deb his qilmasligi kerak edi. Zero, bunday tushuncha fojiali xato bo'lib chiqishi ehtimoldan holi emasdi. Insoniyat, agar din uni tahqirlashga, qobiliyatlarini yerga urishga urinayotgan ekan, lozim bo'lsa, o'z baxti, porloq kelajagi uchun hatto unga qarshi kurashish lozim, degan fikrga kelib qolgan edi. Dinga qarshi to'g'ridan-to'g'ri urush olib borish esa, keraksiz qurbonliklarga sabab bo'luvchi har qanday xatti-harakat kabi bema'ni-garchilikning o'zi bo'lib chiqardi. Shuning uchun so'z va aql bilan g'alabaga erishish vazifasi turardi. Faqat ilmiy va diniy risolalar sahifalaridagi zafarning o'zi kamlilik qilardi. Buning uchun aynan ommaviy muloqotlar, fikr almashuvlar, ommaviy bahs-munozaralar zarur edi. Publitsistika xuddi ana shunday ommaviy fikr almashuv vositasi sifatida shakllandi. U diniy aqidalarning bo'g'uvchi muhitida toza, musaffo havo kabi bashariyatni halokatdan asrab qoldi.

Publitsistikaning bunday yutuqlarga erishuvida Sharq, ayniqsa, Musulmon Renessansi davri olimlarining ilmiy va falsafiy faoliyati kuchli omil bo'lib xizmat qildi. Publitsistlar, faylasuflar va boshqa soha olimlarining bir shahardan ikkinchi shaharga, bir mamlakatdan boshqa mamlakatga ko'chib yurishlari o'sha davrning muhim belgilaridan hisoblanardi. Bunga sabab, jumladan, o'sha paytlarda ommaviy muloqotning bosma, yozma shakllari mavjud bo'lmagani edi.

U paytlarda qo'lyozma kitoblar ham juda kamligi va qimmatligidan keng ommaga yetib bormasdi. Shuning uchun fan va falsafa og'zaki bahslar jarayonidagina rivoj topar edi. Ko'p olim-publistsistlar xuddi shunday ish tutishlari natijasida eng ilg'or g'oyalar shahardan-shaharga «ko'chib», takomil topib borardi. Masalan, ular antik dunyodan Sharq mamlakatlariga ilg'or fikrlar tarzida o'tib, so'ngra rivojlantirilib, sayqal berilgach, yana Yevropa mamlakatlariga taqdim etildi.

Per Abelyarning ta'kidlashicha, u qae'rda qanday san'at yoki munozara gullab-yashnayotgani yoki biror bir yangi narsani topgan odamlar haqida bilib qolsa, bahslarda qatnashish maqsadida darhol o'sha viloyatga yetib borardi. Yana Per Abelyar eslatganidek, antik davrda Aflotun va Arastu maktablarining faylasuflari ham xuddi shunday yo'l tutishgan. Abelyarning o'z kasbi-kori esa muallimchilik edi.

O'rta asrlar publistsistikasining yo'nalishlari. Kurash, agar u to'g'ri olib borilsa, doimo haqiqatni, adolatni izlashga undaydi. Mutafakkir insonlarning mafkuraviy kurashi umumjahon, umumsayyora miqyosida nohaq bo'lishi mumkin emas, chunki u doimo odamlar hayotini yaxshilashga qaratilgan bo'ladi. O'rta asrlarda turli oqimlar orasidagi bahs-munozaralar orqali aynan shunday vaziyatlarda haqiqat tug'ilishi mumkinligi haqidagi fikr ko'p marotaba isbotlangan. Haqiqatg'o'ylikka erishishda odamlar yangi, rasional, ishonchli asosga, metodologiyaga tayanar edilar. Buning hosilasi o'laroq o'rta asrlarda yangi fanlar paydo bo'ldi. Inson tafakkurining o'zgacha talqinlar izlashi Uyg'onish davriga olib keldi. Aynan o'rta asrlar qa'rda birinchi dorilfununlarning paydo bo'lishi bejiz emas edi. Masalan, o'sha davr faylasuflaridan Ioann Damaskin falsafani nazariy va amaliy turga ajratadi. O'z navbatida, nazariy falsafani u dinshunoslik, matematika va fiziologiyaga bo'ladi. Matematika esa arifmetika, musiqa, geometriya va astronomiyaga ajralardi. Amaliy falsafa etika (axloqshunoslik) iqtisod va siyosatdan iborat edi.

«Falsafa» («filosofiya») so'zini fanga kiritgan kishi ham matematik olim Pifagor bo'lgan. O'rta asrlardagi fanlar tasnifi Ioann Damaskin tomonidan xuddi shunday qiziq bir tarzda keltiriladi. Avliyo Avgustin aytishicha, falsafiy muvaffaqiyat qozonishda haqiqatni kashf etishdan ko'ra, bahs-munozaralarda g'alabaga erishish muhimroq. Ya'ni, uning fikricha, haqiqatni izlashning o'zi g'alaba emas, aynan bahsda haqiqat izlash eng asosiy narsadir. Fanlarni o'rganish ayni paytda ham yo'nalish, ham haqiqatni izlab topish edi. O'rta asrlardagi bahs-munozaralar mantiq fanini o'zlashtirishga, isbotlash, ishonitirish, asoslash kabi mantiqiy usullarni o'rganishga turki bo'lib xizmat qildi.

Fanlarni o'rganish jamiyat va ijtimoiy hayotning rivojlanish qonuniyatlaridan biriga aylandi. XII–XIII asrlarda Yevropaning Bolonya, Parij, Padua, Kembrij, Neapol, Tuluza kabi shaharlarida birinchi universitetlar paydo bo'ldi. Tuzilishi jihatdan ular bir-biriga o'xshardi. Deyarli barcha universitetlar huquq, tibbiyot, dinshunoslik va erkin san'atlar kabi to'rtta fakultetdan iborat edi.

Erkin san'atlar fakulteti o'ziga xos tayyorlov bosqichi bo'lib, uni bitirganlar boshqa fakultetlarga o'qishga kira olardilar. Unda o'rganiladigan asosiy fanlaridan biri falsafa bo'lgani uchun u erkin fikrlash manbai bo'lib tanildi. Umuman, o'rta asrlarda universitetlar ham ilm-fan, ham erkin fikrlash markazlariga aylangandi. Formal mantiq din arboblari tomonidan cherkov manfaatlariga bo'ysundirib borildi. Dinsizlar, kofirlar bilan kurashi jarayonida mijozlarini o'z fikrlariga ishonirish va ularni asoslash bobida cherkov uchun aynan mantiq juda zarur edi. Ilmiy va ijtimoiy fikrning eng dastlabki obro'li manbalaridan bo'lmish Arastu va boshqa antik olimlarning ilmiy merosiga, Bibliyaga murojaat etish o'rta asrlar publitsistikasining tamoyillaridan yana biri sifatida amal qildi.

Nima uchun odamlar yuzaga kelgan bahslar yechimini topishda Bibliyaning asl nusxasiga murojaat etishni afzal ko'rardilar? Gap shundaki, cherkov xalq Bibliyasiga, ya'ni, o'zining asosiy aqidalariga qarshi turardi. Rasmiy cherkov tomonidan tasdiqlanmagan har qanday diniy asar, risola, sharh va tarjima, ya'ni, bir so'z bilan aytganda, ko'p sonli yozma va bosma diniy adabiyot taqiqlangan edi. Lekin, ruhshunoslik qonunlariga ko'ra, bu ilg'or mutafakkirlar, keng xalq ommasining, faylasuf olimlar va din targ'ibotchilarining aynan Bibliyaga bo'lgan qiziqishlarini yanada kuchaytirib yubordi. Maqsad esa undagi asosiy fikrlarni tushunib yetish va xalq orasida haqiqatni targ'ib qilishdan iborat edi. Cherkovning taqiqlashlari unga qarshi, teskari chiqishlarga, cherkovning rasmiy aqidalaridan ko'ra hayotga, hayotiy ehtiyoj va manfaatlariga yaqinroq fikrlarning paydo bo'lishiga olib keldi.

O'rta asrlar publitsistikasining muhim yo'nalishlaridan yana biri — mutafakkirlikning o'sha davrdagi rivojlanish qonunlaridan bo'lmish haqiqatning ikki tomonlama mohiyatga egaligini tasdiqlash g'oyasi edi. «Ikki haqiqat» (ikki tur haqiqat) atamasi orqali haqiqat haqidagi ta'limot nazarda tutilardi, chunki falsafiy va diniy izlanishlar bu ma'noda ikki xil yo'lda edi. Falsafa materiyaga yaqinlashsa, dinshunoslik ruhga yaqin turardi. Haqiqatning ikki xilligi haqidagi ta'limot aynan o'rta asrlarda paydo bo'lib, ko'pchilik tomonidan tan olindi. Ushbu ta'limot mualliflari Arastuga tayanishardi.

Arab faylasufi Ibn Rushd (1126—1198) haqiqatning ikki xilligi haqidagi ta'limotni yaratgan obro'li mutafakkirlardan bo'ldi. Eng avvalo, shu olim yaratgan falsafiy oqim haqida fikr yuritmoqchi bo'lganimiz uchun, uning shaxsiga doir ma'lumotlarni quyiroqda keltiramiz. Yevropada bu ta'limot averroizm nomini oldi. U XIII asrda gullab-yashnadi va Yevropada Uyg'onish davrigacha bir necha asrlar davomida ommaviyligini yo'qotmadi. Ibn Rushdning ismi lotinchasiga «Averroes», ta'limoti esa, «averroizm» deb nomlandi.

Yevropa averroizmining yetakchi maktabi XIII asr fransuz averroizmidir. Parijdagi universitet averroizm markazi, Siger Brabantskiy esa uning yorqin namoyondasi bo'ldi. Angliyada nominalizm falsafasining vakillari Ioann Duns Skott hamda Uilyam Okkam haqiqatning ikki xilligi tarafdorlari bo'lib chiqishdi. Haqiqatning ikki tomonlamaligi haqidagi ta'limot o'rta asrlarda Petro Pompanassi tomonidan ham keng targ'ib qilindi (yaqinda uning to'rta asosiy risolasi rus tiliga o'girildi.) Ibn Rushd

abadiylik g'oyasini, ya'ni, dunyoning yaratilmaganligi, ruhning o'limga moyilligi, haqiqatning ikki tomonlama mohiyati haqidagi ta'limotni ishlab chiqarkan, bilim, e'tiqod (din) va falsafani dinshunoslikka qarshi qo'ydi. Bunday zid qo'yish, aslida, Arastu tomonidan amalga oshirilgan edi. Lekin bu averroizmga yaqqol o'z aksini topdi, chunki ushbu ta'limot g'ayridiniy g'oyalarni, hayotbaxsh fikr erkinligini targ'ib qilardi.

Arablarning falsafiy nazmiy va nasriy asarlaridan XIV asrda Fransiya provansal she'riyatga qabul qilib olingan ta'limot XVI asrdagi buyuk materializm va Uyg'onish davriga zamin tayyorladi.

XIV–XVI asrlarda Yevropada arab olimlarining asarlari lotinchaga tarjima qilinganligi bois averroizm aynan shu paytda keng tarqaldi. Bu oqimga tomizim falsafasi asoschisi mashhur faylasuf Foma Akvinskiy qarshi chiqdi. Averroizm, shuningdek, katolik cherkovi tomonidan tazyiqqa olingandi. Ammo bu hech qanday natijaga olib kelmadi, chunki falsafa uchun haqiqat ikki tomonlama ekanligi haqidagi nazariya buyuk kashfiyot edi va yevropalik ko'pchilik arboblari, faylasuflar cherkov taqiqlagan bo'lsa ham, ayni shu ta'limotni rivojlantirishga kirishdilar. Tafakkur bilan e'tiqod o'rtasidagi bahsni Ibn Rushd falsafiy jihatdan asoslab berdi va bu fanni dindand ajrata oldi. Shu bilan prinsipial ahamiyatga ega natijaga erishildi. Polyak olimi Yuzef Borgosh bu haqda to'xtalar ekan, averroistlar Averroes g'oyalarini targ'ib qilishda fanning dinga nisbatan avtonomlashuviga intilishganini alohida ta'kidlaydi.

Ularning fikricha, fan o'rganayotgan predmet-dinshunoslik uchun diametral, ya'ni, butunlay qarama-qarshi bo'lsa-da, ularning har biri aytmoqchi bo'lgan fikr o'z qimmatiga ega. Shunday qilib, muallif bu borada yangi pog'onaga ko'tarilar ekan, fan va dinshunoslik o'rtasidagi qarama-qarshilik bir-birini istisno etmaydi, chunki bu sohalar har biri o'z kuchiga ega, degan xulosaga keladi. Haqiqatning ikki tomonlama mohiyatga egaligi to'g'risida avval musulmon, so'ngra Yevropa averroistlari tomonidan ilgari surilgan fikr tagida fan va dinshunoslik o'rtasidagi ziddiyat asosli zaminga tayanadi, degan g'oya yotadi, zero, bunda odamlar prinsipial ravishda turlicha nuqtayi nazarlardan kelib chiqqan holda fikr yuritadilar. Bu esa dinshunoslar diniy qonuniyatlarga, olimlar esa, fan natijalariga suyanib xulosa qilishlarini anglatadi.

Davming yana bir muhim tamoyillaridan biri ritorika bo'lgan edi. Notiqning chiqishlari o'sha davming qonuniy jihatlaridan biri sifatida maydonga chiqdi, chunki odamlarni ishontira bilish oson ish emasdi. Bunda mazmunning dolzarbligi kamlik qilardi, uni bir qolipga solish uchun yorqin publitsistik shakl zarur edi va bu notqlik san'ati ko'rinishida namoyon bo'ldi. G'oyaviy-siyosiy qarashlar va nuqtayi nazarlarning ochiq-oydinligi ommaviy auditoriya diqqatini o'ziga jalb qilishi bilan qimmatli ahamiyat kasb etardi.

Moskva Davlat universiteti professori Viktoriya Uchenovanning yozishi-cha, publitsistik asarlar janrining tadrjii ochiq maktublarning odamlarni tezkor siyosiy xatti-harakatlarga da'vat etuvchi jo'shqin chaqiriqlar, manifestlar, proklamatsiyalarga aylanishida kuzatiladi. Tarixda ta'sir o'tkazishning bunday shakllari avval ham bo'lgan. O'rta asrlarda ular ancha rivoj topdi. Bunda

notiqlik san'atiga ko'p e'tibor berilardi, chunki uning yordamida dalillar, diniy va boshqa qarashlar qarama-qarshi ruhda talqin etilardi.

Avliyo Avgustin kesatib notiqlik san'atini «g'olibona vaysaqilik» deb atagan bo'lsa-da, «g'olibona» so'zi orqali u notiqlikka ijobiy munosabatini bildira olgan va uning imkoniyatlari kengligini tan olgan edi.

O'sha davrning ko'p asarlari notiqlik ma'nosida, notiqlik yo'nalishida yaratilgan, bunga siyosiy, huquqiy, diniy va boshqa matnlar misol bo'la oladi. Ular ko'pincha o'ziga xos manifestga aylanar va xalq ommasini muallif uchun kerakli biror bir yo'nalishda harakat qilishga undar edi. Xalq ommasiga mo'ljallangan publitsistik matnlar cherkov, qirol saroyi o'z oldiga qo'ygan vazifalar chegarasidan chiqqan holda ommaviy tus olardi. Natijada, ularning maqsadi, vazifalari ham o'zgarishga duchor bo'lardi. Bunday matnlar, agar ular nihoyatda mohirona va dolzarb mavzuda bitilgan bo'lsa, xalq mulkiga aylanar va tor oligarxiyaga xizmat qilmas edi.

Notiqlik san'atining shakllari haqida shuni ta'kidlash joizki, ularda ikki xil nuqtayi nazarning qarama-qarshi qo'yilishi, bahs, dialoglar keltirilishi o'sha davrning ommaviylashgan qonuniyatlaridan sanalardi. Per Abelyarning «Ha va yo'q» deb nomlangan kitobi ham savol-javob tarzida yozilgan. Bunday bayon shakli o'rta asrlar sxolast-faylasuflari orasida keng tarqalgan odatiy hol edi.

O'sha paytlarda qisman bo'lsa-da, demokratiyaga amal qilinganki, buni ham o'rta asrlarga xos yana bir qonuniyat deyish mumkin. Xo'sh, u davrda demokratiya qanday ko'rinishda namoyon bo'lgan? O'shanda ikki xil madaniyat mavjud edi: tor madaniyat va xalq madaniyati. Birinchi (keng ilmiy ma'nodagi) madaniyat-bu oliy tabaqa vakillarini bo'lib, uning asosiy tili lotin tili edi. Bu tilda bitilgan asarlarni esa faqat o'qimishli kishilar, ya'ni, din arboblari, olimlar, faylasuflar, qirollar, saroy ahli o'qiy olardi. Bundan tashqari, ommaviy xalq madaniyati, muayyan bir xalq madaniyati ham mavjud edi.

Bu madaniyatlar bir-biriga qarama-qarshi turardi. Demokratik g'oyalalar yuqori madaniyatlilar doirasida qola olmasdi, chunki bunda ular yo'q bo'lishga mahkumligidan umumiy ommaviy madaniyatga singib o'tardi. Yuksak g'oyalar, ideallar esa, ommaviy demokratik tus olish orqali xalq diliga jo bo'lib, uning mulkiga aylanar edi. O'rta asrlarning demokratik yo'nalishi xuddi ana shu xususiyatda mujassam ifodasini topdi. Masalan, o'sha davr universitetlarida kafedra «kommuna», ya'ni, «jamiyat» deb atalardiki, bu jamiyat, omma, guruh, ittifoq ma'nolarini anglatardi. Kafedraning kommuna deb atalishiga yana bir sabab aynan kafedradan turib xalqqa murojaat qilinar edi.

Va nihoyat, o'rta asr Yevropasiga musulmon dunyosining ta'siri juda kuchli bo'lgan. Ibn Sino, Ibn Rushdning yevropalik davomchilari haqida gapiradigan bo'lsak, bu bilan biz Sharqni G'arb orqali tanishtirgan bo'lamiz. Ko'pgina yevropalik olimlar arab, aslida esa, musulmon mualliflari o'rta asr Yevropasi taraqqiyotiga shubhasiz hissa qo'shganliklarini ta'kidlab o'tishgan. Arab mamlakatlari va Markaziy Osiyoni o'z ichiga olgan o'rta asr musulmon dunyosi Gretsiya va Rimni qamrab olgan Yevropadan

allaqachon o'zib ketgandi. Yevropani xristian-diniy reaksiya azobga solayotgan bir paytda, Sharqda fan, ijtimoiy fikr, davlatchilik va ijtimoiy hayotning boshqa sohaları gullab yashnayotgan edi.

Jumladan, arab falsafasining ta'siri tan olingan va keng ko'lamda o'rganilgan. Masalan, dinshunoslik magistri protoirey Ionn Arsentevning 1913-yili Moskvada nashr etilgan «Buyuk Karldan to Reformatsiyagacha» nomli kitobining bir bobi «Arab falsafasi, uning XIII asr sxolastikasi va jamiyati yo'nalishlariga ta'siri» deb nomlangan edi. Polyak olimi Yuzef Borgosh fikricha, Arastu falsafasi uning izdoshlari tomonidan asl nusxada o'rganilishi oson ish emas edi, chunki G'arbda qadimgi grek tilini yaxshi bilishmasdi. Shuning uchun G'arb qadimgi grek ilmini arab manbalari orqali o'rgana boshladi.

Ma'lumki, XIV–XVI asr Yevropa universitetlarining dinshunoslik va falsafa fakultetlarida Arastudan keyin Ibn Sino va Ibn Rushd asosiy nomlar hisoblanardi. Arastu ta'limoti uning asarlariga Ibn Sino yoki Ibn Rushd yozgan sharhlar va izohlar orqali talqin etilardi, o'rganilardi. (Akademik Muzaffar Xayrullaev ular qatoriga Forobiyni ham kiritadi). Ammo G'arbga hamon din xalal berardiki, hamma gap ham ana shunda edi. Ibn Sino va Ibn Rushd fikrlari shunchaki sharh yoki izoh yoxud tushuntirishlar bo'lmasdan, Arastu ta'limotini rivojlantirishga ham xizmat qildi.

Buni o'rta asrlarning mashhur faylasufi Foma Akvinskiy ham tan olgan edi. O'zining «Ilohiyot umumlashmasi» deb atalgan kitobida u quyidagilarni yozadi: «Ibn Sino borliqni mulohazalash qobiliyati va tasavvur etish qobiliyati orasida joylashgan beshinchi potensiya deb ta'riflaydi. Uningcha, ushbu potensiyaga tasavvurda hosil qilinadigan shakllarni bo'laklash (taqsimlash) va chog'ishtirish kiradi. Bunda biz oltin va tog' shaklini tasavvur etib, ulardan hech qachon ko'rilmagan yagona oltin tog' shaklini hosil qilamiz».

Bundan tashqari, Ibn Sino va Ibn Rushdning o'rta asrdagi Yevropa publitsistikasi g'oyalarining taraqqiyotiga qo'shgan hissasi haqida ham, qisqacha bo'lsa-da, aytib o'tishimiz lozim. Ibn Sino Arastuning metafizika, gnoseologiya va mantiq sohalaridagi an'analarni davom ettirdi. Uning Sino fikricha, dunyoning yaratilishi vaqt bilan bog'liq emas, dunyo Xudoning vaqtdan tashqari emonatsiyasi, ya'ni, ruh va tana (vujud) ongining intihosi, universal tafakkur va dunyoviy ruh alohida-alohida ong va ruh-larga bo'linadi. Bu fikr biroz bo'lsa-da, dahriylikka yaqin turadi, shuning uchun musulmon dinshunoslari, jumladan Eron faylasufi g'azzoliy Ibn Sinoni dinsizlikda va kofirlikda ayblaydi. Umuman olganda, Ibn Sinoning falsafiy, ilmiy asarlari Sharqda juda mashhur edi, shuning uchun ular G'arbga ham tezda ko'chib o'tdi.

O'rta asrlarda Yevropa universitetlari asosan Ibn Sino va Ibn Rushd g'oyalariga tayanardi. Ibn Sino fikricha, tabiat Xudo tomonidan yaratilgan, uning ibtidosi Xudo bilan bog'liq, keyinchalik esa, tabiat o'z qonunlariga asosan rivojlangan. Aynan mana shu dahriylik unsuri musulmon dinshunoslariga ham, xristianlarga ham yoqmasdi.

Ibn Rushd keyinroq, 1126–1198-yillarda yashab oʻtgan, shuning uchun boʻlsa kerak, u Arastuga kengroq va batafsilroq sharhlar berish imkoniga ega boʻlgan. Uni hatto eng usta sharhlovchi deb ham atashadi. Ibn Rushd gʻazzoliyning Ibn Sinoga qarshi fikrlariga javob beradi, uning ziddiga bitilgan raddiyalarga oʻz raddiyasini yozadi. Bu bahs-munozara faqat fan doirasidagina emas, balki publitsistikada ham davom etdi. Ibn Rushd tafakkurning bilish huquqini himoya qiladi va din (eʼtiqod)ni soʻzsiz oʻrganish tazyiqi (hukmronligi)ning tarafdori boʻlmish gʻazzoliyni inkor etadi. Ibn Rushd dunyo abadiy va intihosiz, deb bilardi. Uning hisola-shicha, dunyoni Xudo yaratgan, Xudo bilan dunyo bir xil, bir hajmda va abadiy, U borliqni materiyaning birlamchi shakllariga aylantiradi. Mavhum dunyo tafakkuriga (Arastu uni «nus» deb atardi) Ibn Rushd barcha odamlar uchun umumiy, tashqaridan ruhiyatga taʼsir etuvchi yagona noaniq, qiyofasiz substansiya, deb qararadi. U, Xudoning borligini va abadiyligini, olamni Oʻzi yaratganligini tan olgan holda, individual ruhning abadiyligini inkor etardi.

Buyuk olimlar shu tariqa eʼtiqod bilan tafakkurni yarashtirishmoqchi boʻlganlarida, qarama-qarshiliklarga duch kelishardi. Shunday qilib, arastuchilikning ratsionalistik va materialistik tamoyillari Ibn Rushd tomonidan rivojlantirildi va bu oʻrta asr publitsistikasi hamda fani ravnaqida katta ahamiyat kasb etdi.

Arab madaniyatini birinchi boʻlib oʻzlashtirgan mamlakat Fransiya boʻlib, u keyinchalik Yevropa Renessansiga turtki berdi. Ilgʻor gʻoyalar Fransiyaning Provansal viloyati, aniqrogʻi, Ispaniya Kordovasi orqali Yevropaga koʻchib oʻtdi. Shuning uchun ham Fransiya Yevropa publitsistikasida oʻz rivojini topgan averroizm va arab falsafasining birinchi markazi boʻlib qoldi. Parij shahri, u yerdagi universitet ana shunday markaz sifatida xizmat qildi. Bu holatlarga Fransiyaning yuqori tabaqa din arboblari qarshi chiqdilar. XIII asr boshida Gʻarbda averroizm ayni avj olgan davrda fransuz episkoplarining Parijdagi Sinodi (Kengashi) Arastu ilmiy qarashlarining ommaviy targʻibotini taqiqlab qoʻydi, buning natijasida esa birinchi boʻlib averroistlar tazyiq ostiga olindilar. Fransuz yozuvchisi, tarixchisi va filologi, jamiyatshunosi Renan Jozef Ernst (1823–1892) Fransiya va butun Yevropa madaniyatlariga taʼsir qilgan oʻrta asrlardagi arab faylasuflari haqida joʻshqin va ijobiy fikrlarni bildirib qoldingan.

2-fast. Publitsistikaning mazmuni

Publitsistikaning uch asosiy oqimi. Publitsistikaning uch oqimi falsafadagi uch yoʻnalish kurashining aks etishi edi. Aynan ana shu yoʻnalishlar oʻrta asrlardagi bahs-munozaralarning chuqur mazmunlilikligi va publitsistik shaklini belgilovchi boshlangʻich holatlar boʻldi. Afлотun va Arastu zamin yaratgan oʻrta asrlar realizmi birinchi oqim edi. Ikkinchi oqim nominalizm boʻlib, uning vujudga kelishida kiniklar, stoiklar va ularning asosiy vakili Antisfen katta rol oʻynadilar. Soddarogʻ qilib aytganda, nominalistlar materializmga, realistlar esa idealizmga yaqinroq

edilar. Mutaxassislar fikricha, realistlar bilan nominalistlarning bahsi XI asrda Anselm Kenterberiyskiy asarlarida boshlangan bo'lib, butun o'rta asrlar mobaynida, ya'ni, to I. Rosselingacha davom etdi.

Uchinchi oqim atrofida esa avvalgi ikki maktabdan tashqari konseptualizm vakillari hayot, jamiyat, borliq kabi universalialar, ya'ni umumiy tushunchalar haqida bahs-munozaralar yuritishardi. XI–XIV asrlarda publitsistlar universalialarni, ya'ni, ularning jamiyatdagi o'rni, ahamiyati nimadan iborat ekanligini o'z bahsli suhbatlarida aniqlashga intilishardi. Nominalizm universalialarni umumiy nom, deb tan olardi. Realizm univ-ersalialar tafakkurdan mustaqil ravishda, real holda mavjud deb, konseptualizm esa ularni predmetlarning o'xshashligiga asoslangan umumlashmalar, deb talqin etardi. Ayni mana shu o'ziga xos xususiyatlari bilan bu publitsistik maktablar bir-biridan farq qilardi. Ushbu uch oqimning falsafiy jihatlariga chuqurlashib ketmaslik uchun yana uning jurnalistikaga yaqin bo'lgan publitsistik mazmuni haqidagi fikrimizni aniq misollarda ko'rib chiqsak.

Kim-kimga qarshi va qanday publitsistik vositalar yordamida kurashgan? O'rta asrlarda bir-biriga qarama-qarshi turgan tomonlar yetarli darajada ko'p bo'lgan. Masalan, mistiklar sxolastlar bilan kurashgan bo'lsalar, avgustinistlar tomistlar bilan, patristika tarafdorlari gnostiklar bilan kurashgan va h.k.

Foma Akvinskiy «Ilohiyot umumlashmasi» kitobida bu haqda umumlashtirgan holda juda yaxshi fikr bildirgan. Uning yozishicha, haqiqatni bilish, o'rganish ikki xil mohiyatga ega: tabiat orqali bilish yoki Xudoga ishonish orqali bilish. Bilishning xuddi ana shu ikki tipi-ratsionalistik va teologik (diniy) bilish o'zaro raqobatlashib kelardi. Bir tomondan, diniy e'tiqodning kuchi g'oyat sezilarli edi. O'rta asrlardagi diniy ta'limot asoschilaridan bo'lmish Anselm Kenterberiyskiy quyidagilarni aytib o'tgan: «Men tushunish uchun e'tiqod qilaman, keyin e'tiqod qilish uchun bilishga intilmayman». Bu esa, eng avvalo, e'tiqod qilishdan va uning uchun eng muhimi diniy e'tiqod ekanligidan dalolat beradi. U nimaga va nima uchun e'tiqod qilishini, ishonishini tushunishga intilmaydi, chunki u bilishning eng to'g'ri usuli-din deb hisoblaydi.

Albatta, bu fikrga ratsionalistlar qo'shila olmasdilar. Chunki ular yakka tartibdagi hodisalarni tahlil qilish, o'xshash voqea-hodisalar va tushunchalarni tasniflash, tartiblashtirish orqali tabiatni anglashga intilardilar. Ularni esa, o'z navbatida, sxolastlar, mistiklar va boshqa maktab vakillari tanqid ostiga olardilar.

Ortodoks sxolastikaning yorqin namoyondalaridan biri bir necha fundamental asarlar yaratgan Foma Akvinskiy edi. Masalan, olimning 3000 ta maqolani o'z ichiga olgan «Ilohiyot umumlashmasi» ensiklopedik xususiyatga ega. «Mushriklarga qarshi umumlashma» nomli tugallanmagan kitobida esa u yetuk sxolastika natijalarini yakunlaydi. O'tkir mafkuraviy yondashish, zamondosh tadqiqotchilar bilan kurashuvchanlik Foma Akvinskiy asarlariga xos xususiyatlardan bo'lib, ularning nomidanoq kimga qarshi qaratilganligini bilib olish qiyin emasdi. Uning asarlari publitsistik ruh bilan yo'g'rilgan edi.

Publitsist va faylasuf Turlik Berengar (1000—1088) ham oʻrta asrlar publitsistikasi tarixida ilk sxolastika vakili sifatida muhim oʻrin egalladi. U 1049-yilda yaratilgan «Ilohiy tanovul» asarida oʻzaro kurashib turgan har qanday maktab vakillari bilan, masalan, sxolastik realistlar bilan yuz bergan publitsistik toʻqnashuvlarda dinga qabul qilish marosimining sirlari haqidagi cherkov taʼlimotini oʻziga xos ravishda talqin etgan. Cherkov ushbu kitobni kofirlar kitobi, deb baholadi. Bunga muallif dinning fundamental mulohazalarini mustaqil ravishda izohlashga intilganligi sabab boʻldi.

Diniy va dunyoviy hokimiyatlar oʻrtasidagi kurash davr qonuniyati sifatida. Shubhasiz, shuni taʼkidlash mumkinki, bu ikki ulkan guruh, yaʼni, diniy va dunyoviy hokimiyatlar oʻrtasidagi kurash butun oʻrta asrlar mobaynida publitsistikaning eng muhim mavzusi, eng asosiy muammosi boʻlib keldi. Diniy hokimiyat vakili asosan Rim papasi timsolida namoyon boʻlsa, dunyoviy yoki qirol hokimiyati Yevropa mamlakatlarining qirollari, imperatorlari misolida koʻrindi.

Oʻrta asrlarning boshlarida xristian arboblari, jumladan, Buyuk Vasiliy (330—379) shubhasiz obroʻ qozondi. U ortodoks xristianlik tarafdor boʻlgani uchun xristianlikka eʼtiqod qiluvchilarni bir kuch tarzida jipslashtirishga va antik dunyoning oxirgi davrlarida xristian cherkovining imperatordan mustaqilligini taʼminlashga intildi. Oʻsha paytda bu niyatni amalga oshirish oson emasdi, chunki antik dunyoda davlat salobatli kuchga ega edi. Uning «Donishmandlik», «Yevpomiya qarshi» deb atalgan ikki mashhur asarini cherkovning boshlangʻich bosqichda oʻz imtiyozlari uchun kurashganligidan dalolat beruvchi muhim tarixiy hujjatlar deb qarash mumkin.

Boshqa yana bir muallif-Rim papasi Grigoriy I 590-yildan shu maqomga koʻtarilib, papa hokimiyatini mustahkamlashga va kuchaytirishga intilgan. Galliya va Afrikadagi cherkov ishlariga aralashib turish va asta-sekin dunyoviy hokimiyatga oʻz tazyiqini oʻtkaza borish orqali bu ishning uddasidan chiqa olgan. Keyinchalik katolik papa hokimiyati hatto jahon miqyosida cheksiz huquqqa ega boʻlishi kerak, degan mazmunda daʼvo-garlik ham qila boshlagan. Bir qancha asarlar, maktublar, turli qarorlar yozib chiqargan.

1073-yili Rim papasi boʻlmish Gildebrant 1079-yilda «Papa hukmronligi» nomli kitobini yozadi. Qoʻlyozma holdagi bu kitobda Rim papasi Yevropada hukmronlik qilish huquqiga ega, degan gʻoya ilgari suriladi. Uning fikriga koʻra, katolik cherkovi har doim va mutlaq xaq, har qanday ayblovlardan xolidir, Rim papasi barcha imperator va qirollarning ustози va rahnamosi boʻlish va ularni hokimiyatdan chetlatish huquqiga ega oliy hakam, deb tan olinishi lozim. Shuning uchun boʻlsa kerak, Gildebrant Rim papasi lavozimiga oʻtgan zahotiyoq uning bilan baʼzi imperatorlar, jumladan, Genrix IV oʻrtasida nizolar kelib chiqdi.

Eng dolzarb masala, yaʼni, lavozimlarga tayinlash masalasi ularning oʻzaro publitsistik kurashiga asosiy mavzu boʻldi. Shunga qadar qirol va imperatorlar oʻz mamlakatlarida cherkov boshligʻini oʻzlari tayinlashardi. Ammo oʻrta asrlarda xristianlik taraqqiy etib borishi bilan joylardagi din arboblari-arxiepiskop, episkoplar va boshqalarni katolik Rim oʻzi tayinlashi

kerakligini da'vo qila boshladi. Ko'p mamlakatlarda ushbu huquqqa ega bo'ldi ham. Ammo bir qator Yevropa monarxlari bunga qarshi kurashdilar. Natijada, ushbu sohada muxoliflik kurashining ko'lami kengayib ketdi.

Rim papasi qo'lida kuchli qurol-ekskomunikeynlin (muloqotni yo'qqa chiqarish, muloqotdan mahrum qilish) – cherkovdan ajratish xuquqi bor edi. Ushbu usul yordamida Rim papasi Yevropa hukmdorlarini inkor etardiki, bu ular hatto o'z mamlakatlarida emin-erkin hukmronlik qila olmasliklaridan dalolat berardi. Masalan, qirol Ioann Bezzemelniy (1099–1216) va Genrix IV (1050–1106) xuddi shu tarzda jazolanishdi. Cherkovdan ajratish samarali vosita bo'lib, undan tez-tez foydalanib turilardi. Din kuchaygan o'sha davrlarda cherkovdan chetlashtirish jiddiy jazo hisoblanardi. O'shanda yana turli tabaqadagi rahbarlar va oddiy fuqarolarga nisbatan interdik, ya'ni, cherkovdan vaqtinchalik chetlashtirish usuli ham joriy etilgandi.

Buyuk publitsistlar haqiqat izlashda. O'rta asrlarning mashhur shaxslari o'z izlanishlari, bahs-munozaralari va to'qnashuvlari davomida haqiqat hamma narsadan, har qanday hokimiyat, shaxsdan ustunligi haqidagi xulosaga kelgan edilar. Ular obyektiv ravishda haqiqat tomonini tanlardilar. Avliyo Avgustin, Foma Akvinskiy, Per Abelyar va boshqa ko'pgina mutafakkirlarni shu yo'sinda ish tutganlar jumlasiga kiritish mumkin.

Masalan, Avliyo Avgustinning «Narsalar silsilasi haqida» nomli kitobida din (e'tiqod)ning tafakkur bilan kurashi haqida fikr yuritiladi. Uning ta'kidlashicha, tafakkur, ong barcha bilimlar ixtirochisi, so'zlar kashf qilish vositasi. Shu kabi g'oyalar atrofida gapirar ekan, u tafakkurga ilgari hech aytilmagan juda keng va batafsil izoh beradi.

Mazkur asarida yozishicha, odam odam bilan gaplasha olmaganda edi, ular o'zaro mustahkam aloqa o'rnatmas va bir-birlariga fikrlari, his tuyg'ulari haqida hech narsa ayta bilmas edilar. Xuddi shu subyektiv ong predmet va narsalarga nom berish yoki tovush uchun ayrim belgilar sifatida xizmat qiluvchi so'zlar kerakligini uqtiradi. Avliyo Avgustinning tushuntirishiga ko'ra, jurnalistikaning vujudga kelishiga sababchi bo'lgan odamlararo muloqot inson tafakkuri, ongli faoliyatining bir ifodasidir. Aynan ong, tafakkur tushunarli nutqning paydo bo'lishiga turtki beradi. Butun umri davomida platonizmni targ'ib qilgan Avliyo Avgustinning faoliyati tabiiy tadqiqotlarga qarshi qaratilgandi.

Biroq tabiiy fanlar sohasidagi kashfiyotlar yangi bosqichda katta ihtirolarga kuchli omil bo'ldi. Bunga Jordano Bruno, Galileo Galiley va boshqalarning kashfiyotlari yaxshi misoldir. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu yangiliklarning boshlanishi XI asrda yashab, keng qamrovli ilmiy-ijodiy faoliyat ko'rsatgan Ibn Sino nomi bilan bog'liq. U o'z vaqtida o'zidan XIV asr ilgari yashab o'tgan Aflotunni rad eta olgan Arastu g'oyalarini qo'llab-quvvatladi.

Oldin aytganimizdek, Per Abelyarning «Ha va yo'q» asari ham din peshvolari tomonidan keskin qoralandi. Bu asarda 158 ta band bo'lib, ularda katolik cherkov Bibliyaning asosiy manbalari va tavsiflarida aniqlagan ziddiyatlar o'z aksini topgan edi. Ammo shuni ham e'tirof etish kerakki, Abelyarning ushbu kitobi keyincha, XIII–XIV asrlarda o'sha

katolik cherkovi rahnamolari tomonidan tan olinib, katolik dinining to'liq tizimini yaratishda, diniy qo'llanmalar ishlab chiqishda katta xizmat qildi.

Ushbu-fasl bayonini yakunlar ekanmiz, shuni aytishimiz mumkinki, Bibliyadagi diniy tushunchalarni, atamalarni talqin qilishda aniq ratsionalistik yondashishlar, atrofda ro'y berayotgan hodisalarni ongli xolisona tushuntirish hamda oddiy odamlarning jamiyatni boshqarishda demokratiya va erkinlikning o'sib borayotganligini yoqlovchi da'volari-bularning barchasi ratsionalistik, dunyoviy ibtidoning asta-sekin diniy hukmronlikdan ustun chiqishiga olib keldi. Qirollarning huquqlari tobora Rim papasi huquqlaridan ustuvor bo'la bordi.

3-fasl. Publitsistikaning ifoda vositalari

Uslub rang-barangligi. O'rta asrlardagi mantiq fani shaklbozlik (formalizm) va turg'unlikka moyilligi bilan ajralib turadi, deb hisoblaydigan ayrim olimlar fikriga qo'shilish qiyin, albatta. Aslida esa, unday emas. Bu sohada ham, yashirin bo'lsa-da, ayovsiz va chuqur kurashlar davom etardi. Shuning uchun o'rta asrlar Yevropasida publitsistikaning asosiy mazmun xususiyati muhim tarixiy voqealarga tezkorlik bilan javob berishdan iborat edi, deb hisoblaydigan mutaxassislar haqdirlar. Yangiliklarga, qayta qurishlarga ehtiyoj va zarurat tez etilganligi fikrning harakatchanroq, ommabop-roq bo'lishini taqozo etardi. Ommaboplik, o'z navbatida, publitsistik asarlar yaratilishini talab qilardi.

O'rta asrlarda ijod etgan mualliflar, odatda, u yoki bu nuqtayi nazar tarafdori ekanliklari haqida to'lib-toshib yozardilar va o'z ishlarini tarixchilarga xos uslubda boshlab, so'ngra publitsistik ruhdagi fikr bayoniga o'tgan tarzda o'z davrlaridagi voqea-hodisalar va shaxslarga baho berardilar. Shuning uchun ham bu davr publitsistikasining muhim belgilari qatoriga ochiqlik, jo'shqinlik, xolislik kabi xususiyatlarni kiritish mumkin. Bunday asarlarning tinglovchi yoki o'quvchi muxlisari ularda nomlari tilga olingan shaxslar yoki atrofidagilargina bo'lib qolmay, balki keng xalq ommasi edi. O'sha paytdagi asarlar xuddi shu yo'sinda, ya'ni, bevosita biror bir shaxsga hamda ko'p sonli o'quvchilar ommasiga mo'ljallab yozilardi.

O'rta asrlardagi publitsistlar uslubi ko'pincha jangovar ruhda, sodda, ochiq bo'lganligi bilan bir qatorda ayrim mualliflar ijodi murakkabligi bilan ajralib turardi. Bu, masalan, Uilyam Okkam, Per Abelyar asarlarida kuza-tiladi. Ular asosan, turli dialogik shakllar, savol-javob, obro'li mualliflarga ishoralar, muxoliflarning fikrlariga tanqid, tanqidchi muxoliflarga javob, isbotlar va boshqalardan iborat edi.

Shuning uchun ham XI–XIII asrlar adabiyotida qo'shiqlar o'rmini yozma asarlar egalladi, degan fikrga qo'shilish qiyin. Bosma dastgoh kashfiyotiga qadar yozma axborot tarqatish shakllari, jumladan, publitsistik asarlar ham ko'p emasdi. Binobarin, XI–XIV asrlarda og'zaki publitsistika yozma shakldagiga qaraganda ommaviyroq bo'lgan. Og'zaki publitsistika tarqatuvchilari qatoriga faylasuf va olimlardan tashqari yozuvchi va shiorlar, aktyorlar, daydi sirk, trubadurlar ham kirardi. Ular ommaviy

publitsistik axborotni satira, yumor ko'rinishida bir shahardan ikkinchi shaharga ko'chib yurib tarqatishar, odamlarga yetkazishar edi.

Ilk o'rta asrlarda yetuk publitsistika pishib etilmagan edi, degan fikrga (bu Viktoriya Uchenovaning e'tirofi) qo'shilib bo'lmaydi. Albatta, biz hozirgi davrda bilganimizdek publitsistika u paytda bo'lmagan va bo'lishi ham mumkin emasdi. Lekin muammoga tarixiy jihatdan yondashilsa, o'sha davr uchun yetuk, har tomonlama rivoj topgan publitsistika mavjud bo'lgan, deyishimiz mumkin. Bu yozma, ya'ni, chop etilgan publitsistika bo'lmagan esa-da, ammo ancha qiziq, mazmunli, jangovar publitsistika edi.

Uslub haqidagi so'zimizning yakuni sifatida aytish mumkinki, o'rta asrlar uslubi yetarli darajada faol, jo'shqin, intiluvchan, izlanuvchan va ayni bir vaqtda asardagi muammoga, uning muallifi, yozilish vaqti, sharoitlariga qarab ham sodda, ham murakkab bo'lgan. Agar ayovsiz diniy va dunyoviy kurashlarga boylik o'rta asrlar hayotining asosiy jihati bo'lganligini hisobga olsak, o'sha davr publitsistikasi ham shunday shiddatkor va shafqatsiz ekanligiga ishonch hosil qilamiz.

Til imkoniyatlari. Umuman olganda, o'rta asrlarga oid asarlar tili va mazmun jihatidan xilma-xil va boy bo'lgan, deya olsak-da, lekin faqat uning asosiy xususiyatlari haqida nisbatan aniq fikr bildirishimiz mumkin. Shu nuqtayi nazardan, odatda, muallifning publitsistik manfaatlarini qiziqish va jo'shqinligi bilan belgilanishi bois bu davr publitsistikasining tili jonli, faol ekanligini ta'kidlash o'rinlidir.

Ma'lumki, o'rta asrlarda dunyoning kattagina qismida ikki til: lotin va mahalliy til muomalada bo'lgan. Lotin tili butun Yevropaga tarqalgan edi. Ammo u sof ko'rinishda emas, balki muayyan mamlakat, undagi millat, lisoniy muhit sharoitlari ta'sirida biroz o'zgarishlarga duchor bo'lgan holda xizmat qilardi. U olimlar, cherkov va hokimiyatning rasmiy tili hisoblanardi. Shu bilan birga, xalq tili, shevalar ham o'z amal doirasiga ega edi. Xullas, bir-biridan tubdan farq qiluvchi ikki til muomalada qo'llanilardi. Quyida ularning farqi haqida emas, balki muloqot paytida qay darajada tushunarligi, xalqchilligi xususida fikr yuritamiz.

Xalq tili bo'lgan mahalliy aholi tili rasmiy lotin tiliga qaraganda ommaga yaqinroq, jonliroq, tushunarliroq edi. Bunga axborotlarning mashhur, hammaga tarqatilgan tanish variantlari sifatidagi da'vatlarni misol qilib ko'rsatish mumkin. O'sha paytda ommaviy murojaat, muloqot turlari bo'lgan xalq da'vatlarining mualliflari, notiqalar oddiy, hammaga tushunarli tilni qo'l'lardilar. Bu hol lotin tilidan xabari bo'lmagan mahalliy aholida katta qiziqish uyg'otar edi va o'z navbatida, ularning tillari rivojlanishiga yordam berardi.

Dinshunos olimlar diniy qarashlarning xalq tilida targ'ib etilishiga qarshi edilar. Biroq ular butun Yevropani qamrab olgan bu jarayonga monelik qila olmadilar. Xalq tilidagi publitsistika qarama-qarshi turuvchi xristianlik uchun, din arboblari uchun xavfli deb hisoblanardi. Haqiqatdan ham shunday edi.

O'rta asrlar publitsistikasining tili oldingi til taraqqiyotining ayrim jihatlarini o'zida saqlab qoldi. Masalan, ko'p asarlar asosan nasriy bo'lsa-

da, ularda qoʻfiyalangan jumlar ham tez-tez uchrab turardi. Chunki qoʻfiya jozibador ritmni vujudga keltirib, axborotning oson qabul qilinishiga, imkon berardi. Ana shunday ritmik hamohanglik tarzida turli-tuman asarlar (jumladan, nasriy asarlar) yozilardi.

Notiqlik tili oʻrta asrlar publitsistikasi tilining yana bir xususiyatini tashkil qilardi. Antik dunyo orqali Yevropaga kirib kelgan bu anʼanalar asosida shakllagan notiqlik mahorati ommaviy auditoriyaga taʼsir etishning asosiy vositalaridan boʻlib, bayon etilayotgan publitsistik materialga diqqat-eʼtiborni oshirish orqali auditoriyaga yetkazilayotgan axborotning oson va tezroq qabul qilinishiga yordam berardi.

Oʻrta asrlardagi ogʻzaki va yozma publitsistik asarlarda bir qancha ritorik usullarni aniqlash mumkin. Masalan, bayonning ritmik, yaʼni, vaqti-vaqti bilan bir yoʻsinda takrorlanadigan shakli keng tarqalgan edi. Shunday koʻplab savollar qoʻyilardiki, mualliflar ularga oʻz raqiblari yoki keng xalq ommasi yoxud boshqalar tomonidan javob olishga umid bogʻlardilar.

Shuningdek, fosh etish, isbotlash darajasining taʼsirchanligini oshirish maqsadida gradatsiya, yaʼni, bayon ritmi sekin oshib boradigan usuldan foydalanilardi. Turli-tuman chogʻishtirishlar ham qoʻllanilardi. Koʻtarinki publitsistik pafos, hissiyot nihoyatda ommaviylashgan edi.

Bularning barchasi oqibat natijada, lisoniy vositalar yordamida kuchli, yuqori ruhiy-psixologik taʼsir oʻtkazishga qaratilgan edi. Oʻta ommaviylashgan bu usul yaxshi natijalar berardi. Til, uning dinamikasi, qoʻshimcha maʼnolar chuqurligi oʻquvchi yoki tinglovchilarga kuchli taʼsir oʻtkazishga yordamlashardi. Bunda tilning ham emotsional, ham ratsional taʼsir oʻtkazishdagi barcha imkoniyatlari publitsistiklar tomonidan keltirilgan dalil-isbotlarning omma tomonidan qabul qilinishi uchun ishga solinardi.

Publitsistik asarlarning janrlari. Oʻrta asrlardagi ogʻzaki va yozma adabiyotning barcha yoʻnalishlari oʻsha davrdayoq taraqqiy etib ulgurdi. Bular qatoriga epik, badiiy, ogʻzaki va yozma asarlarni, tarixiy solnomalar matnlarini kiritish mumkin. Ushbu mafkuraviy boʻylik diniy taʼsir natijasi oʻlaroq qisman oʻzgarishlar bilan oʻz kuchini saqlab qoldi. Va shu holicha rivojlanib bordi.

Masalan, janr nuqtayi nazaridan oʻrta asarlarda qadimgi greklarda Suqrot asos solgan savol-javobli usul oʻta ommaviy boʻlgan. Bu anʼanalar asosida Per Abelyar, masalan, shunday bir savol-javobli metodni yaratdiki, koʻp olim va publitsistiklar oʻsha usulda ish olib bordilar. Erigenalik taniqli faylasuf Ioann Skott oʻz asarlarini ustoz va shogird suhbat tarzida yozardi.

Ikki falsafiy maktab vakillari orasidagi bahsga Avliyo Avgustinning akademiklarga qarshi bitilgan asari misol boʻla oladi. Birinchi maktab vakillari asosiysi — haqiqat, bilish deb hisoblasalar, ikkinchilari haqiqat emas, balki haqiqatni bilish, oʻrganish jarayoni asosiydir, deyishardi. Avgustin birinchi maktab vakillari tarafdori edi.

Xullas, falsafiy tadqiqotlar, asarlar, siyosiy risolalar, suhbatlar, murojaatlar — bularning barchasi qoʻlda yozilib, jangovar ruh bilan yoʻgʻrilgan boʻlardi. Tarixiy voqealarga biror munosabat oʻz aksini topgan doston va hatto qoʻshiqlarda ham publitsistik ruh ufurib turardi. Shunday asarlar

jumlasiga «Lyuis yaqinidagi jang» (1264), «Flander qo'zg'oloni haqida qo'shiq» (1302), «Kal qamali haqida qo'shiq» (1347–1436) kabi qo'shiqlarni kiritish mumkin.

Jurnalistika nuqtayi nazaridan solnomalar ham diqqatga sazovordir. Ma'lumki, yilnomalar qadimgi Rim davridan mavjud bo'lib keldi va ular publitsistik xarakterga ega edi. O'rta asrlarda bu an'ana davom ettirilib, yangi jihatlar bilan boyitildi. Shu vaqtda yozilgan tarixiy annallarning ko'pchiligida publitsistik ruh yaqqol sezilib turardi.

O'rta asrlar uchun xos va ommaviy bo'lgan yana bir janr — bu biror tarixiy mashhur shaxs tarjimai xoliga o'xshash asarlar edi. Bunday asarlarga faqat ilmiy, tarixiy vazifalar yuklatilibgina qolmay, balki ularga publitsistik ruh ham singdirilgan bo'lishi shart edi. Rim papasi yoki imperatorlar tomonidan chiqariladigan bullalarda¹ ham publitsistika unsurlari uchrab turardi. Ularning eng muhimlariga oltin muhr bosilib, «tilla bulla» deb atalardi. Xuddi shundaylar jumlasiga Vengriya qiroli Andreyning 1222-yilda chiqarilgan «Karl IV ning oltin bullasi»ni kiritish mumkin.

Dehqonlar va hunarmandlarning din arboblari va monarxlar istibdodiga qarshi qo'zg'olonlari publitsistika taraqqiyotiga katta turtki bo'lib xizmat qildi. Bu davrlardagi qo'zg'olonlar paytida adolatsizlikka qarshi harakat avj nuqtasiga chiqib, publitsistikani o'tkir, dolzarb mazmun bilan to'ldirar edi. Masalan, aynan shunday ko'tarilishlar davrida publitsistik «portlash»lar yuz berardi, ya'ni, ko'plab yangi qiziqarli asarlar paydo bo'lardi. Ular tashviqot-chaqiriqlar, varaqalar, proklamatsiyalar, turli pamfletlar ko'rinishida chiqarilar edi. Hatto, xalq, ommaning o'z boshliqlariga, masalan, imperator, qiro, podshoh yoki din arboblari turli talablar bilan qilgan murojaatlari kabi janr ham publitsistik ruh va mazmun bilan to'ldirilardi. Bunday talabnomalar manifestga ham o'xshab ketardi. Shunday hollarda publitsistika ayrim janrlarning shaklan o'zgarishiga ham sababchi bo'lgan, deya olishimiz mumkin.

Ba'zi mutaxassislar yirik asarlarni ham manifest deb ataydilar. Jumladan, bunga Avliyo Avgustinning «Ilohiy shahar» asari misol bo'la oladi. Uni o'rta asrlarning ijtimoiy manifesti sifatida ta'riflashadi. Barcha asrlarda xat janri doimo ommaviy bo'lgan. Ushbu janr o'rta asrlarda Yevropada ham keng tarqaldi.

Xatni o'rganadigan yo'nalish — epistolografiya publitsistik xususiyatlari bilan ajralib turadigan ko'plab namunalar qoldirgan. Xatlar hokimiyat tarafdorlari, hokimlar, din arboblari nomiga bitilardi. Ular bozorlar, mayxonalarda aholi o'rtasida qo'lyozma holda tarqatilib, keng omma orasiga kirib borar edi. Masalan, Per Abelyarning «Mening ko'rgan-kechirgan musibatlarim tarixi» kitobi mavjud bo'lmagan, mavhum do'stga maktub shaklida yozilgan. Xat janri o'rta asrlar davlatlarining poytaxtlari va boshqa yirik shaharlarida, Vizantiya, Fransiya va Angliyada kuchli taraqqiy etdi, gurkirab yashnadi.

---

¹ Bulla — Rim papasining yorlig'i, farmoni, fatvosi.

Va, nihoyat, o'rtta asrlarda ommaviy tus olgan og'zaki pamfletlar to'g'risida to'xtalsak. Publiksistika tarixidan ma'lumki, pamfletga o'xshash asarlar azaldan keng tarqalgan va mashhur bo'lib kelgan. U paytlardagi pamfletlar o'ziga xos ravishda yozilganligi bois mazmun jihatidan hozirgilardan farq qiladi. Ammo pamfletlilik o'rtta asrlardagi juda ko'plab asarlarning matnlariga xos bo'lgan. Masalan, Per Dyubuaning Rim papasiga qarshi qaratilgan pamfletlari mashhur edi. Muallif ularni oddiy xatlarga o'xshatib yozgan. Aslida esa, ular o'tkir zaharhanda ruhidagi publiksistik maktublar bo'lib, Rim diniy hokimiyatiga qarama-qarshilik xususiyati bilan ajralib turardi. O'rtta asrlarda, shuningdek, din, siyosat, hokimiyat mavzularidagi pamfletlar ham juda keng tarqalgan edi.

Bobga doir xulosalarni ikki qismga bo'lib, o'rtta asrlardagi publiksistika taraqqiyotiga doir aniq va umumiy umumlashmalarga ajratib bayon qilish mumkin.

Yevropa publiksistlari o'ta jangovar ruhda faoliyat ko'rsatishgani uchun ularning g'oyalari ham tezlik bilan tarqalar edi. Keng xalq ommasini ergashtiruvchi bunday ruh va g'oyalarning izdoshlari ko'p bo'lardi. Masalan, parijlik din arbobi Matfey aytishicha, XI asr sxolast faylasufi Berengariy (Muqaddas Martin rohibxonasi qoshidagi maktab yetakchisi bo'lgan) umrining oxirlarida butun Fransiya uning kufriy g'oyalari bilan zaharlangan edi. XIII asrda esa myorbeklik dinshunos Vilgelm Arastu asarlarini lotin tiliga tarjima qildi. Ushbu tarjima mafkuraviy xususiyatga ega bo'lib, unda Arastu ta'limotidagi materializm unsurlaridan voz kechilgan edi. Boshqa mumtoz ijodkorlarning asarlari ham o'sha davr ruhida tahrir etilardi. Bu o'rtta asrlardagi ilmiy va publiksistik g'oyalar rivojining natijalaridan biri bo'lgan.

Boshqa mualliflarning asarlari ham ana shunday jonli, bevosita munosabat uyg'otardi. Bunga 1330-yilda o'z asarlarini qo'lyozma ko'rinishida chiqara boshlagan Uilyam Okkam ijodini misol keltirish mumkin. Uning pamflet va risola janrida chiqqan bir qator asarlari atrofda qilarga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Masalan, Okkamning «Dialogi»ni o'qib chiqqach, Albrect Avstriyskiy o'z xududida papaning Lyudvig Bovarskiyga qarshi qaratilgan bullasi tarqatilishini taqiqlab qo'ydi. Shunday qilib, Okkam o'sha paytdagi dahriy hokimiyatning diniy hokimiyatga qarshi kurashida yordam berdi.

O'rtta asrlar Yevropasi publiksistikasining asosiy yo'nalishlarini jami quyidagi muxtasar fikrlarda ifodalash mumkin:

- 1) din zulmi va unga boshqa kuchlarning qarshi chiqishi;
- 2) qirol, imperatorlar timsolidagi dahriy hokimiyatni cherkov dogmatlariga muxoliflikda bo'lgan asosiy kuch deb qarash; boshqa ijtimoiy qatlam, guruhlar Rim papasi boshchiligidagi ko'p tarmoqli cherkovlar, rohibxonalar va boshqa xristian diniy muassasalarining kuchli mafkuraviy ta'siriga qarshi chiqishi juda qiyin edi;
- 3) faylasuflar, yozuvchilar va boshqa jamoat arboblari o'rtta asrlar Yevropasi publiksistikasining yetakchi namoyandalari, yorqin, jo'shqin publiksistik kurashning asosiy sababchilari edilar;

4) o'rta asr publitsistik asarlarining asosiy jihatlari: dolzarblik, ko'tarilajak muammolarning muhimligi, demokratlashtirishni talab qilish, diniy aqidalarni sharhlash va izohlash, muqaddas kitoblarni tavsif etishda erkinlikni talab qilish. Bu hol o'sha paytda juda muhim ahamiyatga ega edi. Chunki Vatikan va mahalliy diniy markazlar muqaddas kitoblardagi yozuvlar talqinini hamda ularning izohlanishini har kim o'ziga kerakli tarzda amalga oshirishini qattiq nazorat ostiga olgan edi;

5) publitsistlar Rim papasi va Yevropa mamlakatlari monarxlarining cheksiz hokimiyatini cheklab qo'yishni talab qilardilar;

6) o'rta asrlarda Yevropa madaniyati, fani va ijtimoiy hayoti Musulmon Renessansining ijobiy ta'sirida bo'ldi, bu esa keyinchalik Yevropa Renessansining paydo bo'lishiga katta turtki berdi.

Bir so'z bilan aytganda, o'rta asrlar Yevropa publitsistikasi zaminida har tomonlama g'oyaviy kurashlar davom etarkan, bu buyuk fikr va g'oyalar, nuqtayi nazarlar yuzaga kelishiga sababchi bo'ldi va Yevropa Uyg'onish davrini, ya'ni insoniyat aql-zakovatining tantanasi bo'lmish ulug' bosqichni boshlab berdi.

V bob. XITOIY, KOREYA VA YAPONIYADAGI IXTIROLAR

O'rta asrlarda Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida bosma uskunaning yaratilishi. Qadimgi Xitoyda yozuv tizimining murakkabligiga qaramay, uzoq masofalarga axborot uzatishning eng oddiy usuli amal qilgan: ierogliflar to'rtburchak va to'g'ri burchakli cho'zinchoq toshlarga o'yilib, ma'lumotlar mujassam etilgan hamda vaqti-vaqti bilan bo'yoqqa botirib muayyan materialga (shoyi, oq bo'z, keyinchalik qog'ozga) muhrga o'xshatib bosilgan. Litografiya deb atalgan bu usul vositasida imperatorning farmonlari, markaziy hukumatning turli xabar va ko'rsatmalari ko'paytirilib, viloyatlarga yetkazilgan. Shuningdek, Budda qonun-qoidalari, diniy yo'l-yo'riqlar ham shu tarzda yozib qoldirilgan. Xebey viloyatida topilgan Budda qonun-qoidalari bitilgan 7 mingta 30 santimetrlik yupqa tosh lavhalar bunga isbot bo'la oladi. Ushbu toshlar VIII asrga tegishli bo'lib, ularda to'rt million so'z mujassamdir¹.

Litografiyadan bosma unsur sifatida foydalanish ancha noqulay bo'lgan. Birinchidan, u katta mehnat va uzoq vaqtni talab qilar, ikkinchidan, jarayonning o'zi qimmatga tushar edi. Shuning uchun ham bu usul tezda iste'moldan chiqdi. Biroq litografiya keyinchalik bosma usulning yangi va qulayroq turi paydo bo'lishiga xizmat qildi.

Qadimgi xitoyliklar matnni ko'paytirish maqsadida taxta bo'laklariga ierogliflarni ko'zgudagi aks tasvir singari teskari shaklda yo'nib, bo'yoqqa cho'lg'ab qog'oz yoki lattaga muhrlashgan. Matbaachilikda bu bosma usul ksilografiya deb ataladi. Grekcha «xylon» va «grapho» so'zlaridan olinib,

---

¹ Морисон Филипп. история книгопечатания в Китае «В мире науки». (Scientific American). Русча нашр. июль, 1986, № 7.

«kesilgan daraxt» va «yozaman» degan ma'nolarni bildiruvchi ksilografiya aynan Xitoy ixtirosidir. Shuning uchun ham bu usuldagi eng qadimiy ishlar birinchi bo'lib mazkur mamlakatda bajarilgan. Biroq, shunday bo'lsa-da, bizgacha yetib kelgan ilk ksilografik tajribalarning namunalari Yaponiya va Koreyada topilgan.

1966-yili Janubiy Koreyada eni 5, bo'yi 50 santimetrdan iborat o'rma bosma varaqa topildi. Mazkur varaqa xitoy tilidagi Budda sutralaridan iborat bo'lib, shu paytgacha dunyoda duch kelingan bosma varaqalarning eng qadimiysi hisoblanadi¹. Chikago universiteti professori Syan Sensyuan (Tsien Tsuen-Hsuein) tomonidan yozilgan va mashhur ingliz xitoyshunosi Jozef Nidham tahriri ostida chop etilgan «Science and Civilization in China: Paper and Printing» (Xitoyda fan va sivilizatsiya: qog'oz va matbaachilik) kitobida Koreya topilmasining tayyorlanishi VIII asrning boshiga taalluqli deb ta'kidlanadi². Ushbu ma'lumot Moskvada chop etilgan «Книговедение: Энциклопедический словарь» kitobidagi sana bilan ham mos tushadi. Unda yozilishicha, Koreyada topilgan ilk ksilografik bosma varaqa 704–751-yillar oralig'idagi davrga tegishlidir³.

Qadimiy ksilografik nashrlarning yana bir ajoyib namunasi ayni paytda Yaponiyada saqlanmoqda. 764-yili Yaponiya imperatori Setyoku xonimning buyrug'iga binoan, Budda sutralaridan iborat duolar to'plami «bir million nuxxada chop etilgan»⁴. Keyinchalik tarixda «millionta duo» nomi bilan ham mashhur bo'lgan ushbu duolar buddaviy ibodatxona ko'rinishida shakl berilgan bir million dona mo'jazzina qutichalarga joylashtirilib, mamlakatdagi 10 ta ibodatxonaga tarqatilgan. Bundan maqsad – dinni omma orasida keng targ'ib qilishdan iborat edi. Albatta, mazkur sutralar aynan bosma usulda chop etilgani haqida aniq ma'lumotlar yo'q. Ammo sutralar qisqa muddat ichida tayyorlangani va hozirgacha saqlanib qolgan namunalar matni, bitilgan ierogliflar (harflar) o'Ichovi bir xil ekanligi ularning faqatgina bosma tarzda, xususan, ksilografiya usulida chop etilgan bo'lishi mumkinligidan darak beradi. Garchand, «millionta duo»ni tayyorlashda aynan qanday bosma material (daraxt turi) ishlatilgani noma'lum bo'lsa-da, uning chop etilish texnikasi qadimgi Xitoy matbaachiligini eslatadi. Bundan tashqari, yapon va koreys yozuvlari xitoy ierogliflariga asoslanganini ham hisobga olsak, matbaachilik ishlari dastlab Xitoyda paydo bo'lib, keyinchalik Yaponiya va Koreyaga kirib borganiga shubha qolmaydi.

---

¹ Morrison Filipp. O'sha manba.

² Ma'lumot Filipp Morrisonning yuqoridagi taqrizidan olindi.

³ Книговедение: Энциклопедический словарь. М.: «Советская энциклопедия», 1982, 295-с.

⁴ Morrison Filipp. O'sha asar. История книги: Учебник для вузов. Под ред. А.А. Говорова., Т.Г. Куприяновой. М.: Светотоп, 2001. Iqtibos ushbu asarning elektron nashridan olindi: http://www.hi-edu.ru/x-books-free/xbook_087/01/index.Html/part-007.htm

VIII–IX asrlarda Xitoyda matbaachilik ishlari ancha rivojlanib ulgurgan edi. 1906-yili Dunxuan (gʻarbiy Xitoy) rohibxonasida «Olmos sutra» deb nomlangan besh metrlik oʻrama kitob topilgan. Bu topilma dunyodagi eng birinchi bosma kitob deb eʼtirof etilmoqda. Chunki unda kitobga xos koʻpgina xususiyatlar: nomi, shakli, chiqqan yili, sanasi, kitobning moʻljallangan maqsadli auditoriyasi va hokazolar oʻz aksini topgan. Masalan, unda 868-yilning toʻrtinchi oyi oʻn beshinchi kumida, yaʼni, 15-aprelda yorugʻlik yuzini koʻrgan va u «keng jamoatchilikka tarqatish uchun chuqur hurmat bilan» chop etilgani qayd qilingan. «Olmos sutra»da yana bir qiziqarli maʼlumot keltiriladi. Unda yozilishicha, kitob Van Chi ismli usta tomonidan oʻzining «marhum ota-onasi xotirasiga bagʻishlab» chop etilgan.

Ushbu yodgorlikning sifati ham tadqiqotchilarni hamon lol qoldirib kelyapti. Uning boshlanishida Budda va uning shogirdlaridan birining rangli tasviri gʻoyat nafis va mohirona aks ettirilgan, kitobning harflari ham aniq, ravshan hamda soddalashtirilgan tarzda berilgan. Bu bosma asar Yevropada Gutenberg tomonidan chop etilgan ilk kitob – Bibliyaning chiqarilishidan olti asr ilgari dunyo yuzini koʻrganini hisobga olsak, matbaachilik sohasidagi tarixiy birinchilik yevropaliklar tomonida emasligi maʼlum boʻladi. Bundan tashqari, mazkur tarixiy fakt Bibliya dunyodagi birinchi bosma kitob boʻlgani va Gutenberg ilk noshir ekanligi haqida koʻpchilik tadqiqotchilar qatʼiy va uzil kesil taʼkidlab kelayotgan, keng tarqalgan qarashlarni ham rad etadi.

Matbaachilik turli mintaqalarda va sharoitlarda rivojlandi. Biroq, jahon matbaachiligining umumiy rivojlanish tarixini kuzatar ekanmiz, qiziq bir holatga duch kelish mumkin: barcha ilk bosma yoki qoʻlyozma kitoblar diniy mavzuda boʻlgan. Ayniqsa, Sharq mamlakatlari – Xitoy, Yaponiya va Koreyadagi matbaachilikning ilk namunalari uzoq yillar davomida asosan diniy mavzular bilan chambarchas bogʻliq boʻlganligini yuqoridagi misollarda ham koʻrib oʻtdik. Bundan xulosa qilish mumkinki, standartlashtirilgan diniy matnlarga (konfuziylik, buddaviylik) boʻlgan ehtiyoj va har bir eʼtiqod qiluvchida Budda sutralarining sehrli nusxasiga ega boʻlish ishtiyoqi joʻsh urganligi Uzoq Sharqda kitob bosmasining paydo boʻlishiga koʻmak berdi. Umuman, buni nafaqat buddaviylik yoki konfuziylik, balki zardushtiylik, xristian va islom dini misolida ham aytish mumkin. Bu alohida mavzu.

Qadimgi Xitoy matbaachiligining rivojlanishi Sun sulolasi davriga (960–1279) kelib oʻzining yuqori choʻqqisiga erishdi. Bu davrda tijorat avjiga chiqib, qogʻoz pullar keng muomalaga kiritildi. Matbaachilikda bosma matnlarni kitob shakliga solish texnologiyasi yanada rivojlandi. Qogʻoz varagʻining har ikki tarafiga ham nashr qilish ishlari yoʻlga qoʻyildi.

Mamlakatda nafaqat diniy, balki dunyoviy asarlarni chiqaradigan nashriyotlar ham koʻpaydi. Xususiyl bosmaxonalarda ishlanayotgan mahsulotning sifati davlat yoki rohibxona qoshidagi nashriyotlarnikidan qolishmas edi. Muqovalash ishlari esa shaharlarda oddiy holatga aylandi. Bu paytga kelib bosma uskuna va dastgohlar ancha murakkablashdi. Kitob

chiqarishda arzon bo'lgan magnoliya daraxtidan tayyorlangan bosma qolip—andozalar (formalar)dan foydalanish keng o'zlashtirildi. Qizig'i shundaki, ushbu material har ikki tomonidan ham ksilografik usulda yo'nish imkoniyatini bergan. Demak, bir paytning o'zida ikki betdagi rasm yoki matnni chop etish mumkin bo'lgan.

Ayni paytda Janubiy Koreyadagi muzeylarning birida saqlanayotgan «Tripitaka Koreana» kitobi ana shunday bosma qolip—andozalar asosida chop etilgan. 1251-yilda tugallangan mazkur kitob muzeyda uni chop etishda ishlatilgan andozalar bilan birga saqlanmoqda. «Tripitaka Koreana» kitobi Xitoy matbaachiligining oltin asri — Sun davri matbaachiligi xususiyatlarini o'zida mujassam etgan.

Bu davrda nafaqat ksilografiya, balki bosma texnologiyaning yana bir shakli — bosma ishlarda birinchi marta literalardan foydalanish usuli ixtiro etildi. Literalar bugungi kungacha matbaachilikning eng asosiy, ajralmas qismi hisoblanib, ular yordamida harflar bosilib kelinadi. Xitoy tarixiy manbalarining guvohlik berishlaricha, xitoylik temirchi usta Bi Shen (yoki Pi Shen) 1041—1048-yillardayoq loydan literalar, ya'ni, bosma harflarning shakllarini yasagan. Buning uchun u loydan cho'zinchoq, lekin kichkinagina qolipchalar tayyorlab, ularning ichiga oldindan hozirlab quyilgan ierogliflarni joylashtirgan va ular mustahkam bo'lib qotishi uchun olovda qizdirgan. Tayyor bo'lgan literalardan harflar terilib, maxsus bosma moslama yordamida qog'ozga bosilgan. O'sha tarixiy manbalarining xabar berishicha, Bi Shen, shuningdek, literalardan iborat terish kassalarini ham ixtiro etgan. Ushbu kassalarda minglab literalar saqlanib, ishlatish uchun qulayligi bilan ajralib turgan. Bi Shenning zamondoshi, tarixchi Ko Shenning yozishicha, boshqa usullarda «ikki yoki uch nusxani chop etish ancha qiyin. Biroq ushbu usul yordamida yuzlab va hatto minglab nusxalarni tez sur'atlarda chop etish mumkin»¹ bo'lgan.

Darhaqiqat, jarayonning o'zi ancha murakkab va mehnattalab bo'lganligi sababli, oz nusxadagi matnlarni chop etish qimmatga tushadi. Ko'p nusxada chop etish esa arzon va qulaydir. Matbaachilikdagi ushbu xususiyat bugungi kun uchun ham dolzarb va ayni haqiqatdir. Bosma faoliyatning aynan shu xususiyati, yozuv tizimining murakkabligiga qaramay, qadimgi Xitoy, Koreya va Yaponiyada asarlarning ko'plab nusxada chop etilishi tufayli savodxonlikning keng tarqalishiga xizmat qilgan bo'lsa ajab emas.

Endi bevosita Bi Shen ixtirosi haqidagi fikrimizni davom ettiradigan bo'lsak, albatta, uning ixtirosi o'z davri uchun inqilob bilan barobar edi. Ammo, afsuski, bizga qadar Bi Shen tomonidan chop etilgan biron bir namuna yetib kelmagan. Ammo uning ixtirosi matbaachilikda yangi bosqichni boshlab berganligi aniq. Literalardan foydalanish texnologiyasi ancha yengil va qulay bo'lganligi uchun u ksilografiyani chetga sura boshladi. Agar ksilografiya asosida faqatgina muayyan bir matnni chop

---

¹ Моррисон Филипп. История книгопечатания в Китае «В мире науки». (Scientific American). Руща нашр. Июль, 1986, № 7.

etish mumkin bo'lgan bo'lsa, literalalar yordamida istalgan turdagi matnlarni chop etish imkoniyati yuzaga keldi. Agar ksilografiyada har bir bet uchun alohida andoza nusxa tayyorlangan bo'lsa, literalarni istalgan sahifada ishlatish mumkin edi. Shu bois literalardan foydalanish matbaachilikdagi sur'atni tezlashtirdi. Ushbu usul, shuningdek, ksilografiyadan arzonligi bilan ham e'tiborlidir.

Lekin literalalar ksilografiyani matbaachilikdan butunlay siqib chiqargani yo'q. Bunday bo'lishi mumkin ham emasdi. Chunki ksilografiyaning ayrim xususiyatlarini literalalar bera olmaydi. Ksilografiya usuli kitoblardagi rasmlar va turli chizmalarni chop etishda XX asr boshiga qadar butun dunyo miqyosida ishlatib kelindi.

Yevropada kitob chop etish paydo bo'lguniga qadar Xitoyda literalalar yog'och, emal va bronzadan tayyorlangan. Umuman, tarixiy manbalar bronza literalardan birinchi marta Koreyada foydalanilganidan guvohlik beradi. Ma'lumotlarga qaraganda, koreys matbaachilari 1234-yildayoq quyma bronza literalardan foydalanishgan. Olimlarning fikricha, bunday literalalar oldinroq qo'llanila boshlagan bo'lishi ham mumkin. Loy va yog'ochdan yasalgan literalalar tezda yemirilib o'z sifatini yo'qotishi sababli bronza bu borada ideal material hisoblanadi. Ammo u qimmatbaho metall bo'lganligidan na Koreya va na Xitoyda keng miqyosda ishlatilmagan.

Bronza literalardan ko'pincha davlat bosmaxonalarida foydalanilgan. Shuning uchun bizgacha yetib kelgan namunalar ham ko'p emas. 1403-yilda Koreyada quyma bronza literalalar asosida chop etilgan ayrim kitob sahifalari bizgacha yetib kelgan. Agar e'tibor berilsa, bu Germaniyada bosma dastgoh ixtiro etilganidan 50 yil avval sodir bo'lgan. Koreyada literalarni quyma asosda tayyorlash usuli quyma tangalarni chiqarish tarixi bilan bog'liq. Shuni ham ta'kidlash lozimki, qadimgi Xitoyda literalarni quyishda hech qachon qo'rg'oshindan foydalanilmagan.

Ko'rinib turganidek, bosma usul Osiyo mamlakatlari, xususan, Xitoy, Koreya va Yaponiyada Yevropaga nisbatan ancha oldinroq paydo bo'lgan. Gutenberg ixtirosidan yuz yil ilgari esa Xitoyda keng xalq iste'moli mollari – to'qimachilik mahsulotlaridagi yozuv va rasmlar, o'ynaladigan qartalar, diniy tasvirlar, kitoblar va hokazolarni tayyorlashda bosma usuldan foydalanishgan. Albatta, bu tarixiy faktlarni hech kim inkor eta olmaydi. Biroq bosma dastgoh yoki terish harflari yoxud ular haqidagi g'oyalar o'n ming ierogliflar mamlakatidan lotin alifbosi mamlakati bo'lgan Germaniyaga ko'chib o'tganligi haqida hozircha hech kim aniq ma'lumot berganicha yo'q.

II BO'LIM

MATBUOT DAVRI

III qism. YEVIROPA RENESSANSI JURNALISTIKASI

VI bob. IOGANN GUTENBERG IXTIROSI

1-fasl. Buyuk kashfiyot mohiyati

Iogann Gutenberggacha bo'lgan jurnalistikaning dastlabki ko'rinishlari. Ko'pgina mamlakatlarda umuman matbuot, vaqtli matbuot va jurnalistika asoschisi sifatida nemis ixtirochisi Iogann Gensflyaysh Gutenberg tan olingan. Biz ushbu nuqtayi nazarga qo'shilamiz. Haqiqatdan ham u jurnalistika kashfiyotchisimi va nima uchun biz bunday qarash tarafdorimiz? Bu savollarga mazkur bobning oxirrog'ida javob beramiz. Ushbu qismning vazifasi esa qo'yidagidan iborat: Gutenberg jurnalistikaga asos soluvchi sanalar ekan, ungacha jurnalistikaning qaysi belgi va xususiyatlari bo'lgan va u mazkur ko'rinishlarni qanday rivojlantirganki, asoschi nomiga sazovor bo'lgan? Bular shunchaki qo'yiladigan savollar emas. Ularga javob topish jurnalistikaning jamiyatdagi o'rni va vazifalariga to'g'ri baho berish uchun prinsipial ahamiyatga ega.

Bizningcha, jurnalistika paydo bo'lishining turli konsepsiyalarini ifodalash mumkin. *Birinchi* — *ijodiy konsepsiya*. Ya'ni, jurnalistika qaysidir davrlarda ma'lum bir ijodkorlar faoliyati natijasida asta-sekin shakllanib kelgan.

Ikkinchi — *kasbiy konsepsiya*. Turli kasb egalarining har qaysi, masalan, jarchilar, yozuvchilar, shoirlar, choparlar, turli hunar egalari, kotiblar, xattotlar, naqqoshlar va hokazo o'z faoliyatini rivojlantirib, uning doirasini kengaytirgan. Ushbu hunarlar uyg'unlashib borib, bosma matbuot san'atiga zamin tayyorlagan va uni vujudga keltirgan.

Uchinchi — *texnikaviy konsepsiya*. Insoniyat ishtirokida texnika taraqqiy etgan sari turli asbob-uskunalar kashf qilinib, yagona nusxalar bosiladigan vositalardan ko'proq adadlashtirishga o'tila borilgan. Bunday jarayon asrlar osha mukammallashuvda davom etib, bosma stanokning kashfiyoti bilan tugallangan.

To'rtinchi — *tarixiy konsepsiya*. Kishilik jamiyatining rivojlanishi o'z-o'zidan bosma uskuna yaratilishiga olib keldi. Ertami-kechmi, bu albatta amalga oshiriladi. Odamlar tomonidan uzoq tarix davomida kashf

etilgan juda ko'p ixtirolar, o'sha vaqtlarda ularga zarurat sezilmaganligi sababli, barbod bo'lib ketgan. Lekin, shunga qaramasdan, har bir kashfiyot tarixining hosilasi o'laroq, jamiyat taraqqiyotning taqozosi bilan dunyoga kelgan.

Beshinchisi — tashkilotchilik konsepsiyasi. Kimdir jurnalistikaning belgilari va xususiyatlari vujudga kelishini boshqalar oldida vazifa sifatida qo'yib, ularning ishlashi uchun shart-sharoitlar yaratgan, mehnatini taqdirlagan, yangi izlanishlarga safarbar etgan va natijada, jurnalistikaning dastlabki va asl ko'rinishlari paydo bo'lgan.

Bunday konsepsiyalar ro'yxatini davom ettirish (qobiliyatlilik va hokazo konsepsiyalar) mumkin. Fikrimizcha, ulardan har biri jurnalistikaning asosiy ma'nosini, mag'zini emas, balki bor haqiqatning qaysidir bir qirrasini aks ettiradi. Bu haqda ushbu-faslda keyinroq to'xtalamiz.

Jurnalistika yaxlit bir tizim sifatida qaysi tarkibiy qismlardan tashkil topgan va Gutenberg ular rivojiga qanday hissa qo'shgan? Fikrimizcha, mazkur tizim to'rtta asosiy bo'g'indan iborat: mualliflar guruhi, jurnalistik *matn*, bog'lanish kanali va auditoriya. Ushbu qismlarsiz jurnalistika paydo bo'lishi mumkin emas edi. Ular tarixan har xil davrlarda vujudga kelgan va har biri o'z yo'nalishida rivojlangan.

Mualliflar guruhi. Bu guruhga muallifning o'zi, noshir, ta'sischi, muharrirlar kiradi. Muallif, ta'sischi va noshirlar jurnalistikadan oldingi davrlarda ham bo'lgan. Bosma matbuot ixtiro qilinganidan keyin ularning kasbiy faoliyati keskin rivojlana va o'zgara boradi. Har qanday yangi tadbirkorlik kabi matbaachilik ham moliyalashtirishga muhtoj bo'lgan. Bosiladigan matnlarni yangi kasb sifatida savodli odamlar o'qib chiqishlari kerak edi. Muharrirlar shunday odamlar bo'ldi. Noshirlik va muharrirlik rumi bosma uskunadan oldin yoki u bilan bir paytda vujudga kelgan bo'lishi ham mumkin. O'z-o'zidan ayonki, mualliflar guruhining a'zolari jurnalistik matnlarni o'qib tushunishlari zarur edi.

Jurnalistik matn. Uning paydo bo'lishi uchun eng muhim shart alifbo edi. Alifbo kashfiyotining buyukligi shundaki, u insoniyatning shundan oldingi butun bir aqliy rivojlanish jarayoni natijasini o'zida mujassamlashtira oldi. Alifbo bo'lmaganida, odamlar axborotni bir-birlariga yozma ravishda muvaffaqiyatli uzatishga erisholmasdilar.

Yozma matnlarning bir qismi mualliflarning xohishi, shaxsiy dunyo-qarashi va siyosiy nuqtayi nazarini aks ettirgan bo'lsa, boshqalari ularga rahbarlari tomonidan berilgan topshiriqlarga binoan yozilgan buyurtma asarlar shaklida dunyoga kelgan. Ya'ni, oxirgi turdagi materiallar mualliflar uchun ma'naviy ehtiyoj sifatida emas, balki tirikchilik zarurati hamda ijodiy hunarmandchilikni amalga oshirish natijasida paydo bo'lgan. Bularning barchasi dastlabki shakllarda bo'lsa ham, Gutenbergdan oldin dunyo yuzini ko'rgan edi. Shu bilan biga, jurnalistik matn vujudga kelishi uchun zarur bo'lgan qog'oz, bo'yoq, ayrim texnik asbob-uskunalar ham ancha ilgari kashf etilgandi.

Bog'lanish kanali. Ushbu bog'inning jurnalistikadagi o'rni ayrim mutaxassislar (masalan, Maklyuen) tomonidan juda yuksak baholanadi. Aslida, bog'lanish kanali tom ma'noda texnik usuldir. Ammo auditoriya psixologiyasiga ta'sir etish nuqtayi nazaridan bog'lanish katta ahamiyatga ega va o'z-o'zidan ma'lumki, usiz materialni umuman tarqatib bo'lmaydi. Gutenberg davrida axborot yoyishning bugungi zamonaviy usullari haqida tasavvur ham bo'lmagan, lekin loy, yog'och va toshlardagi yozuvlar ancha keng tarqalgan edi. Pochta xizmati tufayli Gutenberg yaratgan yangi usul yordamida bosma materiallar bevosita talabgorlarga tez yetkazila boshlandi va shu bilan ommaviy kommunikatsiyalar yuksak tarixiy bosqichga ko'tarilib, keskin rivojlandi.

Auditoriya. Ommaviy axborotga muhtoj ijtimoiy guruhlar, qatlamlar va alohida shaxslar ongli inson paydo bo'lishi bilan vujudga kelgan.

Endi Gutenberg ixtirosigacha bo'lgan bosma shakldagi nusxa olish turlarining tarixiga yakun yasaylik. Biz faqat haqiqatdan ham bo'lgan va o'z tasdig'ini aniq topgan usullar haqida so'z yuritamiz.

1. To'g'ri va oyna shaklidagi sopol va toshdan o'yilgan shaxsiy qoliqlar (shtamlar) yordamida amalga oshiriladigan tekis bosma (miloddan avvalgi 3—2-mingyilliklar) barcha qadimiy Sharq mamlakatlarida qo'llanilgan. Bunday usulda rasmlar, ierogliflar va mixxatlar bitilgan.

2. Quyma metalli oyna (aks) tasvirli mixxat bosmasi (Xaldeya, miloddan avvalgi 3—2-mingyilliklar). Bunday usulda bino poliga yotqiziladigan metalli taxtachalar yasalgan.

3. G'isht va toshli, g'ildirakli (rolikli) bir tasvirdan iborat yoki tasma (bir xil tasvirlar qatori) shaklidagi bosma (Mesopotamiya, Bobil, Assuriya, miloddan avvalgi 2-mingyillik). Bu usulda rasmlar, ierogliflar, mixxat chiqarilgan.

4. Loydan yasalgan burama (spiral) shaklida joylashtirilgan, almash-tiriladigan, alohida ideografik bosmali lappak (Krit oroli, miloddan avvalgi XVI asr).

5. Yog'ochdan yasalgan (ksilografik) matnli bosma taxtacha, plitalar (Xitoy, VIII asr).

6. Katta adadda ksilografiya yordamida chiqarilgan buddaviylikka oid duolar to'plami mazmunidagi birinchi bosma kitoblar (Yaponiya, Xitoy, 868-y.).

7. Sopoldan yasalgan va bosishga moslashtirilgan (aks) tasvirli birinchi alohida-alohida ierogliflar (Bi Shen, Xitoy, 1040—1048-y.).

8. Yog'ochda oyna tasvirida bitilgan matnlarni bosish (Yevropa, XIV asr).

9. Oyna tasvirida misdan yasatilgan alohida ierogliflar yordamida matnlarni ko'paytirish (Koreya, 1392-yildan boshlab).

10. Muqovalar tayyorlash uchun metalli qolip harflardan foydalanish (1433-yil, Konrad Forster, Nyurnberg shahri).

Yuqoridagi dalillardan qo'yidagicha xulosalar chiqarish mumkin. Birinchidan, Gutenbergdan oldin jurnalistika paydo bo'lishi va tez rivojlanib

ketishi uchun puxta tashkiliy va texnikaviy zamin yaratilgan. Ikkinchidan, ommaviy axborotga ehtiyoj ham juda yuqori darajada bo'lgan. Aks holda yangi ixtiro tez tarqalib ketmasdi. Aynan shu sabablar tufayli Gutenberg ixtirosini insoniyat tarixida buyuk bosqich deb hisoblasak, mubolag'a bo'lmaydi.

Gutenberg matbaachiligining tarixi. Bobimiz qahramoni Maynsning qadimgi zodagon avlodlari (patriitsiyalar)dan edi. Tug'ilgan yili aniq emas-taxminan 1394–1399-yillar orasida. Tavallud topgan joyi «Gutenberg uyi» deb nomlanganligi sababli o'sha davrlardagi an'analarga ko'ra, uning familiyasi ham Gutenberg bo'lib ketgan.

Patriitsiyalar Maynsda hukmronlik qilish uchun sex ustalari (turli kasbdagi hunarmandlar uyushmalari) bilan kurashni davom ettirardilar. Bu kurashda sexlar qo'li baland kelganligi sababli boshqa patriitsiyalar bilan birga Iogann ham Maynsdan haydaladi.

Ma'lumki, 1434–1444-yillarda Iogann Strasburgda yashagan. 1439-yilda uning ishi yuzasidan ushbu shaharda bo'lib o'tgan sud materiallaridan xulosa chiqarish mumkinki, u o'sha yillardayoq qo'l bilan terilgan harflar yordamida bosma ixtiro ustida bosh qotirgan.

1438-yilda Gutenberg oyna tayyorlash maqsadida o'zining uch shirkatdoshi bilan birgalikda ustaxona ochadi. Bu hunarmandlar nima chiqargani hozirgacha aniq ma'lum emas. Ayrim tarixchilar ular haqiqiy oyna chiqargan, deyishadi. Boshqalar esa, shirkatdoshlar matbaachilik bilan shug'ullangan va «Insoniyatni qutqarish ko'zgusi» nomli diniy kitobni chop etgan, deb hisoblashadi. Bu mahsulotni chiqarish hunarmandlarga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra to'xtatilgan. Shundan keyin Gutenberg o'z hamkasblariga yangi san'atni — matbaachilikni o'rgatishga qaror qiladi. Maslakdoshlar yangi hunar sirlarini oshkor qilmaslikka kelishadilar.

Sud materiallaridan gap matbaachilik haqida ketayotganligini bilvosita bilib olish mumkin. 1436-yilda Gutenberg zargar Gans Dyunnega maxfiy buyurtma berib, 100 gulden haq to'lagan. Mutaxassislar taxminicha, gap bosma uchun maxfiy texnik jihozlar tayyorlash haqida ketgan. Ushbu detallar keyinchalik matritsa, puanson kabi nomlar olgan.

Ayni paytda Gutenberg duradgor Konrad Zaspaxga bosma press yaratish uchun yana bir maxfiy topshiriq beradi. Sud materiallarida qo'rg'oshin, bosma va quyma materiallar hamda mayda va yirikroq uskunalar haqida ham so'z yuritilgan. Bu misollardan ma'lum bo'ladiki, o'sha yillarda Gutenberg haqiqatdan ham bosma matbuot uskunasi ustida astoydil va jadal ish olib borgan.

Albatta, tadbirkorlik faoliyati ancha mablag' talab qiladi. Ixtirochining o'zida bunday imkoniyatlar yo'q edi. Shu sababli u 1442-yilda Avliyo Foma ibodatxonasidan qarz olgan. Keyinchalik pulni shartlashilgan vaqtda qaytarib berolmaganligi sababli ibodatxona 1456-yilda Gutenbergni qamoqqa olishni so'rab sudga murojaat etadi.

1444-yilda Gutenberg Maynsga qaytib kelib, bosma stanokni ixtiro qilish ustidagi ishini davom ettirarkan, yana 150 gulden qarz olgan.

Endi kitobimizning bosh masalalaridan bo'lgan Gutenberg kashfiyotining bevosita mohiyati nimada ekanligini aniqlab olaylik. Ixtirochining asosiy xizmati shundaki, u almashtirishga imkoniyat beruvchi, harakatlanuvchi, alohida kichik literalar-harflarni yaratdi, natijada, ularni tekislikda yonma-yon joylashtirib, yuzasiga bo'yoq surilgach, ustiga qog'oz bostirish yo'li bilan, nusxa olish imkoniyati tug'ildi. Keyin ushbu harflarni istalgancha yangi tartibda joylashtirib (ya'ni, yangi matn tuzib) yana nusxa olaverish mumkin bo'ldi. Kashfiyot shu qadar puxta o'ylangan ediki, u 500 yil davomida, foto usulida harf terishga o'tilgunga qadar o'zgarishsiz ish berib keldi va turli mamlakatlarda hozir ham asqotmoqda.

Gutenbergning bosma harflari gart nomli qotishmadan tayyorlangan. Qotishma 98 foiz qo'rg'oshindan, qolgani qalay va surmadan iborat edi. Gartli harfni tayyorlash uchun dastlab matrisa ishlab chiqilardi. Matrisa — bu birinjdin quyilgan chorqirra bo'lib, uning yon qismidagi chuqurlik harfning to'g'ri shaklidan iborat. Matritsaga eritib quyilgan qo'rg'oshin sovugach, to'rt tomonidan qirqib tekislanib foydalanishga tayyor holga keltirilardi. Natijada, taxminan ikki sm kattalikdagi uzunchoq chorqirra — brusok hosil bo'lardi. Ustida oyna shaklidagi, ya'ni aks, teskari tasviri bo'lgan harflar yonma-yon terilganda so'z, satr, xat boshi va sahifa vujudga kelar edi.

Teridan yasalgan kichik qopchalar yordamida harflar yuzasiga buyoq yoyilardi va ustiga qog'oz yotqizilib, tekis press bilan bosilardi. Shu yo'li bilan bosma matn olinardi. Matrisa va harflarni metalldan quyib, cheksiz sonda nusxa chiqarish mumkinligi kashfiyotning katta yutug'i edi. Nusxa olingandan keyin harflar joylashtirilishini o'zgartirib, yangi matn hosil qilish mumkin bo'lardi. Qo'rg'oshin tez yemirilmasligi sababli ko'p nusxa bosib olishga chidardi. Matndagi xatolarni tuzatish ham oson edi, noto'g'ri tushgan harf bigiz yordamida chiqarib olinib, o'rniga kerakli harf qo'yilardi.

Harf teruvchining mehnati juda mayda va serdiqqat edi. O'sha vaqtlarda 12 soatlik ish kuni davomida bor-yo'g'i bir bet matn terilardi. Bu taxminan 2600—2700 harfdan iborat bo'lib, bugungi kompyuterda terilgan matnning bir betiga teng keladi. Hozirgi o'lichovlarga solishtirganda, bu juda kamdek tuyuladi, ammo XV asr sur'atlari manzarasida bu ancha yuqori natija edi. Buni his qilish uchun qoyalarda o'yilgan harflarni eslashning o'zi kifoya.

Yana bir dalilni keltirmaslikning iloji yo'q. Ayrim tarixchilar kitob matbaasi ixtirochilari sifatida Praga fuqarosi Prokop Valdfogelni, boshqalari esa gollandiyalik Laurens Kosterni yoki yana kimnidir tilga oladilar. Lekin mutaxassislarning aksariyati bunga qo'shilmaydilar.

Dastlabki bosma nashrlar. XV asrning o'rtalarida matbaachilik mutlaqo yangi, sir saqlangan, ko'pchilikka noma'lum kashfiyot edi. Natijada, ixtiro zamondoshlari qaysi bir kitob birinchi bo'lib qay usulda bosilganiga uncha

ham e'tibor bermaganlar. Shu sababli ayrim tadqiqodchilar fikricha, Gutenberg tomonidan 1445-yilda bosilgan «Qiyomat parchasi»ni dastlabki bosma kitob deb hisoblash kerak. Boshqalar taxminan 1445-yillarda birinchi bosilgan kitob deb Eliy Donatning grammatikasini tilga olishadi. Hatto, «Konstansa eparxiyasining ibodatnomasi» kitobi ham aniq xronologiyaga ega emas. Taxminlarga ko'ra, aynan shu asar Gutenbergning birinchi kitobi bo'lgan. Ammo aniq tarixiy dalillar bilan tasdiqlanmaganligi sababli bunday fikrlar farazligicha qolmoqda.

Lekin 1452–1456-yillarda Gutenberg tomonidan ikki jildlik Bibliya chop etilgani asosan isbotlangan. Kitobning vujudga kelish tarixi haqiqatdan ham dramatik xarakterga ega. 1450-yilda Gutenberg maynslik Iogann Fustdan 800 gulden qarz olib, bosmaxona tashkil etadi va Bibliyani chop eta boshlaydi. Kitobning hajmi ancha katta edi: birinchi jild 324 bet, ikkinchisi 317 bet. Ish cho'zilib ketib, pul yetmay qoladi. Gutenberg Fustdan yana 800 gulden qarz olib, uni o'ziga sherik qiladi. Ammo tez orada ular o'rtasida nizo chiqib, Fust sherigi ustidan sudga murojaat qiladi. 1455-yil 16-noyabr kuni sud majlisi bo'ladi. Birinchi bosma kitob haqida bizgacha yetib kelgan ma'lumotlar asosan ushbu sud materiallariga asoslangan. Qarangki, Iogann sherigi Iogannga qarshi sud ishini qo'zg'atmaganida, jurnalistika tarixini yozayotganlar kalavanning uchini topishga qiyinalib, yana qancha ovora bo'lishlari mumkin edi.

Sud qaroriga muvofiq, Gutenberg barcha asbob-uskunalarni hamda chop etilgan Bibliyaning 200 nusxasini Fustga beradi. Ularning 30 nusxasi qimmatbaho pergamentda, qolgani esa qog'ozda bosilgan edi. Aslida esa, Bibliya matni juda chiroyli, yaxshi did bilan chop qilingan bo'lib, ko'p odamlarni yangi ixtiroga nisbatan e'tibor va hurmat bilan qarashga da'vat etgandi.

1454–1455-yillarda ikkita indulgensiya (ya'ni, gunoh kechirilgani haqida Rim papasi tomonidan beriladigan yorliq) matni chiqarildi, ularning har qaysi bitta betdan edi. 1455-yilda «Turkiya taqvimi» hamda Rim papasi Kalixst III ning «Turkiya bulla»si (farmoni) chop etildi. Ikkala hujjatda ham aslida xristianlarga tegishli bo'lgan Konstantinopol shahri 1453-yilda turklar tomonidan egallab olinganligi haqida so'z yuritilgan va endi turklar butun Yevropani zabt etishlari mumkinligi uqtirilgan.

1456-yil Rim viloyatidagi arxiepiskopliklar va episkopliklar tavsifi, 1457-yil taqvimi bilan bir betda joylashtirilgan duo varaqasi, 1457–1458-yillar «Astronomik taqvim»i turli adadlarda nashrdan chiqdi. 1457-yilda chop etilgan «Mayns psaltiri»ning matbaachisi kimligi aniq isbotlanmagan, ayrim taxminlarga qaraganda, bu Gutenberg edi. Holbuki, ushbu manbada birinchi marta noshir sifatida «Fust va Shyoffer» firmasi keltirilgan. Peter Shyoffer o'z vaqtida Gutenbergning shogirdi bo'lgan. Sud ishida esa Fustning yonini olib, keyinchalik unga shirkatdoshlik qildi. Mazkur nashrda birinchi marta ikkinchi-qizil buyoq ishlatildi.

1457–1458-yillarda Bibliya yana chop etildi. Ushbu kitobning bitta nusxasi hozir Parij kutubxonalaridan birida saqlanmoqda. Taxminlarga

qaraganda, mazkur kitob Bamberg shahrida bosilgan bo'lishi mumkin, ammo buni dalillovchi aniq faktlar yo'q. 1460-yilda Mayns shahrida katoliklarning «Katolikon» deb nomlangan ibodatnomasi chop etildi. Mazkur manbada ushbu nashr qamish, toshqalam va perosiz, balki go'zal matrisalar hamda buyoq yordamida amalga oshirilgani haqida faxr bilan gapirilgan.

Shunday qilib, kishilik jamiyatida asarlar prinsip jihatidan yangi yo'sinda, ya'ni, matbaa usulida bir xil matnlarni olish yo'li bilan chop etilishi aniq o'z ifodasini topdi. Ushbu kitob matbaachisi haqida ham ikkita faraz mavjud: yo Gutenberg yoki Fust bilan Shyoffer.

Har doimgidek, o'sha zamonlarda ham hokimiyat uchun tortishuvlar qattiq bo'lardi. 1462-yili Mayns arxiepiskopi lavozimi uchun Diter fon Izenburg va Adolf fon Nassau o'rtalarida ayovsiz kurash ketdi. Shahar aholisining aksariyati fon Izenburg tomonini oldi. Ammo fon Nassauning qo'li baland kelib, u Maynsni tor-mor qildi, mahalliy aholining ko'pi jon saqlash uchun boshqa shaharlarga ko'chib ketdi. Yangi hukmdor zodagon Gutenbergni o'z qaramog'iga olib, unga moddiy yordam ko'rsata boshladi. Ammo Gutenberg matbaachilik bilan boshqa shug'ullanmadi va 1468-yilda vafot etdi.

1440–1450-yillarda Mayns shahri bosmaxonalarida faoliyat ko'rsatgan ustalar 1462-yilda Yevropa mamlakatlari bo'ylab tarqalib ketdilar va boshqa shaharlarda bosmaxonalar tashkil etishga kirishdilar. Shunday qilib, «nemis san'ati» deb nom olgan yangi kashfiyot Yevropani zabt eta boshladi. Bu esa nihoyatda katta ahamiyatga ega tarixiy jarayon edi.

Yevropada matbaachilikning tarqalishi. Germaniya. 1469-yili kitob bosmasi Kyoln shahrigacha yetib keldi. 1475-yildan boshlab kitoblar mazmuni mahalliy universitet tomonidan tekshiriladigan bo'ldi, senzura o'tgan nashrlarga lotin tilida «Kyoln universiteti tomonidan bosishga ruxsat berildi» degan yozuvning qayd etilishi qoidaga aylandi. Shunday xatli birinchi nashr Petro Nigri qalamiga mansub «Iso payg'ambarga uyushtirilgan yovuz hujumlarga qarshi» deb nomlangan kitob bo'ldi. 1486-yili Mayns arxiepiskopi Bertold fon Genneberg ushbu shaharda senzura tashkilotlarini joriy qildi. U o'z harakatlarini «kitob bosish ilohiy san'atini asrash kerakligi bilan izohladi.

Fransiya. Maynsda chop etilgan Bibliya adadining egasi Iogann Fust 1466-yili Parijga kelib, kitobni shu shaharda sota boshladi. Mazkur voqea bu yerda ham bosmaxona tashkil etish kerakligi haqidagi fikrga turtki bo'ldi. g'oyani amalga oshirish uchun 1469-yili Germaniyadan uch matbaachi – Ulrix Gering, Mixail Friburg va Martin Kranlar Fransiya chaqirildi, ular 1470-yilda Sorbonna universiteti huzurida birinchi bosmaxonani ishga tushirdilar. Mamlakatdagi yana bir bosmaxona 1473-yili nemis hunarmandlari Iogann Stoll va Piter Sezarius yordamida ochildi. Shunday qilib, Fransiya ham kitob bosmasi rivojlanishi uchun yaxshi sharoit vujudga keldi. Ammo tez orada bu davlatda ham matbuot ustidan qattiq nazorat o'rnatildi.

Buyuk Britaniya. Britaniyalik Uilel Kekston 1471-yili Kyoinda bo'lib, matbaachilikni o'rganadi. 1477-yilda u o'z vataniga qaytib, Vestminster abbatligida yashay boshlaydi. O'sha yilning noyabr oyida u Bryugge shahri (Gollandiya)dan o'zi bilan birga olib kelgan harf va uskunalar yordamida birinchi kitobni chop etadi. Bu risola keyincha mashhur bo'lib ketgan «Faylasuflar hikmatlari» edi. Kekston uch yil davomida 30 tadan ortiq kitob chop etgan. 1491-yilda vafot etgan bu birinchi ingliz matbaachisi jami yuzga yaqin nashrni dunyoga keltirdi.

1478-yili Oksfordda, 1480-yili esa Londonda hamda Shimoliy Alabana (Djon Lettau tomonidan) yana uchta bosmaxona ochildi. Buyuk Britaniyada 1477-yildan XV asrning oxirigacha jami 400 ga yaqin asar chop etildi. Bu yerda ham matbuot nazoratda bo'lib, bosmaxonalarga faqat katta shaharlarda faoliyat ko'rsatishga ruxsat berilgan edi.

Shu yerda tarixning takrorlanishiga e'tiborni qaratmay ilojimiz yo'q. Buyuk Britaniya qirolichasi Yelizaveta 1559-yilda chiqargan farmoriga muvofiq, biror kitob yoki uchar varaqa «Yulduzlar palatasi» yoki episkop ruxsatisiz chop etilishi mumkin emasdi. Ingliz qiroli Genrix VII 1488-yilda tashkil etgan senzura tashkilotiga «Yulduzlar palatasi» nomi berildi. Aslida esa, uning nomi «Qiro'l Kengashi qo'mitasi» edi. Tarixning ironiyasi (Hegel ta'бири bilan aytganda) shundan iboratki, XV–XVI asrlarda Angliyada faoliyat ko'rsatgan «Yulduzlar palatasi»ning vazifalari miloddan avvalgi II asrda Xitoy imperatori tomonidan tashkil etilgan «Musiqaviy palata» vazifalari bilan bir xil, ya'ni, aholiga yetib boradigan ommaviy axborotni nazorat qilishdan iborat edi.

Rossiyada birinchi bosmaxona podshoh Ivan IV tomonidan Moskva shahrida 1564-yilda tashkil etilib, 1565-yilda bu yerda «Ibodatonoma» («Часовник») deb nomlangan birinchi kitob chop etildi.

Kitob bosmasi tufayli ommaviy axborot tarqatilishi odamlarni qamrab olish jihatidan ham, tezlik nuqtayi nazaridan ham mutlaqo yangi darajaga ko'tarildi. Tabiiyki, mazkur jarayon barcha qirollar va din peshvolarini tashvishga soldi va ular yangi usul orqali ommaviy axborot tarqatishga nisbatan jiddiy choralar ko'rib, uni qattiq nazorat ostiga olishga o'tdilar. Masalan, 1501-yili Rim papasi Aleksandr IV e'lon qilgan fatvosida «kitob bosish san'ati yordamida» Kyoln, Mayns, Trir, Magdeburg erlarida ko'p kitob, jumladan, sharhlar chop etilayotganiga din arboblarning e'tiborini qaratdi.

Yevropa haqida umumlashma tarzida gapirmoqchi bo'lsak, N.Novombergskiy yozishicha, kitob bosmasi asosiy shaharlar bo'ylab quyidagi yillarda tarqalgan: Kyoln va Rim—1467; Augsburg—1468; Venetsiya va Milan—1469; Parij—1470; Bolonya, Ferrar, Neapol va Florensiya—1471; London—1474; Lion—1476; Jeneva va Oksford—1478; Geydelberg—1480; Vena—1482; Stokgolm—1483; Leypsig—1484; Vitterenberg va Konstantinopol—1488; Orlean—1490; Hamburg—1491. 1510-yilga kelib birgina Parijning o'zida 50 tadan ortiq bosmaxona tashkil etildi.

2-fasl. I.Gutenberg ixtirosining tarixiy ahamiyati

Jurnalistika tushunchasining ma'nolari. Jurnalistika nazariyasining asoschilaridan biri E.P.Proxorov o'zining «Jurnalistika nazariyasiga kirish» deb nomlangan kitobining bir qator nashrlarida (1993, 1995, 2000 va boshqa) «Jurnalistika» atamasining beshta ma'nosini ajratib beradi. Ular quyidagilardir:

1. Jurnalistika — maxsus ijtimoiy institut, idoralar tizimi. Bular gazeta, jurnal, kitob tahririyatlari, nashriyotlar, tele-radiotashkilotlar, agentliklar, matbuot markazlari va hokazo. Bunga qo'shimcha qilib aytishimiz mumkinki, jurnalistika ijtimoiy institut sifatida o'z faoliyatini qonunchilik, moliyaviy nuqtayi nazardan, mutaxassislar bilan, texnikaviy jihatlardan o'z-o'zini ta'minlashga qodirdir. Jurnalistika o'z oliy o'quv yurtlari va ilmiy tadqiqot markazlariga ega.

2. Jurnalistika — ushbu institut ishini ta'minlaydigan faoliyat turlarining tizimi. Mazkur faoliyat o'z ichiga gazeta, jurnal, tele- va radiodasturlarni chiqarish, agentliklar, axborot xizmatlari va shu kabi tashkilotlarning ishini tashkil etish, axborot siyosatini ishlab chiqish va uni amalga oshirish; ijodiy jamoalarni tuzish, boshqa ijtimoiy institutlar bilan aloqalar va munosabatlar o'rnatish, ilmiy tadqiqotlar olib borish, mutaxassislar tayyorlashda ishtirok etish, axborot yig'ish va uni ishlash bo'yicha ijodiy mehnat, gazeta, jurnallar, axborot byulletenlari, tele- va radiodasturlar uchun asarlar yaratishni qamrab oladi.

Ushbu bob muallifi yigirma yildan ortiq vaqt davomida O'zbekistondagi ikkita universitetning (O'zMU, O'zDJTU) jurnalistika fakultetlarida dars berib, doimo bir muammoga duch kelgan — qachonki, talabalardan «Jurnalistika nima?» deb so'rsa, deyarli qoniqarli javob ololmagan. Hatto, bitiruvchilar ham mutaxassislikdan davlat imtihonini topshirayotib savol bo'yicha durustroq ilmiy tushuntirish berisha olmagan. Bunday vaziyatning doimo takrorlanib turishi ushbu-faslga ta'rifdan boshlashga da'vat etdi.

3. Jurnalistika — ushbu faoliyatning turli jabhalariga qarashli va sohaning harakatini ta'minlovchi kasblar majmuasi. An'anaviy kasblardan (muallif, muxbir, muharrir, noshir) tashqari zamonaviy jurnalistikada informatika, video va audiomuhandislar, dastur tuzuvchilar, operatorlar muhim rol uynamoqda. Qo'shimcha sifatida Gutenberg davrida bo'lgan va yaqin kunlarga saqlanib kelgan bir qator kasblarni ham eslatib o'tishimiz mumkin: harf teruvchi, sahifalovchi, matbaachi, musahhah (korrektor), nashrni chiqaruvchi, kurer (chopar) va boshqalar.

4. Jurnalistika — ularni tayyorlash uchun maxsus bilimlarga, tajribaga va qobiliyatga ega bo'lgan kasb egalari yordamida yozilgan asarlar tizimi. Jurnalistik asar deb, mualliflar tomonidan tayyorlangan, keyincha tahririyat xodimlari yordamida gazeta va jurnallar sonlariga, televidenie va radiodasturlarga, agentliklar byulletenlariga kiritilgan ijodiy ishlarga aytiladi.

5. Jurnalistika — ommaviy axborotni uzatish uchun kommunikatsiya-ning turli vositalaridan (matbuot, radio, televidenie, internet) foydala-

nadigan, har xil (umummilliy va mahalliy, umumsiyosiy va tarmoqli, mavzu yoki ijtimoiy hayot sohaları, ijodiy qiyofasi va ijtimoiy dunyoqarashlar bo'yicha ixtisoslashtirilgan) nashrlar va dasturlarni tarqatadigan kanallar majmuasi.

Shu bilan bir qatorda, jurnalistika deb, oliy o'quv yurtida olinadigan kasbga hamda fanning maxsus yo'nalishiga aytiladi.

Jurnalistika tushunchasi ma'nolarining tarixiy tadriji. Endi jurnalistikaning ma'nolari Gutenberggacha qay darajada bo'lganligi va ular ixtirochining kashfiyotidan keyin qanday rivojlanganini ko'rishga o'tamiz. Albatta, aytish joizki, Gutenberggacha jurnalistikaning E.P.Proxorov tilga olgan beshta ma'nosidan birortasi ham bugungi tushunishimiz darajasida hali yo'q edi. Gutenbergdan oldin va u yashagan davrlarda hozir biz keltirmoqchi bo'lgan asarlar yoki kasblarning dastlabki protokolinishlari mavjud edi, xolos. Endi shu besh ma'no tarixiga o'taylik.

1. Ijtimoiy institut sifatidagi jurnalistika-Gutenberg davrida yo'q edi.

2. Faoliyat turlari tizimi sifatidagi jurnalistika. Bulardan Gutenberggacha quyidagilar bo'lgan:

— axborot xizmatlarini tashkil etish (ibodatxona va saroylarning egalarida shunday xizmatlar bor edi);

— axborot siyosatini ishlash va amalga oshirish (birinchi bobda mazkur ish bilan din arboblari va imperatorlar ancha samarali shug'ullanganliklari aytib o'tildi);

— saroylar va ibodatxonalarning sarbonlari huzurida faoliyat ko'rsatadigan axborot xizmatlari (yozuvchilar, shoirlar, naqqoshlar, rassomlarning davra va uyushmalari) bor edi;

— ilmiy tadqiqotlar ham qisman olib borilgan («Musiqaviy palata»);

— axborot yig'ish va uni ishlash usullari ancha keng tarqalgan edi.

3. Kasblar majmuasi sifatidagi jurnalistika. Bugungi kunda bular muharrir va uning o'rinbosarlari, bo'lim va tahririyatlarning boshliqlari, reportyor, mas'ul kotib, sharhlovchi, suxandon (diktor), efirmi olib boruvchi, muxbir, muayyan nashrning o'z muxbiri, maxsus muxbir, kurer va boshqalar. Gutenbergdan oldin bulardan ayrimlari bo'lgan — muxbirlar, kurerlar (barcha mamlakatlarda), o'z muxbirlari (qadimiy Eronda), maxsus muxbirlar (qadimiy Xitoy, Amir Temur davlatida).

4. Asarlar tizimi sifatidagi jurnalistika. Gutenbergdan ilgari jurnalistika ko'rinishlari ichida ushbu yunalish eng rivojlangan edi desak, xato qilmagan bo'lamiz. Birinchi bobda ushbu fikrni tasdiqlovchi ancha misollar keltirildi, masalan, protoxabar, protoreportaj, qisqa yilnomalar, dialog, monologlar va hokazo janrlar haqida.

5. Ommaviy axborot uzatuvchi vositalar (kanallar) majmuasi sifatidagi jurnalistika ham yo'q edi.

Yakun yasaylik. Jurnalistika tushunchasining biz sanab o'tgan 5 ta ma'nosidan 2 tasi Gutenberggacha umuman bo'lmagan, qolganlari esa qisman amalda edi. Bosma matbuot kashf etilishi bilan bor ma'nolar ham

keskin o'zgarib, yangicha rivojlana boshlagan va vaqti kelib yangi qirralar bilan boyigan. Demak, ijtimoiy voqealarning faoliyat turi sifatidagi jurnalistika mohiyatini ochib beruvchi ma'nolarning tarixiy tadriji qisman ijodiy, ammo ko'proq texnik kashfiyot, qolaversa, ommaviy zarurat taqozosi bo'lgan.

Endi «Jurnalistika tushunchasining besh ma'nosidan qaysi biri eng ilmiy?» degan savolga javob berish vaqti keldi. Chunki bundan keyingi fikrlarimiz aynan shu masalaga bog'liq. Uylaymizki, jurnalistika tushunchasining eng to'g'ri va to'liq ma'nosi — uni ijtimoiy institut sifatida qabul qilishdir. Ushbu masala «Jurnalistika ijtimoiy institut sifatida» deb nomlangan kitobda batafsil yoritilgan¹.

Jurnalistikani ijtimoiy institut sifatida belgilovchi xususiyatlar. Shu o'rinda jurnalistika qaysi o'ziga xos xususiyatlari bilan ijtimoiy faoliyatning boshqa sohalaridan (masalan, adabiyot, siyosat, solnomachilik, targ'ibot, reklama va hokazo) ajralib turishi haqida so'z yuritaylik. Fikrimizcha, bular quyidagilardan iborat.

1. Yangilik, axborotlilik. Har bir jurnalistik asar o'quvchi, tinglovchi, tomoshabinga-auditoriyaga ma'lum bir yangilikni etkazadi, odamlarni oldin ma'lum bo'lmagan yoki esdan chiqib ketgan axborot bilan ta'minlaydi.

2. Dolzarblik. Yetkaziladigan axborot auditoriya uchun odatda dolzarb bo'ladi.

3. Tezkorlik. Bugungi kunda bu jurnalistikaning eng muhim alomatlaridan biri sanaladi. Uning ayrim turlari (masalan, radio) mutlaq tezkorlik imkoniyatiga ega.

4. Davriylik. Matbuot nashrlari, teleradiodasturlar va internet xabarleri vaqti-vaqti bilan (oyda, haftada bir marta, har kuni, har soat) chiqib turadi.

5. Qisqalik. Jurnalistika rivojlanishining asosiy qonuniyatlaridan biri shundaki, uning auditoriyaga yetib boradigan matnlari qisqa, aniq va lo'nda bo'lishi darkor.

6. Ommaviylik. Jurnalistik asarlarning keng ommaga yetkazilishi bu faoliyat sohasining boshqalarga axborot tashuvchilik tabiatidan kelib chiqadi.

7. Tushunarlilik. Katta auditoriya uchun rejalashtirilgan axborot hamma tushunadigan va qabul qila oladigan tarzda bayon etilishi muhim ahamiyatga ega.

8. Maxsus kanallar mavjudligi. Jurnalistikani tegishli axborot tarqatish kanallarizsiz (matbuot, radio, televidanie, internet) tasavvur qilib bo'lmaydi.

9. Axborotning hujjatli yoki publitsistik xususiyati. Har bir jurnalistik matnda ushbu alomatlardan biri yoki ikkalasi ham ishtirok etadi. Ushbu nisbat yildan-yilga hujjatlilik foydasiga o'zgarib bormoqda, ya'ni, jurnalistik xabarlarda hujjatlilik umumiy qoida bo'lib, publitsistik talqin ma'lum bir janrlar doirasida rivojlanmoqda.

¹ Mo'minov F. Jurnalistika ijtimoiy institut sifatida. T.: «Universitet», 1998.

10. Borliqni maxsus usullar bilan o'rganish. Jurnalist hayotni o'z mutaxassisligiga xos hamda boshqa kasblardan farq qiladigan usullar majmuasi, masalan, hujjatlarni ko'rish, kuzatuv, so'rovlar yordamida o'rganadi.

11. Axborotni maxsus tarzda yetkazish usullari. Jurnalistik matn auditoriyaga o'ziga xos va boshqa ijtimoiy faoliyat sohalaridan farqli usullar yordamida yetkaziladi (uslub va til, katta va kichik sarlavhalar, anonslar va hokazo).

12. Jurnalistik asarlar o'z maxsus janrlariga ega: xabar, hisobot, reportaj, intervyu va hokazo.

Jurnalistikaning boshqa belgilarini ham tilga olish mumkin, lekin asosiylari shular deb hisoblaymiz. Albatta, keltirilgan alomatlarning har biri hamisha barcha ommaviy axborot vositalarining har qaysi asarida o'z aksini topadi, deb bo'lmaydi. Ko'p hollarda bu jurnalistikaning emas, balki axborot tayyorlovchilarning muammosi. Chunki xabarda yangilik bo'lmasa, bu jurnalistikaning ijtimoiy faoliyat sifatidagi kamchiligi emas, balki o'sha xabarni tayyorlagan «ijodkor» va uning muharririning nuqsoni.

Jurnalistikaning alohida soha sifatidagi belgilovchi alomatlarining Gutenberggacha bo'lgan ahvoli va bosma stanok paydo bo'lganidan keyin ularda yuz bergan o'zgarishlarga kelsak, yuqorida sanab o'tilgan belgilarning aksariyati rivojlanmagan shaklda ilgari ham bo'lgan, ammo ko'pi bosma stanok ixtirosidan keyin taraqqiy topib, tanib bo'lmaydigan darajada o'zgarib ketdi. Qaysi biri qay darajada yangilangani haqida o'ylab ko'raylik.

1. Boshqalaridan ko'ra eng kam o'zgargan xususiyatlar ichida axborotning yangiligi, tushunarligi, hujjatli va publiksistik xarakterga egaligini aytishimiz mumkin.

2. Xabarlarining dolzarbligi, qisqaligi, hayotni o'rganish usullari biroq ko'proq yangilandi.

3. Tezkorlik, davriylik, bayon usullari hamda janrlar tarkibi jiddiy rivojlandi.

4. Eng katta o'zgarishlar axborot kanallariga oid bo'ldi, chunki kitoblar, varaqalar, gazeta va jurnallardan iborat tizimlar vujudga keldi.

Mazkur to'rtinchi o'zgarish beshinchisi va eng muhimiga — ommaviylikni jurnalistikaning mutlaq prinsipi sifatida yangi shakl va ko'rinish kasb etishiga olib keldi. Bu haqda-faslning oxirida to'xtalamiz.

Eng qizig'i shundaki, Gutenbergning kashfiyoti bevosita tijorat qilish, daromad topish maqsadida amalga oshirilgan edi. Aynan shuning uchun ham u o'z ixtirosini sir saqladi. Demak, ommaviylik azaldan Gutenbergning aniq ko'zlagan, pragmatik maqsadi edi, ya'ni, u chop etadigan kitoblari qancha ko'p bo'lsa, xaridorlarining soni ham shunga qarab oshib borishini mo'ljallagandi. Ammo aynan shu nuqtayi nazardan ixtirochining omadi chopmadi. Buning sababi, balki, har doimgidek, yaxshi, ma'noli kitob chiqarish o'sha vaqtlarda ham moddiy jihatdan o'zini oqlamaydigan tadbir bo'lganligidadir.

Kitob va davriy matbuotni bosish usullari keyinchalik din va davlat arboblari tomonidan o'zlashtirildi va ular turli nashrlarni katta adadlarda chop eta boshladilar. Chunki oddiy fuqarolarga nisbatan ular beqiyos katta ma'muriy va moddiy imkoniyatlarga ega edilar.

Bosma usul vositasida xabarlarni ko'paytirish, birinchidan, kashfiyotning o'zi jiddiy o'zgarib borishiga sabab bo'ldi, ikkinchidan, axborot tarqatilishining tashkiliy, mazmuniy va texnikaviy tomonlariga ham keskin ta'sir qildi.

1. Tashkiliy o'zgarishlar ommaviy axborotga rahbarlikni nazarda tutadi va bu shaxslar hamda usullarni o'z ichiga oladi. Rahbarlar deganda biz asosan boshqaruvchilarni, qisman esa, mualliflarni ko'zda tutmoqdamiz, chunki mualliflarsiz jurnalistik asarlarning yaratilishi mumkin emas.

Boshliqlar odatda, ommaviy axborotni tashkil etish va tarqatishning bir qator masalalari bilan yangi darajada va jiddiy shug'ullanganlar: axborot kim tomonidan va kim uchun yoziladi, qay yo'sinda va miqdorda, qaysi mazmunda va qanday sifat bilan tayyorlanadi, bu jarayon qay tarzda moliyalashtiriladi, tayyor mahsulot qanday vositalar orqali, qaerlarda va qay yo'sinda tarqatiladi va hokazo masalalar shular jumlasidandir. Albatta, ushbu tadbirlarni amalga oshirishdan arboblar keng ommani o'z ta'sir doirasiga tortib, g'oyaviy bo'ysundirish maqsadlarini ko'zlagan edilar.

Ammo bu jarayonning ijobiy tomoni ham muhim edi. Uning foydasi shunda bo'ldiki, keng jamoatchilik axborot maydoniga tortilar ekan, ommaviy axborot nima ekanligini va u jamiyatda qaysi yo'llar bilan joriy qilinishini hamda qanday vazifalarni bajarishini anglab olish imkoniyatiga ega bo'ldi. Eng muhimi-xalq ommaviy axborot yordamida birlasha boshladi, asta-sekin matbuot orqali muloqot qilishni o'rgandi. Gutenbergdan oldin bunday ma'naviy rivojlanishni tasavvur ham qilib bo'lmagandi. Turli joylarda yashayotgan har xil millat va elatlarning vakillari mushtarak tushunchalar, bir-biriga yaqin g'am va tashvishlar bilan yashayotganliklarini anglay oldilar. Qisqasi, shunday ommaviy axborot almashuvi natijasida turli xalqlarning turmush tarzi bir-biriga yaqinlasha bordi.

2. Texnikaviy o'zgarishlar. Ommaviy axborot tarqatishning texnikaviy sharoitlari Gutenberggacha qanday bo'lganini oldingi boblarda ko'rib o'tdik. Endi ushbu tartib-qoidalar undan keyin qanday yangilangani haqida to'xtalsak. Bu yerda, eng avvalo, texnik kanallar (masalan, bosmaxonalar) paydo bo'lishi va keng tarqalishiga e'tiborimizni qaratmog'imiz lozim. Matnlr tez va ko'p miqdorda tug'ila boshlagach, ularni tarqatadigan savdo shaxobchalari va pochta xizmatlari ham rivojlana bordi.

Gutenbergning ixtirosi texnik jihatdan, ya'ni ishlab chiqarish nuqtayi nazaridan oson va sodda ekanligi g'oyat muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Afsuski, mutaxassislar ushbu masalaga yetarli e'tibor berishmayapti. U yaratgan buyumlar va asboblardan foydalanishni har bir oddiy ishchi juda tez o'zlashtira olishi mumkin edi. Mazkur uskunalarini kerakli miqdorda tayyorlasa ham bo'lardi. Bundan tashqari, matnlarni xohlagan tilda chiqarish ham qiyin emasdi. Bosmaxonalar faoliyati uchun zarur xomashyolar ham (qo'rg'oshin, mis, birinj, bo'yoq, yog'och, qog'oz va hokazo) bema'lol topilardi. Ularni ishlash usullari qulay va engil edi. Bosmaxonalar uchun zarur kasblarga (harf teruvchi, sahifalovchi, bosma ustasi, chiqaruvchi, pochtagchi) o'rganish qiyinchilik tug'dirmasdi.

Ommaviy axborotning turli ko'rinishlariga ehtiyoj hamda matbaachilikning tez taraqqiy etib ketishi ma'lum vaqtdan keyin matbuotning rivojlanishi hamda tarmoqlanishiga olib keldi, natijada, oldin zamonaviy kitob matbuoti, keyinchalik esa varaqalar, xabarnomalar, byulletenlar, gazeta va jurnallar vujudga keldi.

3. Mazmuniy o'zgarishlar. Gutenberggacha savodxonlik ham, qo'lyozma kitoblar ham Yevropada uncha keng yoyilmagan edi. Bosma usul kitoblar narxini arzonlashtirishi sababli ular katta miqdorda va keng tarqala boshladi. Natijada, kitoblar mazmuni ham asta-sekin omma ehtiyoji va imkoniyatlariga moslasha bordi va oxir-oqibatda jiddiy o'zgarish yuz berdi. Kitob podshohlar, din peshvolari va turli amaldorlarning tor doiralardan chiqib, jamiyatdagi keng qatlama – tadbirkorlik, ta'lim, harbiy, savdo va boshqa shu kabi sohalar vakillaridan iborat o'rta bo'g'inga yoyildi va uni har jihatdan shakllantirdi, o'stirdi. Qisqasi, kitob va davriy matbuot omma-lasha boshladi.

Buning samarasi o'laroq bosiladigan bir qator yo'nalishlar bo'yicha matnlar mazmuni yangilandi. Bular sirasiga quyidagilar kiradi.

A. Auditoriyaning qiziqishi. Chop etiladigan materiallar o'quvchilar, ya'ni, auditoriya uchun jozibali bo'lishi kerak edi. Natijada, ommaviy axborotni boshqaruvchilar va mualliflar auditoriya kayfiyati, xohishlarini o'rganib borar ekanlar, yozilajak matnlarni shu qiziqishlarga moslashtirar edilar.

B. Axborotning yangiligi. Ommaviy ma'lumotlarning mazkur sifati ham yaxshilana bordi, chunki busiz raqobatdosh kitob mahsuloti chiqarilishining iloji yo'q edi.

D. Axborotning auditoriyaga yaqinligi. Tarqatiladigan xabarlar iste'molchilarning kundalik tashvish va quvonchlariga, hayotiy amaliyotiga yaqin bo'lishi darkor edi va bu talab ham qondirib borildi.

E. Axborotning foydaliligi. Auditoriya vakillari ularga yetib keladigan axborot nima uchun kerak va qanday foyda keltirishi mumkin, degan savollarga, ya'ni, ilmiy tilda axborotning pragmatik xususiyatlari deb ataladigan jihatlarga ham javob qidirganlar.

G. Axborotdan ruhiy qoniqish hosil qilish. Ma'lumki, odamlar uchun faqat moddiy to'kinchilikning o'zi yetarli emas, ular ruhan rohatlanish, qoniqishni ham istaydilar. Matbuot ushbu kamchilikni to'ldirish imkoniyatiga ega edi.

E. Axborotni tez va oson qabul qilish. Tan olish kerakki, keng omma vakillari biror matnni o'qiyotganlarida, eshitayotganlarida yoki shu asosga qurilgan voqeani tomosha qilayotganlarida uning tub mazmuni ustida ko'p bosh qotirishni yoqtirmaydilar. Agar manba ma'nosini tushunish biroz qiyin bo'lsa, ko'pchilik uni o'sha joyda tashlab, o'qimay qo'ya qoladi.

Bunday xususiyat nafaqat bugungi yoshlarga, balki o'tmishda yashagan keng ommaga ham xos edi. Shu sababli tez va oson tushunildigan bo'lishi – oddiy xalq uchun tarqatiladigan axborot mazmuni va shakliga qo'yiladigan asosiy talablardan biri sifatida amal qildi. Demak, Gutenbergdan

keyingi davrlarda ham, bugungi kunda ham ommaviy axborot tarqatuvchilar ushbu qonuniyatni e'tiborga olmasdan ilojlari yo'q.

H. Axborot o'z iste'molchisining ijtimoiy nufuzini ko'tarishi kerakligi. Bunday psixologik xususiyat oddiy odamlar ham ijtimoiy hayotda muhim o'rin tutayotganliklaridan dalolat beradi. Shu sababli ommaviy matbuotga qo'yilayotgan mazkur talab uning samaradorligida muhim omil hisoblanadi.

J. Axborot komforti (qulayligi) sharoitida yashash. Ma'lumki, har bir kishi nafaqat moddiy bekamu ko'stlik, balki inson tabiatining ikkinchi yarmi bo'lgan axborot seroblighi sharoitida ham yashagisi keladi. Ushbu shartni e'tiborga olgan axborot tashkilotchilari va tarqatuvchilarining ishlari yaxshi ketishi Gutenberg ixtirosidan keyin tez orada yanada yorqinroq ma'lum bo'ldi. Natijada, noshirlar va matbaachilar ushbu imkoniyatdan ham samarali foydalana boshladilar.

4. Axborotdagi shakliy o'zgarishlar. Biz mazkur masala bo'yicha oldin ham so'z yuritgandik. Hozir shu fikrlarga qisqacha yakun yasaymiz.

Yuqorida izohlaganimizdek, xabarlardagi mazmuniy o'zgarishlar ularning shakliy mukammallashuviga ham olib keldi. Kitoblarda, keyinchalik davriy nashrlarda beriladigan xabarlar asta-sekin axborot tarqatishning zamonaviylashayotgan usullariga xos uslub, til va janrlar kasb eta bordi. Mazkur shakllar matbuot tarixiy rivojlanishining hosilasi edi.

Ommaviylik jurnalistikaning asosiy xususiyati sifatida. Ommaviylik jurnalistikaning birinchi, yetakchi belgisi desak, adashmagan bo'lamiz. Chunki aynan shu xususiyat bugungi jurnalistikaning vujudga kelishiga tamal toshini quydi. Ommaviylik barcha ijtimoiy qatlamlar uchun axborot yaratish va tarqatish usullarining hammaga qulay mazmun va shakllarga solinishiga sabab bo'ldi.

Axborot tarqatishning dunyo miqyosidagi haqiqiy ommaviyligini Gutenberg boshlab berdi. Gutenberg kashfiyoti ungacha xabarlar yoyish sohasida bo'lgan barcha dastlabki protousullarni yaxlit bir tizimga keltirdiki, uning tarkibiy qismlari ham o'zaro birlashib va muvofiqlashib ketdi. Bora-bora jurnalistika nomiga sazovor bo'lgan mazkur tizim davlatlarning ham ichki, ham xalqaro munosabatlariga katta ta'sir ko'rsata oladigan kuchga aylandi.

Ushbu kitobimiz, eng avvalo, xalqaro jurnalistika yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalarga mo'jallanganligi sababli Gutenberg ixtirosining xalqaro ahamiyatiga ham to'xtalib o'tishni lozim topdik. Biz jurnalistika paydo bo'lishi bilan uning shaklida xalqaro munosabatlarning yetakchi vositasi vujudga keldi, degan tezisni o'rta tashlamoqchimiz. Uni isbotlashga o'taylik.

Jurnalistikadan oldin ham xalqaro munosabatlarning turli ko'rinishlari bo'lgan, albatta. Bular sirasiga, eng avvalo, savdo-sotiq aloqalari, turli safarlar, quda-andachilik, urushlar, ko'chmanchilik va boshqalarni kiritish mumkin. Ko'rib turibmizki, ushbu muammolarning aksariyati ko'proq moddiy ma'noga ega. Sayohatlar esa ma'naviy boyish maqsadlarida uyush-

tirilgan bo'lsa-da, haqiqiy ommaviylikka erishilmadi. Ushbu shakllarning barchasi tarixiy istiqbolilik nuqtayi nazaridan bosma matbuot yordamidagi xalqaro axborot almashinuviga hech ham teng kelolmasdi.

Bosma matbuotning vujudga kelishi bilan xalqaro hayotning tarixan tez va yuksak samara beradigan ommaviy-ijtimoiy sohasi paydo bo'ldi. Antik dunyoda va o'rta asrlarda kitoblarni ayirboshlash xalqaro munosabatlar uchun naqadar muhim ahamiyatga ega bo'lgani esimizda, albatta. Ammo o'sha vaqtlardagi axborot almashinuvini XV asrlarda boshlangan jarayonlar bilan solishtirib bo'lmaydi, chunki Gutenberg ixtirosi axborot ommaviylikka mutlaqo yangi sifat bag'ishladi va uni keskin ravishda ancha yuqori pog'onaga ko'tardi.

Bosma matbuot o'zini hududlar, millatlar va davlatlararo hayotning noyob usuli sifatida namoyon etdi. Shu vaqtlardan boshlab odamlar tomonidan axborotni jamlash, saqlash, tarqatish, bir shahar yoki mamlakatdan boshqasiga ko'chirish uchun deyarli cheksiz, qiyinchiliklar tug'dirmaydigan imkoniyatlar vujudga keldi. Ommaviy axborotni keng tarqatish uchun uzoq asrlar davomida jiddiy muammo bo'lib kelgan masofa, yuk, vaqt va til masalalari o'z yechimini topdi. Chunki xabarlarini hatto boshqa tillarga tarjima qilish va bosish ham ko'proq texnikaviy imkoniyatlarga bog'liq bo'lib qoldi.

Sayyorimiz va insoniyatning fizikaviy jihatdan birligiga qaramasdan, kishilik jamiyati tarixida uzoq mingyilliklar davomida xalqlar va elatlarning mafkuraviy va ma'naviy farqlari juda katta bo'lib keldi. Ushbu o'ziga xoslik hozir ham saqlanib qolayapti. Ammo bunday o'zgachaliklarni, masalan, XV asrdagi tafovutlar bilan solishtirib bo'lmaydi. Chunki o'tgan 4–5 asr mobaynida jahon xalqlari bir-birlariga ancha yaqinlashdilar va bu o'zaro hamkorlikka jurnalistika ulkan hissa qo'shdi.

Axborot almashuvi amaliy jihatdan faqat bosma matbuot yordamida haqiqiy ommaviy xarakterga ega bo'la oldi. Bugungi kunda ommaviy axborot tufayli dunyo ruhiy jihatdan ham yaxlit bir hamjamiyatga aylanib bormoqda. Bir osmon ostida, bir havo, suvdan bahramand bo'lib yashayotgan odamlar bevosita o'zaro fikr almashuvga ham erishmoqdalar. Yer yuzidagi barcha mamlakatlar vaqti kelib yaxlit dunyo hamjamiyatiga birlashishlari tabiiy. Bunga ularni XX asr oxiri – XXI asr boshlarida keskin jadallashib ketgan ekologik muammolar, OITS va boshqa kasalliklar, giyohvandlik, terrorizm kabi xavflar undaydi. Gutenberg esa ushbu birlashishga katta hissa qo'shgan shaxs sifatida tarixda qoldi.

Bob xulosasida aytmoqchi bo'lgan asosiy fikrimiz shundan iboratki, ommaviy matbuot paydo bo'lishi aynan Yevropadagi Uyg'onish davriga to'g'ri kelgani bejiz emas. Insoniyat yangi tarixiy bosqich chegarasiga yetib kelishi unga yangi mazmundagi ommaviy axborot va shunday ma'lumotni yetkazadigan vositalar kerakligini belgilab berdi. Ommaviy axborotni tarqatish zaruriyati esa bosma matbuot paydo bo'lishiga olib keldi. Bosma matbuot ixtirosi Yevropa Renessansining asosiy ko'rsatkichi va vositasi

bo'lgan, desak, yanglishmasak kerak. Chunki Uyg'onishga xos, ya'ni, g'oyalarni faqat tez va keng ommaga tarqatish yo'li bilangina ushbu buyuk davrga xos ilmiy va ma'naviy yutuqlarni targ'ibot qilish hamda bugun butun dunyo ahli ulug'lab kelayotgan ulkan natijalarga erishish mumkin edi. Qisqa qilib aytganda, ommaviy axborotsiz Renessans davri hech qachon shunday ulug'vorlik kasb eta olmasdi.

Mazkur fikr isbotini biz kutilmagan bir manbada ham uchratdik. Taniqli siyosatshunos Zbigneu Bzejinskiy o'zining «Buyuk shaxmat taxtasi» deb nomlangan kitobida yozishicha, sayyoramiz mintaqalarining o'zaro siyosiy hamkorligi besh yuz yil oldin boshlangan. Bu esa bosma ommaviy matbuotning paydo bo'lish davriga to'g'ri keladi.

Jahon jurnalistikasi tarixida Gutenberg bilan bog'liq yana bir kuzatuvimiz bor. Odatda, biror bir ijtimoiy yo'nalishning asoschisi deb mazkur sohada bevosita faoliyat ko'rsatgan shaxsga aytiladi. Jurnalistikaning asoschisi sifatida dunyo fanida Iogann Gutenberg qabul qilingan. Ammo uning o'zi biror jurnalistik asar yozgani tarixdan ma'lum emas. Hozircha bor ma'lumotlarga ko'ra, u bunday asar yozmagan ham. Shunday ekan, qanday qilib u jurnalistikaning asoschisi bo'lishi mumkin?

Ushbu savolga to'g'ri javob topish uchun biz jurnalistikaning ma'nolari va mezonlarini to'liq o'rganib chiqdik. Natijada, shunday xulosaga keldikki, jurnalistika sohasining yetakchi ko'rsatkichi yozish mahorati emas, uning asosiy mezoni shu yozilgan narsa tarqalishining ommaviyligiga erishishdir. Chunki yozishni boshqa soha vakillari, masalan, yozuvchilar yoki tarixchilar ham uddalaydi. Ammo ularni hech kim jurnalist deb atamaydi. Aynan ommaviy axborot vositalarida chiqishlar qiladigan odamlarga shu nom nisbat berilishini hamma biladi. Demak, bu biz uchun juda muhim xulosa-jurnalistikaning asosiy, bosh xususiyati-ommaviylik.

Mazkur masala yuzasidan yana bir umumlashma fikrimizni keltir-moqchimiz. Birinchi bob materiallaridan shunday bir yakun ayon bo'ldiki, ijtimoiy axborotni tez va keng ommaga yetkazish zarurligi jurnalistikaning nafaqat vujudga kelishiga, balki shu bilan bir qatorda uning shakllanishiga ham asos bo'lib xizmat qildi. Ya'ni, aynan shunday talablarga javob beradigan asarlar jurnalistika dunyoga kelishiga va rivojlanishiga sababchi bo'lgan. Demak, ikkinchi nuqtayi nazardan ham, ya'ni, jurnalistika shakllanishiga, uning yangi yo'nalishlari va turlari asoslanishiga ham axborotni ommaga tez va iloji boricha keng tarqatish zaruriyati sabab bo'lganligi to'g'risidagi xulosa kelib chiqadi.

Va nihoyat, ushbu bobga tegishli oxirgi fikrimiz. Birinchi bobda biz Gutenberggacha ham qadimiy Sharqda bir qancha bosma usullar bo'lganini isbotlay oldik, deb o'ylaymiz. Shuning uchun uni Yevropa usulidagi bosma matbuotning asoschisi, deb qabul qilsak, to'g'ri bo'ladi.

Yevropa bosma usuli tez orada dunyoda yetakchi o'rinni egallab oldi. O'sha vaqtlardan buyon hozirgacha Yevropa dunyo tamaddunini boshqarib kelmoqda. Bizningcha, ushbu yetakchilikning asosiy omili ushbu qit'a davlatlarining boshliqlari nafaqat o'z mamlakatlarini, balki butun dunyoni qamrab olgan keng doirada turli xalqlarga tegishli axborotni tarqatish

imkoniyatiga ega bo'lganliklaridadir. Ammo Yaponiya, Xitoy va Osiyodagi ayrim boshqa mamlakatlarning XX asr oxiri – XXI asr boshida keskin rivojlanishi bizda yaqin chorak asrda Sharq yanada dunyo tamaddunini boshqara boshlaydi, degan umidni o'yg'atmoqda.

VII bob. XV–XVI ASRLARDA YEVROPA MATBUOTI

1-fasl. Kitob chop etishning tarqalishi va ilk matbuot kurtaklarining paydo bo'lishi

Matbaa ishi ancha uzoq va murakkab tarixga ega. Ingliz olimlaridan Yelizabet Eyzenshteyn (Yelizabeth Eisenstein) o'zining 1979-yilda chiqqan ikki jildlik «Bosma matbuot o'zgarish omillaridan biri sifatida» («The Printing Press as an Agent of Change») asarida bosma naslr texnikasining qanday paydo bo'lganligi va u o'zidan keyin nechog'lik kuchli ta'sir va ijobiy samara qoldirgani borasida birmuncha batafsil ma'lumotlar keltirgan. Muallif matbuot tarixi bilan uzviy bog'lagan holda Italiyada kurtak yozgan Renessans qay tariqa butun Yevropa miqosidagi Uyg'onish darajasiga ko'tarilgani, protestant Reformatsiyasini yuzaga keltirib, katolik dini amaliyotining qayta shakllanishiga ta'sir ko'rsatgani, dunyo G'arbiy Yevropani yangidan kashf etishiga zamin hozirlagani, oilalarning kundalik hayot tarzidan tortib butun davlat siyosatiga tub o'zgarishlar olib kirgani, avval misli ko'rilmagan darajada bilim tarqalishiga omil bo'lib, ommaviy savodxonlikni jiddiy majburiyat masalasiga aylantirgani hamda oxir-oqibatda ijtimoiy va intellektual hayotni butkul o'zgartirib yuborgani haqida yozadi.

Yana ingliz olimlaridan Marshall Maklyuen (Marshall McLuhan) o'zining «The Gutenberg Galaxy» (Gutenberg galaktikasi, 1962), «Understanding Media» (Ommaviy axborot vositalarini tushunish, 1964) asarlarida, Jorj Steyner (George Steiner) esa «Language and Silence» (Til va sukunat, 1967) kitobida asosiy e'tiborni kitob chop etishning nihoyatda sirli va murakkab usullari ilmu ma'rifatga qanchalik kuchli ta'sir qilganiga qaratishadi.

Bunday ta'sirni biz kishilik jamiyati tarixida matbaachilik san'ati paydo bo'lishidan oldingi hamda keyingi davrlardagi rivojlanish sur'ati bilan chog'ishtirish orqali aniqlashimiz mumkin. Zero, insoniyat ming yillar davomida har xil rasm va naqshlarni turli jismlar yuzasiga o'yib yozib kelgan. VII–VIII asrlardan boshlab esa Xitoy, Koreya va Yaponiyada so'zli matnlarni dastlab yog'ochlarga bo'rttirib o'yib yozishni yo'lga qo'yishgan (Karter, 1955). Shunga qaramay, XV asrda alifbo harflarini chop etishning ixtiro qilinishi matbaachilik tarixidagi asosiy taraqqiyotga turki bergan omil bo'ldi.

Kitob chop etish bobidagi ixtirosi qanchalik katta ahamiyatga ega ekanligini dastavval nemis kashfiyotchisi Gutenbergning o'zi ham tasavvur qilmagan edi. U yaratgan uskunasi maxfiy tutishga, unda chop

etilayotgan mahsulotlar iloji boricha qo'lyozma nusxalarga o'xshash bo'lishiga harakat qilgan. Ammo u qo'llagan mexanizatsiyalashgan matbaa usuli o'sha davr uchun katta yangilik bo'lib, barcha texnik va estetik talablarga to'la javob berar edi.

Oradan bir qancha yillar o'tgandan so'nggina bu imkoniyat ro'yobga chiqdi va o'z davrida katta o'zgarish hamda yangilanishlarga sabab bo'ldi. Gutenberg Peter Shyoffer bilan birgalikda o'z bosmaxonasidan so'nggi bora katta foyda ko'rgandan keyin, ayrim sabablarga ko'ra o'z korxonasini Iogann Fustga topshirishga majbur bo'ladi. Gernsxaymlik Peter Shyoffer (1430–1503) avval Parijda xattot bo'lgan va keyinchalik amaliy matbaachilik ishini muvaffaqiyatli boshqargan. Fust esa kitob savdosi bilan shug'ullanib kelgan. Ular Gutenbergga o'xshab o'z mahsulotlarini maxfiy (anonim) tarzda chop etmay, balki undan farqli ravishda, 1457-yili Mayns shahrida o'z nashr belgisiga ega yangi firmanni tashkil qilishdi. Mazkur belgini inkunabulalar chop etilgan davrning eng yaxshi kitoblaridan biri – 1462-yilda chiqarilgan 48 sahifalik Bibliyada ko'rishimiz mumkin. Mazkur kitob dumaloq gotik (qiya) shakldagi harflarda chop etilgan.

Shyoffer nihoyatda iste'dodli harf teruvchi-rassom edi. U birinchi marta Sitseronning «De Officiis» (Burch haqida) nomli kitobini grek alifbosidan lotin alifbosiga o'tkazadi va 1465-yilda nashrdan chiqaradi. Fustning qiziga uylangan Peter Shyoffer qaynotasi 1465-yilda Parijga qilgan safari chog'ida vabo kasalidan vafot etgach, bosmaxonaning yagona xo'jayiniga aylanadi hamda turli hamkorlar bilan aloqalarini kengaytirish orqali korxonasi faoliyatini katta muvaffaqiyatlar bilan davom qildiradi.

1470-yilga kelib u o'z bosmaxonasida nashrdan chiqqan 21 nomdagi kitoblar ro'yxatini e'lon qiladi. Uning eng yaxshi mahsulotlaridan biri sifatida lotin tilidagi «Gerbariy» (1484) kitobini keltirish mumkin. O'simliklar tasviriga boy bu kitob keyinchalik shu turdagi nashrlar keng miqyosda chiqarila boshlashiga turtki bo'ldi.

Shyoffer bosmaxonasini keyinchalik uning o'g'illari va nabiralari boshqardi. Biroq shuni alohida ta'kidlash kerakki, Iogann Fust va Peter Shyoffer chop etgan mahsulotlar, eng avvalo, jahonga ilk bora yangi ixtiro haqida xabar berdilar.

XV asrda o'z universitetiga ega Kyoln shahri sxolastik ilohiyatshunoslik (teologiya) markazlaridan biriga aylandi. Shaharda hammasi bo'lib 29 noshir ish olib borib, asosan lotin tilidagi diniy kitoblar chop etilar edi. Ular nafaqat Shimoliy Germaniya va Niderlandiyaga, hattoki Angliyaga ham yetib borardi.

O'sha davrda kitob nashr etish borasida Germaniyadan tashqari birmuncha muhim o'rin tutgan Italiyada ko'plab nemis matbaachilari o'z bosmaxonalarini ochgan edilar. Konrad Sveyxeym, Arnold Pannars, Ulrix Gan shular jumlasidan bo'lib, ular inkunabulalar davrida bu yerda o'z etakchi mavqelarini saqlab qoldilar. Mamlakatda o'z matbaachilik san'ati bilan asosiy o'rinni egallagan Venetsiya shahri ushbu sohada xalqaro maydonda ham mashhur edi.

Fransiyada ilk nashriyot uyi tashkil etilishining o'ziga xos tarixi bor. Albatta, bu yerga matbaa mahsulotlarini keltirish avvaldan nemislar tomonidan amalga oshirilgan, biroq bunday savdo aloqalari natijasida Fransiya ham tez orada o'z matbaachilari va kitoblariga ega bo'ldi. Bosmaxona ochish tashabbusi ilk bora Sorbonna universitetining insonparvar olimlari tomonidan o'rtaga tashlandi. Nihoyat, 1470-yili professor Iogann Xeylin va Gilom Fishe nemis matbaachilari Ulrix Gering, Mixael Friburger va Martin Kransni o'zlari uchun universitetda bosmaxona ochib berishga ko'ndirishdi. Hamkorlar uch yil mobaynida olim buyurtmachilarning asarlarini lotin tilida chop etish bilan mashg'ul bo'ladilar. Ular Parijdan ko'chib ketgach esa, matbaachilar iqtisodiy jihatdan mustaqillikka erishib, gotik harfli diniy kitoblarni chiqara boshlashadi. Keyinchalik mazkur hamkorlik ham barbod bo'lib, ishni Gering bir o'zi davom ettiradi. Biroq bu davrga kelib fransuzlarning o'zlari ham bosmaxonalar ocha boshlagan edilar va 1473-yilda Paske Bonomm fransuz tilida chiqarilgan «Grandes Chroniques de France» (Fransiyaning katta xronikasi) nomli ulkan bichimdagi uch jildlik kitob namoyishini o'tkazadi.

Inkunabulalar davrining so'nggi o'n yilligi Parijda matbaachilik ishi nihoyatda gullab-yashnagan davr bo'ldi. Bu davrda hattoki turli-tuman bezakli badiiy xarakterdagi kitoblar, risar romanlari, hikoyalar to'plamlari, shuningdek, antik davr mualliflarining tarixiy xronikalari va asarlari fransuz tiliga tarjima qilinib, chop etildi.

Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, kitob nashr etish ishlarining butun Yevropa bo'ylab keng quloch yozishi Italiyada boshlangan Uyg'onish davrining Yevropaga tarqalishiga ma'lum ma'noda yordam berdi. Xuddi shuningdek, Uyg'onish davri ta'sirida avvaliga asosan diniy mazmundagi varaqalar va kitoblar nashri bilan boshlangan matbaachilik ishi keyinchalik iqtisodiy va ma'naviy ehtiyoj sababidan dunyoviy xarakterdagi turli kitoblarni chop etishga ham olib keldi. Chunki ommaviy auditoriyaga tezkor va kuchli ta'sir eta olishning bunday yo'li o'z-o'zidan nafaqat din peshvolariyu ruhoniylarni, balki olimlar va yozuvchilarni — o'z davrining ilg'or ziyoli kishilarini ham qiziqtirib qo'ygani edi. Buni Fransiyada matbaachilikning paydo bo'lish tarixi misolida ko'rishimiz mumkin.

XV asrning birinchi yarmida Yevropa mamlakatlarida bir necha o'n mingga yaqin kitob mavjud edi. Bosma uskunaning kashf etilishi va matbaachilik ishining keng yoyilishi natijasida kitoblar soni misli ko'ril-magan sur'atda o'sa boshladi. Asr oxirlariga kelib Yevropada jami 30—42 nomda kitoblar nashrdan chiqqan bo'lib, ularning umumiy adadi 9 milliondan ortiq edi.

Chop etish uskunasi xitiro qilinishi o'z-o'zidan jurnalistikaning paydo bo'lishidagi eng muhim omillardan biri bo'lib xizmat qildi. U inson faoliyatining barcha sohalariga va ayniqsa, jurnalistikaga katta ta'sir ko'rsatdi. Chunki chop etish uskunasi bo'lmaganda, jurnalistika bu qadar tez rivojlanmas edi. Mazkur uskuna uning ommaviyligi va tezkorligini ta'minladi. Bu xususiyatlarsiz esa jurnalistika jamiyatda o'ziga xos faoliyat turi sifatida yashay olmaydi.

Shunday qilib, «nemis san'ati» deb nom olgan matbaachilik ishi paydo bo'lgach, birinchi o'n yilliklardayoq nafaqat nemis aholining, balki butun Yevropa va jahon madaniyatining mulkiga aylandi. Buni keyingi asrlarda sodir bo'lgan voqealar ham tasdiqlaydi.

2-fasl. Qo'lyozma varaqalar

Garchi XV asrda bosma uskuna ixtiro qilingan bo'lsa ham, barcha yangiliklar asosan qo'lyozma usulda tarqatilar edi. Jurnalistika shakllanishining ilk bosqichlarini uning bozor iqtisodiyoti davrida butunlay shakllanib ulgurgan asosiy taraqqiyot mayllari belgilab berdi. Ma'lumki, dastlab yorqin tijoriy xarakterga ega bo'lgan jurnalistika o'sha vaqtda yangi tashkil topayotgan bank va ishlab chiqarish kapitali bilan uzviy bog'liqlikda rivojlanib bordi. XV–XVI asrlarda axborot tarqatish havaskorlik mashqlaridan nihoyatda obro'li va samarali tadbirkorlik, kasb turiga aylandi. Yangiliklar savdosining avj olishi Venetsiyada «Avizo» deb atalagan qo'lyozma gazetadan boshlangan va bu turdagi nashrlarning ilk bora tarqatilishi 1566-yilga to'g'ri kelib, faqat Venetsiyada emas, balki Germaniyada ham kuzatilgan. Leypsig, Nyurnberg, Strasburg, Augsburg, Frankfurt nafaqat Germaniyaning yirik savdo va universitet (oliy ta'lim), balki axborot markazlariga ham aylandi. Nyurnbergni «Germaniyaning ko'zi va qulog'i» deb ataganda Lyuter aynan shuni nazarda tutgan bo'lishi ehtimol.

O'sha davrda qo'lyozma yangiliklar axborotnomasi (vedomosti)ni tarqatuvchi Fugerlar byurosi nihoyatda shuhrat qozondi. Ular tomonidan ko'chirilgan, hozirgi kundagi gazetalarning o'sha davrdagi ko'rinishlari deb baholash mumkin bo'lgan qo'lyozma varaqalar 1568–1605-yillar oralig'ida Yevropaning barcha qismlariga keng tarqalar edi. Fugerning Leypsigda joylashgan savdo uyi amalda Yevropaning barcha davlatlari, qirollar qarorgohlari, knyazliklari, savdo tashkilotlari va hattoki Rimdagi patrisiylar urug'i birlashmasi (kengashi — Римская курия) bilan tijoriy aloqalarni keng yo'lga qo'yishga erishgandi. Bu, shubhasiz, o'sha davrda Fugerlar axborot tarqatish xizmati yuqori darajada bo'lganini ko'rsatadi. Mazkur byuroning rahbarlari, ishchi-xizmatchilari Yevropa siyosiy va tijoriy hayotiga oid barcha voqealardan boxabar bo'lishga intilishardi.

O'sha vaqtlarda ham axborot tadbirkorlar tomonidan sotiladigan asosiy tovarga aylanib ulgurgan edi. Leypsigda yashovchi xattotlarning asosiy qismi barcha xabarlarini ko'chirib yozishardi va uni mazkur tovar uchun har yili maxsus mablag' to'lab turadigan obunachilarga yetkazib berishardi. Fugerning byurosining mehnati bugungi kundagi axborot agentliklari faoliyatining ilk ko'rinishi edi desak, xato bo'lmaydi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, bunday axborot tarqatish bilan maxsus shug'ullanuvchilar faoliyatiga XV asrdayoq asos solingan hamda ushbu ishning asosiy tamoyillari ishlab chiqilgan.

Uyg'onish davrida Germaniyada «lyuter» deb nomlangan va fanda «uchar varaqalar» atamasi bilan mashhur bo'lgan qo'lyozma yangiliklar varaqalari nihoyatda keng tarqalgan. Qiziqarli jihati shundaki, ularning

ba'zilar bosmaxona egalari tomonidan chop etish uskunasi ko'paytirilib, yarmarkalar (bozor joylari)da tarqatilardi.

Xo'sh, bu varaqalarda nima haqida yozilar edi? Ularda, birinchi navbatda, diniy kelishmovchiliklar, siyosiy hodisalar, epidemiyalar, ro'y berishi mumkin bo'lgan g'ayrioddiy yangiliklar, tabiiy ofatlar, tabobatga oid va boshqa turdagi axborot o'rin olar edi. Axborot tahlil etilmay, qanday bo'lsa, shunday yoritib berilardi. Shov-shuv unsurlari jurnalistika tarixiy taraqqiyotining o'sha pallasidayoq tijoriy muvaffaqiyatning eng muhim shartiga aylanib ulgurandi.

Uslub, muallif tili va uning shaxsi jurnalist ijodining muhim unsuri hisoblanmasdi. Til va uslub jihatdan nihoyatda jo'n bo'lgan «uchar varaqalar» mazmunan ham sayoz va sodda bo'lardi. Bu, ayniqsa, mablag' orttirish maqsadida chiqarilgan yangiliklarga xos edi. Siyosiy jurnalistikaning dastlabki namunalari sifatida Myunser va'zlarini hamda Gutten qalamiga mansub «Yovuz odamlarning maktublari»ni tilga olish mumkin, chunki bunday varaqalarda publitsistik mahorat nishonalari ko'zga tashlanib turardi. Biroq Germaniyadagi qo'lyozma varaqalar sanoatining asosiy qismi til va ijodiy uslub bobida hali yaxshi sayqal topmagan edi. Xuddi shuningdek, mualliflarning xolisligi va haqiqatgo'yligiga to'liq ishonishning o'zi ham xavfdan xoli emasdi.

Varaqalardan ayrimlarining nomlariyoq ularning mazmuni qanday bo'lganini ko'rsatadi: «Bern shahrida misli ko'rilmagan suv toshqini to'g'risida ajoyib yangilik. Bu Fransiyadan boshlandi va hokazo... Nyurnbergda Niklas Knor tomonidan chop etildi» yoki «Maastrixt va boshqa joylardan (yana bir qancha shaharlar ro'yxati keltiriladi)da joriy yilning 11 iyuligacha bo'lgan va o'zida qahramonona hujumlar, otishmalar, to'qnashuvlar, shturmlar va boshqa qattiq qamal qilishdan boshlangan qiziqarli hodisalarni jamlovchi ishonchli yangi xabar. Axen shahridan 1 iyulda bir yaxshi tanish (og'ayni)imdan olingan. 1579-yilda Kyolnda nashr etildi». Yana bir misol: «Myunsterdagi anabaptist haqida eng yangi xabar. Vittenberg. Iosif Kler. 1535-y.» va boshqalar¹.

Shular singari qo'lyozma varaqalar maxsus kishilar-xabarchilar tomonidan tarqatilardi. Hamma joyda yashab, xabar tarqatuvchilar ma'lumotlarni boy savdogarlar, yirik amaldorlar, universitet va rohibxona uchun maxsus xat shaklida ham tayyorlashardi. Yevropaning turli burchaklarida va undan olis hududlarda yashaydigan xabarchilarning xizmat haqini shu joydagi homiy kishilar yoxud tashkilotlar to'lashar edi. Bu xabarchilarni tashqi xususiy muxbirlarga qiyoslash mumkin. Oddiy axborotni yig'ish, qayta ishlash va xabarchilar yordamida egalariга yetkazish uchun ularga o'z atroflarida biror turdagi muxbirlilik punktini tashkil qilib olish zarur bo'lardi.

Xabarchilarning bunday uyushmalari xuddi hozirgi aloqa sohasi singari kommunikatsiyaning eng muhim kanali hisoblanardi. XV asrda Sen-

---

¹ Salomon L. Всеобщая история прессы СПб., 1909. «История прессы. Антология» kitobida M.: «Аспект Пресс», 2001, 74-bet.

Gellev shahri savdogarlari o'z xabar tashuvchilari yordamida Lindau, Ravensburg, Ulm, Nyurnberg shaharlari orasida doimiy pochta aloqasini yo'lga qo'ydilar. Keyinchalik aloqaning bu turi Lion va Fransiyaning boshqa shaharlari, shuningdek, Niderlandiya va Italiyaga ham yoyildi. Venesiyadan Nyurnbergga yuborilgan axborot 20 kunda yetib borar edi. Xabarchilar faoliyati pochta aloqalari davlat tomonidan monopoliyalashtirilgunga qadar davom etdi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, hukumatning markazlashtirilishi va pochta aloqalarini davlat o'z nazoratiga olishi, umuman, jurnalistika taraqqiyotiga ma'lum darajada salbiy ta'sir ko'rsatgani shubhasiz.

Qo'lyozma axborot varaqalari XV–XVI asrlarda Yevropadagi deyarli barcha davlatlar hududida amalda bo'lib keldi. Biroq ular, birinchi navbatda, nemislar va gollandlar nomi bilan bog'liq. Germaniyada bunday varaqalar Angliya va Fransiyadagiga nisbatan ertaroq paydo bo'ldi. Xuddi shuningdek, bu erda hozirgi zamonaviy o'quvchi (gazetxon) tasavvuridagi bosma uskuna yordamida muntazam (kundalik yoki haftalik) chiqarib turiladigan dastlabki gazetalar ham dunyo yuzini ko'rdi.

Ammo jurnalistika taraqqiyotining muhim bosqichlari orasida axborotni yig'ish, tarqatish va chop etish, uskuna vositasida ko'paytirish – hali tashkiliy-bezak berish bosqichi edi, xolos. Gazetaning bugungi kundagi ko'rinishi ancha keyin yuzaga keldi. Uning boshlang'ich shakllari bo'lgan «uchar varaqalar» qariyb bir asr mobaynida o'z qiyofasini o'zgartirib borishi natijasida dastlabki gazetalar hosil bo'ldi. Bunda xaridorlar yoki xabarchilarning emas, balki ziyolilarning xizmati asosiy ahamiyat kasb etdi.

Ana shunday kishilardan biri avstriyalik Mixail fon Aynsing edi. U chop etish uskunasi va so'zdan ma'rifat tarqatish maqsadida foydalandi. Aynsing dastlab mashhur Kyoln s'ezdi muzokaralaridagi eng mojaroli vaziyatlar xususida bahs yurituvchi va o'quvchilar qo'liga qo'lyozma varaqa shaklida yetib boradigan barcha axborot lavhalarini yig'adi. So'ngra mazkur ishning maqsad-mohiyati va tarixiy taraqqiyot yo'lini o'zining bir qator maqolalarida aks ettiradi hamda pirovardida ularning barchasini «Relatio Historica» (Kyoln s'ezdidagi mojarolar) nomi bilan bir risola holiga keltiradi. Risola Kyoln bosmaxonasida bosilib, Frankfurt yarmarkalarida sotiladi. Mazkur to'plam mavzusining dolzarbligi hamda ifoda uslubining aniq va tushunarligi bilan katta shuhrat qozonadi. Bu muvaffaqiyat, albatta, Aynsingni befarq qoldirmaydi va u jurnalistik faoliyatini davom ettiradi.

Endi u faqat Kyoln yig'inlari bilan chegaralanmasdan, o'z asarlarida boshqa siyosiy hodisalarni ham yorita boshlaydi. Buning natijasi o'laroq 1588-yilda bosilib chiqqan risolasi uzluksiz siyosiy voqealar hisobotini qamrab oladi. U ayni savdo yarmarkalari boshlanishi arafasida dunyo yuzini ko'rganlari uchun uning «Hisobotlari» («Relatio») «Yarmarka axboroti» degan ikkinchi nomga ham ega bo'ldi. «Relatio»larning chiqish davriyligidagi aniqlik hamda ijtimoiy-siyosiy mazmun ularni gazetalarga nihoyatda yaqin keltirdi. Aynsingning ko'plab davomchilari paydo bo'ldi va «Yarmarka hisobotlari» deyarli butun Germaniya bo'ylab tarqaladigan

nashrga aylandi. Shunday bosmaxona egalari sirasiga ruhoniy Konrad Lautenbax (taxallusi Yakobus Frankus) va Maurerlarni ham kiritish mumkin.

XVI–XVII asrlarda qo‘lyozma gazetalardan tashqari ko‘p jihatlari bilan birinchi gazetalarni yodga soladigan, o‘lchami unchalik katta bo‘lmagan bosma risolalar: «yangiliklar kitoblari», bosma pamphletlar, «axborot varaqalari», «relatsiyalar» hamda «yangiliklar balladalar» keng chop etila boshladi. Nafaqat mamlakat hududida, balki xorijda ro‘y bergan turli-tuman hodisalarni tezkor ravishda aks ettiradigan bu risolalar ilk gazetalarga qanchalik yaqin va o‘xshash bo‘lmasin, quyidagi uch asosiy xususiyatlariga ko‘ra ulardan farq ham qilar edi:

1) bu xildagi bosma mahsulotlar, odatda, birgina voqeaga bag‘ishlangan bo‘lard;

2) ular muntazamlikka ega emas edi;

3) asosiy e‘tibor bezak berishga qaratilardi.

«Yangiliklar to‘plamlari» birinchi gazetarlar paydo bo‘lishi bilan tezda yo‘qolib ketmay, hatto XVII asr davomida ham tarqalib turdi.

3-fasl. Ilk gazetalarning ko‘rinishi

XVI asr umuman Yevropa mamlakatlari aholisining siyosiy faoliyati asta-sekin, lekin muntazam o‘sishi bilan tavsiflanadi. Shunday bo‘lsa-da, asr boshida diniy adabiyotlar: ibodat yo‘riqlari, psalom, psaltir, talabnoma va shu kabilar eng xaridorgir bosma mahsulotligicha qolaverdi. Bir vaqtning o‘zida qadimgi greklar, rimliklar va o‘rta asrning mumtoz vakillari-olimlar, davlat arboblari, tarixchi va yozuvchilarning kitoblari tez-tez nashr etib turilardi.

1516-yili Genuya (Italiya)da «Agostino Justianning psaltiri» kitobi bosmadan chiqdi. U qadimgi lo‘li, qadimgi yahudiy, qadimgi yunon, lotin, arab va xaldey tillarida nashr etilgan birinchi kitob edi.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, Bazel, Parij, Syurix, Strasburg, Mayns, Bamberg, Erfurt, Breslau, Leypsig, Drezden, Augsburg, Nyurnberg kabi shaharlarda bosib chiqarilgan «uchar varaqalar» davrning tezkor xronikasiga aylandi.

Rus olimasi Viktoriya Uchenovanning yozishicha, uchar varaqalar savodsizlarga o‘qib berilar, odamlarga tarqatilar edi, keyinchalik esa bozorlarda sotila boshladi.

Milliy adabiyotda bu hodisa «Reformatsiya jurnalistikasi» deb ataladi. Bunday zamonaviy yangiliklar xizmatining dolzarblik, ommaviylik, ko‘p-nusxalilik kabi belgilarining kurtak ota boshlagani yaqqol ko‘zga tashlanadi. Faqat tezkorlik bilan, sifatli ishlash talabga to‘liq javob bermas edi. Olima vaqtlı matbuot xalq qo‘zg‘olonlarining larzalari ostida tashkil topib, XVI asrda Germaniyada bo‘lib o‘tgan Dehqonlar urushi olovining taftida toblandi, degan xulosaga keladi¹.

¹ Учунова В.В. Беседы о журналистике. М.: «Мысль», 37-с.

Aytilganidek, jurnalistikaning mazmuni asrlar osha din va cherkov namoyandalarning ta'siridan qutula bordi. Unda siyosiy kurtaklar nish urib, jurnalistikaning ommalashuvi zaruriyatga aylandi. Bosma nashrlarni bezash va texnik jihatdan shakllantirish jadal rivojlana bordi. Bunday nashrlar jurnalistika paydo bo'lganidan boshlab asosan gotik harflarda terilardi. Yozuvning bu shakli esa cherkov xatlarida ishlatilgan yozma shakllar ta'sirida paydo bo'lgan edi.

Hatto, dastlabki arab matnlari shu harflarda terilgan. Yevropa mutaxassislari ushbu amaliyotni tanqid qilgan hollar ham bo'lgan. 1529-yili Fransiyaning Burja shahrida matbaachilik san'atiga bag'ishlangan qo'lanma nashr etildi. «Gullayotgan dala» nomi bilan mashhur mazkur qo'lanma muallifi yozuvchi va matbaachi Joffrua Toridir. Klishe o'yamakligi bo'yicha mohir usta ham bo'lgan J. Tori arab harflarini gotikada bosish mumkin emas deb, eski usulga qarshi chiqdi va tez orada ishlatish uchun qulay bo'lgan yangi shakldagi harflarni yaratdi.

O'rta asrlarda musulmonlar yevropaliklarga rivojlanishda yordam bergan bo'lsalar, Uyg'onish davriga kelib yevropaliklar musulmonlarga matbaachilik sohasini taraqqiy ettirishda madadkor bo'la boshladilar. 1538-yili Parijda «Arab tili grammatikasi» nashr etildi. Uni fransuz davlat arbobi Giyom Postel chop etdi. Bu mazkur yo'nalishdagi eng birinchi adabiyot edi.

Uyg'onish davridagi Germaniya, Italiya, Fransiya shaharlariga (asosan, XVI asrda) dunyoning turli burchaklaridan odamlar oqib kelar, u yerlarda qizg'in savdo borar, mamlakatlarning ichki va tashqi faoliyatiga doir xabar almashishlar bo'lar edi. Tabiiyki, o'sha davrlarda hamma-savdogarlar, ishlab chiqaruvchilar, hunarmandlar, feodallar, zodagonlaryangi, tezkor ma'lumotlarga ehtiyoj sezardilar. Axborotga bo'lgan kuchli talab, ayniqsa, tadbirkorlarga qo'l keldi. Ular mahsulotlarning bahosi, sotilish manzili, kemalarning qatnov jadvallari ko'rsatilgan turli e'lonlar, tijorat xabarlari, reklama va har xil yangiliklar bosilgan varaqalarni chop eta boshladilar. Shunday markazlardan biri Venetsiya edi.

Bu yerda yangiliklar varaqalarini pulga tarqatuvchi maxsus ma'lumotlar shaxobchasi tashkil topdi. Varaqalar dastavval qo'lyozma shaklida, keyinchalik bosma holda bir kumush tanga-«gazeta» qiymatida chiqarila boshlangan. O'sha davrdan e'tiboran mazkur tipdagi barcha nashrlar «gazeta» degan nom olgan.

Bugungi kunda ko'pgina mamlakatlar «birinchi gazeta vatani» degan nomga da'vogarlik qilishadi. Tabiiyki, har biri isbot sifatida dalillar keltiradi. Lekin masalaning yechimi nimani gazeta deb atashda va shu bilan birgalikda, uning asosiy belgilarini ko'rsata olishdadir. Fikrimizcha, gazetaning hal qiluvchi belgisi davriylik bo'lsa, Germaniya ushbu munozaralarda haq bo'lib chiqadi. Ma'lumki, Timofeus Ritssh 1590-yili Leypsigda «Axborot bor» deb nomlangan gazetani nashr etgan. U deyarli har kuni chiqib turgan. 10 yil o'tgach, Ritssh Leypsigda «Harbiy va xalqaro maydonda sodir bo'lgan voqealar haqida yangiliklar keldi» degan uzun nomga ega gazeta nashr eta boshladi. XVII asrning boshlarida birinchi gazetalar ham Germaniyada chiqqan edi.

Angliyada vaqtli matbuotning vujudga kelishi uning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan har taraflama taraqqiy etishi orqali ro'y berdi. XV asrda kitob chop etishning paydo bo'lishi, ichki va tashqi savdoning kengayishi, milliy tiklanish jarayonlari, XVI asrda ingliz tilining rivojlanib, yagona tilga aylanishi-bularning barchasi vaqtli matbuotning dunyoga kelishi va rivojlanishi uchun zamin hozirladi. Shuning uchun ham bu davrni haqli ravishda Angliyaning Uyg'onish davri deb baholashadi.

XVI asrda Angliyada hozirgi gazetalarning ilk ajdodlari bo'lgan «News» (Yangiliklar) deb nomlangan qo'lyozma varaqalar chiqarila boshlandi. Ular savdo tovarlarining etib kelishi haqidagi ma'lumotlarni aks ettirar edi. Keyinchalik bosma «Balladas of News» (Yangiliklar balladasi) paydo bo'ldi. 1588-yilning 23-iyunida o'quvchilarga eng muhim xalqaro hodisalardan ma'lumot beradigan «English Mercury» (Ingliz axborot-nomasi) ning birinchi soni nashrdan chiqdi. Bu axborotnoma bugungi zamonaviy gazetalarga juda kam o'xshaganligiga qaramasdan, mazkur sana, odatda, Angliyada vaqtli matbuot paydo bo'lgan kun sifatida nishonlanadi. Bunday nashrlar davomli ravishda chiqib turmagan bo'lsa ham, XV asrdanoq Angliya hukumati matbaa mahsulotlarini qattiq nazorat ostiga ola boshlagan.

Umuman olganda, XVI asr zamonaviy tushunchadagi gazetaning vujudga kelishi va kitob bosib chiqarishning faollashuv davri bo'ldi. 1501–1600-yillarda Yevropada 285. 224 ta kitob nashr etildi. Agar har bir kitob o'rta hisobda 400 nusxadan chop etilgan bo'lsa ham ularning umumiy soni 150 milliondan oshib ketadi. Shunday qilib, bu asr Uyg'onish davrining ayni gullab yashnagan vaqtiga to'g'ri keldi.

VIII bob. REFORMATSIYA VA DEHQONLAR URUSHI JURNALISTIKASI

1-fasl. Germaniyaning umumiy siyosiy ahvoli

XIV–XV asrlardagi Germaniya iqtisodiy jihatdan ancha rivojlangan manufaktura-sanoat davlati edi. Metallurgiya ishlab chiqarishi, konchilik, to'qimachilik sanoati shaharlar ravnaqiga, savdo-sotiq rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Mamlakat Shimolida Tirol, Saksoniya, Vestfaliya sanoat markazlariga aylandi, Reyn viloyati va Dunay daryosining yuqori qismidagi shaharlarda metallurgiya, qurol-yarog' ishlab chiqarish, to'qimachilikning movut, zig'irpoya tolasidan va shoyi gazlama, ip gazlama ishlab chiqarish sohalari yuksak darajada rivojlandi. Mamlakat janubida Kyoln, Vorms, Aaxen, g'arbida-Augsburg, Nyurnberg, Ulm shaharlari iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan edi.

XVI asr boshida Germaniyada qisman ishlab chiqarishda (asosan konchilik sohasida) band bo'lgan, qisman imperatorlar va yirik knyazlarning kreditorlari hisoblanuvchi g'oyat ulkan bank-ijaraxo'rlik firmalari faoliyat ko'rsatardi. Ular orasida millionlab gulden mablag'iga ega

Fuggerlar uyi alohida ajralib turardi. Lekin Germaniyaning iqtisodiy rivojlanishi bir tekisda emasdi. Markazdagi nihoyatda rivoj topgan okruglar qatorida xorij bilan ham, boshqa viloyatlar bilan ham savdo-sotiq aloqalarida ishtirok etmaydigan viloyatlar bor edi.

XVI asrda Germaniya siyosiy jihatdan G'arbiy Yevropadagi Fransiya, Angliya singari yaxlit markazlashgan davlatlardan ancha orqada qolgandi. U mohiyatan asosan o'z manfaatlarini ko'zlovchi alohida federal knyazliklar va erkin shaharlardan tashkil topgan tarqoq mamlakat edi. Umumiy reyxtagda ichki masalalardan ko'ra ko'proq tashqi siyosiy ishlar bilan shug'ullanuvchi imperator nomigagina saylanardi. Shaharlar ittifoqlari va feodal knyazlar o'rtasida o'zaro nizolar yuz berib, urushlar olib borilardi.

Katolik Rim Germaniya ijtimoiy hayotiga jiddiy murakkabliklar olib kirdi. Papa desyatinalardan ajratmalar, ruhoniylk lavozimlariga tayinlanganlik uchun to'lovlar, savdo indulgensiyalari, ko'p sonli nemis piligrimlari (ziyoratgohlari)dan har xil ehsonlar tarzida juda katta pul mablag'lari olib turardi. Fransiya, Angliya va Ispaniyada kuchli qirolik hokimiyati bo'lganligi bois Germaniyada imperator hokimiyatining tanazzuli mamlakatni va xalqni cheksiz talash imkonini berardi. Germaniya yerlaridan Rimga nihoyatda katta pul mablag'lari oqardi. Butun Germaniya jamiyatining turli qatlamlari Rim boshchiligidagi boy, mustaqil ruhoniylarga qarshi dushmanlik kayfiyatida edi. Chunki mamlakatda cherkov umumxalq ahamiyatli, milliy masala xususiyatiga ega bo'la bordi.

Reformatsiyaning vujudga kelishi. Germaniya yerlaridan Rim papasi g'aznasiga mumay pul mablag'larining oqib borishi Yevropaning boshqa mamlakatlarida ham Reformatsiya harakati uchun zamin yaratgan bo'lsa-da, bu harakat aynan Germaniyada boshlanib, aholining keng qatlamlarini birlashtirishga ta'sir ko'rsatdi. Qishloq joylarida tazyiqning kuchayishi, o'z navbatida, dehqonlar harakati avj olishiga sabab bo'ldi. Mamlakatning parokandaligi, yirik feodal knyazlarning siyosiy hayotdagi zo'ravonligi shaharliklar va ritsarlarda norozilik uyg'otdi. Jamiyatning taraqqiyparvar qatlamlari islohotlar o'tkazish talabi bilan chiqa boshladilar. Buning ustiga XV asr boshiga kelib mamlakatdagi gumanizm, ya'ni insonparvarlik ulkan ijtimoiy kuchga aylangan yozuvchilar, olimlar soni ko'payishiga olib keldi. Ularning asarlari, garchi lotin tilida yozilgan bo'lsa ham, ko'plab shaharliklarga va aholining savodxon qismiga tushunarli edi.

XV asrning ikkinchi yarmidagi Germaniyada «Imperator Sigizmund reformatsiyasi» nomli publitsistik asar nihoyatda mashhur bo'lib ketdi. Manbalarning guvohlik berishicha, bu asar Sigizmund vafotidan keyin xufiyona tarzda yozilib e'lon qilingan, imperatorning o'zi esa pamfletga hech qanday aloqador bo'lmagan. Gusistlar g'oyalarini tarqatganligi uchun 1458-yilda Strasburg shahrida qatl etilgan nemis millatiga mansub Fridrix Rayzer bu asarning muallifi bo'lganligi taxmin qilinadi.

«Imperator Sigizmund reformatsiyasi» mavjud ijtimoiy-siyosiy ahvolni tubdan isloh qilishga da'vat etadi. Unda ta'kidlanishicha, hokimiyat to'lig'icha imperator va uning joylardagi vakillari qo'lida bo'lishi, markaziy

hokimiyatdan voz kechgan feodal knyazlar esa hayotlari va mulklari himoyasidan mahrum etilishlari lozim. Soliqlarni yig'ish va ularning sarflanishi ustidan nazorat qilish shaharlar vakolatiga o'tishi kerak. Risolada, shuningdek, shaharlarga ko'chib borishni xohlovchi barchani, ma'lum darajada badal to'laganlaridan keyin, teng huquqli byurgerlar (o'rtaol shaharliklar) sifatida shaharlarga erkin qabul qilishni joriy etish taklifi kiritildi. «Reformatsiya» muallifi sexlar monopoliyasiga qarshi fikrlar bildirdi, chunki «har kim har qanday hunar bilan shug'ullanishga erkli» hisoblanardi.

Ko'rib turganimizdek, XV asr Germaniyasida eng yirik publitsistik asarlardan biri o'sha davrning bir qator g'oyat muhim masalalarini kun tartibiga qo'ydi. Ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayib borishi oxir-oqibat XVI asr boshida dehqonlar ommasining keng ko'lamli chiqishlariga, dehqonlar urushiga olib keldi. Uning birinchi bosqichi papaning katolik cherkoviga qarshi *Reformatsiya harakati* bo'ldi.

Gumanist reformatorlarning tarafdorlari Germaniyaning deyarli barcha universitetlarida mavjud edi. XVI asr boshiga kelib Erfurt universiteti qoshida vujudga kelgan to'garak insonparvarlarning eng kuchli markazi bo'lib qoldi. Bu to'garakka uzoq muddat Italiyada yashab, u yerda yangi afltunchilar falsafasi bilan tanishgan Musion Ruf (1471–1526) rahbarlik qilardi. U aqidaparast sxolastlar (antik falsafani dinga bo'ysundirmoqchi bo'lgan dinshunoslar) ta'limotini qattiq tanqid ostiga oldi. Kyoln universiteti aqidaparastlar markaziga aylangandi. Musion davomchilarining (insonparvarlar, adabiyotchilar, filologlar) faoliyati aqidaparastlar nafrati va malomatlariga sabab bo'ldi. Musion maktabidan Ulrix fon Gutten (1488–1523) yetishib chiqdi, keyinchalik u Lyuter reformatsiyasiga qo'shildi. Filolog olimlar, publitsistlar Rotterdamlilik Erasm (1467–1536) va Iogann Reyxlin (1455–1522) keng mashhur insonparvarlar, «Germaniyaning qo'sh qarog'i» (Gutten ifodasi) bo'lib qolishdi. Martin Lyuter esa (1483–1546) Germaniya Reformatsiyasining eng yirik vakili edi.

2-fasl. Reformatsiya publitsistikasining shakllari hamda vositalari

Matbuotga nisbatan taqiqlar kuchayib bordi. Dinni isloh qilishga qaratilgan harakat jamiyatning barcha qatlamlarini qo'zg'ab qo'ydi, xalq ommasining siyosiy faolligiga ta'sir ko'rsatdi. O'n minglab dehqonlar avlodiga dunyo o'z qishlog'ining tor doirasidangina iborat bo'lmay qoldi. Reformatsiya davri, XVI asrning birinchi o'n yilliklari ko'plab kishilar hayotini keskin o'zgartirib yubordi.

O'sha davr voqealari, kishilarning ezgu orzu-umidlari «yilnoma-qo'shiqlar»da, hikoyalar, varaqalar, og'zaki va yozma adabiyotlarda keng aks etgan. Reformatsiya arboblarning maqolalari juda ko'p adadda qayta bosilib, butun Germaniya bo'ylab va undan tashqarida ham tarqatildi. «Uchar varaqalar» davrning hozirjavob axborotnomasiga aylandi va Bazel, Syurix, Strasburg, Mayns, Bomberg, Erfurt, Breslau, Leypsig, Vyuten-

burg, Drezden, Augsburg va Nyurnbergda nashr etilib turildi. Ular savodsizlarga o'qib berilardi, bepul tarqatildirdi va bozorlarda to'p-to'p qilib sotilardi. 1521-yilda katolik arbob Koxleus Frankfurtdan Rimga, ya'ni, papa Aleksandrga kuzgi yarmarka paytida kitob bozori papaga qarshi varaqalar bilan to'lib ketganligi haqida yozadi. Bu yerda zamonaviy jurnalistikaning dolzarblilik, ommaviylik, adadiylik singari asoslari yorqin namoyon bo'ldi.

Reformatsiya davrida, masalan, Vittenberg axborotlari ko'plab kishilarning e'tibor markazida turdi. Ularni yig'ish va tartibga solish ustida Filipp Melanxton katta mehnat qildi. U o'z materiallarini axborotnomaxatlar tarzida butun mamlakat bo'ylab tarqatish bilan mashg'ul bo'ldi. Pruss gersogi Albrextning Melanxtonga yo'llagan maktubi ushbu axborotnomalarning mashhurligidan guvohlik beradi. Xatida u Melanxtondan «imkon qadar tez-tez yozib turishini so'rarkan», o'z yurti Prussiyada, dunyoning bir chekkasida ekanligini va atrofda bo'lib o'tayotgan barcha voqea-hodisalardan xabardor bo'lib turishni xohlayotganligini bayon qiladi.

Dastlabki paytlardayoq Reyxlinni papa ziddiga zararli g'oyalarni ko'tarib chiqishda ayblagan Kyoln inkvizitsiya sudi insonparvarlarga qarshi chiqdi. Inkvizitsiya gumanistlar jamiyatga adabiyot vositasida ta'sir o'tkazganliklarini hisobga olib, g'oyalar tarqatilishini senzura yordamida to'xtatishga qaror qildi. Shu sababli kitob nashri Kyolnda 1469-yilda boshangan bo'lsa, 1475-yildayoq kitoblar mahalliy universitetning senzura belgilari bilan chiqqan boshladi.

Maynsda arxiepiskop Bertold fon Geneber 1486-yilda senzura organlarini qaror toptirib, o'z farmoyishlarida go'yo yovuz niyatli odamlar «kitob chop etishdek ilohiy san'atni» insoniyat zarariga ishga solayotganliklaridan ogohlantiradi. U diniy kitoblar lotinchadan nemis tiliga tarjima qilinib, «dinning o'zini badnom etish uchun xalqqa tarqatilayotganligi»dan g'azablanganligini ham izhor qiladi.

Papa Aleksandr VI ning (1492–1503) 1503-yilda chiqargan fatvo (bulla)sida shunday deyilgan edi: «Bizga ma'lum bo'ldiki, kitob chop etish san'ati tufayli dunyoning turli qismlarida, ayniqsa, Kyoln, Mayns, Trir va Magdeburg okruglarida xristian diniga g'animlik ruhida ta'limotlarni o'z ichiga olgan ko'plab kitob va risolalar chop etilmoqda». Bu fatvoda nashr etiladigan asarlar ustidan senzura nazorati belgilandi, ruhoniy shaxslarga zarur hollarda 1501-yildagi fatvo chiqquniga qadar nashr etilgan kitoblarni yoqib tashlash majburiyati yuklandi. Papa Lev 1515-yilda chiqargan fatvoda bu sohadagi zarar to'g'risida «kitob chop etishning ba'zi ustalari yer yuzining turli joylarida lotin hamda so'zlashuv tillaridagi kitoblarni bosish va sotish bobida sa'y-harakat qilmoqdalar», deyilardi. Shuning uchun ushbu fatvoda «Bundan buyon hech kim bizning shahrimizda ham, boshqa shaharlarda ham, Rimda diqqat bilan ko'rib chiqilmagan va shaxsan o'z imzosi bilan tasdiqlanmagan kitobni yoki boshqa qandaydir qo'lyozmani chop etishga kirishmasin», deyilgan edi. Shu tariqa katolik davlatlarining barchasida senzura o'rnatildi. Katoliklarga qarshi asarlarning mualliflari qatl etilardi.

Insonparvarlar va jamiyatning ilg'or vakillari erkin matbuotda o'rtasicha ta'limotlarda feodal knyazlar va cherkovga qarshi kurash qurolini ko'rganliklari Reformatsiyaning senzura ustidan g'alabasiga olib keldi. Islohotchilarning adabiy faoliyati to'xtashi u yoqda tursin, aksincha, yanada keng quloch yozdi.

Xalqning vijdon va so'z erkinligi uchun boshlangan harakati avj olib borayotganligidan qo'rqan va Rim birlashmasi siyosatiga amal qiluvchi imperator Karl V 1530-yili Augsburgga, knyazlar s'ezdi-reyxstagga shaxsan etib keldi. U s'ezdda nutq so'zlab shunday dedi: «Tartibsiz ravishda kitob chop etish oqibatida juda ko'p yomonliklar yuzaga chiqqanidan keyin biz har qaysi kurfyust, knyaz va imperiyaning har bir tabaqasi, -dunyoviy bo'ladimi yoki ruhoni, -yaqinginada bo'lib o'tadigan s'ezdga qadar barcha bosmaxonalarda hamda kitob do'konlarida birorta yangi asar, ayniqsa, bitta ham haqoratimiz asar (паквил), rasm yoki shunga o'xshagan nimadir na maxfiy, na ochiq ravishda yozilmasligi, chop etilmasligi, sotuvga chiqarilmasligi uchun astoydil qidiruv olib borishini xohlaymiz. Maxsus tayinlangan kishilar har bir chop etilgan asarda bosmaxona egasining ismi va familiyasi hamda bu asar bosilgan shahar to'g'ri ko'rsatilishini nazorat qilsin. Hozirgacha chop etilgan haqoratli asarlar yoki boshqa shularga o'xshash kitoblarning barchasi sotuvda bo'lmasligi kerak. Agar ushbu tartib va talablar yozuvchi, bosmaxona egasi yoki sotuvchi tomonidan buziladigan bo'lsa, vaziyatga qarab aybdor mulkiy yoki tanjazosiga tortilmog'i lozim».

Bosmaxona egalari jarima to'lash yoki kasbi bilan shug'ullanish huquqidan mahrum bo'lish xavfi ostida kufrona va haqoratimiz kitob, karta, she'rlarni va boshqa asarlarni chop etmasliklari kerak edi. Birorta qo'lyozma oldindan ko'rib chiqilmasdan va ruxsat berilmasdan bosib chiqarilishi mumkin emasdi. Karl V ning Augsburgdagi taklifiga protestant knyazlari o'z-o'zlarini himoya qilish Shmalkalden ittifoqini tuzishdek keskin chora bilan javob berdilar. Hukmdorlar safidagi bo'linish matbuotning rivojlanishi uchun qulay zamin yaratdi.

Uchar varaqalar ko'paya bordi. Frankfurt yarmarkasi bu xildagi publitsistika tarqatiladigan bosh bozor edi. Haqoratli asarlar (paskvillar)-ning ham katta-katta to'plamlari chiqib turardi. Ularning birlari faqat nazmiy asarlardan, boshqalari nasriy asarlardan iborat bo'lardi. Masalan, 1544-yilda paskvillarning ikki jildligi paydo bo'lib, ularning mualliflari ko'rsatilmagan, nashr etilgan joyi ham to'qima «Eleytrolis» nomi bilan chiqarilgan edi. 1546-yilda Karl V bilan Shmalkalden ittifoqi o'rtasida urush boshlanib ketdi, bu Germaniyada paskvil adabiyoti eng yuksak darajada rivojlangan davr bo'ldi.

1548-yilda Karl V imperatorlik polisiyasi nizomini chiqardi, unda, jumladan, shunday deyilgandi: «Ko'ryapmizki, bizning qarorlarimiz nafaqat hech qanaqasiga bajarilmagan, balki haqoratli kitoblar, asarlar, rasmlar va buyumlar borgan sari ko'proq yozilmoqda, chop etilmoqda, tayyorlanmoqda».

1555-yilda imperator bilan Shmalkaden ittifoqi o'rtasidagi Augsburg sulhi katoliklar va lyuteranlarning teng huquqini tan oldi, lekin shu shart bilanki, e'tiqod erkinligi ayrim knyazlargagina beriladi, aholi esa o'z xo'jayinlari e'tiqod qo'ygan dinga qo'shilishi lozim.

Shunday qilib, XVI asrning birinchi yarmida G'arbiy va Markaziy Yevropada ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy mohiyati jihatidan feodallarga qarshi mafkuraviy, shakliga ko'ra diniy, katoliklarga qarshi bo'lgan ijtimoiy harakat keng quloch yozdi. Rim katolik cherkovining rasmiy nazariyalarini «tuzatish», cherkov tashkilotini qayta tuzish, cherkov hamda davlatning o'zaro munosabatlarini qayta qurish va boshqa masalalar asosiy talablari bo'lganligi bois bu harakat Reformatsiya nomini oldi. Shaharliklar, dehqonlar, dvoryanlar, knyazlar, ritsarlar, talabalar va hatto toj sohiblari bu harakatga qo'shildilar.

Asosan jamiyatning savodxon qismiga mo'ljallangan insonparvarlar harakatidan farqli ravishda Reformatsiya arboblari qo'llab-quvvatlashlarini so'rab aholining turli qatlamlariga murojaat qilishdi. Buning natijasi o'laroq reformatorlik, protestant cherkovi tashkil topdi, katolik Rimning ta'siri va ahamiyati ancha pasaydi. Dolzarb g'oyalarni tarqatishda, dinning muayyan masalalari yuzasidan bahs-munozaralar olib borishda axborot ko'paytirishning bosma dastgoh singari vositasi g'oyat katta rol o'ynadi. «Kundalik yangiliklarni xabar berish uchun bosma so'zning ishlatilishi», deb ta'kidlanadi Yulius Lipsning «Narsalarning kelib chiqishi» kitobida, — dastlab XVI asrda diniy «relatsiyalar» (ma'lumotlar) va Reformatsiya tarafdorlarining pamfletlari tufayli rivojlana boshladi».

3-fasl. Germaniyada dehqonlar urushi davrida publitsistik faoliyat

Lyuterning cherkovga qarshi isyon ko'tarishga da'vati avvaliga Frans fon Zikkinten boshchiligida dvoryanlar quyi tabaqasining harbiy chiqishlariga (1523), so'ngra esa 1525-yilgi Buyuk dehqonlar urushiga olib keldi. Reyn viloyatida va qisman qo'shni Frankoniya va Shvabiya yerlarida ritsarlarning ko'zg'olonlari bo'lib o'tdi. Arxiepiskoplarga hamda katolitsizmga qarshi qaratilgan bu qo'zg'olonlar davlat bilan cherkov o'rtasidagi o'zaro munosabatlarini qayta qurishni talab qildi.

Dehqonlar qo'zg'oloni sal boshqacharoq xarakterda edi. Ritsarlikning tor tabaqa manfaatlarini ko'zlovchi 1522–1523-yillardagi chiqishlariga qarama-qarshi o'laroq dehqonlarning 1524–1525-yillardagi urushi ommaviy keng xalq harakatiga aylanib ketdi. Urush Shvetsiya, Fransiya, Tyuringiya-Saksoniyani, shuningdek, mamlakat g'arbidagi (Elzas) va sharqidagi (Tirol, Yuqori Avstriya, Shtirin va Krayne) ba'zi hududlarni qamrab oldi.

Germaniyadagi dehqonlar urushining o'ziga xos xususiyati shunda bo'ldiki, uning davomida bahs-munozaralar nizoli masalalarni tinch muzokaralar va tegishli qarorlar, hujjatlar qabul qilish yo'li bilan hal qilishga urinishlardan keng foydalanildi. Qurolli to'qnashuvlar uzoq davom etgan hamda qo'zg'olonning kengayib ketishiga (qurolli guruhlar a'zo-

larining soni 40 mingga yetgan edi) moyillik sezilib turgan bo'lsa-da, isyonchilar o'z g'oyalari va talablarini ma'lum qilish uchun yozma va bosma adabiyotdan doimo keng ko'lamda foydalandilar.

Tomas Myunserga yaqin doiralarda 1524-yil oxiri –1525-yil boshida dehqonlarning ilk dasturi – «Moddalarda ifodalangan xat» yozilib tarqatildi, unda dehqonlar urushining taktik rejaları aniq bayon etilgan edi. Tomas Myunser feodallar bilan har qanday bitimdan voz kechishni, knyazlar, ritsarlar, ruhoniylarning yerlarini qishloq jamoalariga olib berishni talab qildi. Dehqonlar ittifoqiga bo'ysunishni rad qilgan feodallar esa dushman sifatida qaralib, jazolanishga mahkum etildi. «Moddalarda ifodalangan xat» dehqonlarning boshqa har xil yozma, bosma talablari va shikoyatlari vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

Binobarin, 1526-yil 6–7-martda Memmingen shahrida o'tkazilgan oltita shvab otryadi rahbarlari s'ezdida «O'n ikki modda» nomi ostida dehqonlar talablarining dasturi qabul qilindi. Uning 3-moddasida, masalan, dehqonlar uchun majburiy krepostnoy huquqini bekor qilish 6, 7, 8, 9 va 11-moddalarida esa barshchina, jarima va obroklarni cheklash talab etildi. Birinchi modda kichik desyatini bekor qilishni va katta desyatining sarflanishi ustidan nazoratni dindorlar qavmiga berish zarurligini bildirib, o'z qavmi uchun pastor tanlash huquqi belgilanishini talab qildi. Bu «o'n ikki modda» risola tarzida katta adadda bosib ko'paytirildi. Uning kirish qismida va moddalarida dehqonlarning tinchliksevarlik niyatlari va feodal zulmini yengillashtirishga bo'lgan intilishlari haqida so'z yuritildi. «O'n ikki modda» isyon ko'targan dehqonlar orasida keng tarqaldi va ularning rasmiy dasturiga aylandi.

Ommaviy ravishda e'lon qilingan bu ikkala dasturni taqqoslab, ikkinchisi, ya'ni, «O'n ikki modda» dasturi birinchisidan mo'tadilligi bilan farq qilishini va nizolarni tinch yo'l bilan hal qilishga moyil ekanligini ko'rish mumkin. Buni bosma so'zning omma ongiga ta'siri, amaliy natija va aniq talab belgilab olingan holda bahs va munozaralarda harakatlarni aniqlash va bog'lashda uning faolligini oshirish sifatida ham baholash mumkin. «Hozirgi paytgacha, – deyiladi Myunser tarafdorlarining «Moddalarda ifodalangan xat»ida, – shaharlar va qishloqlarning oddiy kambag'al kishilari ruhoniy va dunyoviy xo'jayinlar tomonidan katta qiyinchiliklarga giriftor etib kelinayotganligidan xulosa shuki, endi buyog'iga bunday narsaga chidab ham, toqat qilib ham bo'lmaydi. Zikr etilgan qiyinchiliklar saqlanib turgan sharoitda qon to'kilmasdan ish bitmaydi». Qardoshlarcha birlashuvga qo'shilishdan bo'yin tovlaydigan barcha jamiyatdan tashqarida qo'yilmog'i lozim, deyiladi xat davomida.

Kechroq yaratilgan «O'n ikki modda» dasturida esa boshqacha nuqtayi nazar kelishmovchiliklarni tinch yo'l bilan, amalga oshiriladigan aniq takliflarni o'rtaga qo'yish orqali hal qilish xohishi ancha ravshan ifodalangan edi.

Qasrlar va rohibxonalar bosib olingandan keyin ham isyonchilar o'z dasturlarini qabul etib, uning mazmunini butun viloyat (okrug) bo'ylab bosma shaklda e'lon qilganliklari kuzatildi. Hujjatlarni taqqoslash shuni ko'rsatadiki, dasturlar, shiorlar, da'vatlar ko'pincha bir-biridan farq qilgan.

Masalan, 1525-yil 9–12-mayda Frankoniyada isyon ko'targanlar tomonidan tuzilgan «Geylbronn dasturi» Myunser tabiatiga mos «Moddalarda ifodalangan xat»dan ham, xalq-dehqonlar harakatining «O'n ikki moddadan ibidan ham farqli edi. Geylbronnida qabul qilingan dastur ritsarlar, byurgerlar manfaatlarini ifodalardi va mulkdorlik (burjua) xarakterida edi.

Dehqonlar urushi ishtirokchilari o'rtasida birlik yo'qligi va manfaatlar ham o'zaro bog'liq emasligi ularni mag'lubiyatga olib keldi. Hatto Lyuterning o'zi dehqonlar harakatining ko'lamidan qo'rqib ketib, keyincha isyonchilarga qarshi chiqdi. Dastlab u dehqonlar va xo'jayinlarni o'zaro murosaga chaqirdi, dehqonlarni qurolli kurashdan qaytarish uchun Tyuringiyaga borib qaytdi. Biroq bunga erisha olmadi, chunki Myunserning keskin choralari ular orasida katta aks-sado uyg'otgandi. O'zining asarlaridan biri-«Dehqonlarning bosqinchi va talonchi to'dalariga qarshi» sarlavhali pamfletida u isyonchilarning asosiy kuchlarini tor-mor keltirgan Shvab ittifoqi armiyasining harakatlarini qo'llab-quvvatladi. Bu jang natijasida qo'zg'olonning yuz ming ishtirokchisi o'ldirildi. Dehqonlar urushining ayni avj pallasida Lyuter o'z pamfletida «Ularni (dehqonlarni) quturgan itni o'ldirgan misoli maxfiy ravishda va ochiqdan-ochiq kaltaklash, bo'g'ish va azoblash lozim», deb yozdi.

Umuman, Germaniyada dehqonlar urushi XVI asrda yuzaga kelgan Reformatsiya davridagi ijtimoiy harakatning butun davomi bilan birga qo'shilib mulkdorlar (burjua) inqiloblari rivojlanishining darakchisi, dastlabki bosqichi va G'arbiy Yevropa mamlakatlari ijtimoiy-siyosiy hayotidagi tub o'zgarishlar ibtidosi bo'ldi.

Reformatsiya va dehqonlar urushi nemis davri madaniyatidagi katta yuksalish bilan bog'liq edi. Dehqonlar urushi natijasida markaziy hokimiyat zaiflashgan va mamlakatning feodal tarqoqligi kuchaygan bo'lishiga qaramasdan, Martin Lyuter, Tomas Myunser, Ulrix fon Gutten va boshqalarning ilg'or g'oyalari yanada ishlanishda davom etib, Yevropadagi ko'pgina mamlakatlarning hayotiy amaliyotiga (Shveysariyada – Ulrix Svigli; Shvetsiya, Norvegiyada-Jan Kalvin; Daniyada-lyuteranchilik; Angliya, AQSHda – puritanchilik tarzida) kirib bordi.

Jamiyatga, insonga nisbatan ilg'or qarashlar Germaniyada adabiyot, tasviriy san'at, publitsistik risolalar, pamfletlar, paskvillar va xalq qo'shiqlari orqali ham tarqatilardi. Reformatsiya davrining eng yirik shoiri Gans Saks (1494–1576) o'zining ko'psonli qo'shiqlari, shvankalari, dramatik asarlarida boylar ochko'zligini, «katta xo'jayinlar» zo'ravonligini fosh qildi. U o'quvchilarning keng doirasi-shaharliklar, dehqonlar uchun yozdi, Nyurnberg masterzingerlari (mohir ashulachilari) maktabiga asos soldi.

Rassom, o'ymakor usta, tasviriy san'atga oid ko'plab risolalar muallifi bo'lgan Albrext Dyurer (1471–1528) insonparvarlar bilan yaqin muloqotda bo'lib turardi. U Bibliya voqealari asosida yaratgan rasmlariga milliy mazmun bag'ishladi. Nemis tasviriy san'atining ko'pgina yirik vakillari o'z polotnlarida Reformatsiya davri arboblari-Lyuter, Melanxton, Myunser va boshqalarning realistlik, chuqur ehtirosli va ruhiy yorqin portretlarini yaratishdi.

Falayonli davr publitsistlari hayotiga chizgilarga kelsak, Martin Lyuter (1483–1546) o'ziga to'q byurgerlar oilasidan edi. U Saksoniyaning Eysleben shahrida dunyoga keldi. 1501-yilda Erfurt universitetini tugatib, rohib va ruhoniylar bo'ldi. 1509-yili Saksoniyada ochilgan Vittenberg universitetiga falsafa va ilohiyot bo'yicha professorlikka qabul qilindi.

O'rta asrlardagi mistiklarning asarlari hamda chex islohotchisi Yan Gus (1375–1415) g'oyalari bilan tanishuv jarayonida u katolik cherkov ta'limotidagi ko'plab ziddiyatlar va farqlarni aniqladi. Lyuter cherkov amalga oshiradigan ko'plab marosimlar, maxfiy ishlar, turli tadbirlar uchun pul va har xil soliqlar olish zarur «xayrli ishlar»dan ekanligini inkor qila boshladi. U rivojlantirishga kirishgan «insonni din yordamida qutqarish» ta'limotida insonning diniy his-tuyg'ulari, kechinmalari asosiy o'rinda turadi.

«Takovdor e'tiqod bilan tirik» kalimasi uning sevimli iborasi edi. Lyuter fikricha, din-ayrim inson-shaxsning Xudoga nisbatan munosabati bo'lib, u vositachi va cherkov xodimlari vasiyligiga muhtoj emas. Lyuter ta'limotida dinga e'tiqod qo'ygan oddiy insonlarning kasbi ruhoniylik bo'lganlar tomonidan nazorat qilinishiga norozilik ifodalanganligidan bu amalda insonning hayoti ustidan to'liq hukmronlik qiluvchi butun o'rta asr cherkov tashkilotini inkor qilishga olib borardi. Bundan tashqari, Lyuter e'tiqod bobida cherkov qonunlari va yo'l-yo'riqlariga emas, balki asl manbalarga-Bibliyaga, boshqa ilohiy kitoblarga murojaat qilishga chorladi.

Shu tariqa u ilgari oddiy, demokratik xristianlikni keyingi davrdagi feodalashgan, byurokratik-katolik xristianlikka qarshi qo'ydi. Reformatsiya sharoitida Lyuterning xristianlikning asosiy negizlari to'g'risidagi talqini G'arbiy Yevropada teng huquqlilik prinsipiga ilk burjuaziya davrida berilgan dastlabki izoh hisoblanadi.

Lyuter mohiyatan o'rta asr byurgerligi e'lon qilgan oddiy cherkov qoidasini rivojlantirdi. Yangi nizom son jihatdan juda ko'payib ketgan rohiblar, ruhoniylar va Rim katoliklari ma'muriyatining qavmini tartibga solishi lozim edi.

Indulgensiyalar-pul yoki katolik cherkov oldidagi alohida xizmatlari evaziga gunohlari kechirilganligi haqida papa tomonidan beriladigan yorliqlar sotilishiga Lyuterning 95 ta tezis bilan qarshi chiqishi uning birinchi oshkora bayonoti bo'ldi. 1517-yili Vittenberg shahri atrofida indulgensiya savdosi qizib ketib, uni muayyan miqdorda pul to'lashga qodir barchaga berishardi. Indulgensiyalarni sotish va boshqa og'ir soliqlar, hadyalar papa hokimiyatiga katta daromad keltirardi. Shu sababli ham Lyuter papalik va umuman katolik cherkovi korrupsiya botqog'iga botganligiga qarshi oshkora chiqishlar qildi. Mavjud ahvoldan noroziligini ifodalab, universitet cherkovining eshigiga indulgensiya sotilishiga qarshi o'z tezislari osib quydi.

1519-yili Leypsigda bo'lib o'tgan munozarada Lyuter papa bo'lmasa ham cherkov yashay olishi mumkin, deya fikr bildirarkan, ruhoniylik alohida institut ekanligini inkor etdi va Xudo oldida barcha xristianlar baravar, dedi. U Yan Gusni gulxanda yondirgan cherkov arboblari

qoraladi. Lyuterning tezislari keng tarqaldi, ko'plab pamfletlari va murojaatlari ham e'lon qilib turildi. Masalan, uning «Nemis millati xristian dvoryanligiga» (1520) murojaati Germaniyadan tashqarida ham mashhur bo'lib ketdi.

Papa Lev 1520-yil 15-iyulda Lyuterni cherkovdan chetlatish to'g'risida fatvo chiqardi. Shunga javoban 10-dekabrda bu fatvoning bosma nusxasi sxolastlarning kitoblari, katolik huquqi to'plamlari bilan qo'shib Vittenburg shahri darvozasi oldida yoqib yuborildi. Lyuter, shuningdek, «Anarxist fatvosiga qarshi» degan pamfletini yozib tarqatdi. Pamfletda u papaning o'zini anarxist deb nomlab, imperator Karl V ga Germaniya imperiyasida barcha cherkov erlarini cherkov qaramog'idan chiqarish talabini qo'ydi. 1520–1521-yillarda nemis xalqi orasida Lyuterning nomi shu darajada mashhur ediki, cherkov arboblardan biri Rimga «Germaniyaning o'ndan to'qqiz qismi «Lyuter» deb, qolgan bir qismi hech bo'lmaganda «Rim saroyiga o'lim!» deb baqiradi», deya ma'lumot yetkazgandi.

Xorijlik tadqiqotchilardan biri shunday yozgan edi: «Lyuter chaqirdigan chaqmoq ayni nishonga urdi. Butun nemis xalqi harakatga keldi. Bir tomondan, dehqonlar va plebeylar uning xitobnomalarida xristian erkinligi to'g'risidagi pand-nasihatlarini, qo'zg'olonga ishorani ko'rishdi. Ikkinchi tomondan, ancha mo'tadil byurgerlar va ruhoniylar quyi qismining katta guruhi unga qo'shildi; umumiy oqim hatto knyazlarni ham domiga tortib ketdi». Ko'pgina insonparvarlar uning tomonini olishdi. Ular orasida Ulrix fon Gutten va yirik insonparvar filolog Filipp Melanxton (1497–1560) ham bor edi. Lyuterning bosma va og'zaki chiqishlari ta'sirida Germaniya va Skandinaviyaning ko'pgina hukmdorlari Rim bilan aloqalarini uzib, o'z hududlarida yangi «lyuteran» cherkovlariga asos sol-dilar.

1521-yil 28-yanvarda Vorms shahrida endigina saylangan qirol Karl V ishtirokida reyxstag ochildi. Unda Lyuterga o'z qarashlaridan voz kechish taklif etildi. Biroq u g'oyalari nohaqligini isbotlab berganlaridagina ulardan voz kechishini bayon etib, Muqaddas kitobdan iqtiboslar keltirdi. Reyxstag Lyuterga nisbatan biror bir qaror qabul qilmadi, faqat 1521-yilning may oyida Karl V uni qamoqqa olish to'g'risida buyruq chiqardi. Lekin buyruq bajarilmay qoldi.

Lyuter 1522-yilgacha Vartyunburg saroyida yashab yurdi. Bu yerda u Bibliyani lotinchadan nemis tiliga o'girdi. Uning tarjimasida dehqonlar ommasiga katta ta'sir ko'rsatdi, chunki ular Muqaddas kitob asl matnining mazmunini bilan tanishishga muyassar bo'lgan edilar. Shuningdek, ushbu tarjima Shimoliy Yevropa adabiy tilining shakllanishida juda kuchli omil bo'ldi. Lyuterning fikricha, insonning ichki taqvodorligi tashqi tartib bilan ham ta'minlanadi. Dunyoviy hokimiyat ilohiy huquqqa emas, tabiiy huquqqa tayanadi. Ayni bir paytda tabiiy huquq faqat insonlarning tashqi xulqini, mulki va narsalarini boshqaradi. Fikr erkinligi esa din sohasiga daxldor, insonning ichki dunyosi davlat yurisdiksiyasiga kirmaydi, uning qonunlaridan tashqarida turadi.

Lyuter keyinchalik maqsadi german cherkovini papadan ajratishdan, cherkov erlarini uning tasarrufidan chiqarishdan va cherkovni tashkiliy jihatdan qayta qurishdan iborat bo'lgan mo'tadil kayfiyatdagi byurgerlik-knyazlik muxolifatiga bosh bo'ldi. Mo'tadil islohotchilik harakatiga qarama-qarshi ravishda Reformatsiyaning ikkita ashaddiy yo'nalishi-imperator va knyazlar boshchiligidagi reaksion feodal-katolik hamda radikal-demokratik targ'ibotchi Tomas Myunser bosh bo'lgan inqilobiy xalq-dehqonlar yo'nalishlari tashkil topdi. Lyuter hayotining oxirgi 25 yilini Saksoniyada kurfyust Fridrix Dono (Mudriy) homiyligida o'tkazdi. Anarxiyadan qo'rquv uni ancha radikal protestant harakatlariga, masalan, anabaptistlarga qarshi chiqishga undadi.

Tomas Myunser (1490–1525) Janubiy Garsdagi Shtolberg shahrida tug'ildi. Leypsig hamda Mayn bo'yidagi Frankfurt universitetlarida tahsil ko'rib, ilohiyotchi bakalavr darajasini oldi. Avvaliga u Lyuterning papalikka qarshi chiqishlarini o'qishlab turdi. Biroq tez orada uning mo'tadil xarakterdagi islohotlaridan o'zini chetga oldi. Myunser Reformatsiyani xalqona inqilobiy tushunish ifodachisi bo'lib qoldi. Reformatsiyada xalq yo'nalishining vujudga kelishi bu harakatda bo'linish boshlanayotganligini ko'rsatdi. Myunser jamiyat va davlatga diniy, ijtimoiy-siyosiy qarashlarida ancha keskin mavqeda bo'ldi. Sanoat shahri yuzaga kelgan Svikkaua hisoblangan anabaptistlar ta'limoti ham uning ta'siri ostida shakllandi. Anabaptistlar (yoki qayta cho'qinganlar) butlarni, marosimlarni yo'q qilishni talab etishdi, ular «botiniy payg'ambarlikka» va narsalarning mavjud tartibiga qarama-qarshi tarzda «ilohiy hokimiyat» davri kelishiga ishonardilar.

Lyuterdan farqli ravishda Myunser e'tiqodning bosh manbayini Bibliyada emas, balki «jonli dil rozi»da, ya'ni, inson ongida ko'rdi.

Myunserning qarashlari «Moddalarda ifodalangan xat»da ancha aniq ifodalangan edi. Xat asosan dehqonlarga qaratilgan bo'lib, ularni xristian ittifoqi va birodarligiga birlashishga hamda xo'jayinlar yaratayotgan qiyinchiliklarni birgalashib har qanday vositalar bilan bartaraf qilishga da'vat etardi. «Xristian ittifoqi va birodarligi»da adolatli ijtimoiy tuzum qaror topib, uning asosiy tamoyili umumiy foydaga xizmat qilishdan iborat bo'lishi lozim edi.

Hokimiyatni oddiy xalqqa berish kerak, degan fikr T. Myunserdan boshlangan. Uning fikricha, faqat hamma narsadan mahrum kishigina xudbinlik maqsadlaridan xoli bo'ladi va uni umum manfaatlariga olg'a undaydi. Myunserning keng xalq ommasi bilan mustahkam aloqasi uni dehqonlar harakatining sardoriga aylantirdi. Xudoning mulki deganda, Myunser barchaga barobar bo'lgan ijtimoiy tuzumni tushunardi va «butun dunyo buyuk bir larzani boshidan kechiradi, shunday voqea yuz beradiki, kofirlar past qilinib, kamsitilganlar yuksaltiriladi», deguvchi edi. Kofirlar deganda, u knyazlar, ritsarlar, shahar patrisiylari va xalqni ezuvchi boshqa toifalarni nazarda tutardi. Anabaptistlarning yetakchilari bilan birga Svikkau shahridan quvg'in qilingan Myunser shundan keyin turli shaharlarda yashab yurdi, Myulgauzen shahrida dehqonlar urushida qatnashdi (1525).

Myunserning hokimiyat xalqqa berilishi lozimligi haqidagi qarashlari va qoidalari Tirol dehqonlarining yo'lboshchisi Mixail Gaysmayer tuzib chiqqan «Zemstvo qurilishi» dasturida o'z aksini topdi. Bu dasturning maqsadi Tirolda demokratik asosda xalq respublikasini o'rnatishdan iborat edi. Dasturda, shuningdek, sudni demokratlashtirish, desyatina hisobidan kambag'allar, dehqonlarga g'amxo'rlik qilish, rohibxonalarni tarqatib yuborib, ularning binolarini bemorxonalar va yetimxonalarga aylantirish talablari ilgari surilgandi.

Reformatsiyaning Myunser boshchiligidagi radikal qanoti tor-mor keltirilishi Lyuter ta'limotining yanada yoyilishiga yordam berdi. Germaniyaning ko'pgina shaharlarida rohibxonalar yopildi, isloh qilingan ibodatlar joriy etildi. Cherkov mulklarining cherkov ixtiyoridan chiqarilishidan manfaatdor nemis knyazlari Reformatsiya tomoniga o'tishdi. Cherkov yerlarining dunyoviy hokimiyat mulkiga aylantirilishi XVI asrdagi Germaniya uchun xarakterli xususiyat bo'ldi.

Ulrix fon Gutten (1488–11522) –insonparvarlar kichik avlodining vakili. Katolisizmga qarshi tanqidiy qarashlari va harakatlarida u Rotterdamlilik Erazm va Iogann Reyxlindan ham o'tib ketdi. 1512-yilda Italiyada bo'lganidayoq unda papa hukmdorligiga nisbatan nafrat uyg'onib, uni Germaniyadagi barcha balo-ofatlarning bosh sababchisi deb hisoblay boshladi.

Gutten birinchilardan bo'lib Lyuter tomoniga o'tdi va gusistlar ketidan borib, Reformatsiyani zo'ravonliksiz amalga oshirib bo'lmaydi, degan fikrga keldi. U katolik ruhoniylarni, eng avvalo, rohiblarni Germaniyadan quvib chiqarishga chaqirdi. 1522-yilda Frankoniyada ritsarlar qo'zg'olonini ko'targan yirik risar Frans fon Zikkingenning eng yaxshi yordamchisi va safdoshi bo'lib, o'zi ham ritsarlardan chiqqanligi bois ritsarlar tabaqasini ideallashtirib, jamiyatni siyosiy qayta qurishda uning imkoniyatlariga katta umid bog'lardi. O'z pamfletlarida Gutten risarlar shaharliklarning ham, dehqonlarning ham do'stlari bo'lishi mumkinligini isbotlashga intilib, ularni birgalashib knyazlar va episkoplarga qarshi chiqishga chaqirdi. Ritsarlar qo'zg'oloni mag'lubiyatga uchrach, u Shveysariyaga qochishga majbur bo'ldi.

IV qism. YANGI ZAMON VA MA'RIFAT DAVRI MATBUOTI

IX bob. XVII ASR YEVROPA JURNALISTIKASI

XVI asrda Venetsiya Yevropadagi ulkan savdo markazlaridan biri edi. Yirik mulkdorlar (burjua) vakillari, savdogarlar, kema kapitanlari ushbu shaharda tovarlar sotish va sotib olish bilan shug'ullanardilar. Shuning uchun ularni mahsulotlar narxi, kemalar harakati va iqtisodiy-siyosiy voqealar ko'proq qiziqtirardi. Oldingi boblarda aytib o'tilganidek, bunday axborotlarni tayyorlab tarqatishni esa maxsus byurolar o'z zimmasiga oldi. Asosiy vazifasi «yangiliklar yozish»dan iborat bo'lgan byurolar shunday xabarlar bitilgan qo'lyozma varaqalarni chiqarish bilan mashg'ul edi. Varaqalar mayda tanga – gazzetaga-sotilardi. Biz bugun OAVdan biriga nisbatan qo'llaydigan «gazeta» so'zi aslida ana shu qadimgi Venetsiya kumush tangasi nomidan olingan. Venetsiyada hozirgacha «Gazzettino» nomli gazeta chiqib turadi.

Xabarlarni shu tarzda yig'ib, to'plab obunachilarga yetkazish gazetaning vujudga kelishi tomon qo'yilgan yana bir qadam bo'ldi. XVI asrning ikkinchi yarmida bu ish bilan nemis Fuggerlar savdo uyi xodimlari muvaffaqiyat bilan shug'ullana boshlashdi. Ular nafaqat qo'lyozma usulida tayyorlangan xabarlar varaqasini tarqatishgan, balki bosma dastgohdan ham foydalanishgan, degan taxminlar bor. Ushbu nashrlarni bevosita bugungi gazetalarning uzoq ajdodi deyishimiz mumkin.

Zamonaviy tipdagi gazetalarning haqiqiy ajdodlari esa faqat XVII asrga kelib to'liq shakllandi. 1603-yili Angliya taxtiga Mariya Styuartning o'g'li shotland qiroli Iakov (1603–1625) o'tirdi. Aslida, Styuartlar sulolasi hukmronligida matbaachilikning ahvoli yanada yomonlashgan edi. Bu davrda asosan puritanlar va independentlarning asarlari ta'qib ostiga olingandi.

Oldingi davrdagi qalin kitoblar o'mini endilikda «uchar varaqalar» va risolalar egallay boshladi. Styuartlar saltanatida aholi o'rtasida protestantlik oqimiga moyillik kuchli bo'lsa-da, sulolaning o'zi katolisizm tarafdori edi. Ommada to'la erkinlikka, shaxsiy e'tiqodga, diniy mustaqillikka intilish kuchli bo'lganligiga qaramasdan, Styuartlar bu bilan hisoblashishni xayollariga ham keltirmasdilar. Qamoqqa olishlar, qiynoqlar va boshqa chora-tadbirlar o'sha davr uchun xos xususiyat bo'lib qolgandi.

Bunday tazyiqlar siyosatiga misol qilib Yulduzlar palatasi tomonidan 1637-yilda qabul qilingan kitob nashri haqidagi dekretni keltirish mumkin. Mazkur dekret 33-moddadan iborat bo'lib, unda nashriyot mahsulotlari va

chetdan keltirilgan kitoblar senzura qilinishi qat'iy belgilab quyildi. Shunga binoan, yuridik yo'nalishdagi kitoblar oliy sud mahkamasi, siyosiy mazmundagi kitoblar davlat kotiblari, qolgan adabiyotlar esa Kenterberiy arxiepiskopi va London episkoplari ixtiyoriga berilib, ular ko'rigidan o'tkazilardi. Qo'lyozmalar senzura ikki nusxada taqdim etilib, ingliz cherkovi, davlat va hukumat manfaatlariga hamda milliy qadriyatlarga zid kelmagan kitoblarnigina nashr etishga ijozat berilardi. Nashrdan chiqqan har qanday kitob shu vaqtning o'zidayoq Matbaachilar kompaniyasining ro'yxatlar kitobida qayd etilib, u yerda matbaachi noshir va muallifning nomlari ko'rsatilardi.

Bosmaxonalarni esa, avvalgidek, London, Oksford, Kembrij kabi shaharlardan tashqarida tashkil etish mumkin emasdi; qolaversa, ularning soni hatto ushbu shaharlarda ham qat'iy chegaralab qo'yilgandi. Matbaachilik sohasi bilan shug'ullanuvchilar ma'lum talablarga javob berishlari va har bir masalada ruhoniylar hamda oliy komissiya a'zolarining ruxsatini olishlari kerak edi. Xorijiy nashrlar bo'xonalarda ushlanib, qattiq tekshiruvdan o'tkazilardi.

Karl I tomonidan parlamentsiz, Yulduzlar palatasi va favqulodda sudlarning shafqatsiz tadbirlari yordamida amalga oshirilgan o'n bir yillik boshqaruv davrida shotland qo'zg'oloni, Uzoq parlament, o'zaro ichki urush hamda «sotqinligi va ichki urushni keltirib chiqarganligi uchun» qirolni qatl etish voqealari bo'lib o'tdi. Karl I hayotligi davridayoq, 1641-yilda Uzoq parlament Yulduzlar palatasini tugatdi, shu bilan birga uning matbuot ishlari bo'yicha chiqargan barcha ko'rsatmalari ham bekor qilindi.

Lekin matbuot erkinligi uzoqqa cho'zilmadi. Ikkala palataning 1643-yil 14-iyundagi qaroriga ko'ra, «din va hukumatni yanada ulug'lash»ni ko'zlab senzura o'tkazilmagan va Matbaachilar kompaniyasining ro'yxatlar kitobida qayd etilmagan ko'plab kitoblar chiqib ketdi. Shundan keyin kitoblarni oldindan senzura ruxsatini olmasdan va «eski odatlarga ko'ra» Kompaniyaning ro'yxatlar kitobida qayddan o'tkazmasdan turib chop etish yana taqiqlandi.

Bundan tashqari, kompaniya agentlari va parlamentning ba'zi a'zolariga «ruxsat etilmagan joylarda o'rnatilgan bosma dastgohlarni gohigohida obdan tekshirib chiqish» ixtiyori beriladi. Ayyoqchilarga bosma dastgohlarni, ularning egalarini, taqiqlangan kitoblarni chop etgan mualliflar va umuman, bunday ishga aloqador barcha shaxslarni qamoqqa olish huquqi berildi. Bekor qilingan qonunlarga qaytilishiga parlamentdagi partiyalarning turli maslakda ekanliklari sabab bo'ldi. Respublika e'lon qilinishini xalq hokimiyati va e'tiqod erkinligi tarafdori bo'lgan independentlar partiyasi yoqlab chiqadi. Lekin turli tarzdagi cheklovlar va asosan qattiq senzura tarafdorlari bo'lgan presvitarianlar parlamentda ustun kelishadi. Bunga mashhur publitsist Jon Milton o'zining «Areopagetika»¹

¹ Мильтон Д. О свободе печати. Речь к английскому парламенту. (Areopagetika). М.: 1907. «История печати. Ангальогия» китобиди. М.: «Аспект Пресс», 2001, 9-64-с.

asari bilan keskin qarshi chiqadi. Bu haqda keyingi boblarda alohida to'xtalamiz.

Angliyada Karl II (1660–1685) va Iakov (1685–1888) Styuart hukmronlik qilgan davrlar puritan tartiblari va o'zaro ichki urushlarga qarshi harakatlar bilan xarakterlanadi. Urushlardan charchagan butun aholi tinchlikni qo'msayotgan edi. Taxtga qaytgan Styuartlar bundan ustalik bilan foydalanishdi. Matbuot haqidagi qonunchilik sohasida ularning siyosati eski usulga, ya'ni, 1662-yilda lord Klarend tomonidan o'tkazilgan Uch yillik ruxsat haqidagi Aktga («Licensing Act»; matbuot tarixiga oid zamonaviy adabiyotlarda ko'pincha «Litsenziya haqidagi akt» deb ham yuritiladi) qaytishdan iborat edi. Ushbu hujjat 1637-yilgi dekretni deyarli qayta tikladi. Unga muvofiq, bundan keyin bosmaxonalarni faqat London, Oksford, Kembridj va York shaharlarida ochishga ruxsat berildi. 20 dan ortiq bosmaxonani ochishga ijozat bo'lmadi. Ularning egalaridan garov talab qilindi.

Har bir chop etilgan asarda sensor ko'rsatmasiga ko'ra, matbaa va muallifning ismi sharifini yozish shart qilib quyildi. Tarixiy va siyosiy kitoblarni senzura qilish stats (davlat) kotibiga topshirildi, London va Kenterberiy episkoplari zimmasiga diniy, tibbiy va falsafiy asarlarni ko'rib chiqish yuklatildi. Zararli deb topilgan asarlarning mualliflari va noshirlarini ta'qib qilish va shafqatsiz qatl etishlar qayta jonlanadi.

Noshirlik jinoyati uchun ayovsiz jazolash Yulduzlar palatasi uchun xarakterli xususiyat edi. Masalan, 1632-yilda mashhur presvitarian cherkovining a'zosi Prayn saroy teatrini (keyingi ikki yil davomida teatr haqida 40 000 ga yaqin kitob nashr ettirilgan va qirolichaning o'zi sahnada rol o'ynagan) qattiq tanqid qilgani uchun 5000 funt sterling jarima solinib, qattiq tartibdagi qamoq jazosiga hukm etildi. Bundan tashqari, u universitet diplomidan mahrum qilinadi hamda ikki qulog'i kesilgan va peshonasiga qizdirib tamg'a bosilgan holda yog'och ustunga bog'lab qo'yiladi. Besh yil o'tgach, dinni tanqid qilgani uchun u yana yog'och ustunga bog'lashga va qamoq jazosiga hukm etiladi. Bu safar ikki qulog'ini kesish jazosi ikki yuziga tamg'a bosish bilan almashtiriladi. Oradan uch yil o'tib cherkov boshqaruviga qarshi chiqqan Bastvik va Byortonlar bundan ham qattiq jazoga loyiq deb topiladilar.

Noshirlik jinoyatlari uchun shafqatsiz jazolashlar, ayniqsa, Karl II zamonida va sensor hamda dastlabki ingliz «Siyosiy merkuriy» gazetasining xo'jayini sifatida faoliyat yuritgan Lastranj davrida avj nuqtasiga chiqdi. Shunga qaramasdan, birinchi ingliz gazetalarining paydo bo'lishi ayni shu davrga to'g'ri keldi.

Gazeta xizmatidan hukumat manfaati yo'lida foydalanishga dastlabki o'rinlar Yelizaveta davridan boshlangan. 1588-yilda Ispaniyaning yengilmas dengiz floti Angliya qirg'oqlariga yaqinlashgach, o'sha paytdagi birinchi vazir Burley davlat ishlari haqidagi har xil mish-mishlarga barham berish maqsadida mamlakatning turli burchaklariga hukumat xabarnomalarini tarqatishni buyuradi. Mana shu xatti-harakat rasmiy «Angliya merkuriy» gazetasining dunyoga kelishiga asos bo'lib xizmat qilgan. Shax-

siy qo'llarda ushbu gazetaning ba'zi nusxalari saqlanib qolgan. Uning birinchi sonlari 1589-yilga to'g'ri kelsa, oxirgisi 1604-yilga taalluqlidir. Britaniya muzeyida «Angliya merkuriy»ning 4 ta matbaa va 3 ta qo'lyozma nusxasi saqlanadi. Uzoq vaqtlar ushbu nusxalar haqiqiy deb hisoblab kelindi, lekin 1839-yili ularning qalbaki ekanligi, nusxalar 1740-yilda qaytadan ishlanganligi aniqlandi.

«Angliya merkuriy» chiqishdan to'xtaganidan ko'p utmay, 1622-yil 23-mayda londonlik qog'oz savdogari Nataniel Bugger va Tomas Archer o'zlarining «Italiya, Germaniya va boshqa joylardan kundalik xabarlar» nomli xususiy gazetasini chop eta boshlashadi. Shu yilning 25-sentabrida Bugger va Sheffordlar «Xristianlikning katta qismidan xabarlar» nomi ostida kundalik gazeta nashr etishga kirishadilar. 1641-yil noyabrda parlament yig'ilishlari haqidagi hisobotlar birinchi marta gazeta shaklida chop etiladi. Fuqarolar urushi davrida gazetalar soni 20 dan oshdi, partiyalar ular vositasida qalam kuchi bilan o'zaro kurash olib borishardi. 1642–1649-yillar orasida 170 ga yaqin gazeta nashr etilgan. 1649-yildan «respublika himoyasi va xalqni xabardor qilish uchun» hukumat tomonidan ta'sis etilgan kundalik «Siyosiy Merkuriy» gazetasi nashr etila boshladi.

1657-yil 16-iyunda «Public Advertiser» (Паблик эдвэтайзер) gazetasida birinchi marta shokolad haqida e'lon beriladi. 1658-yilda «Siyosiy Merkuriy»da kitoblari, choy, yo'qolgan narsalarni topganlarni mukofotlash haqida va hokazo e'lonlar paydo bo'la boshlaydi. 1660-yili Karl II bu gazetada sevimli itini yo'qotib qo'rganligi haqida ham xabar beradi. Shundan keyin gazetalarda dori vositalari, nikoh tuzishda vositachilik, qo'l jangiga chorlash kabi turli mavzudagi e'lonlar ko'paya bordi.

XVIII asrga kelib «Merkuriy» nomi ostida ko'plab, masalan, tibbiy, diniy, dengiz floti sohalariga oid gazetalar chop etilgan. Hatto, fransuz tilida ham gazeta nashri yo'lga qo'yilgan. Masalan, rasmiy «London gazetasi» 22-yil mobaynida ingliz va fransuz tillarida chop etilib turgan. 1660-yilda gazetalar 10 ta bo'lgan bo'lsa, 1688-yilga kelib ular soni 70 dan oshib ketgan. Hamma nashrlar turli muntazamlikda: kundalik, oylik, ikki haftalik tarzida chiqib turgan. Faqat 1702-yildan «Deyli kurant» gazetasi kundalik nashr sifatida chop etila boshlagan. 1724-yilda Londonda chiqadigan 18 ta gazetadan faqat ikkitasigina o'z muddatida, ya'ni, har kuni chiqardi.

Karl II hukmronligining boshida ikkita rasmiy gazeta-dushanba kunlari «Jamoat xabarlari» hamda payshanba kunlari «Siyosiy Merkuriy» chiqib turgan. 1663-yilda Romer Lestranj matbuot buyicha inspektor etib tayinlangach, ushbu ikki rasmiy gazeta ham uning ixtiyoriga topshiriladi. 1665-yili Karl II yangi «Oksford gazetasi» chiqishiga ruxsat beradi. Bu o'z manfaatiga zid kelishini payqagan yangi inspektor yangi-yangi gazetalar chiqishiga ruxsat berib yuboradi. Ular bir-biri bilan raqobatlashgan holda rivojlanib, «Oksford gazetasi»ning daromadini pasaytiradi, deb umid qilgan amaldor qaysidir ma'noda o'z maqsadiga erishadi ham.

Angliyada jurnalistikaning shiddat bilan rivojlanishiga qaramasdan, siyosiy nashrlar yetishmas edi. 1653-yili parlament tarqatilishi bilanoq

Kromvel parlament hisobotlarini stats-kotibning ruxsatisiz chop etishni taqiqlab quydi. Shundan keyingi ikki yil ham siyosiy nashrlarni ta'qib etish bilan o'tdi. XVIII asming boshlanishi bilanoq siyosiy gazetalarning paydo bo'lishida sezilarli taraqqiyot ko'zga tashlandi.

1620-yilda chiqqan «Kurant d'Italie Alman» Fransiyadagi birinchi gazeta bo'ldi. Lekin «La Gazette» deb nomlangan bosma tarzdagi ilk gazetani nashr ettirish 1631-yilda tibbiyot olimi Teofrast Renodo chekiga tushdi. 1612-yili 28-yoshli Teofrast Parijga kelib, o'sha vaqtda o'ta qudratli bo'lgan Rischele bilan tasodifan tanishib qoladi va uni o'zining shijoati hamda betakror aqli bilan maftun etadi. Shundan keyin u qirollikdagi barcha kambag'allarning bosh komissari etib tayinlanadi. Shu bilan birga saroy vrachi lavozimini olishga ham erishadi.

Shaharning kambag'allar qatlamiga yaqinlashgan Teofrast ular ichida o'zining tibbiy amaliyotini keng tatbiq qila boshlaydi. Bu faoliyat esa uni kambag'allar og'ir ahvolda qolgan paytlarda ularga yordam bera oladigan bir idora tuzish fikriga olib keladi. U birdaniga ushbu g'oyasini amalga oshirib, barcha uchun ochiq bo'lgan shunday idorani tashkil etadi. Parij hayotini kuzatib borgan Renodo, bir tomondan, o'z bilimi, mehnatini taklif qilayotgan va, ikkinchi tomondan, ushbu xizmatga muhtoj aholi o'rtasida hech qanday munosabat, muloqot yo'qligiga e'tiborini qaratadi.

Bunday holatni bartaraf yetish uchun Renodo manzillar idorasini («Bureau d'adresse et de rencontre») tuzadi va odamlar u yerdan o'zlari uchun zarur ma'lumotlarni olib turishadi. Renodo o'sha davr talabini to'g'ri anglab etgan edi, ushbu idora atrofida juda ko'p mijozlar to'planishadi va shu bilan birga bu yerda turli xabarlar ham yig'ila boshlaydi. Yuzaga kelgan imkoniyatdan foydalanish maqsadida Renodo homiysi Rischele yordamida bir nashr tashkil etadi, birinchi soni 1631-yil 30-mayda chop etilgan bu nashrni odamlarga ancha tanish oddiygina «Gazeta» so'zi bilan nomlaydi. «Gazeta» boshida haftasiga bir marta, dushanba kunlari nashr etib turiladi. Ikkinchi yili uning hajmi ikki baravar kengaytirilib, birinchi bo'limi eski nomda, ikkinchi bo'limi esa «Nouvelles ordinaires de divers endroits» (Turli joylardan kelgan oddiy xabarlar) nomi ostida chiqqa boshlaydi. Bundan tashqari, gazetaning so'nggi oydagi voqealar sharhi berilgan oylik ilovasining nashri ham yo'lga qo'yiladi. Renodo o'limidan keyin gazetani uning o'g'illari chiqarishda davom etishadi. 1762-yildan u haftasiga ikki marta, dushanba va chorshanba kunlari «Fransiya gazetasi» nomi bilan chiqarila boshlaydi va ushbu nomda hozirgacha chop etilmoqda.

Renodoning gazetasi uzoq yillar davomida tengsiz bo'lib keldi, chunki uning asoschisi istisno holda ushbu gazetani «chop etish, sotish, tarqatishni, ham ichki, ham tashqi xabarlarini yetkazishni boshqa shaxslar amalga oshirishi mumkin emas» degan imtiyozga ega edi. Albatta, bu kabi imtiyoz boshqa kundalik nashrlar rivojiga to'sqinlik qilib turdi.

Barcha matbuot nashrlari uchun qulay sharoit faqat Buyuk fransuz inqilobidan keyin paydo bo'ldi. Garchi 1785-yil 2-martda «Qonunchilik, yurisprudensiya masalalari haqida yozishni hamda qirollik qonunlarini

sharhlashni taqiqlash haqida» buyruq chiqarilgan bo'lsa-da, erkinlik allaqachon havoda kezib yurardi. Inqilobgacha amal qilgan matbuot qonunchiligi haqida fikr yuritishdan oldin mutlaq islohot davrini esdan chiqarimaslik kerak. Undan keyin reaksiyon katolitsizmning kuchayishi o'rta asrlardagi monarxiya qatlamini absolutizmga olib keldi. Qachonlardir davlat hokimiyatini qirol bilan baham ko'rib kelgan ushbu qatlam vakillari o'z mavqelarini yo'qota boshlagan edi. Ular oxirgi marta 1614-yilda o'z yig'inlarini o'tkazib, shundan keyin 175-yil davomida to'planmadilar. Doimiy armiyaga suyangan davlat hokimiyati bu qatlamning mavqeyini yo'qqa chiqara bordi. Mahalliy boshqaruv markaz buyrug'iga bo'ysunadigan hukumat mulozimlarining qo'liga o'ta boshlagan, ular esa o'zlari harakat qilayotgan joylarning manfaatlarini unutishgan edi.

Qirol hukumati kuchaygan sari uning matbuotga munosabati shafqatsiz tus ola bordi. Shu bilan birga, hukmdorlar qirol hokimiyatining ilohiy kelib chiqishi haqida iezuitlar ilgari surgan ta'limotdan ham unumli foydalanishardi. Bu nazariyaga ko'ra, qirollar xalqni eng Oliy Zot irodasiga binoan boshqaradilar va xalq oldida javobgar emaslar. 1757-yildagi Deklaratsiyada «dinga nisbatan hujumga yoki aqlni qarshi qo'yishga, qirol hukumatini haqorat qilishga va davlat tartibini buzishga chorlaydigan materiallar yozgan yoki chop etgan» har bir kimsa o'lim jazosiga tortiladi, deb belgilab quyildi.

Dyuponning ma'lumotiga qaraganda, 1660-yildan 1756-yilgacha 869 muallif, matbaachi, kitob sotuvchi va gazetachi Bastiliya qamoqxonasida yotib chiqqan. Rokenning guvohlik berishicha, 1715-yildan to 1789-yilgacha Davlat kengashi, parlament, Parij sudi va Katta kengash tomonidan muhokama qilingan 850 ga yaqin turli nashrlar yo'q qilingan yoki taqiqlangan. Bulardan tashqari, matbaa nashrlari ruhoniylar sudi va mahalliy fuqarolar tribunalining senzurasiga tomonidan ham turli tazyiqlarga uchragan. Lekin ushbu hujumlar halokatga yuz tutgan absolutizmning oxirgi chiranishlari edi. Chunki ushbu eski tartiblarni 1789-yilgi Buyuk inqilob ag'darib tashladi.

Bu davrda mashhur matbaachi Iogann Karolus 1609-yilda Germaniyada birinchi marta dunyo yuzini ko'rgan ikki gazetadan biri — «Relatsion»ni nashr eta boshladi. Ikkinchi gazeta «Avizo» (E'lonlar) deb atalib, Volfenbyuttelda chop etildi. XVII asrning 30-yillari oxiriga kelib 30 ga yaqin gazeta nashr etilgan bo'lsa, XVIII asr boshida bu raqam 200 dan oshib ketdi. Ushbu nashrlarning ko'pchiligi aloqa idoralari tomonidan chop etilardi. O'sha vaqtdagi nashrlarning adadi 350 dan 400 nusxagacha bo'lib, Hamburgda chiqadigan haftalik «Pedant» va «Frankfurten jurnal» esa 1, 5 ming nusxa adadga ega edi.

Birinchi kundalik gazeta bo'lgan «Leypsiger saytung» («Leypsig gazetasi») 1661-yildan chiqqa boshladi. Kundalik nashrlar asosan Germaniya siyosiy hayotini aks ettirardi, shu bilan birga ko'ngilochar nashrlar («Saytung oust und nuts»-Xursandchilik va rohat uchun gazeta) ham chiqib turdi. 1712-yilda Hamburgda tashkil etilgan «Firqasiz Hamburg muxbiri» gazetasi bir necha o'n yillar davomida o'z muxlislarini topib keldi. Mazkur

gazetalarda asosan e'lonlar va iqtisodiy xabarlar bosilardi. Ba'zi gazetalar imperatorning farmoni bilan tashkil etilgan. Masalan, 1763-yilda «Imperator aloqa-idora gazetasi» shu tarzda paydo bo'lib, 1795-yilda u «KyoIn gazetasi» deb o'zgartirildi.

XVII asrdan Germaniyada, asosan Mayn daryosi bo'yidagi Frankfurtda jurnallar nashr etila boshladi. «Akta publika» (1621), «Teatrum ayropeum» (1634–1635), «Diarium ayropeum» (1659–1681) kabi nashrlar hozirgi tarixiy-siyosiy jurnallarning ajdodlari edi. XVII asrda ixtisoslashgan adabiy va ilmiy-ommabop nashrlarning asosi shakllana boshladi. 1641–1649-yillarda Nyurnbergda «Frauensimmer geshprexshpile» (Ayollar xonasi – suhbatlar o'yini) nomli xotin-qizlar jurnali nashr etila boshlagan, Hamburgda esa 1663- yilda «Monats geshprexe» (Oylik suhbatlar) jurnali tashkil etildi. XVII asr oxiriga kelib ikkita ilmiy jurnal-«Akta eroditorum» (1682-yilda lotin tilida) va «Monats geshprexe» (1688-yilda ne'mis tilida) jurnallarining nashri yo'lga qo'yildi.

X bob. XVII ASR INGLIZ INQILOBI PUBLITSISTIKASI

I-fasl. Mamlakatdagi siyosiy vaziyat va jurnalistika

XVII asrga kelib zamonaviy ingliz jamiyati va davlati shakllana boshladi, Angliyaning dunyodagi mavqeyi o'zgardi. Masalan, tadqiqotchi Xilli 1603–1714-yillardagi Angliyani keskin farqlar mamlakati, deb ta'riflaydi. 1603-yildagi Angliya Yevropaning ikkinchi darajali bir mamlakati edi, 1714-yilgi Buyuk Britaniya esa iqtisodiy va harbiy kuch jihatidan dunyoning qudratli davlatiga aylandi. Bundan tashqari, 1603-yilda Angliyaning butun aholisi ingliz davlat cherkovining rasmiy qavmlari hisoblangan bo'lsa, 1714-yilga kelib davlatda vijdon erkinligi prinsipi qaror topdi, jamiyatda mutaassiblik bilan birga ratsionalizm, deizm va hatto ateizm kabi oqimlar yoyildi. 1603-yildagi Angliyada qiroлга xoinlikda ayblanganlar qiynoqlarga solinardi. 1714-yilga kelganda esa tanqid qilish huquqi qonun bilan himoyalanaadigan bo'ldi.

1640-yilga qadar qiroл «Xudoning amriga ko'ra» hukmronlik qilardi va cherkovning desyatina-ushr solig'ini «xudo bergan huquqqa» asosan yig'ishardi. XVII asr oxiriga kelib parlament mustaqil bo'ldi, diniy afsonalar o'mini siyosiy falsafa va demokratik tartibotlar egalladi.

XVII asrdagi o'zgarishlar iqtisodiyot, din, ijtimoiy fikr bobidagi siyosiy to'ntarish yoki inqilobdan ko'ra ulkanroq voqea bo'lib, hayotning barcha sohalariga daxl qildi. Bu yerda tamaddunning ikki xil konsepsiyasi to'qnash keldi. Ulardan biri fransuz absolutizmini gavdalanitirsa, ikkinchisi ispan davlatiga qarshi chiquvchi Niderlandiya respublikasini ifodalardi. Butun asr mobaynida davom etgan bunday keskin farqlar ingliz burjua inqilobi ta'siri ostida yuz bergan voqealarning jadal rivoji va almashuvi bilan izohlanardi. Bu inqilobning rivojlanish tarixidan ba'zi misollarni keltiramiz.

Inqilob 1640-yilda boshlanib, qishloq va shaharlarda g'alayonlar bo'layotgan bir vaziyatda hokimiyat parlament qo'liga o'tdi. 1642-yilda qirol bilan parlament o'rtasida ajralish yuz berib, fuqarolar urushi boshlanib ketishiga sabab bo'ldi. Dehqonlar, fermerlar, hunarmandlar va mayda savdogarlardan tashkil topgan parlament armiyasi inqilobiy harakat markaziga aylandi. 1647-yili independentlar partiyasi rahbarligidagi armiya parlamentni hokimiyatdan ag'dardi. Inqilobiy kuchlar talabiga ko'ra qirol Karl I qatl etildi (1649-yil 30-yanvar) va 1649-yil 19-mayda respublika e'lon qilindi, biroq 1653-yilda Kromvelning harbiy diktaturasi («protektorati») o'rnatildi. 1660-yilda burjuaziya va «yangi dvoryanlik» monarxiyani-Karl II timsolida Styuartlar hukmronligini qayta tiklashga (1660–1760-yillar oralig'ida) kirishdi. 1688-yilda davlat to'ntarishi amalga oshirilib, Yakov Styuart taxtdan tushirildi. 1689-yilda qabul qilingan huquqlar to'g'risidagi Bill absolutizm ustidan qozonilgan g'alabani mustahkamlab berdi.

Ingliz burjua inqilobining xarakteri. Inqilob avvaliga diniy shaklga ega edi. Qirolga muxolif kuchlar harakatga keltirgan omma go'yo dajjolga, xoin xukmdorga qarshi kurashardi. Chunki uni turli «bo'hronlar»ga aybdor deb bilishardi, har xil mushkulotlar, iqtisodiyot va hayotdagi muammolar qirolning mamlakatni boshqarishdagi no'noqligi, xalq manfaatlariga xiyonati oqibatida kelib chiqqan, deb hisoblashardi. Jamiyatning taraqqiyparvar qismi dunyo qurilishi va davlat boshqaruvini yangicha tushunishni qabul qilganligi, inson huquqlari e'tirof etilganligi bunga qo'shimcha bo'ldi. Lekin voqealar rivojlanib, burjuaziya talablarining asoslari chuqurlasha borgani sari ingliz inqilobi sof siyosiy tarixning tor doirasidan tashqari chiqib, G'arbning buyuk inqiloblaridan biriga aylandi. Inglizlarning Karl I ga qarshi isyoni liberal siyosiy tartib-qoidalar vujudga kelishiga ko'p jihatdan yordam berdi.

XVII asrdagi ingliz burjua inqilobi Yevropa miqyosidagi ilk inqilob bo'ldi. XVI asr oxirida Angliyada kapitalistik tartib shakllanib, iqtisodiyotda burjuaziya yetakchi mavqega ega bo'ldi. Biroq u siyosiy jihatdan huquqsiz edi. Shu boisdan butun XVII asr burjua inqilobi, tadbirkorlar tomonidan siyosiy hokimiyatni egallash asri bo'ldi. Bu inqilob Yevropada bo'lib o'tgan inqiloblarning umumiy jihatlarini o'zida mujassamlashtirdi: hokimiyatning monarxlar qo'lida jamlanishi kuchayib borayotganligiga qarshi yo'naltirilib, an'anaviy tabaqachilik imtiyozlari va mahalliy erkinliklar himoya qilindi. Unda turli ijtimoiy qatlamlar, partiya va harakatlar qatnashdi. Burjuaziyaning absolutizmga muxolifligi puritanlikda, cherkovni isloh qilish talablarida o'z ifodasini topdi. Puritanlar savdo-sanoat faoliyatini, iqtisodiyot bobidagi sa'y-harakatlarni ijobiy va Xudoga maqbul ish, deb bilardilar. «Nasl-nasabiga ko'ra huquqi» jihatdan davlatdagi imtiyozli mavqeni egallagan dvoryanlar o'rni ancha g'ayratli, bilimli hamda siyosat va xo'jalik hayoti sohasidagi ishlarni yaxshiroq tushunadigan ishbilarnonlar, savdogarlar, tadbirkorlar bilan almashtirilishi kerak, deb hisoblashardi.

Mohiyat e'tibori bilan ingliz kalvinizmi hisoblangan puritanizm tarkiban bir xil ijtimoiy oqim emasdi. XVI asr oxiriga kelib unda ikkita yirik yo'nalish, o'ziga xos partiyalar: mo'tadil partiya-presviterianlar va ancha radikal partiya-independentlar (mustaqillar) ko'zga tashlandi. Ingliz tadbirkorlarining turli qatlamlari shu partiyalar atrofida uyushdi. Har qaysi ijtimoiy guruh, partiya davlat qurilishi to'g'risida o'zining muayyan g'oyalari, qarashlarini himoya qilib, yoyishga intilardi. Ayni shu hol jurnalistika va publitsistika rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatdi.

Bu davrdagi siyosiy faoliyat mamlakatda bo'lib o'tayotgan voqealar murakkabligini, yetakchi partiyalar almashuvini, keskin g'oyaviy kurashni ziyraklik bilan aks ettirib turdi. Har qaysi partiya o'z mafkurachilari va publitsistlarini yetishtirib chiqardi. Matbuot kuchi ular tomonidan ilk bora siyosiy kurashdagi ta'sirchan qurol sifatida foydalanildi. Davriy nashrlar va siyosiy pampfletlar inqilob tarafdorlari hamda uning raqiblari nomidan yozilardi va tarqatildirdi. Inqilob arafasida Karl I parlamentga yo'llagan ko'plab maktublarda qirollik hokimiyati va davlatning kelib chiqishiga oid rasmiy nuqtai nazar o'z ifodasini topdi. Karl I va uning tarafdorlari bu hokimiyat ilohiy asoslarga ega ekanligi to'g'risidagi g'oyani qattiq himoya qilardilar. Burjuaziya tarafdorlari esa, qirol hokimiyati va feodallardan siyosiy mustaqillikni talab qilishdan iborat nuqtayi nazarlarini asoslab berishdi. Ular o'z dalillarini XVII asrdagi dastlabki siyosiy risolalardan olib, o'sha davrdagi falsafiy nazariyalarga ishora qilardilar. Absolutizm raqiblari orasida qirol bilan «xalq» o'rtasidagi ijtimoiy shartnoma nazariyasi keng yoyilib, qirol davlatda shunga yarasha hokimiyatga ega bo'ldi. Bu bilan hokimiyatning ilohiy kelib chiqishiga oid g'oya ham inkor etildi.

«Pampfletlar urushi» va siyosiy publitsistika. Parlamentda absolutizm tarafdorlari va muxoliflari o'rtasida avj olib ketgan kurash matbuot nashrlari, asosan siyosiy pampfletlar sahifalariga toshib chiqib, «pampfletlar urushi»ga aylanib ketdi. Bu davrda pampfletlar jurnalistikaning asosiy shakli bo'lib qoldi. 1640–1663-yillarda asosan mustaqil ravishda 15 mingga yaqin pampflet paydo bo'ldi. Qirol va parlament o'rtasidagi keskin siyosat davom etgan 1642-yilning o'zida 2 mingga yaqin pampflet tarqatildi. U davrda pampfletlar vaqtli nashrlarga nisbatan hozirjavoblik bilan chiqarilardi.

Siyosiy nashrlar tezkorligiga esa bir qator sabablar xalal berardi. 1641-yilda chiqarilgan matbuot to'g'risidagi qonun ichki mavzularda axborot berishni umuman taqiqlab qo'ydi. Bosma mashinalarning egalari, noshirlar ko'pi bilan oyiga ikki marta axborot sotib olar edilar. Inqilobgacha chiqqan gazetalarda asosiy maqsadi moddiy foyda ko'rishdangina iborat bo'lgan tijoriy korxonalarini tashkil qilardi. Inqilob boshlanishi bilan matbuot siyosiy kurashning faol ishtirokchisiga aylandi. Tijorat o'z ahamiyatini yo'qotmagan holda, boshqa bir vazifaga-siyosiy munozaraga nisbatan ikkinchi marraga o'tib qoldi. Inqilob vaqtli matbuotni tashkil etish jarayonini jadallashtirib yubordi.

Shunday bir vaziyatda siyosiy publitsistika asarlari ancha hayotiyiligini, siyosiy munozaralarning qulayroq shakli ekanligini ko'rsatdi. Aynan pampfletlar sahifalaridan davlat hokimiyatining kelib chiqishi, siyosiy

erkinliklar: vijdon erkinligi, fikr, mulk, soʻz erkinliklari toʻgʻrisidagi masalalar tushmadi.

Burjuaziya feodal jamiyat bilan oʻz hayotiy manfaatlari uchun kurash olib borgan davrida «matbuot erkinligi» shiurini ilgari surdi. Ingliz publitsistlari ayrim siyosiy arboblarni hamda jamiyatning turli maishiy meʼyorlari, tartib-qoidalarini keskin tanqid qildilar. Bu esa tanqidiy publitsistika vujudga kelishi va rivojlanishiga taʼsir koʻrsatdi. Ingliz inqilobi demokratik jurnalistikaga asos soldi, siyosiy pamfletlar va davriy matbuotni oʻz ehtiyojlariga boʻysundirdi.

Mamlakatda XVIII asrda kundalik siyosiy gazeta paydo boʻlib, ilgari iqtisodiy mavzularda faqat sharhsiz, izohsiz axborot berib kelgan publitsistika va koʻp sonli axborotnomalarning talaygina jihatlarini oʻzida mujassamlashtirdi.

1640-yillar atrofida Londonda haftaliklar chiqarila boshladi, ularning ayrimlari siyosiy munozaralarga kirishdilar. Masalan, Mirgmonu Nidxem 1643-yildan 1646-yilgacha nashr etgan «Mercuris Britanicus» (Britaniya axborotnomasi) gazetasida avvaliga xalqqa qarshi qaratilgan tanqidiy maqolalar eʼlon qilganligi uchun qirol qatl etilganidan keyin Kromvel tomonidan sud qilindi. Nidxem 1650-yilda «Mercurius Politicus» (Siyosiy axborotnoma) gazetasini nashr etishga kirishib, uni 1660-yilgacha chiqarib turdi. General T. Fefaks nomidan «A Perfect Diurnal» yoki «Journal» nashr etildi. Mobbot tomonidan nashri yoʻlga qoʻyilgan «Moderate» levelerlar qarashlarini ifodaladi.

Pamflet publitsistikasi juda koʻplab nomlar va ismlarni mamlakatga tanishtirdi. Masalan, M. Nidxem gazetalar nashr etish barobarida pamflet yozish ijodi bilan ham shugʻullandi. Qirol qatlidan keyin u «Ingliz respublikasi ishining himoyasi» pamfletini eʼlon qildi. Huquqshunos, independentlar partiyasi vakili, qirol bilan parlament oʻrtasidagi bahs-munozaraning faol ishtirokchisi Henri Parker jurnalistika bobida Tomas Gobbsning (absolut monarxiya tarafdori, royalist) davomchisi boʻldi. Parker 1649-yilga qadar qirolning parlamentga maktublariga oʻz javoblarida parlament yetakchilarining jamiyat siyosiy qurilishiga doir qarashlarini ifodalab keldi. Gobbs singari u ham mavjud munosabatlarga oʻz tushuntirishlarini tabiiy huquq va shartnoma davlati nuqtayi nazaridan kelib chiqib bayon qildi, biroq ayni paytda monarxiya tarafdori boʻlib qolaverdi. XVII–XVIII asrlarda aynan tabiiy huquq va ijtimoiy shartnoma nazariyasi keng ommalashib ketdi. U birinchi burjua inqiloblarning nazariy negizi boʻlib qoldi.

Ingliz va fransuz inqiloblarini yuz yildan koʻproq vaqt ajratib turadi. Shu davr mobaynida tabiiy huquq va shartnoma davlati nazariyasida ayrim oʻzgarishlar yuz berdi. 1642-yilda u 1789-yildagiga qaraganda boshqacharoq izohlanardi, biroq uning asoslari oʻzgarishsiz qoldi. Ingliz faylasufi Tomas Gobbsni ushbu nazariyaning asoschilaridan hisoblashadi. Gobbs fikricha, davlat insonlarning oʻzaro tuzgan shartnomalari natijasida tashkil topib, kimlargadir hokimiyat, boshqalarga (aksariyat koʻpchilikka) davlat mashinasini yordamida taʼminlab turiladigan xavfsizlik va tartib ato etadi.

Gobbs kuchli davlat hokimiyati-monarxiya tarafdori edi. Uning «Fuqaro tug'risida»gi risolasi qirol hokimiyatining himoyasi uchun yozilgan bo'lsa-da, muallif xohishiga zid ravishda demokratiya rivojiga xizmat qildi.

Angliyada monarxiya qayta tiklanganligiga va XVIII asming so'nggi o'n yilligiga qadar Yevropa davlatlari qirollar sulolalarining cheklanmagan hokimiyati orqali boshqarib kelinganligiga qaramasdan, shartnoma davlati nazariyasi g'oyat keng tarqaldi. Jahonga mashhur «Ijtimoiy shartnoma to'g'risida yoxud siyosiy huquq prinsiplari» risolasining muallifi Jan Jak Russo ushbu nazariyani rivojlantirishga ulkan hissa qo'shdi.

2-fasl. Yetakchi publitsistlar

Ingliz pamflet jurnalistikasining eng yorqin, ajoyib vakillari monarxiya muxoliflari orasida bo'lishdi. Ularning ijodi AQSH, Fransiya va boshqa mamlakatlarda ilg'or fikrlar ravnaqiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Jon Milton, Jon Lilbern, Jerard Uinstenli publitsistik faoliyati alohida e'tiborga molikdir.

Milton ingliz burjua inqilobining eng taniqli publitsistlaridan edi. Ingliz shoiri, keng mashhur bo'lgan «Boy berilgan jannat», «Qayta tiklangan jannat» asarlari, «Pahlavon Samson» fojeasi va boshqa asarlar muallifi Jon Milton o'z xalqining o'g'loni o'laroq Angliyada avj olayotgan voqealarga befarq turolmas edi. Shu voqealar ta'sirida u «Angliya cherkovlarining islohotlari va unga monelik qilgan sabablar xususida» (1641), «Episkoplik haqida» (1641), «Remonstrantni Smektimnuusdan himoya qilishga qarshi e'tiroz» (1641), «Cherkov qurilishining mazmuni» (1642) va boshqa bir qator risolalar, pamfletlar yaratdi. Pamfletlaridan birida o'z vatanida avj olib ketgan ozodlik kurashidan chetda bo'lishi qiyin ekanligini yozgan edi. U mavjud cherkov tartiblarini to'liq inkor qilib, oliy ruhoniylarni puritanlarning ta'qib etilishida aybladi, cherkov erkinligini madh qildi.

«Cherkov qurilishining mazmuni» pamfletida cherkovning davlatdan ajratilishini yoqlab chiqdi. O'sha davr bahs-munozara adabiyotida qabul qilingan taomilga binoan Milton o'z dalil-isbotlarida Bibliya, Injil, «Avliyolar hayoti» diniy kitoblaridan kelib chiqib fikr yuritdi. Cherkovning episkoplikdan (oliy darajadagi ruhoniylardan) mustaqilligini, presviterianlarning o'z cherkov (qirolga bo'ysunuvchi va davlat ishiga aralashish huquqiga ega bo'lgan hukmron ingliz cherkovidan farq qiluvchi) tashkilotiga ega bo'lish huquqini himoya qilish Miltonni umuman vijdon erkinligini mudofaa etishga boshlab keldi. O'z risolalari, pamfletlarida u insonlarning qonun oldida baravarligini himoya qildi.

Qirol qatl etilganidan keyin ingliz demokratik harakati yetakchilariga royalistlar, qirol zotining daxlsizligi tarafdorlari hamla qila boshladilar, independentlarni ayblovchi bir qator pamfletlar paydo bo'ldi. Yevropa mamlakatlari Angliyaga harbiy yurish tashkil qilish, qirolni qatl etganligi uchun jazolash talabini ilgari surishdi. Natijada, publitsistlar oldida go'yo azob-uqubatlarga giriftor etilgan qirolning «muqaddas» timsolini fosh qilish, xalqning haqligini ko'rsatish vazifasi ko'ndalang turdi.

Miltonning «Qirollar va hukumatlarning burchlari» pamfleti 1649-yil fevralda qirol qatl etilishi bilan o'qilgan. So'ngra uning «Butparast kurashchi» (1649), «Ingliz xalqining himoyasi» (1650), «Ingliz xalqining ikkinchi himoyasi» (1654), «Respublika o'rnatishning tez va oson yo'li» (1660), «O'z-o'zingni himoya qilish» (1655) singari pamfletlari ommaga yetib bordi.

Ularda Milton qirollik hokimiyatining kelib chiqishi, podshohlar va hukumatlar huquqi, Karl Ining qilmishlari to'g'risidagi Yevropa jamoatchiligini qiziqtirgan masalalar xususida javob berdi. «Qirollar va hukumatlarning burchlari» pamfletida publitsist Milton: «Barcha odamlar erkin tug'ilganligini inkor qiladigan darajada esi past bo'lgan inson yo'q», deb yozdi. Davlatning shartnoma nazariyasi xususida u: «Odamlar hokimiyatni bitim asosida berishgan. Qirol va hokimiyat ishonib topshirilgan barcha uni suiiste'mol qilar ekan, xalq bunday hokimiyatga tobelikda qolmaslik kerak, deb hisoblashi mumkin», deya ko'rsatgan edi.

«Butparast kurashchi» pamfleti xususida gap ketar ekan, Milton uni o'z mamlakatini respublika dushmanlaridan mudofalash maqsadida yaratganligini, chunki «Qirol Haqiqat uning uchun Karl Idan muhimroq» ekanligini yozdi. Tarixiy esse shaklida yaratilgan bu pamfletda qirol qatl etilishigacha bo'lib o'tgan barcha voqealar, uning ingliz xalqiga qarshi shafqatsizligi va jinoyatlari boshdan-oyoq kuzatib chiqiladi. -

Afsuski, 1660-yili qirollik hokimiyati qayta tiklangandan keyin jamoatchilik palatasi Miltonning «Ingliz xalqini himoya qilish» va «Butparast kurashchi» kitoblarini yoqish va unga qarshi sud ishi qo'zg'atish to'g'risida qaror chiqardi. 1660-yil 27-avgustda uning kitoblari yoqib tashlandi.

Miltonning aksilepiskoplik risolaridan, monarxiyani chegaralash to'g'risidagi talablaridan tortib yorqin siyosiy pamfletlarigacha, xalq hokimiyati qonuniyligining tasdiqlanishigacha bo'lgan siyosiy qarashlarining tadrijiy rivojlanishi qonuniy asosga ega bo'lib, ularda o'sha davr shart-sharoitlari ham publitsistning shaxs sifatidagi xususiyatlari ham, o'z aksini topdi.

Jon Miltonning «Areopagetika»si. «Areopagetika» (Angliya parlamentiga matbuot erkinligi to'g'risida nutq shaklidagi ochiq xat, 1644) risolasi Miltonning eng ajoyib publitsistik asari hisoblanadi. Bunday pamfletni yozish fikri unda 1633–1639-yillarda Italiyada bo'lib turgan paytlaridayoq tug'ilgandi. Milton o'zining aksilepiskoplik pamfletlarida so'z erkinligi talablarini ilgari sura boshlagan edi. «Ajrallish haqida»gi pamfletini nashr etganligi uchun uning ustidan bo'lib o'tgan sud jarayoni ushbu pamfletni yozishiga ham sabab bo'ldi. Kitobfurushlar kompaniyasi uni oldindan senzura qildirib olish to'g'risidagi qonunni buzganlikda aybladi.

Milton aynan parlament a'zolariga qaratilgan nutq shaklida yozilgan «Areopagetika»da matbuot erkinligi talabini birinchi bor aniq va ravshan ifodalab, asoslab bergan edi. Muallif grek notig'ining Afina qonun chiqaruvchi oliy organiga (areopag-Milton o'zi murojaatini yo'naltirgan

parlamentni grekcha shunday atagan) qarata soʻzlagan nutqini namuna sifatida oldi.

«Areopagetika»da senzuraqa qarshi uchta asosiy dalil ajratib koʻrsatilgan:

1) u inkvizitsiya, yaʼni, Yevropa Reformatsiyasi tomonidan rad etilib, oʻz davrini yashab boʻlgan;

2) senzura befoyda boʻlishga mahkum, zero, soʻz kuchliroqdir, uni taqiqlash esa faqat muvaqqat va shartli boʻlishi mumkin;

3) yomonlik magʻlub etilmagan sharoitda senzura qanday boʻlmasin, fanga, haqiqat va hatto hokimiyatga oʻnglab boʻlmas darajada zarar yetkazishga qodirdir.

Milton taklif qilgan muqobilik-jazosizlik emas, boshboshdoqlik (anarxiya) emas, balki qatʼiy, biroq oqilona jazolovchi qonun boʻlmogʻi lozim. Matbuot erkinligi-bu maʼsuliyat degani hamdir, biroq soʻzni oʻzicha erkin amr qilish darajasida izohlashga ustamon hukumat va cherkov senzori oldidagi emas, balki qonun va sud oldidagi masʼuliyatdir.

Pamflet-risolaning vazifasi parlament oldindan senzura qilish toʻgʻrisida chiqargan qonunning bekor qilinishiga erishishdan iborat edi. Milton 1856-yildayoq Yulduzlar palatasi chiqargan matbuot haqidagi qonunni parlament qayta tiklamasligi kerak; deb taʼkidlagandi.

Milton «Areopagetika»da matbuot erkinligi huquqi «qoʻpol matbuot» vakillariga emas, balki «eng yaxshi, eng qobiliyatli kishilarga» kafolatlanishi kerak, deya yozgan edi. Saylovda qatnashish huquqiga ega xalq deganda, u birorta mulkiga ega boʻlgan hamda joylarda va graffliklarda ovoz berishda qatnashgan kishilarni nazarda tutardi. Uydirmalardan iborat kitoblarni taqiqlash huquqini, jamiyatning eng yaxshi aʼzolari taʼrifini bir qadar oʻziga xos ravishda tushuntirganligiga qaramasdan, umuman olganda, Miltonning matbuot erkinligiga oid chiqishlari tarixiy ahamiyatiga ega boʻldi. Masalan, graf Mirabo «Areopagetika»ni fransuz tiliga tarjima qilib, Parijda nashr ettirdi. Jan Pol Marat esa Milton gʻoyalarini yanada rivojlantirib, aytilgan barcha fikrlar va axborotni muallifning yutugʻi deb bildi.

Jon Lilbern ingliz burjua inqilobi demokratik kuchlari fikrlarining ifodachisi, independentlar partiyasi soʻl qanotining yetakchisi, otashin kurashchi va cheklanmagan monarxiya raqibi, parlament tarafdori edi. Ikk pamfletlarini u 1638–1640-yillarda Flit qamoqxonasida yotganida yozdi. Publitsist «Jon Lilbernga nisbatan vahshiyona qilmishlar», «Kambagʻal kishilar yigʻisi», «Qamoqxona nazoratchisiga ochiq xat», «Xalqqa murojaat» va boshqa pamfletlarida ayrim shaxslarga nisbatan adolatsizlik qilingan hollar haqida yozdi, fuqaro huquqlariga doir masalalarni koʻtarib chiqdi.

Lilberning yangi turkumni tashkil etuvchi «Xoh qirol boʻlsin, xoh parlament yoki yana kim boʻlishidan qatʼi nazar, Angliyada buyuk zoʻravonlikqa qarshi qaratilgan tugʻma huquq himoyasi», «Aybsizlik va haqiqat» (1645), «Erkin kishiga erkinlik», «Angliyaning yangi zanjirlari» (1643) singari asarlari «Leveller pamfletlari» nomini oldi. Bu yerda muallifning ismi ikkinchi marraga oʻtib qolgan. Lilbern ularda imtiyozga ega boʻl-

magan qatlamlarning davlatni boshqarish va monarxiyaga qarshi qatnashish huquqi uchun qirol hamda cherkov bilan kurash olib borganlar nomidan fikr bildiradi.

Lilberning pamfletlari dastlab royalistlar partiyasini qo'rqitgan bo'lsa, keyinchalik boshida uni qo'llab-quvvatlab turgan presviterianlar va independentlar qalbiga ham g'ulg'ula soladigan bo'ldi. Xalq hurligining sobitqadam tarafdorlaridan bo'lgan Lilbern hokimiyat tepasiga kelishi bilan xalq oldidagi o'z majburiyatlarini unutib qo'yadigan parlamentni dadil tanqid qildi. Bir tomondan, u barchaning qonun oldida tengligini, xususi mulkni, tadbirkorlik faoliyatida teng huquqlilikni himoya qildi, biroq, boshqa tomondan, xizmatkorlar, xayr-sadaqa hisobiga kun ko'radiganlar hamda qirolga qurol bilan xizmat qiladiganlarni saylov huquqidan mahrum etishni taklif qildi.

Lilbern aytgan va yozgan so'zlari uchun butun umri davomida ta'qib ostida bo'ldi: puritanlar pamfletlarini tarqatgani uchun qirol hokimiyati tomonidan, «Angliyaning yangi zanjirlari» va «Yangi zanjirlarning ikkinchi qismi» pamfletlarini yozgani va tarqatgani uchun presviterianlar va independentlar parlamenti tomonidan ta'qib qilindi.

Yersiz dehqonlar manfaatlarini himoya qiluvchi Jerard Uinstenli inqilobning eng radikal oqimi-diggerlar harakatining boshida turdi. U nafaqat monarx hokimiyatini, balki lordlar va yer egalari hukmdorligini ham rad etardi. Faqat ijtimoiy tenglik emas, balki shu bilan birga iqtisodiy tenglik ham bo'lishini talab qilganligi uchun uni sotsial-utopist sifatida ta'riflashadi.

Uinstenlining «Yangi adolat qoidalari», «Haqiqiy leveller manifesti», «Angliyaning kambag'al, ezilgan xalqi deklaratsiyasi» va boshqa eng salmoqli asarlari respublika e'lon qilingan va diggerlar harakati faollashgan 1649-yilda paydo bo'ldi. U o'z pamfletlarida xususiy mulkchilikni qat'iy rad etib, kam yerli dehqonning jamoa yerini erkin tasarruf qilish huquqini himoya qilib chiqdi. Dalil sifatida u azaldan Xudo barcha oldida baravar bo'lganligiga asoslandi. Yer barcha uchun: «hayvonlar uchun ham, insonlar uchun ham umumiy xazina bo'lishini ko'zlab yaratilgan» deb hisoblardi u.

Uinstenli yerga xususiy mulkchilikning paydo bo'lishini normandiyaliklar Angliyani bosib olgan (1066-yilga nisbat berardi. Kromvelning qo'llab-quvvatlashiga umidvor bo'lgan publitsist unga «Erkinlik qonuni» pamfletini bag'ishladi. Ayni bir paytda u o'z pamfletlarida diggerlar «qurol kuchi bilan emas, ishontirish, Angliyaning barcha halol kishilariga namuna bo'lib xizmat qiladigan jamoa xo'jaligini tashkil qilish yo'li bilan harakat qilishganini» ta'kidlardi. Uinstenli g'oyalari Buyuk fransuz inqilobi davrida G. Babuyof tomonidan rivojlantirildi.

Matbuot erkinligiga inglizcha nuqtayi nazar. Burjua inqilobi Angliya matbuoti rivojlanishiga turki berdi. Yulduzlar palatasi (sud) deb nomlangan tashkilot bekor qilindi. Dastlabki paytlarda bu matbuot nashrlari ustidan davlat nazoratini tugatishga ko'maklashdi. O'z fikrlarini keng ommaga yetkazish istagida bo'lgan mualliflar soni keskin oshib bordi, jamiyatda ijtimoiy-siyosiy muammolarga qiziqish uyg'ondi. 1641-yildan

1663-yilga qadar umumiy hisobda 22255 nomdagi matbuot nashlari (kitob, gazeta, jurnallar) chiqib turdi.

Inqilob rivojlanib borgani sari ingliz matbuotini senzuraning qat'iy qoliplariga solgan bir qator chora-tadbirlar ko'rildi. Inqilobning birinchi bosqichi 1641-yil 12-mayda qirolning bosh maslahatchisi Starffordni qatl etish bilan yakun topdi, 22-iyulda esa parlamentning quyi palatasi tomonidan matbuot haqidagi birinchi qonun hujjati-«Obshchinalar palatasining parlament majlisleri haqidagi hisobotlarini e'lon qilish to'g'risidagi qarori» chiqarildi. 1643-yil 14-iyulda, tashabbus hali qirol qo'lida bo'lgan birinchi fuqarolar urushi paytida, parlament matbuot erkinligiga yangi cheklovni joriy etdi. Bu qonun talabchan senzura kiritib, uni buzganlik uchun javobgarlik chorasini belgiladi: «Birorta kitob, risola yoki varaqa oldindan buning uchun tayinlab qo'yilgan kishilar yoki hech bo'lmaganda ularning biri tomonidan ko'rib chiqilmasidan bosishga berilishi mumkin emas».

1647-yilda Uzoq parlamentning yangi ordonansi chiqdi, unga binoan biror narsani chop etishga oldindan ruxsat olish, muallif va bosmaxona egasining ismini albatta ko'rsatish lozim edi. Parlament kitob chop etish bo'yicha komissiya zimmasiga maxsus ruxsatnomasiz adabiyotlar chiqarayotgan har bir bosmaxonani izlab topib, dastgohlari va qo'lyozmalarini yo'q qilib tashlash, bosmaxona egasini esa qamoqqa olish majburiyatini yukladi.

1649-yilda parlament oldingi taqiqlarni yanada qat'iyashtiruvchi «Ruxsat etilmagan va g'azabni keltiradigan kitoblar hamda pamfletlar hamda kitob chop etishni yaxshiroq tartibga solish to'g'risida hujjat»ni chiqardi.

Bu qonunlar bir jihatdan royalistlarga qarshi kurashga qaratilgan bo'lsa-da, ular parlamentni xalq ommasiga eng yaqin turuvchi so'l qanot (Lilbern va Uinstenli) ta'siridan himoya qilmasligi kerak edi. Hokimiyat senzura talablariga to'liq rioya etilishini nazorat qila olmay qoladigan ijtimoiy larzalar davrida senzuraqa qarshi kurash keskinlashib ketardi.

Bu kurashda Jon Milton haqli ravishda matbuot erkinligi nazariyasining asoschisi hisoblanadi. Levellerlar demokratik harakatining rahnamosi Jon Lilbern uning matbuot erkinligi to'g'risidagi g'oyasini yanada rivojlantirdi. Masalan, u matbuot erkinligi talabini savdo, ishlab chiqarish, va'zlar aytish va boshqa sohalardagi monopoliyalarni yo'q qilish talabi bilan bir qatarga qo'ydi. Lilbern presviterianlar hokimiyatini almashtirgan independentlar o'z va'dalarini bajarmayotganliklarini ko'rgan zahoti «Angliyaning yangi zanjirlari» pamfleti orqali hukumatga munosabatni o'zgartirish talabi bilan chiqdi.

Ingliz burjua inqilobining ahamiyati shundaki, u ijtimoiy fikr oldida bir qator muhim siyosiy masalalarni ko'ndalang qo'ydi. Uning yo'lboshchilari esa so'z, matbuot erkinligi, davlat qurilishining yangi nazariyasi ishlab chiqilishiga asos soldilar. Mamlakat siyosiy yo'lining o'zgarishi bilan gazetalar soni va adadi ham jadal o'sa boshladi. 1688-yili siyosiy to'ntarish natijasida Styuartlar sulolasi ag'darilib, mamlakat hayotida liberallashtirish boshlandi. Xullas, ingliz inqilobi matbuotning ham son, ham sifat jihatidan rivoj topishiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

XI bob. XVIII ASR YEVROPA JURNALISTIKASI

Angliya. Angliya jurnalistikasi nemis jurnalistikasidan kechroq paydo bo'lganligiga qaramasdan, keyinchalik undan o'zib ketdi. Buni hatto 1702-yili Londonda birinchi kundalik gazeta «Daily Courant» (Deyli kurant)-ning chiqishidan ham bilsa bo'ladi. Birinchi kundalik gazeta Germaniyada 1730-yilda, Fransiyada esa 1777-yilda chiqa boshladi. Lekin bu ingliz matbuoti muammolardan xoli edi, degan ma'noni bildirmaydi. Albatta, XVIII asrda ingliz matbuoti nemis yoki fransuz matbuotiga nisbatan erkinroq bo'lganligi ma'lum haqiqat. Biroq u ham o'ziga yarasha muammolari bilan kurash olib bordi. Bu muammolar ko'proq matbuotning iqtisodiy asoslari bilan bog'liq edi.

Buyuk Britaniyada qirolicha Anna hukmronlik qilgan paytlarda, 1712-yili gazetalariga shtempel solig'i joriy qilindi. Ya'ni, gazetaning har bir varag'idan yarim penni soliq olinadigan bo'ldi. Uning adadi qancha ko'p bo'lsa, davlatga shuncha ko'p soliq to'lash tartibi joriy etildi. Bu esa ingliz matbuotini ancha tang moliyaviy ahvolga solib qo'ydi. Ammo tez orada gazetalar mazkur qonunni chetlab o'tish yoki hech bo'lmaganda soliqlarning og'irligini yengillashtirish yo'llarini izlab topishdi. Matbuotda reklama kuchaytirildi. Yangi gazetalar chiqishi davom etaverdi.

XVIII asr boshida mamlakatda ko'plab kundalik gazetalar paydo bo'ldi. Xususan, 1715-yili poytaxtda «London Post» (London post) kundalik gazetasi chiqa boshladi. Daniel Defoning «Robinson Kruzo» asari birinchi marta shu gazetada chop etildi. Shundan so'ng «London post» misli ko'rilmagan darajada mashhur bo'lib ketdi. 1726-yili Nikolay Anxerstning hammaga taniqli «Craftsma» (Craftsman) gazetasi chiqa boshladi. Ushbu gazeta o'sha paytlarda katta tortishuv va bahslarga sabab bo'lgan masala – Britaniyada davlat boshqaruvining shakllari haqidagi chiqishlari bilan o'quvchilar e'tiborini qozondi. Bir yil ichida «Craftsman»ning kundalik adadi 10 ming nusxaga yetdi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida siyosiy-ijtimoiy yo'nalishdagi bir qator boshqa kundalik gazetalariga asos solindi. Ulardan 1760-yili chiqqan «Middlesex Journal» (Middleseks Jorنال) muxolif gazetasi va Mister Vudfelning «Public Advertiser» (Pablik Edvertayzer) gazetolari tadqiqotchilar tomonidan alohida ta'kidlanadi. «Middleseks Jorنال» saylov huquqi barcha uchun kafolatlanishini yoqlab chiqqan bo'lsa, «Pablik Edvertayzer» 1769-yildan 1772-yilga qadar shov-shuvga aylanib ketgan mashhur «Yunius maktublari» turkumini tashkil qilgan maqolalarning 69 tasini chop etdi. Maktublar muallifi qirol Georg II kirdikorlarini fosh etib, uning ustidan ayovsiz kuldi.

Ingliz matbuoti tarixida shu paytga qadar hali hech kim amaldagi hukumat va davlat rahbarini bunchalik ochiq-oydin tanqid qilmagan edi. Garchand hukumat gazeta rahbariyatidan maktublar muallifini oshkor etishni talab qilsa-da, u sirligicha qolaverdi. Ushbu erkinlik kuychisi asli

kim ekanligi haqidagi tortishuvlar tarixchilar o'rtasida uzoq yillar davom etdi. Ko'pchilikning fikricha, maktublar muallifi ser Filipp Fransis (1740–1778) bo'lgan¹. «Yunius maktublari»ning chop etilishi «Pablik Edvertayzer»ga ham siyosiy, ham iqtisodiy dividendlar olib keldi. Uning tiraji ikki baravar oshdi.

Siyosiy gazetalardan tashqari, XVIII asr boshida ingliz jurnalisti-kasining yana bir tarmog'i – «axloqiy haftaliklar» paydo bo'ldi. Bu yo'nalish keyinchalik nemis va rus jurnalistikasiga ham ta'sir qildi. «Axloqiy jurnalistika» dastlab madaniy va axloqiy masalalar, yaratuvchi haqidagi falsafiy qarashlar hamda ruhning abadiyligi muammolariga keng e'tibor qaratdi. Ushbu haftalik nashrlar keyinchalik parlament majlislari haqidagi hisobotlarni ham bera boshlagach, ingliz parlamenti matbuotga o'z eshiklarini ochishga majbur bo'ldi.

1709-yilda chiqqan «The Tatler» (Tatler – Hamsuhbat) jurnali «axloqiy haftaliklar»ning dastlabkisi edi. O'z sahifalarida ishqiy hikoyalar, gersog Malboroning harbiy sarguzashtlari, xonim Jenni Distafning otashin qalb sirlari, Nyutonning dunyoqarashlari va hokazolarni chop etish bilan ushbu haftalik ingliz jurnalistikasida o'ziga xos yangi yo'nalishni boshlab berdi va mamlakatda eng ommabop nashrga aylandi.

«Tatler»ning noshirlari Richard Stil va Edison tez orada axloqiy haftalik yo'nalishidagi yana bir jurnal – «The Spectator»ga (Spekteytor–Tomoshabin) asos solishdi. Shu bilan «Tatler» chiqishdan to'xtadi.

O'z salafiga o'xshab tezda ommaviylashib ketgan yangi nashr saviyasi va sifat darajasi ancha yuksakligi bilan farq qilardi. Endi uning qahramonlari oddiy kishilar emas, balki oliy ma'lumotli, ma'rifatli shaxslar edi. Jurnalchilik sohasidagi faoliyatlari muvaffaqiyatidan sarxush bo'lgan noshirlar 1712-yil dekabrda «Spekteytor»ni chiqarishdan to'xtatib, 1713-yil mart oyida «The Guardian» (Gardian – Qo'riqchi) haftalik jurnalining nashrini yo'lga qo'yishdi. Biroq ko'p o'tmay u siyosiy tus ola boshladi va mamlakatdagi eng yirik siyosiy kuch-viglar partiyasining tarfiga o'tib olib, ularning raqibi bo'lgan tori partiyasi bilan kurashga kirishdi. Haftalik bu safar Richard Stil va Edison kutganchalik muvaffaqiyat keltirmadi. O'sha yilning kuzida «Gardian» omadsizlikka uchrab, chiqishdan to'xtadi.

Shundan keyin ham London va boshqa shaharlarda «axloqiy haftaliklar» chiqib turdi, biroq ular ingliz jurnalistikasi tarixida sezilarli iz qoldira olmadi. Faqatgina 1731-yilda asos solingan «Gentelmen's Magazine» (Jentelmens megezin) haftalik jurnali ancha obro' qozonishga muvaffaq bo'ldi. Biroq parlament majlislari asosida tayyorlangan hisobotlarini chop eta boshlagach, 1733-yilda ushbu haftalik ham taqiblab qo'yildi.

Qizig'i shundaki, jurnal parlamentdagi munozaralarni real hayotda emas, balki afsonaviy liliputiya davlatida yuz berayotgan voqealar sifatida tasvirlab, deputatlarning ismlarini o'zgartirib bergan edi. Biroq bunday uslub jurnalning noshiri va muharriri Kaveni ma'muriy javobgarlikdan

---

¹ Salomon L. O'sha manba. 125-bet.

saqlab qololmadi. Kave parlament va deputatlarni masxara qilganlikda ayblandi. Shunga qaramay, Kave parlament majlislari haqidagi hisobotlarni chop etishni davom etdi. Bu esa oxir-oqibatda jurnalning yopilishiga olib keldi.

Garchand ingliz jurnalistikasi haqiqatgo'y nashrdan ayrilib qolgan bo'lsa-da, u mamlakat matbuotining keyingi rivojiga katta ta'sir ko'rsatishga ulgurgan edi. Ko'p o'tmay Angliya parlamenti o'zining asrlar davomida bahramand bo'lib kelgan imtiyozi — o'z majlislarini yopiq eshiklar ortida o'tkazish an'anasidan voz kechdi. Shunday qilib, «Jentelmens megezin» ingliz matbuotiga parlament haqida ochiq va erkin axborotga ega bo'lish huquqini olib berdi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida ingliz milliy jurnalistikasi yanada yuqori sur'atlar bilan rivojlandi. Londonda o'nlab umummilliy xarakterdagi nashrlar paydo bo'ldi. Jurnalistika katta kuchga aylanib, mamlakatning ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotiga ta'sir eta olish qudratiga erishdi. Bu davrda ingliz matbuotining qat'iy uslubi, shakli va o'ziga xos xususiyatlari shakllandi. Shu paytda tug'ilgan dastlabki kundalik gazetalardan «Morning Chronicle» (Morning kronikl) parlamentning har ikki palatasi majlislari haqidagi keng hisobotlarni berib bordi. Gazeta stenografistlarining bevosita parlamentda ishlashlari mamlakat qonun chiqaruvchi hokimiyatining faoliyati haqidagi eng batafsil ma'lumotlarni e'lon qilib borish imkonini berardi. «Morning kronikl» tezda ommaviylashib, hatto daromad manbayiga ham aylandi. XIX asr boshiga kelib u o'z egalariga yiliga 200 ming funt sterling atrofida foyda keltira boshladi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida siyosiy nashrlar bilan bir qa.orda ingliz liberal jurnalistikasi ham dunyoga keldi. Bunday nashrlarning eng ko'zga ko'rinarlisi kundalik «Morning Post» (Morning post) gazetasi edi. Bir necha marta qo'ldan-qo'lga o'tganligiga qaramay, gazeta o'zining yo'nalishi va o'quvchilari doirasini saqlab qola oldi. Biroq, asr nihoyasida gazeta faoliyatida konservatorlar tomon birmuncha og'ish yuz berdi.

1785-yili unga raqobatchi sifatida «Daily Universal Register» (Deyli yuniversal rejister) gazetasi matbuot olamiga kirib keldi. Ikki yil ichida bu gazeta o'quvchilarining soni «Morning post»nikidan ham oshib ketdi. «Deyli yuniversal rejister»ning nomi 1788-yili «Times» (Tayms) deb o'zgartirildi. Tashkil etilganiga ikki asrdan oshgan ushbu gazeta bugungi kunda ham nafaqat ingliz, balki jahon jurnalistikasida peshqadam nashrlardan hisoblanadi.

Xullas, XVIII asrda Germaniya va Fransiya gazetalari erkinlik uchun kurash olib borayotgan bir paytda Angliyada gazetachilik va umuman, matbuotning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy asoslari mustahkamlana bordi. Matbuot mamlakatdagi ijtimoiy va siyosiy jarayonlarga ta'sir qilish qudratiga ega bo'libgina qolmay, shu bilan birga daromad keltiradigan to'la-qonli ishlab chiqarish sohasiga aylandi. Shunday qilib, XVIII asrda Angliyada matbuot nafaqat siyosiy, balki iqtisodiy mustaqillikka ham erishdi.

Germaniya. XVIII asrning birinchi yarmida butun Germaniya davlati singari nemis matbuoti ham turg'unlik davrini boshidan kechirayotgan edi. O'ttiz yillik urushning¹ yalari hamon bitmagan va mamlakat uning oqibatlarini katta qiyinchiliklar bilan tugatayotgan edi. Urush mamlakatni ham iqtisodiy, ham hududiy jihatdan parokanda holatga keltirib qo'ygandi. Ko'plab nemis erlari Prussiya tarkibidagi mustaqil hududlarga aylangan, fan va madaniyatning rivojlanishi esa sustlashgan edi. Xalqning moddiy farovonligi pasayib, millatning siyosiy birdamlik tuyg'usi ancha so'ngandi. Bunday sharoitda, tabiiyki, matbuotning shahdam qadamlar bilan rivojlanishini kutish xomxayol hisoblanardi. Shuning uchun ham bu davrda nemis matbuotining yutuqlari unchalik katta bo'lmadi.

XVIII asrning birinchi choragida mamlakatda matbuotning umumiy rivojlanishi kuzatilar ekan, Berlindagi muhit birmuncha diqqat-e'tiborni tortadi. Asrning dastlabki ikki o'n yilligi davomida shaharda kitob savdogari Iogann Lorensning «Берлинисче Привелигиерте Зейтунг» gazetasi yagona siyosiy-ijtimoiy nashr sifatida faoliyat ko'rsatdi. Shunga qaramay, u nihoyatda chegaralangan auditoriyaga yetib borar va deyarli ta'sir kuchiga ega emas edi.

1721-yili Iogann Andreas Ryudiger «Berlinische Priveligierte Zeitung» gazetasiga asos solgandan keyin shaharda ikkita raqobatchi nashr paydo bo'ldi. Keyinchalik, gazetaning egasi o'zgartirildi, ikkinchi gazetaning nomi «Vossische Zeitung» deb o'zgartirildi. 1730-yildan shaharda yana bir gazeta-«Berlinische Nachrichten von Staats und Gelehrtsachen» chop etila boshladi. Noshiri Ambrozio Gaude bo'lgan ushbu gazeta ham keyinchalik o'z nomini «Сперенече Зейтунг» qilib o'zgartirdi.

1730-yildan keyin viloyatlarda qator gazetalar chiqa boshladi. Ular orasida Hamburg matbuot muhiti alohida o'rin tutar edi. 1710-yili Hamburg yaqinidagi Shifbek qishlog'ida «Schiftbecker Posthorn» gazetasiga asos solindi. 1731-yili gazeta tahririyati savdo va siyosiy jihatdan ancha faollashib, Hamburg shahriga ko'chgandan keyin u «Хамбургиче унпартеиче корреспондент» nomi bilan chiqishda davom etdi. Kundalik nashrga aylangan gazeta tezda hamburgliklar e'tiborini qozondi. Uning adadi o'z davri uchun rekord ko'rsatkich — 30 ming nusxaga etdi.

Ko'rinib turganidek, XVIII asrning ikkinchi choragida Germaniya matbuotida ancha jonlanish yuz berdi. 30-yillarda nafaqat Berlinda, balki boshqa shaharlarda ham yangi gazetalar ta'sis etildi. Biroq ularning soni ozchilikni tashkil etishi barobarida, hali mamlakatdagi siyosiy uyg'onishdan darak bermasdi. Bunday uyg'onish bir oz keyinroq, qiroI Fridrix II (1740—1786) hukmronligi davrida amalga oshdi.

---

¹ «O'ttiz yillik urush» 1618-yildan 1648-yilgacha davom etdi va Vestfaliya shartnomasining imzolanishi bilan yakun topdi. Urushda Yevropadagi qator mamlakatlar, jumladan, Prussiya, Fransiya, Niderlandiya va Shvetsiya ishtirok etdi. janglarning asosiy qismi Germaniya (Prussiya) hududida olib borilganligi uchun ushbu mamalakat hammadan ham ko'proq zarar ko'rdi. buning ustiga Prussiya urushda g'olib chiqmadi va hatto aytim hududlaridan ayrildi.

Fridrix II davlat tepasiga kelganidan keyin nemis xalqining o'zini o'zi milliy anglashi asta-sekinlik bilan namoyon bo'la bordi. Milliy ongning yuksalishi tez orada davriy matbuotning mazmuni va xarakterida ham o'z ifodasini topa boshladi. Bu jarayon dastlab jurnallar faoliyatida ko'zga tashlandi. Ularda milliy ruh bilan yo'g'rilgan tahliliy, ilmiy-ommabop maqolalar ko'paydi. Biroq gazetalarni erkinlashtirish masalasi oson kechmadi. Chunki mamlakatda huquqiy jihatdan hamon senzura amal qilishi bilan birga har bir hudud matbuot sohasida o'zining mustaqil siyosatini yurgizar edi. Shuning uchun gazetalardagi erkin fikr ancha chegaralangandi.

Mavjud vaziyatni yaxshi tushungan Buyuk Fridrix matbuotning mamlakat hayotidagi ahamiyatini darrov anglab etdi. Qirol tashqi va ichki siyosatini o'zi xohlagan ko'rinishda xalqqa yetkazish borasida matbuotning oldiga tushadigan boshqa biror vosita yo'qligini yaxshi his qila bildi. Shu bois taxtga o'tirgan yili u eng ishongan vaziri Podevils orqali mamlakat harbiy vaziri fon Tulemeyerga «Berlindagi gazetalarga chegaralanmagan darajada erkinlik berishni»¹, shuningdek, ularning materiallarini oldindan senzura qilmaslikni buyurdi. Chunki o'sha paytlarda senzura ishlari asosan harbiy vazirlik tomonidan amalga oshirilardi. Podevilsning harbiy vazir nomiga yo'llagan maktubida, jumladan, «Hazrati oliylari bundan buyon qiziqarli gazetalar uchun sun'iy to'siqlar qo'yilmasligini xohlaydilar»², degan so'zlar bitilgan edi. Shundan so'ng Berlin va boshqa hududlardagi gazetalarga tom ma'nodagi erkinlik berildi. Ammo bunday chegaralanmagan hur fikrlik ko'pga cho'zilmadi.

Fridrix II mamlakatni birlashtirish va o'ttiz yillik urush oqibatida boy berilgan yerlarni qaytarib clish maqsadida qator urushlar olib bordi. Ana shu harbiy harakatlar davomida qirol qator xatoliklarga yo'l qo'ydi va omadsizliklarga uchradi. Xalq bularning barchasidan xabar topishi esa hukmdorning obro'siga putur yetkazish aniq edi. Shuning uchun 1749-yili senzura yana qaytadan joriy qilindi. Matbuot nazorat ostiga olinib, sekinlik bilan Buyuk Fridrixning dastyoriga aylantira borildi.

Shunga qaramay, boshqa yerlardan farqli o'laroq, Berlin gazetalarida hamon o'tkir siyosiy maqolalar va harbiy yurishlarning ikir-chikirlarini aks ettiruvchi tahliliy materiallar e'lon qilib borilardi. Qizig'i shundaki, bu gazetalardagi o'nlab xabarlar va korrespondensiyalar shaxsan qirol qalamiga mansub edi. U o'zi vazirlari va saroy amaldorlaridan ham tez-tez matbuotda qatnashib turishni talab qilardi. Aslida, qirol devonxonasidan chiqqan materiallar gazetalarda go'yoki viloyatlardan olingan yangiliklar singari chop etilardi.

Berlin gazetalariga qirol saroyidan olingan maqolalarni o'quvchilarga rasmiy ohangda taqdim etmaslik haqida berilgan ko'rsatma ham shunga undar edi. Bundan oddiy va norasmiy maqolalar orqali xalqqa yaqin bo'lish va pirovardida jamoatchilik ongini shakllantirish hamda harbiy

¹ Salomon L. O'sha manba, 82-bet.

² O'sha joyda, 82-bet.

yurishlarni oqlash maqsadi ko'zlanardi. Qirolning korrespondensiyalari asosan «Shohidning maktublari» rukni ostida chop etilardi. Tabiiyki, maqolalar ostida boshqa imzo turardi. Faqatgina oradan yuz yil o'tib nemis tadqiqotchisi Droyzen ushbu korrespondensiyalar Fridrix II qalamiga mansub ekanligini aniqladi¹.

Dastlab matbuotning qudratidan o'z hokimiyatini kuchaytirish maqsadida foydalangan Buyuk Fridrix vaqt o'tgani sayin undan hayiqa boshladi. 1761-yili mamlakat ichkarisidagi kelishmovchiliklar sababli qirol hokimiyatiga ancha darz yetdi. Turli mish-mishlar oqibatida Berlin aholisining kayfiyati keskin tushib ketgan bir paytda, kutilmaganda, qirolning matbuot erkinligiga qarshi yo'naltirilgan farmoni chiqdi. Unga binoan, «soxta xabarlar va mish-mishlarni tarqatuvchilar» Shpandaus qal'asiga qamab qo'yiladigan bo'ldi. O'z mohiyatiga ko'ra, farmon matbuotning siyosiy jihatdan erkinlashuvining oldini olishga qaratilgan edi.

Fridrix II ning vorisi qirol Fridrix Vilgelm II (1786–1797) zamonida matbuotga nisbatan tazyiqlar yanada kuchaydi. 1788-yil 19-dekabrda hukumatning senzurani kuchaytirish haqidagi qarori chiqdi. Mazkur qaror nafaqat siyosiy matbuotga, balki ilmiy adabiyotlarga ham qarshi qaratilgan edi.

Shunday qilib, XVIII asrning uchinchi choragida nemis matbuoti, birinchi navbatda, Berlin gazetolari bahramand bo'lgan erkinlikka uzil-kesil nuqta qo'yildi. Matbuot ustidan nazorat Buyuk fransuz inqilobidan keyin yanada kuchaytirildi. Matbuotning obro'si va ommaviyligi keskin pasayib ketdi. Shu paytdan boshlab nemis ziyolilari, hurfikrli kishilar va oddiy fuqarolar asosiy axborotni Hollandiya matbuotidan ola boshladilar. Bu paytga kelib holland matbuoti nafaqat Germaniya, balki butun Yevropaning katta axborot manbayiga aylandi. Shuning uchun ham XVIII asr oxiri–XIX asr boshida Hollandiya gazetolari Yevropadagi eng ko'p tarqaladigan nashrlar edi.

Germaniya matbuoti haqida so'z ketar ekan, ushbu mamlakatning jurnalchiligi tarixiga ham to'xtalib o'tish foydadan xoli bo'lmaydi. Xristian Tomaniyaning 1685–1689-yillar oratig'ida chiqqan «Monabgesprache» jurnali nemis tilidagi ilk jurnal bo'lib, u insonlarni «tabiiy», ya'ni azaliy insoniy qadriyatlar asosida yashash tomon yuz burishga chaqirar va ongni «sog'lomlashtirishni» targ'ib qilar edi. Ma'naviyat va axloq masalalariga ko'proq e'tibor beruvchi ushbu nashr keyinchalik «axloqiy haftaliklar» nomini olgan jurnallarning paydo bo'lishi uchun zamin hozirladi.

Nemis «axloqiy haftalik» jurnallari «Tatler», «Spekteytor» kabi ingliz jurnallaridan andaza olib shakllandi. Bu yo'nalishdagi birinchi haftalik-1713-yilda dunyoga kelgan «Der Vernunitler»ga omad yor bo'lmadi. 1718-yili Hamburg shahrida «Die Lustige Fanta» jurnalining chiqishi mazkur sohadagi adabiy jurnalchilikning jonlanishiga turki bo'ldi. «Axloqiy haftaliklar» o'smirlarni tarbiyalashdagi kamchiliklarni muhokama etish bilan birga, katta yoshdagilarning xulq-atvoriga ham jiddiy e'tibor qaratdi.

---

¹ Salomon L. O'sha manba, 83-bet.

Ular o'z sahifalarida man-manlikka berilish, dabdabozlik va ko'n-gilxushlikka moyillik singari insoniy zaifliklarni, madaniyatsizlik, adashib turli ko'chalarga kirib qolish va turli xatolarga yo'l qo'yish kabi kam-chiliklarni fosh etishardi. Bunday jurnallarni Germaniyaning deyarli barcha hududlarida uchratish mumkin edi.

Turli tanaffuslar bilan butun XVIII asr davomida chiqib turgan Syurixning «Die discourse der mahlern» (1721–1723), Hamburgning «Der Patriot» (1724–1726), Leypsigning «Die vernunftigen Tadlerinen» (1725–1726), Venaning «Der Mann ohne Vorurteil» (1765–1767), Berlinning «Berlinische Monatsschrift» (1783–1811) jurnallari «axloqiy haftaliklar»ning eng yorqin namunalari bo'ldi. Ushbu jurnallarning ko'pchiligi atrofida o'z zamonasining taniqli yozuvchilari birlashuvidan turli ijodiy to'garaklar va muayyan yo'nalishdagi adabiy maktablar vujudga keldi.

«Axloqiy haftaliklar»ning ma'naviy hayotni yaxshilash borasidagi dadil chiqishlari nemis jurnalistikasini sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tardi. Ijtimoiy-ijodiy faoliyatning mazkur sohasi oilaviy mojarolar va axloqiy masalalar kabi tor doiradagi mavzular qobig'ini yorib chiqib, dunyo tamadduni yutuqlariga murojaat qildi. Jamoatchilikning qiziqishi jahon adabiyotiga, birinchi navbatda, fransuz va ingliz adabiyotiga qaratildi. Ispan hamda Sharq xalqlari adabiyotini o'rganishga ham e'tibor kuchaydi. Mamlakat shimolida fransuz adabiyotining ixlosmandlari ko'proq bo'lsa, janubda ingliz adabiyotining ishqibozlari talaygina edi.

Fransuz yozuvchilarining muxlislari leypsiglik professor Gotshed atrofida uyushdilar, ingliz adabiyotining shinavandalari esa professor Bodmer tomoniga o'tib olishdi. Natijada, Germaniyada bir-biriga qarama-qarshi ikki oqim paydo bo'ldi. Buning hosilasi o'laroq 1741 yili bahs-munozara xarakteridagi ikki jurnal tashkil topdi. Gotshed rahbarligidagi guruh Leypsigda «Belustigungen des Verstandes und Witzes», Bodmer tarafdorlari esa Syurixda «Sammlung kritischer Schriften zur Verbesserung des Urteils und des Witzes» jurnallarini chop etishdi.

Adabiy-ommabop jurnallardan tashqari, sekinlik bilan bo'lsa-da, siyosiy jurnalistika ham rivojlanib bordi. Agar XVIII asrning birinchi yarmida mamlakatda fransuz ma'rifatparvarlik adabiyoti va dunyo adabiyotiga qiziqish ustunlik qilgan bo'lsa, 1770-yildan keyin badiiy jurnalistikadan siyosiy jurnalistikaga o'tish jarayoni boshlandi. Bunga ko'proq Shimoliy Amerika xalqlarining ozodlik uchun kurashi, fransuz burjua inqilobi sabab bo'ldi.

1773-yili Veymarda dastlab adabiy nashr sifatida tashkil etilgan «Deutscher Merkur» jurnali tez orada siyosiy tus oldi. Inqilobning ozodlik g'oyalari haqidagi materiallari bilan u qisqa vaqt ichida o'quvchilar e'tiborini qozona oldi. Shuningdek, 1770–1780-yillar oralg'ida ommaviy o'quvchiga mo'ljallangan «Deutsche Chronik», «Shronologen», «Das grane Ungehener» va «Hyperboreische Briefe» jurnallari eng ommaviy nashrlarga aylandi. Biroq mamlakatda matbuotga, eng avvalo, siyosiy jurnalistikaga nisbatan tazyiq boshlangach, ko'pgina jurnallar katta qiyinchiliklarga duch keldi, aksariyati esa yopib qo'yildi. 1777-yili «Deutscher Chronik» jurnali-

ning bosh muharriri turkum maqolalari uchun Vyurtemberg gersogi Karl g'azabiga uchrab, umrining o'n yilini Gogenasperg qal'asining sovuq panjaralari ortida o'tkazdi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, XVIII asr Germaniya matbuoti tarixida adabiy, ilmiy-ommabop va ijtimoiy-siyosiy jurnalistikaning uyg'onish davri bo'ldi. Jurnalistika katta qiyinchiliklar, quvg'in va siqovlar sharoitida ham rivojlanishdan to'xtamadi. U o'z o'quvchilarini qoniqtiradigan shakllarni topishga intilarkan, erkinlik uchun kurashdan toymadi.

Fransiya. XVIII asr boshiga kelib mamlakatda matbuotga oid keng qo'lamdagi avtoritar qonunchilik shakllanib ulgurgan edi. Lyudovik XIV zamonida (1643–1715) matbuotni nazorat qilish borasida boshlangan siyosat Lyudovik XV (1715–1774) davrida o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqdi. O'nlab maxsus qonunlar, farmon, reglament va ko'rsatmalar qabul qilinib, matbuot va matbaachilik faoliyati qattiq nazorat ostiga olindi. Bosma so'z ustidan nazorat shu darajaga borib etdiki, hatto 1723-yil 28-fevralda Fransiyada birinchi marta senzura kodeksi – «Reglement pour la Librarie et rimprimerie de Paris» qabul qilindi. Mazkur kodeksning ta'sir doirasi dastlab Parij shahri hududini qamrab olgan bo'lsa, o'sha yilning mart oyidan e'tiboran umummilliy qonun ahamiyatini kasb etib, butun mamlakatda amal qila boshladi.

Kitob va gazeta chiqarishdan tortib ularning savdosi va hatto matbaachilikda qanday harflarning qo'llanilishigacha bo'lgan ikir-chikirlar 123-moddadan iborat ushbu qonunga asosan muvofiqlashtiriladi edi. Unga ko'ra, barcha nashriyotlar universitetlar hududida joylashib, matbaa korporatsiyalari tasarrufida bo'lishi lozim edi. Yakshanba hamda bayram kunlari har qanday bosmaxonaning ishlashi va bosma mahsulotlarning tarqatilishi mutlaqo taqiqlab qo'yildi. Nashriyot va bosmaxonalarning barcha ishchilari (ularning soni ham qonunan chegaralangan edi), kitob savdogarlari va gazeta tarqatuvchilarning ismi va yashash manzili mahalliy polisiyada ro'yxatdan o'tkazilishi shartligi qat'iy belgilandi. Bundan tashqari, bosmaxona va nashriyotlar ishi har uch oyda bir marta qirollikning bosma ishlari bo'yicha maxsus xizmati – Sindik tomonidan taftish qilinardi. Suiiste'molchilikning oldini olish maqsadida Sindik a'zolarining o'z mansablariga har yili qaytadan saylanishlari joriy etildi.

Hammadan ham og'iri – politsiya leytenanti va senzorning ruxsatisiz birorta kitob yoki bosma mahsulot chop etilmas edi. Oddiy bir kitobni chiqarish uchun oylab ijozat kutishga to'g'ri kelardi. Din, davlat va qiroлга, ma'naviyatga nisbatan tanqidiy ruhdagi asarlar, shaxsning obro'si va qadr-qimmatiga putur yetkazadigan kitoblarning chop etilishi hamda tarqatilishi qattiq jazolashga sabab bo'lardi. Har qanday bosma mahsulotning asl dasxatlari Sindikda saqlash uchun topshiriladi va ular o'zlarining bosma variantlari bilan to'la mos kelishi lozim edi.

Lyudovik XV matbaachilikni, shu jumladan, gazetalar faoliyatini nazorat qilish borasida faqatgina senzura kodeksi va boshqa o'nlab huquqiy hujjatlarni chiqarish bilangina kifoyalanib qolmadi. Bularning bari kamlik qilganday, qiroл nashriyotlarning eshiklari ish paytida hech qachon yopib

qo'yilmasligi, ularning orqadan chiqadigan yo'llari bo'lmasligi, eshik va oynalarga esa pardalar osilmasligi to'g'risidagi farmoyishni imzoladi. Bundan ko'zlangan maqsad — bosmaxonalar faoliyatini yanada kengroq nazorat qilish, istalgan vaqtda ularni tekshirish imkoniyatiga ega bo'lish edi. Ushbu qoidalarining buzilishi esa 500 livr miqdoridagi jarima va olti oyga bosmaxonani yopib qo'yish bilan jazolanardi. Qoidabuzarlik qayta takrorlangan taqdirda esa, bosmaxonaning litsenziyasi bir umrga bekor qilinar edi. Umuman, matbaachilik sohasidagi qonunbuzarlik uchun o'lim jazosi Fransiyada 1728-yilga qadar saqlanib keldi.

Mamlakatda matbuot va matbaachilik shu qadar siquvga olingan bo'lishiga qaramay, Lyudovik XV xalqaro hamjamiyat oldida odil hukmdor sifatida ko'rinishga intilar edi. U «Bosmaxonalar faoliyatini yanada takomillashtirish va sohani rivojlantirish maqsadida» 1739-yili yana bir reglamentga imzo chekib, butun mamlakatdagi bosmaxonalar soni 250 tadan oshmasligini buyurdi. Unga ko'ra, Parijda 36 ta, Ruan va Lionda 24, Bordo va Tuluzada 10, Strasburg va Lilda 6 tadan, qolgan shaharlar uchun esa bittadan bosmaxonaga ega bo'lish me'yori belgilandi. Qolgan barcha bosmaxonalar yopib qo'yildi.

Nashriyot va bosmaxonalar ustidan nazorat kuchaytirilgani sayin qirollik senzoralarining soni ham oshib bordi, agar 1742-yili ular 79 kishidan iborat bo'lsa, 1774-yilga kelib 119 kishiga yetdi. Mavjud qonun-qoidalarining aksariyati matbuotning rivojiga to'sinlik qilardi. Qirolning 1773-yilgi buyrug'i esa matbuotga qaratilgan eng og'ir moliyaviy zarba bo'ldi. Shu paytdan e'tiboran matbuot nashri yoki kitobni tarqatishga imtiyoz beradigan oltin muhri olish uchun 40 livr va gazetaning har sonini chiqarishga beriladigan ruxsat uchun esa 12 livr to'lash majburiyati belgilandi. Buning natijasida moliyaviy jihatdan kuchsizroq gazetalar sindi yoki o'z-o'zidan yopilib ketdi.

Matbuotga tazyiq Lyudovik XVI (1774—1793) hukmronligi davrida ham kamaymadi. Qirol matbuot haqidagi oldingi huquqiy hujjatlarning aksariyatini saqlab qolish bilan birga, qator yangi qonunlarni joriy etdi. Butun mamlakat hududida matbaa faoliyatini to'g'ridan-to'g'ri nazorat qiluvchi 20 ta maxsus sindikal kamera joriy qilindi. Barcha bosmaxonalarining ish soatlari qat'iy belgilab qo'yildi va ishchilarning har qanday uyushma va birlashmalarga a'zo bo'lishlari qat'iy tanqizildi. Biroq, shunga qaramay, aynan shu asrda va aynan Lyudovik XVI zamonida fransuz burjua inqilobi amalga oshdi. Inqilob davrida fransuz matbuoti qanchalik jonlanib ketgani haqida maxsus bobda alohida to'xtalamiz.

Fransiyaning inqilobgacha bo'lgan matbuoti XVIII asrda mintaqadagi boshqa davlatlarga nisbatan ancha sekinlik bilan rivojlandi. Buning qator sabablari bor edi. Lekin ulardan eng asosiysi-xalqning umumiy savodxonligi darajasining pastligi va mamlakatda joriy qilingan o'ta qattiqo'l qonun-qoidalar edi.

Mamlakat poytaxti Parijda chop etiladigan sanoqli gazetalarini hisobga olmaganda, viloyatlarda chiqadigan gazetalar o'ta «nursiz» edi. Ular ko'proq varaqalarni eslatardi. Parijdan boshqa yirikroq shaharlarda bir yoki

ikkita gazeta chiqsa, kichikroqlarida umuman davriy nashrning o'zi yo'q edi. Bosma nashrlarni chiqarish tannarxining qimmatligi va ularni chop etishga ruxsat olish jarayonining murakkabligi gazetalarning davriyligiga ta'sir qilmay qolmadi. Shu bois ular ahyon-ahyonda chiqar, ayrim sonlarining orasi hatto 15–20 kunga cho'zilib ketardi. Nihoyat, 1777-yilga kelib Fransiyada tom ma'nodagi birinchi kundalik nashr — «Journal de Paris» gazetasi chiqa boshladi. Bu mamlakat jurnalistikasining o'sha davrda erishgan katta yutug'i edi.

Italiya. XIX asrga qadar Italiya matbuoti mamlakat tarixida ingliz, fransuz yoki nemis matbuoti singari hech qachon ulkan ahamiyat kasb etgan emas. Butun XVIII asr davomida Italiyada bor-yo'g'i bir nechta gazeta chiqqan, xolos. Bunga, birinchidan, mamlakatning o'ta tarqoqligi sabab bo'lsa, ikkinchidan, aholining asosiy ko'pchiligi savodsiz ekanligi zamin bo'lib xizmat qildi. Hatto, XX asr boshida ham Italiyaning 50 foiz aholisi o'qish va yozishni bilmas edi¹.

Garchand Italiya hududida yangiliklarni bosma davriy nashr orqali tarqatishga 1604-yilda birinchi urinish² bo'lgan bo'lsa-da, Rimning ilk haftalik gazetasi «Cracas» faqatgina 1716-yilga kelib chiqa boshladi. Gazeta kichik o'lchamda bo'lib, unda asosan arxeologiyaga oid xabarlar, Rim axloqi va udumlarining xronikasi chop etilardi. Ikkinchi gazeta oradan o'ttiz yildan ko'proq vaqt o'tib, 1750-yilda Genuyada chiqarildi. U dastlab oyda ikki marotaba, keyinchalik esa haftasiga ikki gal — chorshanba va shanba kunlari chiqib turdi. Chorshanba kungi sonlari xorijiy yangiliklarga, shanbalik soni esa mamlakat hayotiga oid ichki xabarlarga bag'ishlanardi. Chet el yangiliklariga qiziqish kuchli bo'lganligidan gazetaning chorshanbalik sonlarining narxi ikki barobar qimmat turardi.

Italiyadagi navbatdagi gazeta «Gazetta di Geneva» qariyb yarim asrlik tanaffusdan so'ng—1798-yildan chiqarila boshlandi. Shu bilan, nihoyat, Italiya o'zining ilk kundalik siyosiy gazetasiga ega bo'ldi. Ammo «Gazetta di Geneva» va undan keyin Venesiya, Turin va Florensiyada chiqqan gazetalarning ko'pchiligi nihoyatda kam sonli bo'lib, qat'iy nazorat ostida edi. Italiyada senzura qatag'oni va matbuotning erksizligi XIX asrning 30–40-yillarigacha-mamlakatda milliy uyg'onish davri boshlangunga qadar davom etdi.

Hollandiya. XVIII asr Hollandiya gazetalari uchun misli ko'rilmagan o'sish va gullash davri bo'ldi. Bu holat ko'proq o'sha davrda Yevropadagi davlatlar o'rtasida o'ziga xos siyosiy va huquqiy munosabatlarning shakllanganligi bilan bog'liq bo'lib, Hollandiya bu paytga kelib qit'ada o'z ovozi, so'zi va o'rniga ega edi.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, Yevropadagi ko'pgina davlatlar, xususan, *Fransiya va Germaniyada katolik reaksiya va absolut monarxiya* oqibatida matbuotning faoliyati tor doiraga solib qo'yildi. Bu davlatlardagi

¹ Salomon L. O'sha joyda 149-bet.

² 1604 yili Rim Akademiyasi o'zining xabarnomasi (akta) «Atti della R. Accademia de Litcei»ni bosma tarzda chiqarishga uringan edi.

matbuot o'quvchilarning axborotga bo'lgan ehtiyojlarini qondira olmasdi. Bu esa hollandiyalik noshirlarga juda qo'l keldi. Ular Germaniyada taqiqqa uchragan mavzularni yoritishga katta e'tibor bera boshlashdi. Ikki davlat o'rtasida tuzilgan bitimga ko'ra, Hollandiya gazetolari Germaniya hududida erkin tarqatilardi. Bundan ularning noshirlari katta daromad ola boshladilar.

XVIII asrda Hollandiya gazetolari Yevropa bo'ylab keng tarqalganining yana bir sababi — bu mamlakatdagi ko'pgina nashrlar xalqaro diplomatiya tili bo'lgan fransuz tilida chop etilardi. Shuning uchun ham ularni Britaniya orollaridan tortib Rossiyagacha bo'lgan hududda diplomatlar, o'qimishli kishilar va ziyolilar keng mutolaa qilardilar. Gazetalar ko'pgina chet el mamlakatlarining hukumatlari bilan ham yaxshi aloqalarni o'rnatganliklari tufayli axborotni «birinchi qo'ldan» olishardi.

1680-yilda fransuz Jan Aleksandr de Iya Font tomonidan asos solingan «Gazette de Leyde» ana shunday gazetalardan biri bo'lib, ko'pgina tadqiqotchilarning fikricha, uning eng gullagan davri 1738—1798-yillarga to'g'ri kelgan. Bu davrda gazetani o'sha paytdagi mashhur muharrirlar boshqarishi bilan birga, unda o'ta mohir uslubchilar ishlashgan. 1795-yildan boshlab «Gazette de Leyde»ning kuchi «so'na boshladi». Hollandiya Fransuz Respublikasining armiyasi tomonidan bosib olinishi oqibatida davlat tepasiga kelgan yangi hukumat «Gazette de Leyde»ni taqiqlash haqida dekret qabul qildi. 1798-yili gazeta faoliyati to'xtatildi.

1710—1792-yillarda chiqib turgan «Gazette de d'Utrecht» gazetasi ham ommaviylik bobida «Gazette de Leyde»dan qolishmasdi. Nashr 1745-yili Prussiya qirolining Angliya tashqi ishlar vazirligiga qilgan murojaatnomasi — rasmiy bayonnomasini e'lon qildi. Shu paytgacha o'zaro dushmanlaracha munosabatda bo'lgan Angliya va Prussiya siyosiy muzokaralarga kirishdi. Ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar iliqlashib, diplomatik aloqalar qayta tiklandi. Gazeta Yevropa qit'asida biron-bir urush holati yuzaga kelguday bo'lsa, Angliya Prussiya tomonini olishga qaror qilgani haqidagi xabarni e'lon qilishi katta shov-shuvga aylanib ketdi.

Shuningdek, Amsterdamda chop etilgan «Nouveau Journal Universel» (1688—1792), «Gazette de Amsterdam» (1690—1792) gazetolari Yevropada ham katta siyosiy ta'sir kuchiga ega edi. 1686—1782-yillar oralig'ida Gaagada chop etilgan oylik «Mercure historique et politique» jurnali o'z zamonasining ahamiyatli siyosiy nashrlaridan bo'lib, butun Yevropa diplomatiyasiga ta'sir qilish qudratini namoyon etib turardi. Aytishlaricha, «Mercure historique et politique» Yevropadagi har bir diplomatning stoli ustida turuvchi qo'llanmaga aylangan.

Rossiya. Bu mamlakatda jurnalistika biz o'rgangan Yevropa davlatlari ichida eng kech paydo bo'lgan. Uning taraqqiyoti ham boshqalarga qaraganda ancha qiyinchilik bilan kechdi. Rus jurnalistikasi ingliz, nemis yoki holland jurnalistikasiga o'xshab nisbatan erkin sharoitlarda rivojlangani yo'q. U har doim hukumat va shaxsan podshohning nazorati ostida bo'lib kelgan. Hatto, birinchi rus gazetasiga bevosita Pyotr I tashabbusi bilan asos solindi.

Umuman, XVIII asr rus milliy jurnalistikasining tugʻilish va oyoqqa turish davri sifatida tarixga kirdi. Pyotr I «Ведомости» gazetasini chop ettirguniga qadar Rus davlatida biron-bir davriy nashr yoʻq edi. Aslida, u paytlarda mamlakatda gazeta chiqarishga sezilarli ehtiyoj ham boʻlmagan. Aholining koʻpchilik qismi besavod boʻlishi bilan birga, Rossiya madaniylashgan Yevropadan ancha ortda qolgan va yopiq mamlakat edi.

Shuning uchun ham Gʻarbiy Yevropada roʻy berayotgan oʻzgarishlar, texnologik yangiliklar Rossiyada katta kechikishlar bilan oʻz ifodasini topardi. Bundan tashqari, ichki konservatizm ham mamlakatning rivojlanishiga toʻsqinlik qilar edi. Albatta, «Vedomosti» chiqquniga qadar xorijiy gazetalar vaqti-vaqti bilan Rossiyaga kelib turgan. Lekin ular podshoh saroyidan tashqariga chiqmasdi. Saroyda esa chet el gazetalaridagi ayrim maqolalarni tarjima qilib, qoʻlyozma tarzida koʻpaytirish anʼanasi amal qilardi. Bunday tarjimalar podshoh va uning atrofidagi eng yaqin kishilarga oʻqishga berilardi.

Pyotr I hukumat tepasiga kelganidan keyin vaziyat ancha oʻzgardi. U yevropacha ruhda zamonaviy Rossiyani barpo etishni oʻz oldiga maqsad qilib qoʻydi. Tabiiyki, Yevropa anʼanalarini olib kirmasdan turib mamlakatni zamonaviylashtirishning iloji yoʻq edi. Podshoh misli koʻrilgan islohotlarni boshlab yubordi. Ilk rus gazetasi ana shu davrning mevasi sifatida tugʻildi. 1702-yil 15-dekabrda Pyotr I «xorijiy va ichki hodisalar haqida xabar beradigan» «Vedomosti»ni chiqarish haqidagi farmonga imzo chekdi. Oradan bir kun oʻtib, 17-dekabr kuni Moskvada gazetaning ilk soni dunyo yuzini koʻrdi¹. Uning ikkinchi soni 27-dekabrda, uchinchi esa 1703-yil 2-yanvar kuni chiqqanligi maʼlum. Lekin nashrning dastlabki ikki soni saqlanmagan.

«Ведомости» gazetasida xabarlar xilma-xilligiga intilish boʻlsa-da, aslida uning bosh vazifasi yangiliklardan xabardor qilish yoki mamlakatdagi siyosiy qarashlarni shakllantirish emas, balki armiya faoliyatini qayta tashkillashtirish, buyruq va farmonlar, turli yoʻriqnomalar va koʻrsatmalarni xalqqa yetkazish edi. Pyotr I gazetadan oʻzining siyosatini amalga oshirish va harbiy islohotlarni kuchaytirish maqsadida foydalandi. Buni «Ведомости»ning saqlanib qolgan nusxasi—1703-yil 2-yanvardagi bosma soni ham tasdiqlaydi. Oʻshanda gazeta Moskva shahrida misdan quyilgan 400 ta yangi zambarak va boshqa oʻqotar qurollar ishlab chiqilgani hamda 40 ming pud miqdoridagi mis zaxirasi yangi qurollarni ishlab chiqarish uchun shay turgani haqidagi xabarni eʼlon qildi².

Mazkur xabarda harbiy sir oshkor etilgan boʻlsa-da, gazetani nashrga tayyorlashda Pyotr I shaxsan oʻzi qatnashgan va ushbu maʼlumot atayin eʼlon qilingan edi. Chunki Narva yaqinidagi jangda rus armiyasi shvedlardan yirik magʻlubiyatga uchrab, ogʻir artilleriyasidan maxrum boʻlgandi. Ushbu magʻlubiyatning oqibatlari Rossiyani va ayniqsa, armiyani ruhan

¹ История русской журналистики XVIII—XIX веков. Под ред. проф. А. В. Западова. М.: «Высшая школа», 1966, 17-бет.

² Oʻsh manba, 18-bet.

og'ir yuk bo'lib ezayotgan bir paytda Pyotr I uchun siyosiy manfaatlar davlat siridan ustun turardi. Armiyadagi jangovar ruhni ko'tarish va mamlakat xalqining urushni qo'llab-quvvatlashi uchun ham u ana shunday ilhomبخsh yo'l tutdi. Umuman, harbiy mavzular gazeta materiallarining asosini tashkil etar edi.

«Ведомости»ning davriyligi ham barqaror emasdi. U muhim voqealar munosabati bilan yoki Pyotr I xohishiga qarab chiqarilardi. Masalan, 1703 va 1704-yillarda gazetaning 39 tadan soni chiqqan bo'lsa, islohotlar va harbiy yurishlar ancha susaygan 1717-yili 3 ta, 1718-yilda esa bor-yo'g'i bitta soni e'lon qilingan.

Faqatgina 1728-yilga kelib Rossiyada birinchi muntazam gazetani chiqarish yo'lga qo'yildi. Shu yili «Ведомости» gazetasini nashr etish Rossiya Fanlar akademiyasi tasarrufiga o'tgandan keyin uning nomi «Санкт Петербургские ведомости» deb o'zgartirildi. Doimiy davriy nashrga aylangan bu gazeta haftada ikki marotaba – seshanba va juma kunlari chiqib turdi va uzoq vaqt Rossiyaning yagona gazetasi bo'lib qoldi. Mashhur rus olimi M. V. Lomonosov 1748–1751-yillar oralig'ida uning muharriri sifatida faoliyat ko'rsatgan.

1756-yil 26-aprelda Moskva davlat universiteti qoshida «Московские ведомости» gazetasining ilk soni chop etildi. 1755-yilning yanvarida Lomonosov va boshqa olimlarning tashabbusi bilan Rossiya Fanlar akademiyasining «Ежемесячное сочинения» jurnali yorug'lik yuzini ko'rdi. Oradan ko'p o'tmay Rossiyada ilk xususiy nashrlar paydo bo'la boshladi. 1759-yilning yanvarida Peterburgda birdaniga ikki nashr - A.P. Sumarokovning «Трудолюбивая пчела» va Peterburg kadetlar korpusi o'qituvchilari hamda bitiruvchilarining «Праздное время» jurnallari chopdan chiqdi.

1760-yillar boshidan 1780-yillarning o'talariga qadar Rossiya jurnalistikasi tarixida o'ziga xos oltin davr bo'ldi. Imperator Ekaterina II matbuot erkinligiga xayrixohlik bildirishi natijasida mamlakatda ingliz axloqiy haftaliklari shakli va ko'rinishidagi o'nlab jurnallar paydo bo'ldi.

Dastlab 1760-yillar boshida Moskva universiteti qoshida qator davriy nashrlarni chiqarish yo'lga qo'yildi. Bular «Полезное увеселение» (1760–1762), «Свободное часо» (1763), «Невинное упражнение» (1763), «Доброе намерение» (1764), «Собрание лучших сочинение» (1762) kabi adabiy jurnallar edi. 1760-yillar oxirida Rossiya jurnalchiligida peshqadamlik Sankt-Peterburgga o'tdi.

1769-yili imperator Yekaterina II ning kotibi G.V. Koziskiy «Всякая всячина» haftalik jurnaliga asos soldi. Ushbu nashr 2 yanvar kuni chiqqan bo'lsa, keyingi besh oy ichida shaharda yana oltita yangi jurnal: «И то и се», «Ни то ни се», «Полезное с приятном», «Поденхина», «Смесь» va «Трутен» jurnallari chop etildi. Nihoyat, iyul oyida «Адская почта» jurnalining birinchi soni nashrdan chiqdi. «Адская почта»dan tashqari ularning barchasi haftalik edi.

Qizig'i shundaki, ushbu jurnallardan faqat ikkitasi – «Всякая всячина» va «Трутен» 1770-yilga eson-omon o'tib olish baxtiga muvassar

bo'ldi. Qolganlari bir yilga yetmasdan nashrdan to'xtadi. «Трутен» q'zining qat'iy ovozi va tanqidiy materiallari tufayli tezda ommaviylashib, jurnal satirasi janrining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. «Всякая всячина»da esa rasmiylik kuchlilik qilgan bo'lsa-da, «yengil kulgi» ruhidagi maqolalar va rus yozuvchilarining amaldorlar ustidan norozilik shikoyatlariga ham keng o'rin berildi. Har ikki jurnal 1770-yilda o'z faoliyatini to'xtatdi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida Rossiyada, shuningdek, «Парнасские хепетильник» (1770), «Трудолюбивой муравей» (1771), «Живописес» (1772), «Собеседник друзей российское словесности» (1783-1784), «Московский журнал» (1791-1792), «Санкт-петербургский журнал» (1798) va boshqa jurnallar chop etildi.

XVIII asrda Rossiyada jurnalchilik faoliyatida ancha jonlanish kuzatilgan bo'lsa-da, gazetachilik ishlari hamon rivojlanmay qolib ketayotgan edi. Bu asr davomida o'tkir va muayyan ta'sir kuchiga ega siyosiy nashrlar ham, bironta kundalik gazeta ham chop etilmadi. Ehtimol, bunga Yekaterina II hukmronligi zamonida adabiy jurnallarni rivojlantirishga katta e'tibor berilib, gazetachilik ishlari va siyosiy jurnalistikaga ravnaq bag'ishlash atayin nazardan chetda qoldirilgani asosiy sabab bo'lgandir.

Umuman, Rossiyada adabiy jurnalistika bobidagi erkinlik ham uzoqqa bormadi. Yekaterina II o'z podshohlighining so'nggi yillarida mamlakatga rahbarlik ishlarida bir qator qiyinchiliklarga duch kela boshladi. Uning davlat boshqaruvi va siyosatidagi ko'plab xatolar matbuotdagi hajviy asarlarda o'z ifodasini topdi. Matbuot imperator xonimning hatto saroydagi ishqibozliklari va shaxsiy xushtorlari haqida yozishdan ham qaytmadi. Natijada, Rossiyada matbuot erkinligi sekinlik bilan chegaralana boshladi. Satira va tanqid tig'i tobora o'tmaslasha bordi. 1780-yillarning ikkinchi yarmiga kelib jurnalchilik ishlari o'ta nochor ahvolga tushib qoldi.

1796-yili imperator Pavell taxtga o'tirganidan keyin matbuotning ahvoli yanada xaroblashdi. U, birinchi navbatda, matbuot ustidan senzurani kuchaytirdi. Liberalizm g'oyalari va unga har qanday ishoralar mutlaqo taqiqlandi. Qator nashrlar yopildi. Hatto, J.Sviftning siyosiy jihatdan beozorgina «Gulliverning sayohatlari» asari erkinlik g'oyalarini madh etganlikda ayblanib, taqiqlab qo'yildi.

Davriy matbuotda fransuz inqilobi haqida eslash va inqilobiy ildizga ega bo'lgan «inqilob», «fuqaro», «sinf», «jamiyat», «vatanparvar», «serjant» kabi so'zlarni ishlatish man etilgandi. Nihoyat, fransuz inqilobi davrida chop qilingan har qanday nashr – jurnal, gazeta va kitoblar olib qo'yildi hamda ularni o'qish taqiqlandi. Pavel I vafotidan so'ng, 1801-yilda imperator Aleksandr I taxtga o'tirgach, mamlakatda matbuot sohasidagi qatag'onlar biroz yumshadi va reaksiya to'xtatildi.

Xullas, XVIII asr Rossiya, Germaniya va Fransiya matbuotining tarixi shuni ko'rsatadiki, mutlaq monarxiyalarda matbuot erkinligi va uning rivoji ko'proq hukmdorlarning kayfiyati va shaxsiy qarashlariga bog'liq bo'lgan. Matbuot erkinligining mustahkam, ustuvor kafolatlari bo'lmagan bunday

jamiyatlarda bu sohaning barqaror rivojlanishi mumkin emas edi. Hukmdorlarning o'zlari tomonidan va ularning bevosita ta'siri ostida qabul qilingan qonunlar matbuotning rivoji va erkinligiga to'sqinlik qilardi.

Qonuniy asoslari ancha mustahkam bo'lgan ingliz jurnalistikasi esa XVIII asrda fransuz va nemis jurnalistikasidan ancha ilgari ketdi. 1689-yilda Angliya parlamenti tomonidan Huquqlar to'g'risidagi Bill qabul qilinib, unda matbuotning huquqiy masalalariga alohida o'rin berildi. Bu hujjatning xalqaro ahamiyati bugungacha g'oyat yuksak bo'lib kelmoqda. Hokimiyatning matbuot ishiga aralashuvi chegaralab qo'yildi. Ingliz sudlari bugungi kunda ham matbuotni himoya qilish masalalarida o'sha hujjatga murojaat qilib turishadi. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, matbuotning erkin rivojlanishi uchun hukmdorning so'zi emas, balki qonunning kuchi, unga amal qilish muhimroqdir.

XII bob. XVIII ASR BUYUK FRANSUZ INQILOBI MATBUOTI

1-fasl. Matbuotning umumiy ahvoli

Inqilob va matbuot. XVIII asr fransuz inqilobi nafaqat Fransiya, balki butun Yevropa tarixining ham yangi davrini boshlab berdi. O'sha davr fransuz matbuoti demokratiya uchun shunchalik katta ish qildiki, u butun insoniyatning keyingi madaniy taraqqiyotini Buyuk fransuz inqilobiga bog'ladi.

Fransuz inqilobi tarixini yozishni uning bevosita ishtirokchilari boshlab berishgan. Gazetalar, jurnallar, pamfletlar, risola va kitoblar o'sha davrning qaynoq nafasini bizgacha yetkazib keldi. Bu hozirga qadar tarixchilarning ham, jurnalistlarning ham diqqatini o'ziga tortib turadi.

Buyuk fransuz inqilobi matbuotining demokratik an'analari XIX asrning birinchi yarmidan e'tiboran taraqqiyparvar jurnalistika tomonidan rivojlantirildi. 1789-yilda yuz bergan inqilob Fransiyani larzaga solgan to'lqinlarning dastlabkisi bo'ldi. 1830-yildagi inqilob Burbonlar sulolasining hukmronligiga barham berib, uni Orleanlar monarxiyasi bilan almashtirdi. 1848-yilning iyuni burjua tuzumini saqlab qolish yoki yo'q qilish uchun buyuk uyg'onish davrini boshlab berdi va jahonda birinchi bor kapitalistlar hokimiyatiga qarshi qurolli qo'zg'olon ko'tarildi. Bularning barchasi Fransiya siyosiy demokratiyaning nisbatan tez rivojlanishiga yordam berdiki, bunda demokratik matbuotning roli katta bo'ldi.

Fransuz inqilobi tarixini mutaxassislar uch bosqichga ajratib ko'rsatishadi. Bu inqilobda konstitusiyachilar hukmronligi ketidan jironchilar hukmronligi boshlandi. Ulardan keyin yakobinchilar hukmronligiga navbat etdi. Inqilobni olg'a bostirgan bu partiyalarning har qaysisi ilg'orroq bo'lgan g'oyalarga tayandi. Partiyalardan biri inqilobni boshqarish u yoqda tursin, hatto, yuz berayotgan o'zgarishlar bilan baravar qadam tashlashga yaramay qolgan chog'da boshqa bir dadilroq ittifoqchisi uni chetlashtirib,

gilotinaga, ya'ni boshni tanadan juda qiladigan joyga jo'natardi. Shu tariqa inqilob avjiga chiqqa bordi.

O'sha paytdagi matbuot tarixida ham inqilob taraqqiyotining muayyan bosqichlariga mos bo'lgan eng xarakterli uchta davrni ajratib ko'rsatish yaqqol ko'zga tashlanadi.

Monarxiyani to'ntarish davridagi **birinchi bosqich**da (1789-yil may — 1792-yil avgust) butun demokratik matbuot deyarli barcha masalalar bo'yicha aristokratiya va royalistlar matbuotiga qarshi shafqatsiz kurash olib bordi.

Matbuot erkinligi ilk bor «Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi»da, keyinroq 1791-yilgi Konstitutsiya moddalarida o'z ifodasini topdi.

Ikkinchi bosqich 1792-yil 10-avgustdan 1793-yil 2-iyungacha bo'lgan muddatni o'z ichiga oldi. Bu bosqichda royalistlar matbuoti barham topdi, ammo jirondchilar bilan yakobinchilar o'rtasida o'ta keskin kurash ketdi. Ushbu kurashda Jan Pol Marat, Jak Rene Eber, Maksimilian Robesper va Pryudom gazetolari muhim rol o'ynadi. Ayni chog'da Kamil Demulening gazeta sahifalarida yoritib borilgan risolalari ham katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Uchinchi bosqich 1793-yil iyun oyining boshidan 1794-yil 9 termidorigacha¹ bo'lgan muddatni qamraydi. Bu bosqichda yakobinchilar hamda bo'lg'usi termidorlar — kordelerlar murakkab ichki kurashni o'z boshlaridan kechirdilar, shuningdek, Fransuz Respublikasi kuchli ichki hamda tashqi tanglikka duch keldi.

Fransiyada inqilob tufayli demokratik matbuotning rivojlanish jarayonida (1789-yil may — 1792-yil avgust) ko'plab gazetalar tashkil topdi. 1788-yilda butun qirollikda 60 ga yaqin davriy nashr chiqib turgan bo'lsa, 1789-yilning 14-iyulidan 1792-yilning 12-avgustiga qadar 500 dan ortiq turli xil gazetalar paydo bo'ldi.

Ko'pchilik gazetalar «Патриоте» (Vatanparvar), «Революцион» (Inqilob) nomlari ostida chiqqa boshladi. 1790-yildan «Републикансе» (Respublikachi), sal keyinroq «Respublika» nomli gazetalar yuzaga keldi. Katta hajmli «Буллетень де Парис» (Byulleten), «Газетте» (Gazett), «Леттере» (Letr), «Корреспонденсе» (Korrespondans), «Courrier de Fransais» (Kurer) «Трибуно де Пеупле» (Трибуун), «Аннал», «Хроник», «Консерватор» va boshqa nomdagi ko'plab nashrlar chop etiladigan bo'ldi. Lekin imkoniyatlar cheklanganligi sababli gazetalarni hajmdor va katta tirajda chiqarib turish ancha qiyinchilik tug'dir edi.

Inqilob arafasida eng keng tarqalgan nashr «Газете де Париж» (Parij gazetasi) 8 mingga yaqin nusxatariyga ega bo'lgan. Ko'p hollarda gazetalar 300–500 nusxa atrofida, aksariyati haftada 2–3 marta chiqar edi. 1789-yilga qadar gazetalar broshura tarzida, ya'ni, bir nechta sonlari birlashtirilgan holda sotilardi. Inqilob boshlangandan keyin gazetalar soni va adadi ko'payib, ularning har bir soni alohida sotiladigan bo'ldi.

---

¹ Termidor — Fransuz respublikasida 1793–1805-yillarda amal qilingan taqvimga ko'ra, o'n birinchi oy nomi (1920-yil 17–18-avgust kunlariga to'g'ri keladi).

Bu davrda Fransiya gazetalarida reklama bosish endigina rasm bo'layotgan edi. Per Brisso «Патриот франкаисе» (Fransuz vatanparvari) gazetasida xususiy e'lonlarini chop qila boshladi. Demulen esa har xil anonslarni bosishga kirishdi. Besh-olti satrdan iborat kichik e'lonning bahosi 12 su turardi. Gazeta bir nusxasining, masalan, «Fransuz vatanparvari» gazetasining narxi esa 2 su, Eberning «Rere Duchesne» (Dyushen ota) gazetasi — 8 su edi. Bu gazetalar kundalik nashrlar hisoblanardi. O'sha paytda chiqib turgan gazetalar o'z saxifalarida turli xil e'lonlarga o'rin berishardi. Masalan, «Parij xronikasi» gazetasi e'lonlarga boy edi.

Gazeta nashr etish serxarj ish bo'lsa—da, ancha-muncha foyda ham keltirardi. Masalan, inqilobdan keyin «Parij gazetasi» (Gazette de Paris), yiliga 100 ming livr, Brissoning «Fransuz vatanparvari» (Патриот де Франкаисе), gazetasi esa kunlik daromadidan 30 ming livr sof foyda bergan.

Royalistlarning 3000 nusxadan ko'p bo'lmagan adadda chiqadigan «Parij gazetasi» muharriri ham shuncha miqdorda mablag' olardi. Bu gazetani qirollik saroyi doimiy ravishda rag'batlantirib turardi. Faqat poytaxtda emas, balki boshqa shaharlarda ham gazetalarining moddiy ahvoli yaxshi edi. Chunonchi, «Газете де Марсел» (Marsel gazetasi) daromadi 2,5 ming livrni tashkil etgan. Bu gazetaning etarli darajadagi badavlatlikda faoliyat ko'rsatishini ta'minlagan. Qiyoslash uchun yuksak martabali amaldor (chinovnik) yiliga 5–6 ming, xizmatchilar esa 1,5–2,5 ming livr miqdorida ish haqi olganligini keltirish o'rinlidir. Faqat e'lonlar bosib chiqarishga mo'ljallangan gazetalar moliyaviy jihatdan ayniqsa, yaxshi ahvolda bo'lganlar. «Анонс», «Аfishа» nomli va ayrim boshqa nashrlar bunga misol bo'la oladi. Haftasiga ikki marta chiqadigan bu gazetalarining adadi 50.000 nusxaga yetar edi. Shuning uchun Sen-Jyust bir kitobfurushga qarata: «Agar qandaydir bir pamflet sizga ming frank daromad keltirsa, u holda sizning vatanparvarligingiz nimaga ham arzir edi?» deb bejiz aytmagandi.

Inqilobning dastlabki yillaridagi matbuot haqida gapirganda, bu davrda oqshom gazetolari paydo bo'la boshlaganini ham aytib o'tmoq darkor. Ushbu gazetalarda Millat majlisining ishi to'g'risidagi stenografik hisobotlar bosilardi. Assambleya majlislari haqida jamoatchilikka darhol axborot etkazib turadigan bu nashrlar tez orada ko'pchilikka ma'qul bo'lib qoldi.

O'sha davrda hukumat mablag'i evaziga bosiladigan gazetalar ham bor edi. Masalan, Luvrda chiqadigan jirondchi yo'nalishidagi «Постре» (Posbon), gazetasi dastlabki paytdanoq hukumat mablag'idan foydalanardi. Keyinroq gazeta noshirining o'zi bu haqda gapirib, ana shunday yordam tufayli gazetani 12.000 nusxada chiqarish mumkin bo'lganligini aytgan. Rolan vazir lavozimida ekanligida o'ziga yon bosgan jirondchi matbuotni 30.000 livrga yaqin mablag' bilan ta'minlab turgan.

Ko'pgina gazetalar turli klub va to'garaklar nomidan chiqardi. «Ijtimoiy to'garak» chiqarib turgan «Temir og'iz» gazetasi shunday nashrlardan bo'lib, unga K. Foshe va N. Bronvill muharrirlik qilishgan. To'garak joylashgan binoga kiraverishda o'rnatilgan maxsus qutiga gazetxonlar o'z

xabar va maqolalarini, ijtimoiy masalalarga doir fikr-mulohazalari, istaklari bayon qilingan xatlarini tashlashgan. Ularni bosib chiqarishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan mazkur gazeta 1790-yilning 1-yanvaridan 1791-yilning iyul oyiga qadar haftasiga bir martadan nashr etib turilgan. «Ijtimoiy to'garak» bir vaqtning o'zida «Xalq jarchisi», «Byulleten» gazetalarini ham chiqarardi.

Buyuk fransuz inqilobi jurnalistika sohasida yangi davrni-siyosiy matbuot davrini boshlab berdi. Matbuot tarixchisi Aten o'z asarida «Kitoblarning roli tugadi, endi gazetalarining navbati keldi», deb yozgan edi. Siyosiy gazetaga P. Brisso asos soldi. U fransuz inqilobi tarixidagi dastlabki gazetalaridan biri bo'lgan «Fransuz vatanparvari»ning prospektini bosib chiqararkan, ingliz publistsiti Djebbning «Erkin gazeta-bu hamisha xalq manfaatlarini qo'riqlab turuvchi posbondir», degan so'zlarini o'z gazetasiga epigraf qilib olganligini xabar berdi. Shuningdek, gazetada beriladigan axborot uchun biroz haq to'lashni ham va'da qildi. Ammo uning bu rejasi amalga oshmay qoldi, chunki senzura gazetaning chiqishini taqiqlab qo'ydi.

Brissoning nashri bilan bir vaqtda Miraboning «Bosh shtablar» nomli gazetasi ham maydonga keldi. U o'z gazetasining yo'nalishini belgilab: «Konstitutsiya, vatan, erkinlik, huquq — mana shular bizning ilohlarimizdir», deb yozgan edi. Navbatdagi sonida moliya vaziri Nekkerning nutqini tanqid qilib chiqishi bilanoq gazeta yopib qo'yildi.

Hukumatning bu tadbiringa javoban 1789-yilning 10-may kuni «Graf Miraboning o'z saylovchilariga yo'llagan maktublari» nomli yangi gazetaning birinchi soni bosmadan chiqdi. Unda Mirabo, jumladan, quyidagilarni yozdi: «Siz meni Bosh shtabga o'z vakilingiz qilib ko'rsatgansiz, shu boisdan men sizga jamoat ishlariga aloqador barcha narsalar xususida hisob berib turishim kerak». Mirabo hukmdorlarning ushbu gazetani taqiqlash to'g'risidagi qarorini keskin tanqid qilib: «Xalq vakillari ko'z o'ngida qirolning mana shunday dekretlarini chiqarishga jur'at qilinmoqda. Bu dekretlar insonning muqaddas huquqlariga tajovuz qilish demakdir. 25 million ovoz matbuot erkinligini talab qilmoqda», deb yozdi.

Ozodlik uchun qo'zg'olon ko'targan xalq 1789-yil 14-iyul kuni Bastiliyani zabt etgach, erkin siyosiy matbuot yo'lidagi so'nggi g'ovlar ham barham topdi. Birin-ketin yangi gazetalar paydo bo'la boshladi.

Odatda, gazetaning har bir soni 40–64 sahifada bosilar, biroq Milliy majlis ishi to'g'risidagi hisobotlar uchun atigi 6–8 sahifa joy ajratilar edi. Mamlakatning umumiy kundalik ahvoli, shu jumladan Parij voqealariga bag'ishlangan sharhlar 14–20 sahifani tashkil qilardi. Shuningdek, viloyatlardagi inqilobiy harakatlarning yutuqlari to'g'risida xabarlar, siyosiy va iqtisodiy masalalarga taalluqli maqolalar, teatr hayoti keng yoritilardi, gazetxonlar adabiy yangiliklardan doimiy ravishda xabardor qilib turilardi. Bundan tashqari, ingliz gazetalaridan ko'chirmalarga ham o'rin berilardi.

«Революцион де Париж» (Parij inqilobi); gazetasi poytaxt mehnatkash tabaqalarining ahvoli bilan qiziqqan, ishchilar to'g'risida yozgan kam sonli nashrlar qatoriga kiradi. Gazetaning qariyb har sonida u yoki bu

voqeaga bag'ishlangan, lekin texnik jihatdan uncha mukammal ishlanmagan gravyuralar bosilib turardi. Masalan, birinchi sonidayoq inqilobning boshlanishini majoziy gavdalantiruvchi bir nechta rasm berildi. Ular orasida Bastiliyaning zabt etilishi, istibdod belgisi va boshqa voqea-hodisalarni tasvirlovchi rasmlarni ham ko'rish mumkin edi.

Buyuk fransuz inqilobining mashhur publitsisti, gazeta muharriri Eliza Lustalo o'zining qisqa umri davomida eng yaxshi demokratik jurnalistlardan biri, buyuk targ'ibotchi darajasiga ko'tarila oldi. Garchi u zehni o'tkirlikda va notiqlikda K. Demulen bilan, achchiq istehzo bobida Freron bilan, g'azabnoklikda Marat bilan bellasha olmasa ham, maqolalari hamisha aniq, ravshan, rad etib bo'lmaydigan dalillarga boyligi bilan doimo gazetxonlar e'tiborini tortardi. Uning ajoyib iste'dodi tufayli gazetaning ayrim sonlari 200 ming nusxada tarqalardi. Babyof fitnasining ishtirokchisi Silven Marshel Eliza Lustalo haqida shunday yozgandi: «Yana biroz o'ylagach, Fransuz Respublikasi qadimgilarning asarlaridan o'zi atxarayotgan yog'duni Lustalo asarlaridan topishga muassar bo'ladi»¹.

Silven Marshel «Parij inqilobi» gazetasiining asosiy muharriri bo'lgach, Eliza Lustaloning ishini davom ettirdi. Uning qalamiga mansub pamfletlar, ko'pdan-ko'p boshqa dahriylik asarlari hukmron diniy xurofotlarga qarshi dadillik bilan kurash olib bordi va XVIII asrdagi shu yo'nalish publitsistikasida ko'zga ko'rinari o'rin egalladi. Bu davrda gazetaning bosh g'oyasi inqilobni rivojlantirish va qirol hokimiyatini ag'darib tashlash uchun kurashga qaratilgan edi. Gazeta Millat majlisini qat'iyatsizlikda ayblab: «Yirik burjuaziya vakillari inqilobni davom ettirishdan, xalq ommasining inqilobiy tashabbusidan cho'chidilar!», deya yozdi.

1789-yil 12-sentabrdan Jan Pol Marat Parijda «Publiciste de Paris» (Parij publitsisti) gazetasini chiqara boshladi. Gazetaning nomi ostida «Vatanparvarlar uyushmasi tomonidan Marat muharrirligida chiqarilgan siyosiy erkin gazeta» degan so'zlar yozilgan edi. «Umrni haqiqatga bag'ishlash kerak» degan shiorni epigraf qilib olgan bu gazeta oltinchi sonidan «Xalq do'sti» nomi bilan chop etila boshladi va tarixga shu nom bilan kirdi. Avvaliga gazeta «Vatanparvarlar uyushmasi» nomidan, 29-sonidan esa, faqat Marat nomidan kundalik gazeta sifatida chiqib turdi.

Marat ko'pincha bir vaqtning o'zida ham muxarrir, ham harf teruvchi, ham noshir vazifasini bajarardi. U gazetani chiqarish sababini quyidagicha tushuntirgan: «Fransuzlar qo'lda qurol bilan jang qilib, ozodlikka muassar bo'lgan, yanchilgan istibdod qayta bosh ko'tarishga jur'at qila olmaydigan, davlat a'yonlari tumtaraqay bo'lishib, saxovat niqobini tortishga uringan, hijolat bo'layotgan izzat-nafsi o'zini namoyon etishga botinolmayotgan, bid'at, xurofot oqimi hamma tomondan haqiqat sadolari ustiga yopirilgan, inson va fuqaro huquqi muqaddas hisoblanishi lozim bo'lgan va Fransiya erkin Konstitutsiya bilan saodat sari odimlayotgan bugungi kunda hech narsa millat xohish-istagiga qarshi chiqi

¹ Кунов Г. Борьба классов и партий в Великой Французской революции. М.: 1919, 206-с.

olmaydi, umuminsoniy sifat asoslarini qaror toptirmoq uchun qirollikni adolat va hurriyatga eltuvchi buyuk haqiqat zafariyatini hozirlashga monelik qila olmaydi»¹.

1789-yil 18-sentabrda Marat «Xalqqa murojaat» nomli maqola e'lon qilib, ham unda ilgari surgan prinsiplariga butun umri davomida sodiq qoldi.

Publitsist Kamil Demulen Maratning gazetasini «xalqning kundalik rizqi» deb atadi. Uning o'zi esa, noyabr oyida «Fransiya va Brabantning inqiloblari» nomli gazetasini chiqarishga kirishdi. Haftasiga bir martadan chiqqa boshlagan gazetaning uch qismdan iborat bo'lib, birinchi qismi butkul Fransiyaga, ikkinchi qismi Brabant va inqilob yuz berishi ko'zda tutilayotgan boshqa hududlardagi voqealarga bag'ishlanardi. Gazetxonlarni qiziqtiruvchi turli-tuman materiallar chop etiladigan uchinchi qismida yangi kitoblar va yangi sahna asarlari to'g'risidagi xabarlar berilardi. Gazeta ayniqsa, ziyolilar orasida mashhur edi.

K.Demulen otasiga yo'llagan xatlaridan birida basharti gazeta mushtariylarining soni 3000 ga etsa, noshir uning maoshini ikki hissaga oshirishga va'da berganligini ma'lum qilgandi. Biroq bu Demulenga nasib bo'lmadi. Aksincha, mushtariylar sonining kamayishi oqibatida yuz bergan moliyaviy qiyinchiliklar gazeta faoliyatining to'xtashiga olib kelgan asosiy sabablardan bo'ldi.

Va nihoyat, 1791-yilning boshida Parijda «Dyushen ota» nomli yangi kundalik gazeta paydo bo'ldi. Iste'dodli jurnalist Jak Rene Eber nashr qilgan bu gazeta darhol o'quvchilar e'tiborini qozondi. Aka-uka Gonkurlar «Dyushen ota» gazetasini «tili biyron, o'ziga xos ma'noli, ta'sirli, ehtimol, inqilob davridagi birdan-bir chinakam ma'noli nashrdir», deb baholashgan². Eber 1790-yilda gazetada uchta pamflet e'lon qildi, shulardan biri-«Abbat Morining shaxsiy hayoti» sarlavhali pamflet muallifiga shuhrat keltirdi.

O'z uslubi haqida Eber mana shunday yozgan edi: «Agar men o'zimni biyronlikka da'vogar qilib ko'rsatishni istasam, boshqalar qatori bundan osongina xalos bo'lar edim, kezi kelganda, shuni aytmog'im kerakki, men lotincha gaplasha olaman, ammo mening tilim xuddi sanklyutlarnikiga o'xshash oddiy va tabiiydir. Mazlumlar meni o'qishlarini yoqtiraman, ularga yangi haqiqatlarni etkazishni va ularni sotqinlarning kirdikorlaridan ogoh qilishni xush ko'raman. So'kishadiganlar bilan so'kishmoq darkor!»³.

Gazetada shahar atrofida yashovchi kishilar tiliga xos so'z va iboralar ko'p uchrardi. Hazil — mutoyibalardan va dashnom so'zlardan ham foydalanilishiga qaramasdan, aniq fikrlar ravon ifoda etilardi. Eber kundalik siyosiy turmushning dolzarb masalalariga hozirjavoblik bilan aks-sado berib turdi. U xalq ommasining ehtiyojlariga katta e'tibor bilan qarar, uning

---

¹ Hatint Histoire politique et litteroire de pressen en France.1861,6-ж., 28-6ет.

² Gonconrt E et JF Histoire de Sjietif Fransaire hendant la Rivolutionh. 1889, 197-6ет.

³ Pere Duchesne. 1793.

kayfiyati, talablarini yaxshi bilár, gazetxonlarni qiziqтира olar, ular e'tiborini u yoki bu masalaga ustalik bilan qaràta bilar edi.

Shunisi shubhasizki, Eber o'zi murojaat qilayotgan ko'psonli gazetxonlar ommasining turli xil va ko'pincha noaniq tUSDagi orzu-umidlariga ustalik bilan aks-sado bera olgan. Uning demokratik matbuot oldidagi katta xizmati ham shundadir. Biroq jurnalist va inson sifatida Eberning zaif tomonlari ham bo'lgan. Jan Jores ularni ziyraklik bilan fahmlab, shunday degan edi: «U tor yo'ldan yurishni va o'zini qandaydir favqulodda sistemaga bog'lab qo'yishni istamas edi. Eber, to'liqlarlarda o'ynayotgan va ko'zga yaqqol tashlanuvchi bo'yoqlar bilan bo'yalgan kemada suzar ekan, o'zini butkul bepoyon oqim ixtiyoriga topshirib qo'ygandi»¹. Bu Eberning yuz berayotgan hodisalarda hakam rolini o'ynamoqchi bo'lganligi bilan izohlanadi. Uning chiqishlari safsatadan xoli bo'lib, unga maslakdosh kishilarning inqilobiy hukumatga nisbatan munosabatini, ijtimoiy-siyosiy qiyofasini yanada ravshanroq anglatardi. 1794-yilning 4-mart kuni Eber qo'zg'olon ko'tarmoq uchun muvaffaqiyatsiz urinish qildi va yengildi.

Aksilinqilobiy matbuot. Birin-ketin paydo bo'layotgan gazetalarga qirol saroyi avvaliga xotirjam munosabatda bo'ldi, go'yo u yuz berayotgan voqealarning butun xavfini anglagandek edi. Bee'tiborlik faqat ommaviy-siyosiy matbuotning paydo bo'lishigagina emas, balki Buyuk fransuz inqilobi bilan bog'liq boshqa voqealarga ham daxl qilardi. Rasmiy mahkama ko'psonli jo'shqin gazetalarga «Gazette de ahranc» gazetasini qarama-qarshi qo'ydi. Bu gazeta xukumat farmonlarini bosib chiqarish bilan cheklanar, ko'z o'ngida yuz berayotgan inqilob to'g'risida lom-lim demas edi.

1789-yil sentabr oyi oxirlarida kutilmaganda qirol saroyi inqilobga qarshi yurish boshladi. Toju taxtni birinchi bo'lib «Saroy va shahar gazetasi» nomli (ko'proq «Kichik Gojte» nomi bilan tanilgan) gazeta himoya ostiga oldi. U darhol inqilob va demokratik matbuotga qarshi hujumga o'tdi. Keyinroq unga «Kirol do'sti», «Havoriy yumushi» gazetasi hamda g'ayri demokratik yo'nalishdagi boshqa nashrlar ham qo'shildi. Shu yilning 5-6-oktabrida ro'y bergan voqealar zodagonlarni inqilobga qarshi kurash maqsadida yangi gazetalarni tashkil qilishga undadi.

Demokratik matbuot turli vositalardan foydalandi. Royalist-zodagon yo'nalishiga mansub jurnalistlarning mashhur namoyandalaridan A. Rivarol feodal-patriarxal tartiblarni qayta tiklash maqsadida darhol aksilinqilobiy kuchlar xizmatiga o'tib olib, «Havoriy yumushi» gazetasi bilan hamkorlik qila boshladi. U hech qachon Lyudovik XVI ni o'z qo'lida hokimiyatni mahkam ushlab turishga va saroy ig'volaridan o'zini yuqori qo'yishga qodir bo'lgan haqiqiy hukmdor deb hisoblamagan. Uning fikricha, qirolning burchi armiya tepasida turish va inqilobni shafqatsiz bostirishdan iborat. Rivarol millat majlisining tadbirlarini masxara qilarkan, nazariy munozaralarga berilmadi va o'zini ularga aralashishdan chetga tortdi, demokratiya rahbarlarining hayajonli nutqlarini pisand qilmadi,

---

¹ Жорес Ж. Социалистическая история Французской революции. М.: 1983, 5-ж., 223-с.

hatto ulardan nafratlandi. Notiqlarning ezgulik va saxovatga undovchi chaqiriqlariga ularning shaxsiy turmushini qarama-qarshi qo'ydi va omilkor burjuaziyaning siyosiy jo'shqinligidan kuldi.

A. Rivarol va uning safdoshlari avvaliga inqilobga va demokratik matbuotga qarshi siyosiy hamda falsafiy yo'sinda kurash olib bordilar, biroq 1789-yilning oktabr voqealaridan so'ng o'z yo'nalishini o'zgartirib, inqilob yo'l boshchilarini fosh qilish yo'li bilan umuman inqilobiy jarayonga ta'sir o'tkazmoqqa urindilar. Inqilobga o'ta dushman jurnalistlardan G. Peleti «Bizga e'lon qilingan kurashda biz ishlatishimiz lozim bo'lgan birdan-bir qurol – kulgi, mazah va masxaralashdan iborat bo'lmog'i lozim»¹, degan edi. zodagonlarning ro'znomalari shu ko'rsatmaga amal qilib, vatanparvarlarga qarshi kurashni avj oldirdilar.

Inqilobni masxaralash, kulgili qilib ko'rsatish, Millat majlisining ba'zi deputatlariga andishasizlik bilan munosabatda bo'lish, uchinchi tabaqa deputatlari va demokratik jurnalistlarning shaxsiy hayoti to'g'risida g'iybat gaplar tarqatish, inqilobiy asarlarga turli-tuman parodiyalar yozish, klublar tomonidan qabul qilingan qarorlarni mazah qilish, xalq yo'l boshchilarini hajviy she'r, pamfletlar vositasida badnom etish, plebeylarni zodagonlar «tilga olishi mumkin bo'lmagan» dashnom so'zlar bilan beboshlik va axloqsizlikda ayblash – bu usullarning hammasi 1792-yilning 10-avgustigacha, ya'ni, monarxiya ag'darilgunga qadar gazeta sahifalaridan tushmadi.

«Havoriy yumushi» gazetasi poytaxt atrofida istiqomat qiluvchi aholini ochiqdan-ochiq «murtad», «to'ng'iz», «fohisha bolalari» deb atashdan ham toymadi. Ayni vaziyatda gazetalari generallar va armiyaga qaratilgan murojaatnomalar e'lon qilib, «inqilobiy telbalikka» barham berishni talab etdilar. Shunday talabnomalardan birida «Barcha safsatabozlarni qo'lga tushirmoq va qonun asosida boplab ta'zirini bermoq darkor. Biz ular ko'rsichqonlar qismatiga yo'liqqanini ko'rib, xushnud bo'lmaylik. Biz ularni nayzador qoziqqa o'tqazib, Bastiliya xarobalari ustida o'lim azobini tortishga majbur qilamiz»², deyilgandi.

«Havoriy yumushi», «Qirol do'sti» gazetalari birinchi bo'lib «Fransiyani qonli jomda cho'miltirib poklash», «isyonkorlar»ning hammasini kalla kesiladigan kundaga jo'natish» da'vati bilan chiqishdi. Absolut tuzumning barcha raqiblari «isyonkor» deb hisoblandilar. «Havoriy yumushi» gazetasining (uni qirol oilasining a'zolari ham o'qishardi) faol xodimlaridan bo'lgan Syullo Koblen saroj bilan aloqasi borligidan oshkora ravishda maqtangan edi. Shaharda shahzoda Konde boshchiligida aksilinqilobiy armiya ham tuzila boshlagandi.

Bo'hton aksilinqilobiy matbuotning eng samarali quroli ekanini juda yaxshi bilgan Robesper o'z nutqlaridan birida shunday degan edi: «Xuddi mana shu bo'hton juda ko'p voqealarga sababchi bo'ldi. Xuddi mana shu bo'hton fransuz millatini muttasil odamxo'rlar to'dasi tarzida ko'rsatib,

---

¹ Kunov G. O'sha manbaa, 114-bet.

² Kunov G. O'sha manbaa, 114-bet.

bizning inqilobimiz bilan Yevropadagi boshqa xalqlar o'rtasida g'ov paydo qildi. Fitnachi g'alamislar johil olomon bilan siyosiy prinsiplar asosida uzviy bog'lanishga harakat qildilar. Ular, ayniqsa, xalq ishining eng sobitqadam himoyachilarini badnom qilishga intildilar»¹.

Vatanparvarlarga qarshi muntazam bo'hton kampaniyasini olib borgan aksilinqilobiy gazetalar raqiblari ixtiyoridagi nashrlarga qaraganda yaxshi moliyaviy ahvolda edilar. Ularning yuksalishi qariyb monarxiya qulagunga qadar davom etdi. 1789-yilning iyulida bunday yo'nalishdagi gazetalar atigi uchta bo'lsa, yil oxirida ular soni 24 taga yetdi, kelgusi yili yana 40 taga ko'paydi. 1791-yilda 16 ta yangi nashr paydo bo'ldi. Ularning o'quvchilar doirasi, ayniqsa, inqilobning birinchi yilida ancha keng bo'ldi. Robesper bu hodisaning sababini ifodalab shunday degan edi: «Tentak, irodasi sust yoki beadab odamlar bor joyda bo'hton va ig'vo osongina o'ziga muxlislar topa oladi»².

«Men yer yuzida faqat haqiqat va adolotgagina ta'zim qilaman», deb yozgan edi Jan Pol Marat o'z gazetasi sonlaridan birida. Gazetada tekshirib ko'rilmagan mish-mishlarning tarqatilishiga Lustalo ham keskin qarshi chiqdi. U shunday yozdi: «Ko'pchilik jurnalistlar, gazetxonlar orasida go'yo biz duchor bo'layotgan xavf-xatarlar haqida vahimali mish-mishlar tarqatishayapti. Biz bu mish-mishlar haqida komil ishonch bilan gapirishdan avval to'plangan faktlar yetarli dalil-isbotga egami yoki ega emasligini aniqlab ko'rish zarur, deb hisoblaymiz». «Parij inqilobi» gazetasi esa: «Siyosiy yozuvchining birinchi burchi fuqarolarning huquqini himoya qilishdan iborat bo'lmog'i kerak. Basharti u o'z qalamini shaxsiy xusumatga tobe etsa, undan shaxsiy manfaat yo'lida foydalansa, u holda matbuot erkinligi har bir kishida vahima paydo qilishgagina qodir bo'lib qoladi», deb e'tirof etgan edi³.

Gazeta muharririning roli to'g'risida J. P. Marat shunday degan edi: «Men insonlarni faqat shaxsiy fazilatlariga qarabgina farqlayman. Baxtga ko'r-ko'rona sajda qiluvchilarni hamisha pisand etmayman va hech qachon hokimiyatga sajda qiluvchilarga nisbatan tilyog'lamalik qilmayman. Mening qalamim qanchalik qahrli bo'lmasin, faqat illatga nisbatan xavotirlidir, hatto ablahlar haqida gap ketgan chog'da ham u masalaga haqiqat nuqtayi nazaridan yondashadi, haqiqatni hurmatlaydi; basharti aybsizlikni haqorat qilmoq uchun hatto bir zungina bo'lsa ham haqiqatdan chekina, unda eng og'ir jazoga giriftor bo'lsin, axir u qonxo'r ixtiyorida-ku!»⁴.

Inqilobning dastlabki kunlaridanoq qizg'in bahsga sababchi bo'lgan masalalardan biri matbuot erkinligi muammosi edi. Bu narsa «Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi» muhokamasi chog'ida o'z ifodasini topdi.

¹ Roberpierre M Deuvres comlites Nancy. 1939, 4-ж. 44-с.

² Robesiere M op cit. 45-6ет.

³ Revolutions de Paris. 1789, № 6.

⁴ Rebolutions de Paris. 1789. №2. 70-79-бетлар.

Ayrim mulohaza va qo'shimchalardan so'ng millat majlisi 1789-yil 26-avgustda «Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi» tarkibidan joy olgan matbuot to'g'risidagi moddani yoqlab ovoz berdi. Mazkur moddada shunday deyilgandi:

«O'z fikr va mulohazalarini bayon qilish har bir kishining bebaho huquqlaridandir. Har kim o'z fikrini erkin gapirishi, yozishi va matbuotda bosib chiqarishi mumkin. Shuningdek, bu erkinlikni su'istemol qilsa, qonunda nazarda tutilgan hollarda buning uchun javobgar hisoblanadi»¹. Hukumatning ta'sis majlisi siyosiy matbuot rivojlanishini to'xtatmadi. Aksincha, u matbuot erkinligi insonning tabiiy huquqi ekanligini tantanali e'lon qildi va bu huquq uchun qonun yo'li bilan kafolat berdi.

Monarxiya va aksilinqilobchilarga qarshi kurashning butun og'irligi Marat, Lustalo, Demulen, Marshel, Eber va boshqalar muharrirlik qilayotgan demokratik nashrlar zimmasiga tushdi. Hukumatning ta'qib choralarini birinchi navbatda mana shu nashrlarga qaratildi. Masalan, Marat 1790-yil 26-iyulda bosib chiqargan «Bizni yo'q qildilar!» nomli pamfletida aksilinqilobchilarning rejalarini, shahar boshqarmasining jinoyatkorona xafsalasizligini keskin fosh qildi va qurolli qo'zg'olonga undadi.

Pamflet gazetaga ilova tarzida nashr qilinib, butun Parij bo'ylab devorlarga yopishtirib chiqildi. Pamflet kutilmaganda paydo bo'ldi va shu bois hammani esankiratib qo'ydi. Marat bu pamfletida shivir-shivir gaplarni, sir, bo'hton va sotqinlik pardasiga yashiringan fisqu fasodlarni o'ziga xos dadillik va sezgirlik bilan ochib tashladi. Uning pamfleti qanchalik ta'sirga ega bo'lganini shundan ham bilish mumkinki, rus elchisi Smolin qirolchiga yo'llagan ma'lumotnomasiga pamflet matnini ham qo'shib jo'natgan edi.

Marat asarlari hatto vatanparvarlar orasida ham ixtiloflarga sabab bo'lardi. Demulen Maratning diktatura o'rnatish, terror joriy etish to'g'risidagi talablaridan vahimaga tushib, bunday qilish demokratiya saflarida bo'linishga olib kelishini bildirib shunday yozgandi: «Janob Marat, siz qiziq-qiziq narsalarni to'qib chiqaryapsiz. Tanasidan judo qilingan besh yoki olti yuz kallalarni? Siz, jurnalistlar, xalq orasidagi dramaturglarsiz. Siz bitta suflyorni mustasno qilgan holda, pesadagi boshqa hamma ishtirokchilarni yo'q qilmoqchisiz. bizni haddan ziyod fojiaiylik hayratda qoldirajagini siz mutlaqo unutibsiz! Siz o'z do'stlaringizdan ajrab qolmoqdasiz va ularni siz bilan aloqani uzishga majbur etyapsiz!»².

Marat esa shunday yozdi: «Men bilaman, hukumatni boshqarayotgan ablahlar mening boshim uchun muayyan miqdorda pul to'lashni va'da qilganlar. Besh yuzta josus meni kecha-kunduz axtaryapti, axtarishsa axtaraverishsin! Basharti topib olsalar yoki qo'lga tushirsalar, ular meni tilka-pora qilishadi, men erkinlik uchun jon beraman. O'shanda vatan yo'q bo'ldi, xalq do'sti esa qo'rloqlik qilib, churq etmayapti, deyish mumkin bo'lmay qoladi. Fuqarolar! — deb murojaat qildi u vatanparvarlarga.»

¹ Declaration des Drats de l'Hamme et du Gitoyen. 1789.

² Revolutions de France et de Brabont. 1790, №7.

Dushmanlar darvozamiz ortida turishibdi, vazirlar, bizning hududimizdan bemaol o'taverishingiz mumkin, degan vaj bilan ularga chegaqalarimizni ochib berishdi. Ehtimol, hozir ular shahdam qadamlar bilan biz tomon yaqinlashib kelayotgandirlar. Turli yoshdagi va turli mavqedagi fuqarolar, Millat majlisi tomonidan ko'rilgan chora-tadbirlar bizni halokatdan qutqarib qololmaydi; agar qo'lga qurol olmasangiz, Fransiyani 14-iyul va 5-oktabrda ikki marta saqlab qolgan qahramonlik fazilatlarini o'zingizda namoyon etmasangiz, u holda hammangiz qirilib bitasiz».

Marat qirol oilasini qamoqqa olishga, vazirlar va ularning gumash-talarini hibsi qilishga, o'zlarini saqlab qolmoq uchun shahar hukmdorlarini qamoqqa tashlashga, ko'plab qurol va aslaha xonalari qo'lga tushirishga chaqirdi. Mohiyat jihatidan u plebeylar inqilobiga, hokimiyatni xalq o'z qo'lga olmog'i uchun kurashga da'vat etgandi. Bu pamflet yuzasidan millat majlisi qabul qilgan qarorga ko'ra, qirol prokurori xalqni qonuniy hokimiyatga qarshi chiqishga, qon to'kishga va konstitutsiyaga bo'ysun-maslikka undovchi mualliflarni, noshirlarni va gazeta tarqatuvchilarni ta'qib ostiga olishga ijozat beruvchi buyruq chiqarishga haqli edi.

Gazetalar ta'sirini nusaytirish maqsadida matbuotga, birinchi navbatda, demokratik nashrlarga qarshi choralar ko'rildi. Masalan, gazetani ko'chmalarda yopishtirishni taqiqlaydigan qonun chiqarildi. Buning ketidan faqat hukumat farmonlarigina oq qog'ozga bosilishi to'g'risida maxsus qaror qabul qilindi.

Jirondchilar bilan yakobinchilar o'rtasidagi kurash. 1792-yil 10-avgustdan 1793-yil 2-iyungacha qadar bo'lgan muddatni qamrovchi ikkinchi bosqich shu bilan farq qiladiki, bu davrda royalistlar matbuoti barham topdi, lekin jirondchilar bilan yakobinchilar o'rtasida shiddatli kurash davom etdi. Bu yerda Marat, Eber, Robesper va Pryudom gazetalarining rolini qayd qilib o'tish muhimdir. K. Demulen tomonidan nashr qilingan risolalarning ham ahamiyati katta bo'ldi.

1792-yil 10-avgustda ko'tarilgan qo'zg'olon monarxiya tuzumini tugatdi va xalq qo'yg'an poydevor ustiga o'rnatilgan Respublikaga asos soldi. Milliy konvent Fransiyada qirollik hokimiyati bekor etilganligi to'g'risida yakdillik bilan qaror qabul qildi va 1792-yil 20-sentabrni Respublikaning birinchi kuni deb e'lon qildi. Deputatlar bu tarixiy qarorni «Yashasin millat!» degan hayqiriqlar va davomli gulduros qarsaklar bilan qarshi oldilar.

1792-yilgi voqealar matbuotga juda katta ta'sir ko'rsatdi. Inqilobning qariyb uch yili davomida aksilinqilobiy nashrlar to'liq matbuot erkinligi shioridan foydalanib, inqilobiy gazetalarga va demokratik arboblarga hisob-siz bo'htonlar yog'dirdi, inqilob g'alabalarini yo'qqa chiqarishga ochiqdan-ochiq da'vat etdi. Monarxiya ag'darib tashlanishi oqibatida royalistlar matbuoti ham tugadi. 1792-yilning 11-avgustida qiroлга yon bosgan ko'pchilik gazetalar chiqishdan to'xtadi. Monarxiya ag'darilgandan keyin jirondchilar asosiy rolni o'ynay boshlashdi. Hatto, «Monitor» gazetasi ham jirondchilar ta'siriga tushib qoldi.

Bu gazetaning e'tiborli chiqishiga erishmoq maqsadida jirondchilar hukumati turli yo'llar bilan gazeta xodimlariga pinhoni tarzda pul berib

turishdi. Xalq qo'zg'olonida ishtirok etmagan va hatto zimdan qo'zg'o-longa qarshilik ko'rsatgan jirondchilar hokimiyatni riyokorlik bilan qo'lg'a kiritib olganliklari uchun ham shunday bo'ldi.

Konventdagi birdamlik uzoqqa cho'zilmadi. Gora bilan Jironda to'qnashuvi muqarrar bo'lib qoigandi. 1792-yil 25-sentabr kuni jirondchilar Maratni diktaturaga intilishda aybladilar. Bir oydan so'ng ayni shunday ayb Robesperga ham to'nkaldi. Fransiya qo'shinlarining xuddi mana shu jirondchilar ig'vosi bilan boshlangan urushdagi harbiy talafotlari, shuningdek, iqtisodiy sohadagi qiyinchiliklar jirondchilar hukumatini xalqning ishonchidan mahrum etdi. Jironda jamoatchilik fikriga o'tkazib kelgan ta'sirini tiklash va o'zini saqlab qolish maqsadida zodaganlarning ham, aksilinqilobchilarning ham xizmatini bajo keltira boshladi, royalistlarga yon bosdi, demokratik matbuotga zarba berishga ahd qildi.

Jirondchilar asosiy kuchlarini Maratga qarshi yo'naltirishdi, uni talon-torojlarga va qotillikka undashdi, Milliy konventga tuhmat qilishda, xalq mustaqilligiga qasd etishda ayblashdi. Bu qalbaki ayblarga Robesper, Danton, Demulen va boshqalar qarshi chiqdilar. Jirondchilar Maratni favqulodda tribunal sudiga berishga harakat qildilar. Ammo bu urinish jirondchilarning mag'lubiyati va Maratning g'alabasi bilan tugadi.

Shundan keyin Demulenga yopisharkanlar, Konventda uning «Brissochilar tarixi yoxud inqilobning sirli tarixidan parcha» nomli asarini keskin tanqid qilib chiqdilar. Jirondchilar bilan montonyarlar o'rtasidagi kurash keskin tus olgan ayni paytda K. Demulening risolasi kuchli ta'sir ko'rsatdi. Jirondchilar Konventi risolani qoralagan bo'lsa-da, ammo Demulening o'ziga qarshi chora ko'rilmadi.

1793-yilning martida Konventning asosan jirondchilardan tuzilgan tergov kampaniyasi «Dyushen ota» gazetasida brissochilar, jirondchilar, rolandchilar va boshqalarga qarshi qaratilgan maqolalar chop qilinganligi uchun hukumat uning muharriri Eberni qamoqqa olish haqida farmon chiqardi. Parij Kommunasi Kommuna prokurorining o'rinbosari bo'lgan Eberni qamoqdan chiqarishni talab qildi. 28-may kuni Eber qamoqdan ozod qilindi. 1799-yilning 31-may – 2 iyun kunlari sodir bo'lgan voqealar shunga olib keldiki, xalq ommasining siquvi bilan Konvent 29 nafar jirondchi deputatni qamoqqa olishga qaror qildi. Bu Jironda hukmronligining inqirozini anglatar edi. Qonun chiqaruvchi majlis davridan buyon Gora bilan Jironda o'rtasida davom etib kelayotgan olishuv shu yo'sinda yakun topdi.

2-fasl. Yakobinchilar diktaturasi davridagi matbuot

1793-yil iyun oyining boshidan 1794-yilning 27-iyuligacha bo'lgan muddatni qamrovchi uchinchi bosqich shu bilan farqlandiki, bu davrda yakobinchilar, keyinroq esa termidorlar, kordelerlar juda murakkab ichki kurashni boshlaridan kechirdilar. Fransiya Respublikasining tashqi ahvoli esa juda og'irlashdi. Bu paytda Robesper tomonidan amalga oshirilgan siyosatni hamma ham darhol fahmlay olmadi. Hayot taqozosi bo'lgan inqilobiy

terrorni ko'pchilik beshafqat tadbir sifatida qabul qildi. Eber ham, Demulen ham Robesper hukumatiga nisbatan xatoga yo'l qo'yishdi. Yakobinchilar diktaturasining xatolari vaziyatni to'g'ri tushunishni qiyinlashtirdi.

1773-yilning iyunida demokratik matbuot boshiga katta musibat tushdi-Marat qatl etildi. Uzoq muddat davomida inqilobiy demokratik matbuotning karvonboshisi bo'lib kelgan, butun umrini vataniga bag'ishlagan otashqalb inqilobchining yuragi urishdan to'xtadi.

Bu davrda Eber tomonidan chiqarilayotgan «Dushen ota», gazetasining ahamiyati oshib ketdi. Eber o'z jironicha uslubiga amal qilib, inqilob dushmanlarini hamma yerdan izlashda va beomon fosh qilishda davom etdi. U sinfiy kurashning iqtisodiy ahamiyatini, inqilobning o'sha bosqichdagi manfaatlari qarama-qarshiligini fahmlab etmadi.

Bular uning, ayniqsa, 1793-yilning oxiri va 1794-yilning boshida ko'zga yaqqol tashlangan kamchiliklari edi. Avgust oyida Eber qo'qqisidan o'z gazetasida xalq tomonidan qo'llab-quvvatlangan Konvensiyani amalga oshirish to'g'risidagi talabni va yangi saylovlar o'tkazish zarurligini yoqlab chiqdi. Umumxalq urushi olib borish zarurligi haqidagi masalani ko'tararkan, bunga iqtisodni ham moslashtirish kerakligini uqtirdi. Siyosiy va iqtisodiy muammolar mamlakatni milliy mudofaa qilish muammosi bilan chambarchas aloqada ekanligini his qilgan holda oziq-ovqat masalasini birinchi o'ringa qo'ydi, kambag'al omma tarafida turib savdogar va boylarni keskin tanqid qildi. «Savdogarlar bevosita kishilardir, ular inqilobni nafi tekkuncha qo'llaydilar», deb yozgan edi u.

Xalq tazyiqi bilan Konvent 1793-yil sentabr oyining boshida shubhali odamlar to'g'risida maxsus dekret qabul qildi. Bu bilan terror yana kun tartibiga chiqdi. Biroq endi belgilangan chora birinchi galda ichki aksilinqilobiy kuchlarga qarshi yo'naltirilgan bo'lib, buning uchun inqilob Eber va boshqalarning tashviqotidan minnatdor bo'lmog'i kerak edi.

Eber muammolarni ko'tarib chiqsa-da, ularning mohiyatini ochib berishga intilmasdi. U oziq-ovqatlar narxi balandligi to'g'risida matbuotda muntazam yozar edi, biroq gazetxonlarda bu ahvol uchun Respublika aybdordir, degan fikr hosil bo'lardi. Danshon boshchiligidagi «muruvatchilar» deb atalmish guruh inqilobiy hukumat uchun jiddiy xavf tug'dirdi. Bu guruh safida Demulen va boshqalar ham bor edi. Ular inqilobiy hukumat siyosatini «tiyish»ga, repressiyalarni yumshatishga, terrordan voz kechishga intildilar, nihoyat, rahm-shafqat qo'mitasini tuzishda jonbozlik qildilar.

K. Demulen o'zining «Qo'hna kordeler» o'z gazetasida ommaviy terrorga va yakobinchilar hukumatiga qarshi maqolalar yozdi. Uning tarixga murojaat qilishi hech kimni chalg'ita olmasdi. Demulen tarix pardasi bilan berkitmoqchi bo'lgan haqiqiy hayot hammaga ma'lum edi.

K. Demulen inqilob tugadi, demak, terrorni ham to'xtatish kerak, deb hisoblagan bo'lsa, Eber uni tanqid qilib, inqilob tufayli kambag'allar (plebeylar) ommasini nimaga erishdi, degan savolni o'rtaga qo'ydi. Bu bilan u xalq manfaatlari inqilobni yanada rivojlantirishni taqozo qiladi, deyishi mumkin edi. Ammo Demulen bilan kurashda Eber o'z manfaatlarini himoya qilishdan yuqoriga ko'tarila olmadi.

O'ta so'llarning hujumi kuchayib, Robesper hukumati o'z faoliyatida tayanib kelgan ijtimoiy muvozanat tahlika ostida qolganida, Ijtimoiy qutqaruv qo'mitasining o'zi hujumga o'tdi. 1794-yilning 13-martidan 14-martiga o'tar kechasi kordelerlarning rahbarlari yoppasiga qamoqqa olinib, inqilob sudiga topshirildilar, ular orasida Eber ham bor edi. Ularning barchasi gilotinada qatl qilindi.

Shundan keyin navbat dantonchilarga keldi. 1794-yil aprel oyi boshida ularning boshlari tanalaridan judo qilindi. Bu ikki guruhning tormor qilinishi inqilobiy hukumat mavqeyining mustahkamlanishiga olib keldi. Yakobinchilar diktaturasining bo'hroni ham bartaraf qilinmagan edi. Demulen va Eber o'limidan so'ng ularning gazetolari chiqishdan to'xtadi. 1794-yilning fevralida Pryudom tomonidan nashr qilinayotgan «Parij inqilobi» gazetasi ham chiqmay qoldi. Yakobinchilar bosh bo'lgan diktaturaning oxirgi kunlariga qadar avvalgi demokratik gazetalardek rol o'ynaydigan bironta gazeta qolmadi. Inqilobning o'zi ham pasayib bormoqda edi. Sen-Jyust bu holatni juda aniq ifodalab, «inqilob qotib qoldi», deb yozdi.

Robesperning va unga maslakdosh bo'lganlarning halokati inqilobning ham halokati bo'ldi. Termidorni to'ntarishdan (1794-yil 3-oktabr) besh hafta o'tgach, murakkab siyosiy vaziyat hukm surayotgan bir davrda Babyof «Erkin matbuot gazetasi»ni chiqardi. 1790-yildan keyin «Pikard muxbiridan» so'ng u eski orzusini ro'yobga chiqarish uchun o'z gazetasiga muharrirlik qilishga musharraf bo'ldi. 23-sonidan gazeta «Xalq jarchisi yoxud huquq va xalq posboni» degan yangi nom ostida chiqishda davom etdi.

Gazetaning dastlabki sonlari Robesperning gumashtalari va yakobinchilar klubiga qarshi qaratildi, ammo oradan ko'p o'tmay, Babyof Robesperning qulashi kutilgan natijalarga olib kelmaganligiga, aksincha, burjuaziya hukmronligi mustahkamlanishiga xizmat qilib, xalqning ahvoli yomonlashuviga sabab bo'lganligiga amalda ishonch hosil qildi.

Ko'p o'tmay Babyof dastlabki tutgan yo'li xato ekanligini o'zi e'tirof etib, shunday yozgandi: «Inqilobiy hukumatni Robesper, Sen-Jyust va boshqalar yomonlab chiqqanligi uchun o'zimdan-o'zim achchiqlanayotganimga chin ko'ngildan iqorman. Qolgan inqilobchilarning barchasini qo'shib hisoblaganda, men bu kishilar ulardan yuqori turadilar, ularning diktatorlik idora usuli juda puxta o'ylangan, deb hisoblamayman! Robesper bir o'zi inqilob g'ildiragini inqilobning haqiqiy maqsadi sari jildirishga qodir ekanligi bilan faxrlanishga tamomila haqli edi. Robesperni qo'llab-quvvatlashga undash respublikaning barcha serg'ayrat vatanparvarlarini, ular bilan birgalikda xalqni ham oyoqqa turg'azmoq demakdir. Robesperizm — demokratiya demakdir, bu ikki so'z mutlaqo bir xildir, binobarin, robesperizmni tiklash bilan siz demokratiyani tiklayotganingizga amin bo'lishingiz mumkin»¹.

Keyinroq F. Buonarotti o'z kitobida Robesper faoliyatiga yuksak baho berib, jumladan, shunday yozgan edi: «Tenglik yo'lida azob chekkan bu

¹ Бабеѳ Г. Соч. М.: 1982,4-ж., 170-172-бетлар.

mashhur insonga behisob bo'hton qilishdi, uning pok nomini tiklash har bir vijdonli yozuvchining burchidir»¹.

Babyof gazetasini «Xalq jarchisi yoxud inson huquqlarining posboni» degan yangi nomda chiqarish chog'ida yangicha g'oyalar tug'ildi. Dastlabki paytlardagi xomxayollar barham topdi. Fikrlash, xalqni chinakamiga ozod qilishning maqbul yo'llarini betinim axtarish natijasida Babyof «Plebeylar manifesti» nomli nazariy dastur yaratdi.

«Xalq minbari» gazetasining 35-sonida e'lon qilingan bu hujjat «Tenglik yo'lidagi fitna» asari uchun asos bo'lib xizmat qildi. Babyof kommunistik qarashlarni ochiqchasiga bayon etdi, u fitna — xalq ommasining loqaydligini yo'qotishning birdan-bir vositasi deb hisobladi va «Hozir sustkashlikka yo'l qo'yib bo'lmaydi, deb yozdi u. Qulay fursatni kutish be'manilikdir. Jamoatchilik fikri etilishi kerak, deb aytmoqdalar. U allaqachon etilgan, xalq chidab bo'lmaydigan darajadagi ofatlardan aziyat chekmoqda, endi u ortiqcha toqat qila olmaydi. Unga yordam berishning eng maqbul yo'li — uni azob-uqubatlarga duchor qilayotgan dushmanlarga qarshi kurashga boshlashdir».

Xususiy mulkchilikni tanqid qilish Babyof muhokamasi uchun asosiy nuqta bo'ldi: «Siz xalqning baxtiyor bo'lishini chin ko'ngildan istaysizmi? Uning xotirjam yashashini xohlaysizmi? Uning taqdiri inqilob g'alabasi, Respublikani o'rnatishdek buyuk ish bilan chambarchas bog'liq bo'lishini istaysizmi? Uning tahlikadan, ichki iztiroblardan qutulishini xohlaysizmi? Bugunoq mulkchilik huquqini cheklash Fransuz Respublikasi Konstitutsiyasining asosini tashkil qiladi, deb e'lon qiling, qani sinab ko'rsinki, yo'limizga g'ov solishga u qodirmikan. Xalqning yo'l boshchilari yo'q, deb aytmoqdalar. Ular topilsin, shunda xalq oyog'iga urilgan kundalarni darhol parchalab tashlaydi va o'zi uchun hamda avlodlari uchun nonga ega bo'ladi»².

1796-yilning 31-mart kuni Babyof tashabbusi bilan «Ijtimoiy qutqaruv bo'yicha maxfiy direktoriya» nomli tashkilot tuzildi. «Tenglar» harakatining Parij tashkiloti 12 bo'limga ajratilib, har bir bo'limga bittadan maxfiy vakil (agent) boshliq qilib belgilandi. Keyinroq harbiy qo'mita tuzildi.

«Tenglar» harakati zaruratga ko'ra yashirin suratda ish olib bormog'i kerak bo'lsa-da, lekin u omma bilan mustahkam bog'langanligi bois bunday qilolmasdi. Tashkilotning maqsadi kuchli xalq qo'zg'olonini tayyorlashdan iborat edi. Xalq ommasining bu safargi ko'tarilishi o'z ko'lami jihatidan inqilobning dastlabki yillarida Parijda bo'lib o'tgan qo'zg'olonlardan qolishmasligi mo'ljallandi. «Men ochiqdan-ochiq jangga tayyorlanayapman, — deb yozgan edi Babyof «Xalq manbari» gazetasining so'nggi sonlaridan birida. Bundan buyon biz qo'qqisdan zarba berish yo'li bilan emas, balki xalq uchun munosib bo'lgan boshqacha usulda g'alaba qozonishimiz mumkin va lozim. Men qo'lda qurol bilan ochiqchasiga jang qilishni nazarda tutayapman».

¹ Буонаротти Ф. Заговор во имя равенства. М.: 1963, 1-ж., 96-бет.

² Babyof G. O'sha manba, 3-j., 481-бет.

«Maxfiy direktoriya» atigi 40 kun yashadi. Politsiya tashkilot iziga tushib, uni fosh qildi. Ko'p o'tmay Babyof va boshqa rahbarlar qamoqqa olindi. Tarafdorlari qamalishi natijasida maxfiy tashkilot a'zolarining jurnalistik faoliyati va aholi orasida olib borgan targ'iboti ham to'xtab qoldi.

Buyuk fransuz inqilobi barcha siyosiy partiyalar va guruhlar uchun matbuotning muhimligini isbot qilib ko'rsatdi. Hozirgi ma'nodagi omma-viy siyosiy matbuot xuddi mana shu yillarda tarkib topdi. Demokratik matbuot sharoitga moslashishni xohlamasdi, ikkiyuzlamachilik qilmasdi. O'z faoliyatining boshidanoq u vatanparvarlarni jipslashtirish, qirol saroyini, zodagonlarni va boshqa aksilinqilobchilarni rahmsiz fosh qilish bilan shug'ullandi. Inqilobiy matbuotning xatti-harakati zoe ketmadi. U xalq ommasiga do'st-dushmanlarni tanishga yordamlashdi. Demokratik matbuot orqali omma inqilobning ko'pgina rahbarlari qiyofasini bilib oldi. Inqilob matbuoti fransuz tili rivojiga ham katta ta'sir ko'rsatdi.

Marat va Eber xalq bilan uning tilida gaplashdilar, o'z maqolalarini unga tushunarli va yaqin kalimalarda yozdilar. Darvoqe, hatto zodagonlarning gazetaları ham oddiy odamlar tiliga murojaat qildilar, demokratik an'analarni o'zlashtirib olishga intildilar. Inqilob yillarida matbuot aholining juda katta qismini fransuz tili boyligidan bahramand qildi.

Matbuotning ta'siri shu qadar kuchli ediki, hatto Konvent davrida askarlarning gazetaları paydo bo'ldi. Shunga qadar bironta qo'shinda harbiy harakatlar chog'ida gazeta chiqqan emasdi va qo'mondonlik askarlarga bag'ishlangan nashrlarni tarqatishga hech qachon yordamlashmagan edi. Bonapart askarlar uchun mo'ljallangan gazetalarıni chiqarishni qo'llab-quvvatladi, dastlabki vaqtlarda o'zi ham shunday gazetalarda hamkorlik qildi. Lekin demokratik matbuotning asosiy xizmati shundaki, u matbuotning inqilobdan ko'zlagan maqsadlari inqilobning bosh qahramoni — uni hamisha olg'a siljitib kelgan keng xalq ommasi orzu-umidlari bilan mushtarak edi.

Bu matbuot xalq ommasini inqilobni harakatga keltiruvchi asosiy kuch deb bildi va hamisha uning manfaatlariga posbonlik qildi.

Inqilob va demokratik matbuotning rivojlanishi. Fransiyaning 1814–1830-yillardagi ijtimoiy-siyosiy hayotida mafkuraviy kurash katta o'rin tutdi. Faoliyatdagi partiyalar o'z siyosiy dasturlarini asoslash uchun tarixiy konsepsiyalardan foydalandilar. Ko'pchilik XVIII asr inqilobini «Buyuk inqilobiy jinoyatlar» deb atadi, yangi inqilob ro'y berishi mumkinligi to'g'risida tashvishlanib gapirdi. O'sha davrdagi publitsistlar parlamentlar tarixiga va ularning qirol absolutizmiga qarshi olib borgan kurashiga katta e'tibor bilan qaraganliklari Fransiya-dagi siyosiy vaziyatning xususiyatlari bilan izohlanadi.

Tiklanish davridagi mafkuraviy kurashda iste'dodli liberal publitsist Pol Lui Kure tomonidan dvoryanlarga va klerikallarga qarshi yozilgan pamfletlar katta ahamiyatga ega bo'ldi. U ingliz gazetalaridan ko'chirib bosilgan «Diplomatiya hujjati» sarlavhali pamfletida Fransiya-dagi mavjud siyosiy tuzumni mohirlik bilan hajv ostiga oldi. Pamflet Lyudovik XVIII ning Ispaniya qiroliga yozgan maktubi shaklida yozilgan (aslida, maktub

muallif tomonidan to'qilgan) edi. Unda ushbu so'zlarni o'qish mumkin: «Vakillar idora usulini hech narsa bilan qiyoslab bo'lmaydi, men, shubhasiz, uni boshqa usuldan afzal ko'raman. U menbop usuldir, faqat xalq deputatlarini hamisha men tayinlasam bas, baxtimizki, mamlakatimizda biz shunga erishdik, men sizga aytсам, azizim, mana shunday vakillik idora usuli bu oltin sochmalarining naq o'zginasidir... Siz erkinlik, oshkoralik, vakolat kabi balandparvoz so'zlardan aslo cho'chimang. Buning hammasi teatr tomoshasidan bo'lak narsa emas. Bu tomoshadan tushgan pul katta daromad keltirayapti. Undan foyda ko'rsak ko'ramizki, ziyon ko'rmaymiz. Inqilob mana shu ko'yga tushib qolgan, maynavozchilikka aylangan, u fuqarolarimiz uchun uzluksiz davom etadigan karnaval xizmatini bajo keltirishi mumkin¹.

Pol Lui Kure inqilobchi bo'lmasa-da, siyosiy pamfletlarning inqilobiy ahamiyatini yaxshi anglardi. «Hamma davrlarda, pamfletlar dunyo qiyofasini o'zgartirgan» — deb yozgan edi u. Kure hukumat ma'murlari tomonidan bir necha bor quvg'in qilindi, hibsga olindi va sudga berildi.

«1814–1830-yillarda davriy matbuot siyosiy kurashda sezilarli rol o'ynadi. Liberal yo'nalishdagi gazetalarning adadi muttasil ortib borib, hukumat lageriga mansub gazetalardan o'zib ketdi. 1824-yilda so'l yo'nalishdagi gazetarlar birgina Parijning o'zida 41330 nusxatariyga ega bo'ldi. Hukumat gazetalarini nusxatariylarining soni bor — yo'g'i 14344 kishini tashkil etardi. Bu davrda siyosiy risolalarni nashr qilish ishlari rivojlanib ketdi»².

Hukumat liberal va demokratik matbuotga qarshi choralarni ko'rishga intildi. Demokratiya ko'rinishlariga chek qo'yishni ko'zlagan Burbonlar qiroli Karl X ahmoqona qaysarlik va befaahmlik bilan go'yo uning o'zi inqilobni yaqinlashtirmoqchidek ish tutdi. Burbonlar sulolasining taqdiri uchun qayg'urayotgan ziyarak legitimistlar qirolni to'xtatishga behuda urinib ko'rdilar. Hatto rus podshohi Nikolay I ham fransuz qirolini bunday «be'mani dushmanlik siyosatidan» ogoh qilgan edi.

1830-yil 26-iyulda hukumat farmonlari (ordonanslar) e'lon qilindi. Ularda deputatlar palatasini tarqatib yuborish, matbuot erkinligini butunlay tugatish, saylovchilar sonini qisqartirish ko'zda tutildi. Mohiyat e'tibori bilan bu feodal absolut tuzumini tiklashga qaratilgan davlat to'ntarishi edi. Biroq kechqurunga borib namoyishlar boshlanib ketdi va 27-iyul kuni ommaviy xalq qo'zg'oloniga aylandi. Mana shu ikki kun Burbonlar sulolasi taqdirini hal etdi, ya'ni, ular yo'q qilindi.

Shu bilan Yevropa qirollarining «Muqaddas ittifoqi» o'nglanmas zarbaga uchradi, butun Yevropa qo'zg'aldi. Gazetalarning Fransiyada inqilob bo'lganligi to'g'risidagi xabarlari hamma yerda «qog'ozga o'ralgan oftob nuri» (H. Heyne) sifatida qarshi olindi. 1830-yil 9-avgust kuni Lui Filipp «Fransuzlar qiroli» deb e'lon qilindi. Moliya oligarxiyasi taxtga o'z gumashtasini o'tqazib, xalq qo'lidan g'alabani tortib oldi.

¹ Курье П.П. Памфлеты. М.: 1957, 260-264-с.

² История Франции. М.: 1873, 2-ж., 204-бет.

Yangi hokimiyat senzurani vaqtincha bekor qildi. Lekin politsiyachilar va to'rachilik asosiga qurilgan davlat apparati hech bir o'zgarishsiz saqlab qolindi. Ishchilarga qarshi qaratilgan shafqatsiz qonunlar ham o'z kuchida edi.

1830-yilda yuz bergan inqilob poyoniga yetmay qolgan inqilob namunasidir. Bu davrda, ayniqsa, hajviy nashrlar katta davruq qozondi. Ularning sahifalaridan Lui Filippni, semiz burjuaziyani masxara qiluvchi hajviy rasmlar arimas edi. Qachonki, hajviy jurnallarda karnavalda qat-nashuvchi semiz, beso'naqay va ovsar ho'kiz haqidagi so'zlar atayin hadeb takrorlanaverar ekan, har kim gap Lui Filipp to'g'risida borayotganligini darrov payqab oladigan bo'lib qoldi.

40-yillardagi ishchilar orasida sotsialistik g'oyalar keng tarqala boshlaganligi matbuotda ham o'z ifodasini topdi. Ishchilar siyosiy kitoblarni, 1783–1794-yillar inqilobi haqida yozilgan asarlarni, Marat va Robesperning pamflet va nutqlarini zo'r qiziqish bilan o'qirdilar. Buonarrotnining «Tenglik yo'lidagi fitna» asari ham katta muvaffaqiyat qozondi.

Bu yillarda Fransiyada «tenglar» ta'limotiga qiziqish qayta tiklandi. Bunga F. Buonarottining «Babyof fitnasi nomi bilan ataluvchi tenglik yo'lidagi fitna» asari turtki bo'ldi. Babyofning g'oya va kurashlarini to'liq shaklda demokratik matbuotda ko'rish mumkin edi. Masalan, «Moniter republiken» va «Lem Libr» gazetolari diqqatga sazovordir. Ular yashirin suratda «Demokratik falangalar» nomi bilan yuritilgan harbiy jamiyat tomonidan nashr qilinardi. Bu gazetalardan birinchisi 1837-yil noyabrdan 1838-yilning iyuliga qadar nomuntazam ravishda chiqarilib, hammasi bo'lib 8 ta soni dunyo yuzini ko'rdi. Ikkinchisi 1838-yilda (1838-yilning avgust-sentabr oylarida) atigi 3 marta chiqqan. Gazetaning 4-soni matbaaga tushishdan oldin polisiya tomonidan musodara qilindi. Shu son uchun tayyorlangan maqolalardan birida gazetaning asosiy maqsadi quyidagicha bayon qilingan edi: «Biz Babyof istagan yoxud qariyb unikiga o'xshagan jamiyatni talab qilamiz. Biz ham xuddi Babyof kabi, garchi mag'lubiyatga uchrab, yaramas monarxiyaning qurboniga aylangudek bo'lsak ham, o'z prinsiplarimizni hech bir chekinmay va to'xtamay targ'ib qilaveramiz. Xalq qo'liga qurol olib, o'ziga tegishli narsani qaytarib berishni talab qiladigan fursat aniqlanmoqda. Kambag'allar boylar tomonidan talandilar»¹.

Bu davrda qonun talabiga bo'ysungan yangi babuvchi gazetalar ham nashr etildi. Ular ifodasida bosqinchilikka moyillik bo'lib, ko'proq ijtimoiy munosabatlarni tahlil qilish bilan mashg'ul bo'ldilar. Bunday gazetalardan «Трибуне де пенле»ni misol qilib ko'rsatish mumkin. Piyo nashr qilgan bu gazeta o'z hajmi, shuningdek, yozish uslubiga ko'ra pamfletga o'xshardi.

Mulkdorlar (burjua) orasida ham muxolifat kuchaya bordi. «Национал» gazetasi tevaragiga uyushgan respublikachilarning ham ta'siri oshdi. A. Marrest boshchiligidagi bu gazeta tahririyati imperiyaga qarshi bosma urushni avj oldirdi. So'l demokratlar yoxud sotsialistlar va respublikachilar «Reforma» gazetasi atrofiga uyushgan edilar. Umumiy saylov huquqi va

---

¹ История философии. Соч., 22-ж., 190-191-с.

ijtimoiy o'zgarishlar uchun kurash olib borgan bu gazeta nafaqat mulkdorlar, balki ishchilar orasida ham muvaffaqiyat qozondi.

1847-yilning oxirida Fransiyada inqilobiy sharoit pishib yetildi. Jamiyatning barcha qatlamlarida Lui Filipp amalga oshirayotgan ichki va tashqi siyosatga nisbatan norozilik kuchaydi. Poytaxtda chiqarilgan gazetalarda ham xukumatni tanqid qiluvchi maqolalar ko'plab bosila boshladi. Lui Filippning hokimiyatdan ag'darilishi va Respublika e'lon qilinishi ishchilar, respublikachilar va demokratik matbuot qariyb yigirma yil davomida olib borgan kurashning mantiqiy yakuni bo'ldi.

XIII bob. XVIII—XIX ASRLAR AMERIKA MATBUOTI

1-fasl. Mustamlaka davri matbuoti

Amerika matbuoti takrorlanmas va o'ziga xos tarixga ega. Uning o'tmishi mamlakatning davlatchilik tarixidan ham ancha ilgari boshlangan: «Amerika Qo'shma Shtatlari» degan davlat dunyo xaritasida paydo bo'lishidan qariyb bir asr oldin bu zaminda ilk gazeta chop etildi. Shu bois mahalliy matbuot Shimoliy Amerika mustamlakalarining¹ mustaqillik uchun kurashi, AQSH davlatiga asos solinishi va uning keyingi taraqqiyotida muhim rol o'ynadi. Shubhasiz, matbuot butun tarix davomida jamiyatning ajralmas bir bo'lagiga, demokratiya qo'riqchisiga aylandi. Zero, bundan ikki asr muqaddam AQSH Konstitutsiyasiga kiritilgan dastlabki o'nta qo'shimchanning birinchisi aynan matbuot erkinligini kafolatlagani ham bejiz emas.

Bosma so'zning Shimoliy Amerika mustamlakalari hayotida tutgan o'rni, shuningdek, ularning Britaniya tojiga qarshi ozodlik uchun kurashidagi ahamiyatini tahlil qilish uchun uni ikki toifaga ajratib o'rganish maqsadga muvofiqdir. Shundan kelib chiqqan holda, Amerika matbuotining XVIII asrdagi tarixini shartli ravishda mustamlaka-kolonial davri va partizan matbuotiga, ya'ni, siyosiy matbuotga ajratamiz. Mustamlaka davri matbuoti mamlakatda ushbu soha tarixining ibtidosi bo'ldi.

Ilk matbaachilik ko'rinishlari. Amerika matbuotining paydo bo'lishi uchun zamin ilk yevropaliklar Shimoliy Amerikaga kelgan davridayoq yaratilgan edi. Yangi Angliya², Amerika matbaachiligini boshlab berdi. Uning yirik manzilgohi hisoblangan Boston hududi esa Amerika jurnalistikasining beshigiga aylandi.

---

¹ Uzoq sarzaminda muayyan manzilgohlarda istiqomat qilayotgan, lekin o'z mamlakati bilan doimiy aloqada bo'lgan muhojirlar guruhi. masalan, Shimoliy Amerikadagi mustamlaka-hududlar-koloniyalar aholosi Britaniya fuqarolaridan tarkib topgan va to'laqilgicha Britaniya tasarrufida edi.

² «Yangi Angliya» jug'rofiy tushuncha bo'lib, AQSH ning shimoli-sharqida joylashgan oltita shtatni o'z ichiga oladi. ulardan eng yirigi hozirgi Massachusets shtati, Boston uning markazi hisoblanadi.

Uzoq 1620-yildayoq Plimausga kelib qo'ngan birinchi yevropalik kelgindilar — piligrimlar (darvishlar) tarkibidagi ikki kishi — Uilyam Bryuster va Edvard Uilsonning asli kasbi noshir edi. Ko'p o'tmay Boston va uning atrofidagi mustamlakalarda bosma dastgohlar ishga tushdi, Harvard universitetiga asos solindi, kitob ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Biroq, shunga qaramay, tom ma'nodagi davriy gazetaning dunyoga kelishi uchun salkam bir asr vaqt kerak bo'ldi. Buning ayrim obyektiv sabablari bor edi, albatta. Gap shundaki, hudud aholisi uzoq vaqt davomida Yevropadan, xususan, Angliyadan keltiriladigan gazetalar bilan qanoatlanib yurishgan. Bu esa dastlabki o'n yilliklar davomida ularning axborotga bo'lgan chanqog'ini qondirib turgan bo'lishi ehtimol. Chunki ular hali bu paytda o'zlarini Britaniya qirolligining fuqarolari hisoblashardi. Vaqt o'tishi bilan mustamlakalar kengayib, aholi soni ortib bordi va uning mahalliy axborotga nisbatan ehtiyoji ham o'sdi. Faqatgina to'rtinchi avlod zamoniga kelib Amerika zaminida mahalliy gazetalar paydo bo'la boshladi.

«**Pablik okkyorensiz**» — Shimoliy Amerikadagi birinchi gazeta. Shunday qilib, Amerikadagi ilk gazeta 1690-yil 25-sentabrda Bostonda chop etildi. Davriy nashr deb hisoblash birmuncha ziddiyatli sanalgan bu gazeta paydo bo'lishining o'ziy o'sha davr uchun katta voqea edi. «Publick occurrences, Both Foreign and Domestick» (Pablik okkyorensiz bos forin end domestik) deb nomlangan ushbu gazetaning noshiri angliyalik muhojir Benyamin Harris bo'ldi. O'z yurtida ishlari yurishmagach, u 1686-yili oilasi bilan Bostonga safar qiladi. Aslida kitobfurush bo'lgan B. Harris Londonda noshirlik faoliyati bilan ham shug'ullanib, 1679-yili o'zining shaxsiy gazetasini chiqara boshlaydi. Ammo u paytlarda qirollik hokimiyati bosma nashrlar ustidan qat'iy nazorat o'rnatib, o'zi uchun nomaqbul nashrlar va jurnalistlarni ta'qib qilar edi. Oradan ko'p o'tmay B. Harris qirollik hokimiyatiga qarshi adabiyotlarni saqlaganlikda ayblanib, hibsga olinadi. Oqibatda, u ikki yil umrini London qamoqxonasida o'tkazadi. Ozodlikka chiqqach, yana o'zining eski ishini davom ettiradi. Biroq bu gal ham omadi chopmaydi. To'xtab qolgan ishlari endi yurishayotgan bir paytda, 1686-yili Harrisning korxonasida yana tintuv o'tkaziladi. Shundan so'ng u Angliyani tark etishga majbur bo'lib, yangi umidlar bilan Boston sari yo'l oladi.

Bu yerda kitob do'koni ochib, uning tarkibida qahvaxona¹ ham tashkil etadi. Garchand shaharda yana yettita kitob do'koni va bir qator qahvaxonalar mavjud bo'lsa-da, Harrisning do'koni tez orada bostonliklarning sevimli joyiga aylanadi. U yerda shahar ziyolilari, o'qimishli kishilar va keng kitobsevarlar ommasi to'planishardi. Nihoyat, mijozlar e'tiborini qozonib, raqobatchilaridan ancha ilgari lab ketgan B. Harris eski mashg'uloti — gazeta noshirligini boshlashga qaror qiladi. Shu tariqa o'zi sezmaganda Amerikadagi ilk gazeta noshiriga aylanadi.

---

¹ Bu zamonaviy qahvaxona kafedan farq qilib, ko'proq sharkona chayxonani eslatar edi.

«Pablik okkyorensiz» 15x20 sm hajmdagi to'rt betdan iborat gazeta bo'lib, so'nggi beti bo'sh qoldirilib chiqarildi. Bundan o'quvchining o'zi bilgan yangiliklarni qo'lda yozib, gazetani boshqalarga oshirishi ko'zda tutilgan edi.

Gazetaning birinchi ustunida nashrning maqsadi bayon etilgan bo'lib, unda noshir fuqarolarga ro'y berayotgan voqealar to'g'risidagi bor haqiqatni aytishga, tarqatilayotgan turli yolg'on xabarlarini «haqqoniy yangiliklar bilan davolash»ga va'da berdi. U, shuningdek, o'quvchilarni diniy yangiliklarni, jumladan, Oliy Yaratuvchi haqidagi da'vatlarni ham berib borishga ishontirdi. Chunki, markazi Bostonda joylashgan Massachusettsda va Buyuk Britaniyaning Shimoliy Amerikadagi boshqa mustamlaka hududlarida asosan puritanlar, ya'ni, umrini xristian dinining tozaligi yo'lida baxshida etgan dindor aholi istiqomat qilardi. Gazeta ushbu qatlam manfaatlarini inobatga olmasdan iloji yo'q edi. Nihoyat, Harris fuqarolarni ichki va tashqi siyosat hamda iqtisodiyotni «tushunishga yordamlashadigan axborotlar bilan ta'minlashga» ham so'z beradi. Ana shu ulug' maqsadlar va umidlar bilan Ben Harris «Pablik okkyorensiz»ni nashr etishga kirishdi.

Haqiqatan ham gazeta chop etilgan zahotiyuq shov-shuvga sabab bo'lib, qo'lma-qo'l bo'lib ketdi. Ammo tezda Harrisning barcha umidlari sarobga aylandi: gazetaning ilk soni uning so'nggi soni bo'lib qoldi. To'rt kundan so'ng, ya'ni, 1690-yil 29-sentabrda Massachusetts qirolik gubernatorining gazetani taqiqlash va uning keyingi faoliyatini to'xtatish haqidagi farmoni chiqdi. Shunday qilib, Amerikaning birinchi gazetasi o'zining hali boshlanib ulgurmagani faoliyatiga yakun yasadi.

Shundan keyin Amerika jurnalistikasi taraqqiyotida birmuncha bo'shliq hosil bo'ldi. Navbatdagi gazeta yuzini ko'rish uchun mamlakat ahli roppa-rosa 14-yil kutdi. Faqatgina 1704-yilga kelib yangi gazeta chop etildi.

Xo'sh, «Pablik okkyorensiz» nima uchun yopildi? Buning qator sabablari bor. Birinchisi — bu huquqiy muammolar bilan bog'liq: Ben Harris gazetani rasman litsenziya olmasdan chop etishga kirishgan. Bu esa Buyuk Britaniya qonunlariga zid edi. Bundan tashqari, 1662-yili Massachusetts Bosh sudi litsenziyalashtirish haqidagi ingliz qonuniga binoan, bosmaxonalar faoliyatini cheklash maqsadida qabul qilgan rasmiy qaror ham gazetani yopishga asos bo'ldi. Ushbu qonun (ingliz-sakson huquq tizimida sud qarori qonun bilan tenglashtiriladi) mahalliy hukumatga bosma nashrlar ustidan keng miqyosda senzura o'rnatish va tarqatilayotgan adabiyotlarni nazorat qilish huquqini berar edi. Shu boisdan ham, gubernatorning gazetani taqiqlash haqidagi farmonida aynan bitta sabab — uning litsenziyaga ega emasligi qayd etildi.

Biroq, agar muammo faqatgina litsenziyada bo'lganida, uni tezda bartaraf etish, ehtimol, Harrisga katta qiyinchilik tug'dirmagan bo'lardi. Aslida esa, masala ancha murakkab edi. Ko'pgina tadqiqochilar fikricha, birinchi gazeta taqiqlanishining asl sababi o'sha paytlarda Angliyaning Fransiyaga qarshi olib borayotgan urushiga nisbatan unda bildirilgan ayrim

tanqidiy fikrlar bo'lgan. Tabiiyki, Britaniya tojdiri tomonidan tayinlangan Massachusetts gubernatori va Boston shahri rahbariyatiga bunday ruhdagi tanqidlar yoqmas edi. Shuningdek, gazetadan Fransiya qiroli Lui XIV bilan kelini o'rtasidagi ishqiy mojarolar haqidagi ma'lumot ham joy olgandi. B. Harrisning zamondoshi sudya Syuolning yozishicha, ushbu ma'lumot puritan taqvodorlarni ancha darg'azab qilgan. Ular bunday xabarning Boston jamoatchiligiga yetkazilishini axloqiy me'yorlarga zid deb baholashgan¹.

«Boston nyus letter» – ilk davriy nashr. 1694-yili Angliyada litsenziyalashtirish haqidagi qonun bekor qilinganidan so'ng, bosma materiallar mazmunini oldindan nazorat qilish amaliyoti, ya'ni senzura to'xtatildi. Buning aks-sadosi okean ortida ham eshitila boshladi. 1692-yili Shimoliy Amerika mustamlakalarida pochta xizmati rasman joriy qilindi. Yuzaga kelgan sharoit hududda gazeta chiqarish va tarqatishga keng imkoniyat yaratdi. 1704-yilning 24-aprelida pochta xizmatchisi Jon Kempbell Amerikaning birinchi davriy nashri «Boston News Letter» (Boston nyus letter)ni chop eta boshladi. J. Kempbell Boston pochta xizmatining boshlig'i bo'lib, ushbu lavozimga 1700-yilda qirollik tomonidan tayinlangan edi.

Gazeta hajm jihatidan kichik bo'lib, ikki betlik varaqadan iborat edi. O'z xarakteriga ko'ra rasmiy nashrni eslatuvchi bu gazetaning tuhmatga nishon bo'lmasligini istab, J. Kempbell chop etilayotgan materiallarni gubernator bilan oldindan maslahatlashib olish yo'lidan bordi. Shuning uchun ham uning mazmun-mundarijasi ko'proq axborot uslubida, ya'ni, asosan ikki-uch satrik xabarlardan iborat bo'lardi. Yirikroq hajmdagi materiallarni esa London gazetalaridan ko'chirib bosilgan maqolalar tashkil etardi. Bundan tashqari, diniy mavzudagi xabarlar ham gazetaning anchagina qismini ishg'ol qilardi. Shuni ta'kidlash kerakki, mazkur gazeta Amerika jurnalistikasida reklamani boshlab bergan nashr bo'ldi. Uning ilk sonidayoq reklama mazmunidagi xabar bosildi.

«Boston nyus letter» 1719-yilgacha, ya'ni, taxminan 15-yil davomida Britaniyaning Amerika qit'asidagi mustamlaka hududlarida yagona gazeta bo'lib qoldi. Shunga qaramasdan, noshir J. Kempbell hayotligida uning adadi hech qachon 300 nusxadan oshgan emas. Bunga gazetaning erkin va mustaqil emasligi sabab edi. Shunga qaramay, «Nyus letter» Amerika matbuoti tarixida eng uzoq «umr ko'rgan» nashrlardan biri hisoblanadi. Uning faoliyati 1776-yilda – AQSH inqilobi dastlabki g'alabalarni qo'lga kiritib, Britaniya qirolligining Shimoliy Amerikadagi asosiy suyanchig'i bo'lmish Tori partiyasi hokimiyatdan ketgach to'xtadi.

Yangi jurnalistikaning tug'ilishi. 1719-yilning oxiriga kelib Bostonda yana bir gazeta «The Boston Gazette» (Boston gazette) chop etila boshladi. Shunday qilib, Amerika matbuoti tarixida ilk bor gazetalar raqobati yuzaga

---

¹ Michael Emery, Edwin Emery. The Press and America: an interpretive history of the mass media. 8th edition. 23-6. Needham Heights, MA, A Simon & Schuster Company, 1996.

keldi. Lekin «Boston gazett» ham «Boston nyus letter»ga o'xshab yarim rasmiy nashr edi. Oradan ikki yil o'tgach, 1721-yili bu shaharda uchinchi, lekin mustaqil nashr — «The New England Courant» (Nyu ingland kurant) ga asos solindi. Gazeta amerikalik mashhur siyosat arbobi va jurnalist Benyamin Franklinning akasi Jeyms Franklin tomonidan chiqarildi. Yangi gazetaning oldingilardan asosiy farqi shunda ediki, u «muxoliflik ruhidagi ingliz gazetalariga o'xshagan erkin va tikanli nashr»¹ sifatida mashhur bo'ldi. Yangicha yo'nalishdagi bu gazetaning maydonga chiqishi bilan shimoliy mustamlakalar matbuotida plyuralizm — fikrlar xilma-xilligi boshlandi.

Bor-yo'g'i besh yarim yil umr ko'rganiga qaramay, «Nyu ingland kurant» ommaviylik bobida o'z raqobatchilaridan ancha ilgari ketdi. Uning sahifalarida siyosiy va diniy mavzudagi o'tkir satira materiallaridan tashqari, «Katoz letters», «Kraftsmen», «Independent vig» kabi radikal ingliz gazetalaridan ko'chirib bosilgan maqolalar ham katta hajmi tashkil etardi.

Jeyms Franklinning radikal ingliz gazetalariga taqlid qilishdan ko'zlagan maqsadi, ko'pgina tadqiqotchilarning fikricha, nashr ommaviyligini oshirib, o'z daromadlarini ko'paytirishdan iborat edi. Amalda esa, buning aksi bo'ldi: gazeta iqtisodiy jihatdan emas, g'oyaviy jihatdan kuchli nashrga aylandi. U mustamlakachi hokimiyatga qarshi kurashgan o'tkir siyosiy nashr sifatida obro' qozondi. Bu o'sha davr uchun katta dovyuraklik edi. J. Franklin o'z gazetasida mahalliy hokimiyat, qolaversa, ingliz qirollik hukumatining mansabdorlari orasidagi korrupsiyani keskin tanqid qilib, ularning kirdikorlarini fosh qiladigan qator maqolalarni chop etdi. Qirollik gubernatori bo'lgan Shyutaning Massachusets mustamlakasidan sharmandalarcha haydalisida aynan «Nyu ingland kurant» asosiy rol o'ynadi².

Gazeta faoliyati Bostonda o'tkir yuqumli kasallik epidemiyasi avj olib, uning atrofidagi vahima kuchaygan bir paytga to'g'ri keldi. Shuning uchun bu kasallik gazetaning eng asosiy mavzusiga aylandi. J. Franklin ushbu kasallik bahonasida mahalliy hokimiyatni va ayniqsa, puritan ulamolari boshlig'i Inkriz Mazer va uning o'g'li Kotton Mazerni keskin tanqid ostiga oldi. Gap shundaki, Inkriz Mazer kasallikka qarshi emlash uchun chechakdan tuzalgan yoki shu kasallikka chalingan bemorning qonidan olingan kichik miqdordagi plazmani hali kasalanib ulgurmaganlar organizmiga kiritishni taklif qildi. Mazer bu borada shahardagi barcha vrachlarga murojaat qildi. 1721-yilning iyun oyiga kelib doktor Zabdiel Boylston o'z o'g'li va ikki qulini Mazer taklif qilgan usulda emladi. Shahar aholisi ikkiga: emlashni qo'llab-quvvatlovchilar va unga qarshi bo'lganlarga ajraldi. «Nyu letter» va «Gazett» asosan birinchi toifadagilarni qo'llab-quvvatlashdi, qirollik hukumati ham emlashni yoqlab chiqdi. Ikkinchi toifadagilar esa «Nyu ingland kurant» atrofida birlashdilar. Gazeta Mazer,

¹ Encyclopedia of American History. New York, 1976. 944-bet

² Иванян Э. А., От Джорджа Вашингтона до Джорджа Буша: Белый дом и пресса. М., 1991. 7-с.

Boylston va emlashni yoqlagan boshqa yetakchilarni «qaysar kishilar», emlashning o'zini esa «fuqarolarning o'z joniga qasd qilishi va qotillik»¹ deb baholadi. Albatta, bir yildan so'ng emlash tajribasi o'zining ancha samarasini bergani ma'lum bo'ldi. Ammo masalaning biz uchun muhim jihati shundaki, «Nyu ingland kurant» Amerika jurnalistikasida ilk bor ijtimoiy va siyosiy mavzulardagi bahsni boshlab berdi. Qolaversa, shu paytgacha qadar hali hech kim diniy ulamolar rahbariga nisbatan ommaviy tarzda qarshi fikr uyg'otishga jazm etmagan edi.

Biroq J. Franklining jurnalistlik faoliyati uzoqqa bormadi. 1723-yili mustamlaka hokimiyati uni barcha og'ir gunohlarda ayblab, qamoqqa oldi. Unga qo'yilgan ayblovlar orasida «Hazrati Oliyalar hokimiyatini haqorat qilish», «dinga nisbatan hurmatsizlik», «Bibliyani buzib talqin qilish», «tinchlik va xotirjamlikni buzish» kabi qonunbuzarliklar ham ko'rsatilgan edi. J. Franklin bir oy umrini panjara ortida o'tkazdi, lekin uning jazosi shu bilan chegaralanmadi. Sud qaroriga ko'ra, unga gazeta chiqarish va barcha turdagi noshirlik faoliyati bilan shug'ullanish taqiqlab qo'yildi. Muhim huquqidan mahrum bo'lgan Jeyms qonunni chetlab o'tish va shu yo'l bilan «Kurant»ni saqlab qolish maqsadida gazetaga rahbarlik ishlarini birinchi shogirdi bo'lgan ukasi Benyamin Franklin qo'lga rasman topshirdi. Hali endigina o'n yetti bahorni qarshilagan Ben Franklin «Kurant»ning noshiri va muharriri aylandi.

Jeyms noshirlik huquqini yo'qotgan bo'lsa-da, gazeta faoliyatini zimdan nazorat qilishni davom ettirdi. Biroq bu paytgacha kelib gazetaning «otashi» ancha pasaygan, o'tkir tanqid esa o'z o'rnini birmuncha «betaraf» xabarlariga bo'shatib bergan edi. Chunki J. Franklin endi hukumat bilan qattiq ziddiyatga borishni xohlamasdi. Ammo shunga qaramasdan, B. Franklin akasidan yashirin tarzda «Saylens Doggud» (Xotirjam Doggud) taxallusi ostida o'zining ilk tanqidiy esselarini nashr qilishga ulgurdi. Shundan keyin akasining nuqtayi nazari o'zgarib qolganidan norozi bo'lgan Ben Pensilvaniyaning yirik shahri bo'lgan Filadelfiyaga qochib ketdi. Natijada, gazeta tez sur'atlarda o'z ommaviylikini yo'qota boshladi. 1726-yili Jeyms Franklin uni nashr qilishni to'xtatdi.

«Nyu ingland kurant» garchand qisqa umr ko'rgan bo'lsa-da, Amerika jurnalistikasi tarixida munosib iz qoldirdi. U gazeta ijtimoiy ahamiyatga molik munozaralarni keng jamoatchilik e'tiboriga havola qilishi mumkinligini va shu yo'l bilan jamiyatda erkin munozaralarning kuchayishiga ko'maklashish imkoniyatiga ega ekanligini amalda ko'rsatdi. Nafaqat siyosiy-ijtimoiy jurnalistikani rivojlantirishga, balki mustamlaka hududlarida dunyoviy adabiyotning keng targ'ib qilinishiga ham munosib hissa qo'shdi. Xususan, Daniel Defoning «Robinzon Kruzo» asari gazetada chop etilishi o'z davri uchun katta voqeaga aylandi. Buning ikki sababi bor edi. *Birinchi*dan, asar diniy mavzu bilan mutlaqo bog'liq emasdi, *ikkinchi*dan, u mazmunan Britaniya tojiga qarshi o'ziga xos norozilik timsoli edi.

---

¹ Lloyd Chiasson Jr. Three centuries of American Media. Englewood, CO. Morton Publishing company, 1999. 22-bet.

Benjamin Franklin — jurnalist va tadbirkor. Bir chaqasiz, nochor ahvolda Benjamin Franklin Filadelfiyaga yetib kelganidan keyin o'zining tinimsiz mehnati tufayli besh yil ichida shahardagi eng badavlat kishilardan biriga aylandi. Ben tom ma'noda o'z baxtini jurnalistikada topdi. Uni amerikaliklar ko'pincha Leonardo da Vinchi, Mikelanjelo yoki mashhur ingliz olimi va faylasufi Rojer Bekonga o'xshatishadi.

Franklin Filadelfiyada paydo bo'lgan chog'larida bu erda Endryu Bredfordning «American Weekly Mercury» (Amerikan uikli merkyuri) gazetasi chop etilar edi. 1719-yil 22-dekabrda chiqa boshlagan «Merkyuri» Bostondan tashqarida chop etilgan birinchi mustamlaka gazeta edi. Franklin ushbu gazeta bilan raqobatlashishga qaror qildi. U Samuel Kaymer ismli badavlatroq kishiga o'z maqsadini bildirdi. Kaymer 1728-yili «Pennsylvania Gazette» (Пенсильвания газетт)ga asos soldi. Shunday qilib, Filadelfiyada «Merkyuri»ga raqobatchi nashr paydo bo'ldi. «Pensilvaniya gazett» tez orada o'z muxlislarini topa boshladi. Ayniqsa, ingliz tilining qomusiy lug'atini chop etishni boshlaganidan keyin uning ixlosmandlari soni kun sayin orta bordi. Biroq, tez orada «Merkyuri»da «Gazett»ga qarshi qaratilgan turkum tanqidiy materiallar chop etila boshlagani uning rivojlanishini keskin to'xtatdi. Xo'sh, buning sababi nimada edi?

Gap shundaki, Kaymer qomusiy lug'atni chop etish jarayonida kichik bir xatoga yo'l qo'yadi: u inglizcha «abortion», ya'ni «abort» so'zining ma'nosini kelishtirib bera olmadi, qolaversa, «abortion» so'zidan keyin «abound», ya'ni, «to'kinchilik» so'zining berilishi «Merkyuri»dagi tanqidiy maqolalar muallifiga juda qo'l keldi. U Kaymerni ayollarni haqorat qilganlikda ayblab chiqdi. Shundan so'ng «Pensilvaniya gazett» qanday tezlikda ommaviylashgan bo'lsa, shunday tezlikda o'z muxlislarini yo'qota boshladi va inqirozga yuz tutdi. Pamfletchi o'z maqsadiga erishdi. Pamfletlar muallifi esa Benjamin Franklin edi.

Kaymer singan gazetani sotishga majbur bo'ldi. Fursatdan foydalanган B. Franklin uni arzon bahoga sotib oldi. 12 yoshligidan gazetachilik sir-asrorlarini suvday o'zlashtirgan uning uchun aftodahol gazetani jonlantirish qiyin ish emasdi. Qolaversa, u Londonda bu borada ta'lim ham olib qaytgan edi. Asosiy maqsadiga erishgach, Ben keyingi muammoqanday qilib gazeta uchun hukumat subsidiyasini olish muammosi ustida bosh qotira boshladi. Bu Franklinga rasmiy noshir maqomini berar va biznes uchun keng yo'l ochar edi. Shu paytgacha shahardagi faqat bir gazeta — «Merkyuri»ning noshiri Endryu Bredford bunday subsidiyadan bahramand bo'lib kelardi. Bu keyingi muhim vazifa E. Bredfordga qarshi kurash olib borishdan iborat ekanligini bildirardi.

Franklin birinchi navbatda gazetadagi mavzular xilma-xilligiga kuchli e'tibor qaratib, uni mazmunan va shaklan yangilashga kirishdi. U shahar parlamenti va hukumatiga oid siyosiy xabarlar hajmini ko'paytirish bilan birga, «oqibatli yangiliklar»ga ham gazeta sahifalaridan keng o'rin bera boshladi. Ushbu rukn yangiliklarini turli hodisalar, fojia, falokat, o'lim haqidagi xabarlar, jinoyatchilik va umuman, inson taqdiri bilan bog'liq yangiliklar tashkil etar edi. Franklin, shuningdek, gazetadagi reklama

hajmini ham oshirdi. Hukumatni tanqid qilishda keskinlik emas, yengil hajv va hazil uslubidan foydalandi. Natijada, «Пенселвания газет» tez orada «Merkyuri»ni ortda qoldirdi. Endi subsidiya olish uchun qulay payt kelgan edi.

Tadbirkor muharrir buning eng samarali yo'lini topdi. U parlamentning har bir a'zosi va shahar meriga «Gazett»ning har kungi sonini o'z hisobidan bepul jo'nata boshladi. Ko'p o'tmay gazeta shahar faollari, siyosatchilar hamda deputatlarning eng sevimli nashriga aylandi. B. Franklining shaxsiy obro'si ham oshib ketdi. Bir yil o'tar-o'tmas u shahar subsidiyasi bo'yicha shartnomani yutib oldi. Bundan tashqari, bir paytlar «Pensilvaniya gazett»ga Kaymer bilan birga ulush qo'shgan Meridit (Meredith) ismli shaxsdan bosmaxonani ham sotib oldi. Shunday qilib, Benyamin Franklin 24 yoshida Pensilvaniya mustamlakasidagi eng yirik va eng baquvvat nashrning yagona egasiga aylandi.

U erishilgan natijalardan sarxush bo'lmadi va shu bilan kifoyalanib ham qolmadi. U 1732-yili nafaqat Pensilvaniya, balki butun Amerikada katta obro' qozongan «Bechora Richard almanaxi»ni chop etishga kirishdi. Uning butun biznesidan keladigan daromadning 40 foizini aynan almanaxdan tushadigan mablag'lar tashkil etardi.

1741-yili B. Franklin o'z jurnalini ham nashr etdi. 42 yoshida Pensilvaniyadagi ko'p sonli nemisabon aholi uchun u «Saytung» («Zeitung») gazetasi nashrini yo'lga qo'ydi. Noshirlik ishlari mustahkam oyoqqa turgach, boshqa mustamlaka hududlarda ham yangi gazetalarni tashkil etdi. Britaniyaning Nyu York, Janubiy Karolina, Road Aylend va Antigua kabi sobiq mustamlakalarida bosmaxonalar tashkil etib, yirik noshirlik tizimini yaratdi. Pirovardida, «Пенселвания газет» barcha mustamlakalar uchun eng yirik nashr va ishonchli yangilik manbayiga aylandi.

Benyamin Franklin Amerikaning mustamlaka davri matbuoti tarixidagi yorqin yulduzdir. Amerika jurnalistikasi uchun qilgan katta xizmati bilan umuman jurnalistikani obro'li faoliyat turlaridan biriga aylantirdi. Gazetachilik sifat jihatdan yaxshilandi. Reklama ishi barq urib rivojlandi. Franklin o'z tajribasi misolida yaxshi jurnalist va tadbirkor inson noshirlik sohasida katta biznes qilishi mumkinligini isbotladi.

Bundan tashqari, Benyamin Franklin birinchilar qatori Amerika jurnalchiligini ham boshlab berdi. Lekin u jurnal chiqarishda o'z raqobatchisi Endryu Bredforddan bor-yo'g'i uch kun kech qolgan edi.

Garchand jurnallar Amerika inqilobiga qadar katta muvaffaqiyat qozonmagan bo'lsa-da, maktab sifatida shakllana boshlagan edi. Inqilob davrida Shimoliy Amerika hududida beshta jurnal chop etilardi. Shulardan Robert Aytkenning Filadelfiyada nashr etilgan «Пенселвания магазин» (Пенселвания магазин) jurnali jamoatchilikka kengroq tanildi. Ushbu nashr orqali Shimoliy Amerikadagi mustamlakalar jamoatchiligi mashhur pamfletnavis Tom Peynni tanidi. Bu haqda keyinroq yana to'xtalamiz.

2-fasl. Partizan matbuoti va inqilob davri nashrlari

Britaniyaning Shimoliy Amerikadagi mustamlakalari hududida siyosiy partiyalar faoliyatining kuchayishi va tijoratning avj olishi matbuotning rivojlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatdi. Xususan, partizan matbuoti ana shu davrda tug'ildi va shakllandi. Uning mustamlakachi matbuotdan asosiy farqi mavjud hokimiyatga nisbatan muxolif mavqeda turganligida edi. Partizan matbuoti siyosiy matbuot bo'lib, biron-bir dunyoqarashni astoydil himoya qilar yoki ma'lum bir siyosiy guruh yoxud partiya manfaatlarini qo'llab-quvvatlab turardi. Partizan matbuoti odatda, ana shunday guruhlar tomonidan moliyaviy ta'minlanar edi.

Bu matbuotning maqsadi va yo'nalishi asosan hurriyat va erkinlik g'oyalarini madh etishdan, xususan, Shimoliy Amerika mustamlakalarining ozodlik uchun kurashini targ'ib qilishdan iborat edi. Umuman, o'z mohiyati bilan Britaniya tojining Shimoliy Amerikadagi mustamlakachilik siyosatiga qarshi qaratilganligi bois uning faoliyati mustamlaka hokimiyati uchun o'ta noqulay edi. Partizan matbuoti AQSH mustaqillikka erishganidan keyin ham XIX asrning 30-yillariga qadar davom etdi. Faqat bu davrda ushbu matbuot mustaqil davlatdagi o'zaro qarama-qarshi siyosiy partiyalarning quroli sifatida gavdalandi.

Turli siyosiy va o'zaro muxolif guruhlar orasidagi tortishuvlar ayrim paytlar sud ishlari bilan yakunlanardi. Agar ziddiyat matbuotda o'z ifodasini topsa, ko'pincha jurnalist yoki noshir javobgar bo'lardi. Shuning uchun ham matbuot organi ko'pincha tuhmat qilganlikda ayblanardi. Ammo gazetalar bilan bog'liq sud ishlarining ijobiy tomoni shunda ediki, ular tufayli sohaga oid qonunchilik asta-sekin shakllanib bordi. Jumladan, Shimoliy Amerikaning mustamlaka davrida mashhur bo'lgan «Zenger ishi» keyinchalik jurnalistikaning rivoji va erkinligini himoya qilish uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Zenger ishi va matbuot erkinligining himoyasi. Mustamlaka davrida Amerikaning bunday hududlarida matbuot erkinligi bo'yicha nishonlangan eng katta bayram — bu, shubhasiz, 1734–1735-yillardagi Piter Zenger ishidagi jurnalistika manfaatlarining himoyalaniishi bo'ldi. Garchand, Zenger o'rnak bo'ladigan voqeaga aylanmagan esa-da¹, uning jurnalistikada erkinlik ruhini ko'tarish borasidagi ta'siri beqiyos bo'ldi.

Jon Piter Zenger 1733-yil 5-noyabrda «Nyu York Uikli Jorنال» («New York weekly journal») gazetasi faoliyatini yo'lga qo'yganda shaharda yana bir gazeta-Uilyam Bredfordga (Endryu Bredfordning otasi) tegishli «Nyu-York Gazett» («New York gazette») nashr etilar edi. Shunday qilib, aslida, U. Bredfordning shogirdi bo'lgan P. Zenger ustози bilan raqobatga kirishdi. Bu oddiy raqobat emas, balki shahardagi ikki yirik siyosiy guruhning o'zaro kurashi edi.

---

¹ Presendent huquqi ingliz-şakson huquqiy tizimi uchun xos bo'lib, unga ko'ra, qabul qilingan muayyan sud qarori keyinchalik shu sudda yoki u bilan teng bo'lgan yoki quyi instansiya sudlari tomonidan ko'riladigan boshqa o'xshash ishlar uchun huquqiy me'yorga aylanadi.

Zenger gazeta muharriri bo'lishi arafasida Nyu-Yorkda katta ta'sir kuchiga ega siyosiy guruhlar o'zaro kelishmay qolishdi. Kuchlarning bo'linishi Londondan Nyu-York koloniyasiga ser Uilyam Kosbi gubernator qilib jo'natilganidan keyin boshlandi. Kosbi ish boshlaguniga qadar gubernator vazifasini Rip Van Dam ismli kishi vaqtinchalik bajarib turdi. Shaharga kelgach, Kosbi Van Damdan muvaqqat gubernatorligi davrida olgan maoshining yarmini berishni talab qildi. Van Dam bu talabni rad etdi, Nyu-York Oliy sudi ham Kosbini qo'llab-quvvatlamadi. Bundan darg'azab bo'lgan yangi gubernator koloniya Oliy sudi raisini o'zi uchun qulay bo'lgan kishi bilan almashtirdi. Shunday qilib, mashhur huquqshunos Jeyms Aleksandr, sobiq Oliy sud raisi Luis Moris (bu paytda u Nyu-York assambleyasida o'rin egallashga ulgurgan edi) sobiq gubernator Rip Van Dam gubernator Kosbi ma'muriyatiga qarshi kuchlarga boshchilik qilishdi. Kosbi va uning tarafdorlari manfaatini yarim rasmiy hisoblangan «Nyu-York gazett» himoya qilar edi. Shuning uchun ham gubernatorning muxoliflari o'z mavqelarini himoya qiladigan nashrga ehtiyoj seza boshlashdi. Ular Zengerning gazeta chiqarishidan manfaatdor bo'lish bilan birga, uni har tomonlama qo'llab-quvvatlab turdilar. Natijada, «Nyu-York Uikli Jurnal» shahardagi muxolif nashrga aylandi.

Gazeta gubernator Kosbini tanqid qila boshladi. Ayniqsa, fransuz harbiy josus kemasining mustamlaka-koloniyaning hududiy suvlariga kirishiga shaxsan gubernator tomonidan ruxsat berilganiga keskin munosabat bildirildi. Gubernator ma'muriyati Zengerni «mojarolar keltirib chiqarishda va qo'zg'olonga da'vat etishda» ayblay boshladi. Nihoyat, 1734-yil 17-noyabrda Zenger hibsga olindi. Sud ish ko'rilgunga qadar 400 funt sterling miqdoridagi garov evaziga Zengerni vaqtinchalik ozod qilishga qaror qildi. Ammo hech kimda garov uchun to'lashga pul topilmadi. Natijada, Zenger keyingi to'qqiz oy umrini qamoqda o'tkazishga majbur bo'ldi. Qizig'i shundaki, u hibsdalik chog'ida ham gazeta chiqishdan to'xtamadi. Piter Zengerning xotini Anna uning nashrini davom ettirdi. «Jurnal» uzilishsiz chiqib turdi.

Zengerga tuhmat qilingan sud ishi 1735-yil avgustda boshlandi. Kosbi ishning ko'rilishi o'zi xohlaganchalik borishi uchun hakamlar qatoriga yana ikki kishini kiritdi. O'sha paytdagi ingliz qonunlariga ko'ra, sud qonun buzilganligini isbotlashi yetarli edi. Buning uchun sudyalarning ko'pchiligi haqiqatan ham qo'zg'olonga da'vat qilishni taqiqlovchi qonunga xilof ish tutilganligini tasdiqlashi kifoya qilardi. Mazkur voqeagacha barcha sud ishlari shu tartibda olib borilardi. Ishda haqiqat, ya'ni, e'lon qilingan materiallarning haqiqatga to'g'ri kelishi mutlaqo inobatga olinmas va sudda himoya vazifasini o'tamas edi. Qonun buzilish fakti sud qarori uchun yagona asos hisoblanardi.

Biroq, Zenger ishi Kosbi o'ylaganchalik oson kechmadi va qolaversa, jazolanishi kutilgan odam ishni yutib chiqdi. Bunda birinchi mar'ta «haqiqat» prinsipi sudda ayblanuvchining himoyasi sifatida qo'llandi. Qisqacha aytganda, adolat g'alaba qozondi va Zenger aybsiz deb topildi.

Ish matbuot erkinligi foydasiga hal bo'lishining yana bir sababi bor edi. Sudda filadelfiyalik obro'li advokat Endryu Hamilton Zengerning himoyachisi sifatida ishtirok etdi. Keksa oqlovchi haqiqatning fakt sifatida ko'rilishi lozimligini astoydil talab qildi va hakamlardan o'z vijdonlariga quloq solishlarini so'radi. Hamiltonning xatti-harakatlari qonunga bo'ysunmaslikka o'xshab ketsa-da, sud raisi Delansi bunga urg'u berib, qattiq turib olmadi. Birinchidan, u ayblanuvchiga nisbatan haqiqat va adolat prinsiplarini qo'llashni talab qilishni advokatning huquqi deb bildi va bag'rikenglikni namoyon etdi. Ikkinchidan, bu paytga kelib shahardagi ijtimoiy va siyosiy vaziyat o'zgaragan, jamoatchilik fikri Zenger tomon og'ib ulgurandi. Sudya gubernator manfaatlarini himoya qilish bilan birga, yuzaga kelgan ijtimoiy vaziyatni ham hisobga olmasdan iloji yo'q edi. Haqiqat ana shunday qaror topdi va pirovardida matbuot erkinligi g'alaba qozondi.

Ilgari ta'kidlanganidek, Zenger ishi o'z zamonida o'mak namunasiga aylanmadi. Bunga Britaniya hukumati va toji yo'l ham qo'ymas edi. Lekin yarim asr o'tgach, Zenger ishiga qaytadan murojaat qilindi. Mazkur sud ishining aks-sadosi mustaqillikka erishgan Amerika Qo'shma Shtatlarida eshitila boshladi. Pensilvaniya shtati birinchi bo'lib haqiqat prinsipini himoya vositasi sifatida tan oldi va bu 1790-yili qabul qilingan shtat Konstitutsiyasiga kiritildi. Nyu-York shtatining o'zi esa haqiqat prinsipini 1805-yilda e'tirof etdi. Xullas, Zenger ishi AQSH tarixida izsiz yo'qolib ketmadi.

Matbuot inqilob arafasida. Shimoliy Amerika mustamlaka hududlarida Britaniya hukmronligiga qarshi norozilik xatti-harakatlari tobora kuchayib borardi. Angliya hukumati mustamlaka hududlarini boshqarishda qiyinchiliklarga duch kela boshladi. Bunday hukmronlik tarafdorlari va unga qarshilar yaqqol ko'rinib qoldi. Tarafdorlar Tori partiyasi a'zolari, qarshilar esa radikal hamda vatanparvar kuchlar edi. Hatto Tori partiya-sining o'zida ham ichki bo'linish yuz berdi. Tori loyalistlariga (Britaniya tojiga sodiq kishilar) qarshi tadbirkorlar (kapitalistlar) fraksiyasining «Mustamlaka qanoti» (kolonial vig) qat'iy qarshi turdi. Hali mustaqil partiya darajasiga yetmagan bo'lsa-da, sezilarli ta'sir kuchiga ega bo'lgan viglar iqtisodiy erkinlik tarafdori edilar. Har bir partiya va guruh o'z matbuot nashriga ega edi.

Inqilobiy nashrlar. Amerika inqilobi mamlakat jurnalistikasi rivojini tezlashtirib yubordi. Gazetalar nafaqat son, balki sifat jihatidan ham o'sdi. Ko'pgina haftalik nashrlar haftada ikki-uch marotaba chiqq boshladi. Bundan tashqari, Buyuk Britaniyaga qarshi olti yillik qurolli kurash davomida sobiq shimoliy mustamlakalar hududida (AQSHning hozirgi shimoli-sharqiy hududidagi shtatlarda) 35 ta yangi gazetaga asos solindi. Ularning barchasi vatanparvarlik ruhi bilan sug'orilgan haftalik inqilobiy nashrlar edi. Urush yakuniga kelib ulardan faqatgina 20 tasi qoldi. 40 ming xonadonga yetib boradigan bu inqilobiy gazetalarning doimiy o'quvchilari soni kamida 100 ming kishini tashkil etardi.

«New York Gazette and Mercury» (Nyu-York gazett end merkyuri), «The Hartford Post» (Xartfort post), «Connecticut Courant» (Konnektikat kurant) kabi gazetalar inqilobiy nashrlarning eng ommaviylari edi. «Con-

necticut Courant» o'sha davr uchun eng katta ko'rsatkich – 8 ming obunachiga ega edi.

Inqilob namoyandalari. Amerika inqilobi arafasidagi vaziyat va mustamlaka hududlar-koloniyalarda komil jurnalistlar hamda ozodlik kurashi namoyandalari yetishib chiqishiga zamin yaratdi. Tori partiyasining vakili, «Livingtons Nyu-York gazetter»ning muharriri Jeyms Rivington, viglarning maskurachisi, jurnalist va biznesmen Jon Dikkinson, radikallar tarafdori va targ'ibotchisi Samyuel Adams, vatanparvarlarning otashin publiksisti va muharriri Isiya Tomas o'z davrining eng ko'zga ko'ringan vakillari edi.

Amerika inqilobi arafasida shimoliy mustamlakalardagi siyosiy vaziyat tobora taranglashib borardi. Mustaqillik urushida ishtirok etishdan bosh tortganligi uchun amerikaliklar Tori partiyasi vakillarini sotqinlikda ayblashdi. Aslida esa, ular sotqin emas, balki o'z mamlakati – Buyuk Britaniyaning eng sodiq fuqarolari, qolganlar esa, qo'zg'olonchilar edi. Faqatgina urushdagi mag'lubiyat torichilarni sotqinga chiqardi.

Vaholanki, qurolli to'qnashuvlar avjiga chiqqan bir paytda, 1776-yili 20 foiz aholining bosh g'oyasi mustamlaka jamiyatining asosiy tizimini saqlab qolishdan iborat bo'lgan torichilarni qo'llab-quvvatlar edi. Tori firqasi mustamlaka hududlarini mulkchilik huquqi, merosxo'rlik va ingliz an'analari saqlab qolgan holda boshqarish tarafdori edilar. 1773-yili tashkil etilgan «Livingtons Nyu-York gazetter» gazetasi Torining asosiy maskuraviy quroli bo'lib, unga 1762-yili Amerikaga kelgan Jeyms Rivington asos soldi. Gazeta ancha ommaviylashgan bo'lsa-da, inqilob arafasida va inqilob davrida qiyinchiliklarga duch kela boshladi. Endi bu paytga kelib vaziyat o'zgargan, ya'ni, qirollikni tanqid qilish qoralanmas, mustamlaka assambleyalari yoki vatanparvarlarga til tekkizish esa, aksincha, tuhmat sifatida qabul qilina boshlagan edi. Rivingtonning gazetasi uchun erkinlik chegaralari toraya boshladi. o'sha davrdagi fikr, so'z erkinligi tushunchasi jurnalistning qaysi tarafda turib ijod qilishi bilan bog'liq edi – Tori esa yutqazayotgan tomon edi. Urush tugagandan keyin Jeyms Rivington Torining boshqa a'zolari kabi Angliyaga qaytib ketmadi. U shu zaminda qoldi. 1802-yili Rivington Nyu-Yorkda vafot etdi.

Jon Dikinson viglarning vakili edi. AQSH matbuoti tarixidan o'z zamonasining buyuk jurnalisti sifatida joy olgan Dikinson iqtisodiy mustaqillik tarafdori bo'lib, soliqlar asosan Amerikadagi mustamlakalar hududida sarflanishini talab qilar edi. Uning maqolalari «Пенсильвания кроникл» («Pennsylvania Chronicle») gazetasida muntazam chop etilib turildi. Garchand Viglar firqasi Britaniyaga qarshi qurolli kurash tarafdori bo'lmasalar-da, ularning falsafasi mustamlaka aholisi mustaqillik uchun kurashga ruhan tayyorlanishiga ko'mak berdi.

Inqilob boshlangan paytda eng zaif bo'lgan, lekin qurolli to'qnashuvlar so'ngida eng muhim kuchga aylangan siyosiy guruh – bu radikallar yoki vatanparvarlar edi. Radikallarning Tori va Vigdan asosiy farqi shunda ediki, ular mustamlaka hududidagi ijtimoiy o'zgarishlarning qat'iy tarafdorlari hisoblanardilar. O'z davrining mashhur jurnalisti Samyuel Adams radikal-larning eng yorqin vakili va rahbari edi. Targ'ibotchi sifatida ham unga hech

kim teng kelolmasdi. O'z faoliyatini 1748-yili Bostonning radikal ruhdagi «Independent Advertiser» (Independent edvertayzer) gazetasida boshlagan Sem Adams 26 yoshida ushbu nashrning bosh muharririga aylandi. Keyinchalik u «Boston gazett»da o'z maqolalari bilan qatnashib turdi. Amerika xalqining Britaniya hukmronligiga qarshi mardonavor kurashida Sem Adamsning o'rni beqiyos.

Vatanparvarlarning yana bir yorqin namoyandasi-jurnalist Isia Tomas 1770-yili Bostonda «Massachusetts spy» (Masschusetts spy) gazetasiga asos soldi va uni Britaniyaga qarshi kurashda qurol sifatida qo'lladi. Gazeta 1904-yilgacha chiqishda davom etdi. «Boston gazett» va «Spay» o'z davrining eng ashaddiy partizan gazetalar edi. Isia Tomas muharrirlikdan tashqari, bevosita urush bo'layotgan joylardagi jangohlardan reportajlar tayyorlab bordi. U harbiy jurnalist sifatida ham katta obro' qozondi.

Matbuotning inqilob davridagi roli. 1776-yilning 4-iyulida Tomas Jefferson rahbarligidagi qo'mita tayyorlagan Mustaqillik Deklaratsiyasi qabul qilindi. Shunday qilib, yer yuzida yangi, vaqti kelib eng qudratli davlat paydo bo'lishi e'lon qilindi. Matbuot Amerika inqilobi davrida uchta muhim vazifani bajardi:

- mustamlaka hududlar-(koloniya)larni o'zaro birlashtirdi;
- yillar davomida Britaniya hukumatiga nisbatan to'planib qolgan g'azab va alamlar ovozigaga aylandi;
- mustamlaka aholisi yangi qiyofani-mustaqil davlatning fuqarosi qiyofasini o'zlashtirib olishiga ko'mak berdi.

Birinci vazifa eng qiyini bo'ldi, chunki har bir mustamlaka o'zining madaniy xususiyatlariga ega edi. Ulardagi boshqaruv ham bir-biridan farqlanardi. Lekin, shunga qaramay, matbuot inqilob davrida bunday tarqoq mustamlakalarning o'zaro birlashuvi va bir-biriga ko'maklashuviga katta hissa qo'shdi. Inqilob rahnamolari Britaniyaning soliqlari, qonunlari va qudratli qurolli kuchlariga qarshi turishga ko'mak beradigan eng kuchli vosita matbuot ekaniga ishonar edilar. Prezident Tomas Jefferson o'z do'sti Karringtonga yozgan maktubida matbuot haqida shunday degan edi: «Agar menga hukumat bo'lsin-u gazetalar bo'lmasin yoki gazetalar bo'lsinu hukumat bo'lmasin, birini tanlang, deyishsa, men hech ikkilanmasdan keyingisini tanlagan bo'lar edim»¹. Prezident Jeyms Medison esa, matbuotni «ozodlik qal'asi», «xalqning imtiyoz» deb atagan edi.

Umuman, Amerika inqilobi o'zining mazmun va mohiyatiga ko'ra takrorlanmas hodisa bo'ldi. Chunki tarixda hali bironta mustamlaka hududi o'z ona vatanining roziligisiz undan ajralib chiqmagandi. Ushbu inqilobning boshqalaridan farqi shundaki, Britaniya zulmi ostida ezilayotgan Shimoliy Amerika mustamlakalarining aholisi begona xalqlar emas, balki Britaniya fuqarolari edi. Shuning uchun ham Amerikaning Mustaqillik Deklaratsiyasi shu paytgacha insoniyat tarixida mavjud bo'lmagan, qiyosi yo'q hujjat sifatida maydonga chiqdi. U yangi tarixni boshlab berdi. Natijada, yangi millat — amerikaliklar millatining davlati dunyoga keldi.

---

¹ The Press and America.

Tomas Peyn — inqilob kuychisi. Asli angliyalik bo'lib, o'z mamlakatidan majburligi sababli bosh olib chiqib ketgan Tomas Peyn Amerika zaminiga inqilob arafasida qadam qo'ydi. Qachonlardir Amerika inqilobi davrining eng obro'li kishilaridan biriga aylanishi, ehtimol, uning o'z hayoliga kelmagandir. Peyn o'z Vatanida ming bir ishga bosh urdi, lekin omadi yurishavermagach, bir tiyin pulsiz ne umidlar bilan 1774-yilning oxirida Amerikaga kelib qoldi. Uning bu mamlakat tomon intilishiga yana bir sabab Benyamin Franklin edi. Britaniyaga tashrifi chog'ida u tasodifan Tomas Peynni uchratib, Amerikaga borishni maslahat berdi.

Tomas Peyn Amerikada matbuotdan inqilob harakatining norasmiy ovozi sifatida foydalandi. Ehtimol, u Britaniya hukumatidan norozi alamzada sifatida shunday yo'l tutgandir. Lekin nima bo'lganida ham uning ishi pirovardida ezgulikka xizmat qildi. U inqilobning eng buyuk kuychisiga aylandi.

Tomas Peyn o'zining qator pamfletlari orqali amerikaliklarni yanada mardonavor jang qilishga va yangi millatni yaratishga undadi. 1776-yil 9-yanvarda u o'zining eng birinchi pamfleti bo'lgan «Sog'lom fikr»ni chop etdi. Uni mustamlakalardagi o'nlab gazetalar ko'chirib bosishdi. Qirol Jorj (Georg) III ga qarshi qaratilgan ushbu asar monarxiyaga nisbatan isyon edi. Chunki u davrda hali ko'pchilik monarxiyani eng odil va eng to'g'ri boshqaruv usuli deb hisoblab kelardi. Hatto Amerikadagi Kontinental Kongress — mustamlakalar parlamenti ham urush harakatlarini o'rtamiyona bir holda qo'llab-quvvatlab turgan edi. Kongressmenlar hamon tomonlarning o'zaro kelishuviga umid bog'lashardi. Shunday bir vaziyatda Peynning pamfletlari qo'zg'olonchilarni shiddat bilan olg'a borishga undadi.

«Sog'lom fikr» pamfleti o'z davrida rekord nusxada sotilgan asar hisoblanadi. Agar o'sha davrdagi Shimoliy Amerika mustamlakalari aholisining soni 2,5 million bo'lganini hisobga olsak, uning 250 ming nusxada tarqalganidan qanchalik ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lganini anglash qiyin emas. Buning ustiga qanchadan-qancha oilalar va do'stlar bitta nusxani o'zaro birlashib o'qishgan.

Tomas Peyn 1776-yili «Amerika inqirozi» pamfletlar turkumining birinчисini e'lon qildi. Ushbu pamflet yangi davlat-Amerika Qo'shma Shtatlari fuqarolarini o'z tanlagan yo'llaridan og'ishmaslikka da'vat etdi. Inqilobiy kuchlar bosh qo'mondoni Jorj Vashington Britaniya qo'shiniga qarshi bo'lajak eng muhim hujum oldidan o'z askarlariga mazkur pamfletni o'qib chiqishni buyurdi. Yetti kundan so'ng Vashington qo'shinlari avval Nyu-Jersining Trenton va bir haftadan keyin esa Prinston viloyatlarida muhim zafar quchishdi.

3-fasl. XIX asr matbuoti. Ilk kundalik gazetalar

Amerikada dastlabki kundalik gazeta 1783-yilda — Inqilob yakuniga yetgach, nashr qilindi. Bu matbaachi Benyamin Taun tomonidan Filadelfiyada chiqarilgan «Pennsylvania Evening Post» (Pensilvaniya iving post) gazetasi edi. Shunday qilib, mamlakatda chop etilgan birinchi ro'znoma

bilan ilk kundalik gazeta orasidagi farq 93 yilni tashkil etdi. Benyamin Taun vatanparvar muharrirlardan edi. 1776-yili u Mustaqillik Deklaratsiyasini birinchi bo'lib o'sha paytlar hali kundalikka aylanmagan «Ivning post»da e'lon qilgach, tezda Filadelfiyadagi boshqa beshta gazeta ham uning matnini chop etishdi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida Pensilvaniya Amerikaning siyosiy jihatdan eng faol shtati bo'lib qoldi. Buni quyidagi faktlar ham isbotlaydi. Masalan, 1800-yilga kelib mamlakatning yirik bandargoh (port)lari va tijorat markazlarida chiqadigan 16 ta kundalik gazetaning oltitasi Filadelfiyada, beshtasi Nyu-Yorkda, uchtasi Baltimorda va ikkitasi Charlstonda chop etilar edi. Qizig'i shundaki, Amerika gazetachiligi tug'ilgan o'lka bo'lmish Bostondek yirik port shaharda hali bironta ham kundalik gazeta yo'q edi.

Filadelfiyada ma'lum muddat hatto Samuel Harrison Smitning bir kunda ikki marotaba chiqadigan «Nyu uorld» gazetasi ham chop etilgan edi. Lekin bu tajriba muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Umuman, 1820-yilga kelib Amerika Qo'shma Shtatlari hududida jami 512 ta gazeta chop qilingan bo'lsa, ulardan 24 tasi kundalik, 66 tasi haftada uch marotaba chiqadigan va 422 tasi haftalik nashrlar edi. Garchand gazetalar soni o'sib borayotgan bo'lsa-da, narxi qimmatligidan ularni asosan badavlat fuqarolariga o'qishardi.

Amerika matbuotining tarixiga e'tibor qiladigan bo'lsak, gazetalarning tashkil topishi va tez sur'atlarda tugatilishidan ushbu mamlakat jurnalistikasi katta qiyinchilik bilan shakllanganini va beqaror rivojlanganini ko'ramiz. Masalan, 1690-yildan 1820-yilga qadar Amerikada 2120 ta gazeta chop qilingan. Ularning yarmidan ko'pi ikki yilga yetmasdan tugatilgan. Faqatgina 34 tasi bir avlod umri bo'yi (25–40 yil) chiqishda davom etdi. Bundan xulosa qilsa bo'ladiki, Amerika matbuotining tarixi o'ziga xos uzoq va qiyin tarraqqiyot yo'lini bosib o'tib, zamonaviy jurnalistika uchun zamin yaratdi.

XIX asr boshidagi matbuot. Amerikaning XIX asrdagi tarixi asosan o'sish va rivojlanishdan iborat: shaharlar ko'paydi, aholi soni o'sdi, yangi texnologiyalar paydo bo'ldi, biznes taraqqiy etdi, erlar kengaydi. Eng muhimi, 1803-yili Prezident Tomas Jefferson davrida Amerika hayotida olamshumul hodisa ro'y berdi: «Luiziana savdosi» amalga oshdi. O'shanda Amerika hukumati Fransiyadan sarhadsiz Luiziana hududini atigi 15 million AQSH dollariga sotib oldi. Mazkur savdo natijasida Montana tog'laridan tortib Meksika bo'g'ozigacha bo'lgan millionlab kvadrat kilometr maydon AQSH tasarrufiga o'tdi. Keyinchalik bu hududda 12 ta yangi shtat tashkil etildi. Mamlakat erlari ikki barobarga kengaydi. XVIII asrda AQSH tarkibiga asosan shimoli-sharqiy va janubiy hududlardagi 16 ta shtat kirgan bo'lsa, XIX asr davomida yana 29 ta yangi shtat qo'shildi.

Umuman olganda, Amerikaning g'arbiy yerlarga ekspansiyasi «Luiziana savdosi»dan bir muncha ilgari, 1790-yilda AQSH Ittifoqi tarkibiga janubiy va janubi-g'arbiy hududlardagi yangi shtatlarni qo'shib olishidan boshlangan edi. «Luiziana savdosi» esa AQSHning hududiy ekspansiyasini

yanada kuchaytirib yubordi. Bu davrda AQSH matbuoti rang-barang va turfazabon matbuotga aylandi. 1800-yilga kelib g'arbdagi yangi erlar hududida 21 ta yangi gazeta faoliyat ko'rsata boshladi. Ular o'z hududlari uchun ilk nashrlar edi.

Mahalliy tillardagi gazetalar. Amerika Qo'shma Shtatlari tashkil topganidan keyin mamlakatda ayrim xorijiy gazetalar nashr etila boshladi. Shulardan birinchisi 1794–1798-yillar oralig'ida Filadelfiyada nashri yo'lga qo'yilgan fransuz tilidagi «*Courrier Francais*» (Kurer Franse) edi.

AQSH hududida fransuz tilidagi birinchi mahalliy «*Moniteur de la Louisiane*» (Monityoor de Iya Luizian) gazetasi esa 1794-yili Luiziananing Nyu-Orlean shahrida chop etildi. Luiziana bu paytlarda hali Ispaniya nazorati ostida edi. Mamlakatda ispan tilidagi birinchi «*El Misisipi*» (El Missisipi) gazetasi ham 1808-yili Nyu-Orleanda nashrdan chiqdi. Mahalliy amerikaliklar — hindilarning ilk nashri bo'lmish «*Cherokee Phoenix*» (Cherokki finiks) gazetasi 1828-yilda Jorjiya shtatida nashr etildi. To'rt betdan iborat bu gazeta qisman ingliz va qisman cherokki tilida bosilardi.

Ommaviy nashrlarning tug'ilishi. Amerika gazetxonlari partizan matbuoti nashrlarining o'zaro «jangidan» charchagan edi. Siyosiy ruhdagi va tijorat yo'nalishidagi gazetalarni asosan axborotga ega ziyolilar, ishbilarmonlar va aholining ma'lumotli qismi mutolaa qilardi. Albatta, bu qatlam ozchilikni tashkil etardi. Aholining aksariyatini tashkil qiluvchi ishchilar, dehqonlar va turli xizmat sohasi vakillari esa gazetalardan ko'pincha bebahra edi. Qolaversa, gazetalarning qimmat narxi ham ularni keng ommadan yiroqlashtirishga xizmat qilardi. Masalan, kundalik gazeta o'rta hisobda olti sent turardi. Bu oddiy ishchi uchun bir kunlik tushlik ovqat narxi bilan barobar edi.

1830-yillarga kelib ommaga mo'ljallangan gazetalar paydo bo'ldi. Ular, birinchi navbatda, o'zining arzonligi, tilining soddaligi va siyosatdan nisbatan xoli bo'lganligi uchun ham keng o'quvchi ommasini o'ziga jalb qila boshladi. Ommaviy nashrlar atigi bir sent turardi. Shuning uchun ham bu davr matbuoti Amerika tarixida «*Penni press*», ya'ni, «bir chaqalik gazetalar» nomi bilan mashhur bo'ldi.

Xo'sh, «bir chaqalik matbuot» yoki keng omma uchun mo'ljallangan nashrlar qanday paydo bo'ldi? XIX asrning birinchi yarmida amalga oshgan sanoat inqilobi yangi texnologiyalarning kashf etilishi va ishchilar sinfining o'sishiga olib keldi, savodxonlik darajasi oshdi. Asosan qo'l mehnatini talab qiladigan bosma dastgohlar o'rnini bug' yordamida ishlaydigan uskunalar egallay boshladi. 1830-yilga kelib Angliyada Devid Napier tomonidan bug' kuchi bilan ishlab, soatiga 4 ming nusxagacha chop etish qudratiga ega bo'lgan bosma uskuna kashf etildi. Amerikaliklar tez orada ushbu dastgohdan o'z mamlakatlarida keng foydalanishni yo'lga qo'yishdi. Bu gazeta tannarxining keskin pasayishiga va axborot bozorida katta raqobatning yuzaga kelishiga ko'mak berdi.

Shunday qilib, XIX asrning birinchi yarmida Amerikada keng ommaga mo'ljallangan matbuot paydo bo'ldi. Ya'ni, bu matbuot o'rta hol kishilar va ishchilarni o'z o'quvchilari doirasiga qamrab oldi. Tom

ma'nodagi birinchi ommaviy nashr 1833-yili Nyu-Yorkda chop etildi. Bu «Nyu-York morning post» («New York Morning Post») gazetasi edi.

Albatta, bundan sal ilgariroq, 1830-yili Filadelfiyada doktor Kristofer Kolambas Konvel tomonidan ommaviy nashrga asos solinishga urinish bo'lgandi. Lekin Konvelning gazetasi tezda muvafaqqiyatsizlikka uchradi. «Nyu-York morning post» esa Amerika jurnalistikasida «inqilobiy davr»ni boshlab berdi. Endi gazetalar obuna orqali emas, balki kundalik sotuvga ham chiqa boshladi. Ular shov-shuv (sensasiya) orqasidan quvib oldiqochdi mavzulardagi materiallarga ham ko'proq o'rin beradigan bo'lishdi. Shuningdek, reklama ham ancha joyni egallardi.

Penni matbuotning adadi kun sayin ko'paya bordi. Masalan, 1835-yili Jeyms Gordon Bennet tomonidan asos solingan «New York Morning Herald» (Nyu-York morning herald) gazetasining adadi bir yil ichida 20 ming nusxaga etdi. Bu o'z davri uchun nihoyatda katta ko'rsatkich edi. Ko'rinib turganimizdek, «Penni press» dastlab asosan Nyu-Yorkda muvaffaqiyatli rivojlanib, tez orada boshqa shtatlarga ham ko'chdi.

1835-yili Uilyam Dreyn Filadelfiyada asos solgan «Daily Transcript» (Deyli transkript) gazetasi tezda ommaviylashib ketdi. Bir yil o'tar-o'tmas shaharda yana bir nashr-«Philadelphia Public Ledger» (Филаделфия публик лидеръ) gazetasi chiqa boshladi va u ikki yil ichida o'z raqobatchisi «Deyli Transcript»dan o'zib ketib, kuniga 20 ming nusxada tarqaladigan bo'ldi. 1837-yil 17-mayda Baltimorda ham «Baltimore Sun» (Baltimor san) gazetasi dunyoga keldi. Nashr adadi o'sha yildayoq 12 ming nusxaga etdi. 1840-yilga kelib Amerikaning sharqiy qirg'oqlaridagi shtatlarda o'nlab «bir chaqalik» gazetalar chop etila boshladi.

Gazetalar o'rtasida raqobatning kuchayishi natijasida mamlakat poytaxti Vashingtonda Jurnalistlar korpusi vujudga keldi. Turli shtatlarda nashr etiladigan gazetalarning muxbirlari poytaxtda doimiy faoliyat ko'rsatib, parlament va hukumat faoliyatini o'z gazetalarida yoritib borardilar. Bu Amerika jurnalistikasi uchun yangi holat edi. Endilikda gazetalar faqatgina o'zlari joylashgan shaharlar va shtatlar haqida yozib qolmasdan, o'z muxbirlari orqali mamlakatning boshqa joylaridan tayyorlangan reportajlarni ham bera boshlashdi. Gazetalar shu tariqa o'zlarining mahalliy qobiqlaridan tashqariga chiqib, umummilliy, umumdavlat muammolarini ham yoritadigan bo'lishdi.

XIX asrning ikkinchi yarmi matbuoti. XIX asrning birinchi yarmi, xususan, 1800–1833-yilgacha Amerika matbuoti uchun «yumshash davri» bo'ldi. Ma'lumki, partizan matbuoti, ayniqsa, muxolifatdagi partiya nazorati ostida bo'lgan gazetalar raqib firqalar vakillari va hukumatni keskin tanqid qilar edi. Bunda jurnalistikaning asosiy unsurlaridan bo'lgan obyektivlik tamoyili partizan matbuoti uchun asosiy xususiyat hisoblanmasdi. Siyosiy partiyalarning o'zaro birlashuvi natijasida mamlakatda ikki firqali tizim vujudga keldi. Ushbu ikki siyosiy partiya o'rtasidagi o'zaro adovatning pasayishi, shuningdek, ommaviy matbuotning paydo bo'lishi jurnalistikada obyektivlik tamoyilini birinchi marraga chiqardi. Buning natijasi o'laroq, XIX asrning birinchi yarmida AQSH matbuoti mazmunan va sifat jihatidan yaxshilana bordi.

XIX asrning ikkinchi yarmi mamlakatning ichki siyosiy ziddiyatlari namoyon bo'lishi bilan boshlandi. Janubiy va janubi-g'arbiy yerlar AQSH tasarrufiga olingandan keyin tez orada mamlakatda bo'linish — quldorlikning tarafdorlari (janub) va quldorlikka qarshilar (shimol) paydo bo'ldi. Quldorlik masalasi 1845—1865-yillar oralig'ida matbuotdagi eng dolzarb mavzulardan biriga aylandi. Shu davrda qora tanli amerikaliklar tomonidan ham gazetalar chiqarila boshlandi. Sobiq qulvachcha Frederik Duglas 1951-yili «Федерик Дуглас Панер» (Frederik Duglas Peyper) gazetasiga asos soldi va qulchilikka qarshi kurash olib bordi. Keyinchalik u «New Era» (Nyu Ere) gazetasida ham bosh muharrir sifatida faoliyat ko'rsatdi. Shunday bo'lsa-da, quldorlik masalasida eng asosiy kurash oq tanlilar tomonidan boshqariladigan gazetalar o'rtasida kechdi.

Mamlakatdagi keskinlik oxir-oqibat fuqarolar urushiga olib keldi. 1861-yil 12-apreldan 1865-yil 9-aprelga qadar Amerika Qo'shma Shtatlari to'rt yillik birodarkushlik urushini boshidan kechirdi. Urushda 620 mingdan ziyod kishi nobud bo'ldi. Bu AQSHning butun tarixi davomida tashqi urushlarda yo'qotilgan jami askarlar sonidan ham ko'pdir.

Fuqarolik urushi davri jurnalistikasidagi ikki holatga e'tibor berish kerak. Birinchisi, bu davrda harbiy jurnalistika rivojlandi. Jurnalistlar urush maydonlaridan turib to'g'ridan-to'g'ri reportajlar berib borishdi. Buning natijasi o'laroq jurnalistikada tezkorlik ortdi. Ikkinchidan, Amerika shimolida gazetalar ustidan vaqtinchalik senzura o'rnatildi. Matbuot faoliyati ma'lum ma'noda nazorat ostiga olindi. Ayrim gazetalar hatto harbiy qo'mondonlarning buyrug'iga binoan to'xtatib qo'yildi. Masalan, 1863-yili «Chikago Tayms» gazetasi general Ambroz Bernsayd buyrug'iga asosan yopildi. Nyu-York shahridagi gazetalar ustidan esa qattiq nazorat o'rnatildi.

Fuqarolik urushidan keyingi davrda AQSH matbuotida keskin o'zgarishlar ro'y berdi. Bu paytga kelib matbuot eng katta biznes sohasiga aylandi. Yirik gazeta magnatlari — Jozef Puliser, Uilyam Xerst, U. Skripps va boshqalar aynan shu davrda o'z faoliyatlarini boshlashdi. Bu haqda keyinroq batafsil to'xtalamiz. Hozir esa Fuqarolar urushidan keyingi davr matbuoti haqidagi fikrimizni davom ettiramiz.

«Nyu-York Tayms gazetasi». Bu gazeta ommaviy nashrlar bo'lgan «bir chaqalik matbuot» davrida tug'ildi. Uning ilk soni 1851-yil 18-sentabrda nashrdan chiqdi. O'sha paytlarda gazeta bir nusxasining qiymati chindan ham bir sent turar edi. «The New York Times» (Nyu-York tayms)ning yutug'i shunda bo'ldiki, «penni matbuot»ning qariyb 20 yillik tajribasi davomida to'plangan yutuq va kamchiliklardan chiqarilgan xulosa uning yo'nalishini belgilashda qo'llanildi. Gazeta zamondoshlari «Nyu-York san» va «Nyu-York herald»ga xos shov-shuvlarga giriftorlikni, «Nyu-York Tribyun»dagidek bir yoqlama siyosiy qarashlarni ifodalashni rad etdi. Faktlardagi aniqlik va tezkorlikka asosiy e'tiborini qaratib, ehtiroslardan nisbatan xoli materiallarni bera boshladi. Uning yana bir e'tiborli tomoni shunda bo'ldiki, xorijiy xabarlar talqiniga keng o'rin ajratildi. Nyu-York aholisi orasida turli mamlakatlardan kelgan muhojirlar ko'p bo'lganligi uchun gazeta tezda keng obro' qozondi. Bugun u nafaqat Amerikada, balki butun dunyoda eng nufuzli nashrlardan hisoblanadi.

Umuman, «Nyu-York tayms» nashr etila boshlagan davrga kelib Nyu-York shahri o'pgina jabhalarda, xususan, iqtisodiyot, savdo, matbaachilik bobida va aholisining soni jihatdan mamlakatda qat'iy birinchilikka chiqib olgan edi. XIX asrning o'rtalarida shaharda bir paytning o'zida o'nga yaqin kundalik gazeta faoliyat ko'rsatdi.

XIX asrning ikkinchi yarmi, xususan, 1880–1900-yillar Amerika uchun katta o'sish va o'zgarishlar davri bo'ldi. Yuqori darajadagi mexanizatsiyalashtirish, sanoatlashtirish va urbanizatsiya jamiyatdagi katta ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va siyosiy taraqqiyotga turtki bo'ldi. Shaharlar soni 8 mingtaga yetib, ularda istiqomat qiladigan aholi ikki barobarga ko'paydi. Agar buni raqamlarda ko'rsak, 1880-yili shaharlar aholisi 11 million kishini tashkil qilgan bo'lsa, 1900-yilga kelib bu ko'rsatgich 25 million kishini tashkil etdi. Ya'ni, bu 1900-yilgi mamlakat jami aholisining (76 million) 33 foizi demakdir. Vaholanki, 1880-yilda ushbu ko'rsatkich 22,7 foizga teng bo'ldi¹. Nyu-York 1,5 million kishi istiqomat qiladigan eng yirik shaharga aylandi.

Ana shu 20 yillik davr mobaynida chet ellarda tug'ilgan 9 million fuqaro mamlakat aholisi tarkibiga kelib qo'shildi. Natijada, 1890-yilga kelib Nyu-York aholisining 80 foizini xorijda tug'ilganlar yoki aslida boshqa yurtlardan kelgan ota-onalardan tug'ilgan farzandlar tashkil yetar edi. Butun mamlakat bo'ylab davom etgan bu jarayon, o'z navbatida, Amerika jurnalistikasining qiyofasini ham o'zgartirib yubordi. Bu o'zgarishni ikki jihatdan kuzatish mumkin. Birinchidan, kundalik gazetalar soni jihatdan o'sdi. Masalan, faqatgina ingliz tilidagi kundalik gazetalar soni 1870-yilda 489 tani tashkil qilgan bo'lsa, 1900-yilga kelib 1967 taga etdi. Haftalik gazetalar ham ko'rsatilgan davrda uch barobar oshdi. Ularning soni 1870-yili 4 mingtadan, 1900-yilga kelib 12 mingga yetdi. Ikkinchidan, Amerika tarixida «sariq matbuot»ning paydo bo'lishi aynan XIX asrning so'nggi ikki o'n yilligiga to'g'ri keldi.

«Sariq matbuot» — yangi davr taqozosi. Mazkur iboraning paydo bo'lishi Jozef Puliser va Uilyam Rendolf Xerstning gazetachilik faoliyati bilan bog'liq. Bu ikki shaxs, ayniqsa, Puliser Amerikada yangi davr matbuoti vujudga kelishiga katta hissa qo'shdi. U yakshanbalik gazetani eng serdaromad nashrga aylantirdi. Albatta, 1883-yilga qadar, ya'ni, Puliser yakshanba kunlari chiqadigan «Sandi uorld» gazetasini tashkil etishidan oldin ham mamlakatda 100 dan ziyod gazetaning yakshanbalik sonlari nashr qilib turilar edi. Biroq ular oddiy kundalik gazetalardan unchalik farq qilmasdi. «Sandi uorld» ayollar, turli yoshdagi gazetxonlar va sport ishqibozlariga bag'ishlangan maxsus ichki ilovalarni o'z o'quvchilariga taqdim etdi. Puliser ko'ngilochar sahifalarni ko'paytirish va doimiy yangiliklar qismini kuchaytirish evaziga yakshanbalik gazetani «qalinlashtirdi». Natijada, bu nashr faqat sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilib qolmasdan, katta daromad manbaiga ham aylandi.

¹ The Press and America. 157-bet.

«Sandi uorld»ning kundalik nashri bo'lgan «Uorld») 1889-yilda Amerika, gazetolari orasida birinchi bo'lib rangdor bo'yoqlarni ishlata boshladi. O'sha yili gazetada doimiy komikslar sahifasi ham yo'lga qo'yildi. Komikslarning asosiy qahramoni sariq rangda bo'yalgan kichkintoy edi. U tezda mashhur bo'lib ketdi. Gazetxonlar har yakshanba kuni «Sariq kichkintoy»ning yangi sarguzashtlarini intizorlik bilan kutadigan bo'lib qolishdi. «Sariq matbuot» yoki «Sariq jurnalistika» iborasi o'shanda paydo bo'lib, hozir butun dunyoda shov-shuvlar va sensasiyaga moyil matbuotga nisbatan ishlatiladigan atamaga aylandi.

«Sariq kichkintoy» tufayli «Sandi uorld»ning adadi keskin ko'tarilib ketdi. Komikslar keng o'quvchilar ommasini o'ziga jalb qila boshladi. Buning asosiy sababi ularning tili sodda, tushunarli, mavzulari esa hayotiy va qiziqarli ekanligida edi. Hatto, ingliz tilida qiynalib gapiradigan va o'qiydiganlar ham bu qisqa izohli rasmlarda ifodalangan mazmuni bemalol tushunib olardilar.

«Sariq kichkintoy»ning bunday muvafaqqiyatli «yurishini» ko'rgan Uilyam Rendolf Xerst «Sandi uorld»ning bosh muharriri Morril Goddardni o'zining Nyu-Yorkda chop etiladigan «Morning jornal» gazetasiga bir amallab ishga jalb qila oldi. M. Goddard esa, o'zi bilan birga ishlab kelayotgan qator iqtidorli jurnalistlarni, jumladan rassom Richard Autkoltni «Jornal»ga boshlab bordi. Shu bilan, tabiiyki, «Sariq kichkintoy» ham «yangi uyga» ko'chib o'tdi¹.

«Jornal» tezda ommaviylashib, «Uorld»ning asosiy raqobatchisiga aylandi. 1896-yilga kelib uning kundalik adadi 437 ming, yakshanba soni esa 380 ming nusxaga yetdi. M. Goddard ketganidan keyin ma'lum muddat qiyinchilikni boshidan kechirgan «Sandi uorld» gazetasining adadi ham yangi muharrir Artur Brisbeyn rahbarligida tez orada 600 ming nusxaga ko'tarildi. Bu hali so'nggi nuqta emasdi. AQSH prezidentligiga nomzodlar Mak Kinli va Brayenning saylovoldi kampaniyasi davrida «Uorld» va «Jornal» har biri kuniga 1,5 million nusxada sotildi. Bu raqamlar hatto hozir ham Amerika matbuoti uchun rekord ko'rsatkichlar hisoblanadi. Mamlakatning «katta matbuoti» ana shunday kurashlar natijasida shakllandi. Bugungi kunda uning doirasi kengayib, yirik nashrlar, radio va televizion kompaniyalarni o'z ichiga oladi.

---

¹ Pulitzer «Sandi uorld»dagi bu inqirozdan so'ng ham ancha payitgacha «Sariq kichkintoy» sarguzashtlarini kichkintoylar e'tiboriga havola qilishda davom etdi. M. Goddard «Jornal»ga o'tib ketganidan so'ng u Nyu-Yorklik mashhur journalist Artur Bursbeynni «Sandi uorld»ga jalb etish uchun astoydil harakat qildi va pirovardida bunga erishdi. shundan keyin gazeta yanada kuchaydi. Ammo noshir Xerstning hiylakorona, ishbilarmonligi yana o'z ishini ko'rsatdi. 1897-yili A. Brisbeyn va uning rassomi Jorj Luks Xerst ixtiyoriga ishga o'tdi. «Sandi yorld» komikslari berishdan to'xtadi. gazetaning adadi ham pasaya bordi. endi uning o'zini tiklan olishi qiyinlashdi. XX asr boshida u bankrotga uchradi.

V qism. INDUSTRIAL DAVR JURNALISTIKASI

XIV bob. XIX ASRDA MATBUOT TEXNIKASINING RIVOJLANISHI

Dunyo miqyosida jurnalistika taraqqiyoti texnik vositalarning takomillashuvi va bosma mahsulotlarning ko'payishi bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Bu asosan XIX asrda matbuot texnikasining rivojlanish davriga to'g'ri keldi. O'sha davrda qo'l mehnatidan mexanizatsiyalashgan jarayonga o'tish matbuot texnikasi taraqqiyotining bosh yo'nalishi edi. Tabiiyki, texnik taraqqiyot matbaachilik sohasining ham ravnaq topishida muhim omil bo'ldi.

Matbuot texnikasi — matbaa korxonasi bilan uyg'un tushuncha. Matbaa korxonasini so'zlashuv tilida «bosmaxona» deymiz. Bu korxonaning asosiy ishlab chiqarish vositalarini XIX asrda harf terish, sahifalash, bosma, ya'ni, chop etish mashinalar tashkil etgan. Yuqorida aytib o'tganimizdek, birinchi bosma dastgoh (stanok)ni nemis kashfiyotchisi Iogann Gutenberg 1441—1445-yillarda ixtiro qilgan. Uning noshirlik faoliyatining boshlanishidagi asosiy maqsadi — Bibliyani ko'paytirish edi. Oradan bir necha o'n yillar o'tib shu dastgoh asosida tashkil etilgan bosmaxonalarda ilk gazetalar ham bosila boshladi.

XIX asrdayoq matbaachilik sohasini mexanizatsiyalashga urinishlar bo'lgan. Shu nuqtayi nazardan bu asrni «matbaachilikni mexanizatsiyalashtirish asri» deb ham atash mumkin. O'sha davrda matbaa faoliyati bilan bog'liq ikki muhim ish — harf terish va chop etish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish ustida ish olib borildi. Biroq bu darhol amalga oshavermadi. Asr boshida qog'oz massasi qozondan qo'l bilan suzib olinardi, so'ngra u harakat qilib turgan elakka quyiladigan bo'ldi. Natijada, qog'oz massasini tag moslama-polotnoda tekisroq yoyib, tezroq va osonroq presslash imkonini tug'ildi. Shu tufayli ko'p miqdorda qog'oz ishlab chiqarishga yo'l ochildi.

Qog'oz sanoatining rivojlanishi. Matbuotni ravnaq toptirishda qog'ozning ahamiyati haqida izohga hojat yo'q. Xitoyda qog'oz miloddan avval bambukdan tayyorlanardi. Yevropa va Osiyoda esa uni uzoq yillar davomida latta-puttalaridan tayyorlaganlar. 1840-yilda nemis to'quvchisi Sakson Keller yog'ochdan qog'oz hosil qilish texnologiyasini yaratdi. Shu tariqa qog'ozni arzon va ko'p miqdorda ishlab chiqarishning oson yo'li topildi. Busiz, tabiiyki, jurnalistika ommaviylik hamda tezkorlik xususiyatiga ega bo'lolmas edi.

Qog'oz ishlab chiqarish borasida birinchi mexanizatsiyalashgan moslamaning loyihasi 1799-yilda fransuz muhandisi Lui Rober tomonidan

tayyorlangan. Biroq bu mashinaning o'zi bir necha yil mobaynida yaratildi. 1803-yilda ingliz konstruktori Donkon maxsus moslama bunyod etib, mashina yordamida qog'oz olishni yo'lga qo'ydi. Bu mahsulotni ishlab chiqaruvchi mashinalar boshqa davlatlarda sal kechroq, aniqrog'i, Ros-siyada 1817-yilda, Germaniyada 1819-yilda, Amerikada 1827-yilda yara-tildi. 1825-yili Angliyada birinchi temir yo'lining ochilishi ham kom-munikatsiya taraqqiyotida muhim bosqich bo'ldi.

Qog'oz ishlab chiqarish jarayonini takomillashtirishga qaratilgan texnik tafakkurning rivojlanishi har xil yo'nalishda ko'zga tashlanardi. 1805-yili angliyalik muhandis Jozef Bama aylanuvchan o'qli qog'oz ishlab chiqarish mashinasini yaratishga muvaffaq bo'ldi. Bu bilan o'rama (rulon) qog'oz olish imkoni tug'ildi.

Bosmaxonalarning paydo bo'lishi. Gazetalar bosib chiqarishni tezla-shtiruvchi dastlabki moslamalardan biri — silindr bo'ldi. Nemis muhandisi Fridrix Kyonig gazeta nusxalarini uzluksiz olishda yarim aylana bosma shakldan foydalanish borasida olib borgan izlanishlar samarali yakunlandi. 1811-yilda u aylanma silindrli bug' mashinasi yaratishga erishgan bo'lsa, 1818-yilga kelib gazeta varag'ining birato'la ikki tomonini bosishga qodir juft silindrli mashinani barpo qildi.

1844-yili amerikalik Richard Xou esa birinchi rotatsiya bosma mashi-nasini yaratdi. Unda bosma shakllar silindrli valga joylashgan bo'lib, val-ning aylanishi yordamida gazeta nusxalarining yanada tezroq olinishiga erishildi.

XIX asr o'rtalarida Yevropada zamonaviy bosma vositalarning ksilog-rafik ierogliflar o'rmini egallay borishi Xitoy jurnalistikasida ham o'ziga xos voqelik bo'ldi.

Asr o'rtalarida Yevropada jurnalistika yanada jadal rivojlandi. Buni asosan ijtimoiy hayotning faollashuvi, insoniyat madaniyat darajasining o'sishi taqozo etardi. Jurnalistikaga oid ixtirolar va texnika taraqqiyoti qator davlatlarda bir vaqtning o'zida mustaqil ravishda rivojlanib bordi. Asrning birinchi yarmida faqat Angliyada turli zamonaviy harf terish mashinalarining 8 tasi qayd etilgan bo'lsa, ikkinchi yarmida bunday ixti-rolar soni 568 taga yetdi.

Berlinda yashovchi Georg Zigl 1851-yili toshdan litografik nusxa (ottisk)larni mexanizatsiya yo'li bilan olishga erishdi. Bu litografik jarayonning takomillashuvi va ofset usulining ixtiro qilinishiga olib keldi. Shu yilning o'zida turli rangdagi qadoqlangan materiallar o'ylab topildi. 1854-yili linotipni eslatuvchi haff terish mashinasi yaratildi. Asl linotipning ixtirosiga esa hali yana 30 yil bor edi.

1853-yili Angliya va Amerika o'rtasida telegraf aloqasi o'rnatilib, Angliya qirolichasi jo'natgan xabarni Amerika prezidenti shu vaqtning o'zidayoq qabul qildi. Bunday tezkorlik jurnalistika faoliyatida haqiqiy yuksalish sari yana bir dadil qadam bo'ldi.

Angliyada nashr etiladigan «Tayms» gazetasi 1814-yil 28-noyabrda «Bugundan boshlab gazeta odam qo'li yordamisiz soatiga 1000 nusxada bosiladi, buni mashina amalga oshiradi», degan kengaytirilgan xabar bilan

chiqdi. Shunday qilib, Gutenberg bosmaxonasi ishchisining tezligiga nisbatan bu davr matbaachisining mehnat unumdorligi bir necha o'n ming marotaba oshdi. Ma'lumki, avvallari bosma harflar, so'zlardan iborat katta hajmdagi matnlar elementlari bitta-bitta qo'l bilan yig'ib terilar edi. Albatta, bosmaxona mutasaddilari qo'l mehnatini kamaytirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga o'sha vaqtlardanoq harakat qilib kelganlar. Bunda ular, masalan, reykalarga harflarni terib, matn tayyorlashni o'rganish orqali birmuncha muvaffaqiyatlarga erishganlar.

Texnik taraqqiyot bosqichi. Matbaachilik jihozlari orasida bosma (chop etish) mashinasi alohida o'rin tutadi. Uning tigel, tekis va rotatsiya xillari qo'llanilgan. Bu mashinalar bosma qolip va qog'ozni siquvchi sirt-dan iborat edi.

Tigel mashinasida bosma qolip ham, siquvchi sirt ham yassi bo'lib, unda blanka, muqova, bezaklar (illustratsiyalar) bosiladi. XIX asrning 80-yillarida Peterburgda yaratilgan bunday bosma mashinalarning yengil tipdagi TS va ATS, og'ir tipdagi TT-1 nusxalari ishlatib kelindi.

Tekis bosma mashinada bosma qolip yassi, siquvchi sirt esa silindr shaklida bo'lib, u bezaklar va ko'p bo'yoqli bosma uchun mo'ljallangan edi. MP, MPS, DPI, DPM, DDS, AP mashinalari shu turdagi mashinalar jumlasiga kiradi.

Rotatsiya bosma mashinasi ikki silindrdan iborat: ulardan biriga bosma qolip o'rnatiladi, ikkinchisi unga qog'ozni siqadi. Rotatsiya bosma mashinasida gazeta, jurnal, kitob, blanka va hokazo matbaa mahsulotlari chop etiladi. O'tgan asrda yaratilgan GAU (gazetno'y agregat universalno'y) rusumli rotatsiya mashinalari to'rt sahifali gazetani soatiga 100 ming nusxadan ko'proq adadda bosa olardi.

Chop etish usuliga ko'ra bosma mashinalarning qabariq bosma, tekis bosma va botiq bosma turlari bo'ladi. Ular orasida maxsus qirqilgan qog'ozlarga bosadigan, o'ramli (rulonli) qog'ozga chop etishga, bir, ikki va ko'p bo'yoqli tarzda bosishga, qog'oz va polotnoning bir yoki ikki tomoniga chop qilishga mo'ljallanganlari ham mavjuddir.

Bosish (chop etish) mashinalari. XIX asr boshida yassi bosma mashinaning ixtiro qilinishi zamonaviy matbaa ishlab chiqarishiga yo'l ochib berdi. Yassi bosma mashinasi ilgariroq paydo bo'lgani ma'lum. Qog'oz ishlab chiqarishga ixtisoslashgan mashina ham qo'llanilardi.

Ba'zi mutaxassislar chex musavviri Karl Klichni botiq bosma usulining eng yaxshi ixtirochilaridan deb hisoblashadi. K. Klich 1878-yilda pigment qog'ozni qo'llash orqali tasviriy gravyurani ixtiro qildi. Bu ixtiro hozir ham keng foydalanib kelinayotgan botiq bosma nashrning texnik asosi bo'lib qoldi.

Yassi bosma mashina nashr qilish jarayonini takomillashtirishga xizmat qildi. Bazellik noshir Fridrix Vilgelm Gaazning buyurtmasi bilan 1772-yilda dastgohning muhim qismlari temirdan (taxta o'rniga) yasaldi, 1800-yilda esa lord Stenxup yaxlit metallardan dastgoh yaratdi. Bunda chop etish jarayoni kuchaytirilib, «bir varaq» bichimidagi qog'ozning ikkita betini bir vaqtning o'zida chop qilish imkoni tug'ildi.

X.V.N.Dingler ismi ixtirochi 1820-yilda Svaybryukkenda «Vashington» dastgohini yaratdi; unda murvat (vint) egri shipli-shatunli mexanizmga almashtirilgan edi. Ishi mutlaqo boshqa prinsipga asoslangan yassi bosma mashinaning boshqa dastgohlardan farqi shunda ediki, u nashr qilish jarayonini tubdan o'zgartirishga imkon yaratdi. Uni ham Fridrix Kyonig ixtiro qilgandi. 1774-yilda Eyslebenda tug'ilgan bu ixtirochi 1794-yilgacha Leypsigda Breytkopfdagi tahsil olgach, matematika, mexanika va tabiiy fanlar bilan shug'ullanadi va 1802-yilda Zulda bosma mashinani yaratishga kirishadi. Moliyaviy qiyinchiliklar unga loyihani amalga oshirishga imkon bermaydi. Leypsigda ham, Vena va Peterburgda ham qo'llab-quvvatlanmagach, mablag'siz Angliyaga kelib, vaqtincha kitob savdosi bilan shug'ullanadi. Shunga qaramasdan, Kyonig bosma mashinani yaratish borasidagi izlanishlarini to'xtatmadi. Nihoyat, Londonda tanishgani matbaachi-noshir Tomas Bensli bilan hamkorlikda va mexanik Fridrix Andreas Bauer (1783–1860) yordamida 1811-yili tigel mashinasini, 1812-yili bosma silindrli mashinani dunyoga keltiradi.

1790-yilda angliyalik Uilyam Nikolson silindrli bosma mashinaning chizmasini patentlab oldi, Kyonig esa mustaqil ravishda uning negizida amalda ishlaydigan konstruksiyani yaratdi. U avvaliga uchta bosqichli yassi bosma mashinani bunyod qildi. Bosma shakl har bitta bosqich davomida bir marotaba silindr tagidan o'tishi natijasida bitta varaq bosilib chiqardi. Shundan so'ng Kyonig ikki silindrli boshqa bir modelni yaratdiki, uning ishlab chiqarish quvvati ikki marotaba yuksak edi. 1814-yilda o'zi yasagan ikki silindrli mashinalarni «Times» (Tayms) gazetasining asoschisi Jon Volterga taqdim etdi. U esa ixtirodan xursand bo'lib, gazetaning butun adadini shu mashinada bir kechada bosib chiqararkan, gazetaning bosh maqolasini ham ushbu hodisaga bag'ishladi. 1816-yilda Kyonig bir yo'la qog'ozning har ikki tarafiga bosa oladigan mashinani yaratdi. Shunday qilib, u barcha yassi bosma mashina turlarining ijodkori bo'lib qoldi.

Kyonig o'z sherigi Bensli bilan murosa qilolmay, Angliyani tark etdi va 1817-yilda Bauer hamkorligida Vyursburg yaqinidagi Obersell ibodatxonasi binosida ilk bor bosma mashinalarning nemis fabrikasiga asos soldi. Keyinchalik mashhur bo'lib ketgan «Kyonig und Bauer» firmasiga ko'plab texnikaviy qiyinchiliklarni engib o'tishga to'g'ri keldi.

1823-yilda u ikki tomonlama bosma uchun Berlinga yetkazib bergan birinchi mashinada «Haude und Spenersche Zeitung» (Haude und Shpenershe Saytung) gazetasi bosib chiqarildi. Ixtirochi 1827-yilda o'z korxonasiga qog'oz fabrikasini qo'shib oldi. U 1833-yilda vafot etgach, Bauer firma faoliyatiga rahbarlik qilib, unda chiqarilayotgan mashinalarni doimiy ravishda yaxshilab bordi. Dunyoga dong'i ketgan bu firma hozirgi kunda ham faoliyat ko'rsatmoqda.

Stereotiplik. «Stereotip» grekcha so'z bo'lib, terilgan matnning metall, rezina yoki plastmassaga ko'chirilgan nusxasi, bosma qolipi, degan ma'noni anglatadi. U matnni ko'p nusxada bosish va qayta nashr etishda ishlatiladi. Stereotip nashr – tayyor bosma qolipda chiqarilgan nashrdir. Stereotipiya – stereotiplar tayyorlash va ulardan foydalanib, kitob va shu kabi matbaa mahsulotlarini bosish usuli, texnikasini anglatadi.

XV asrda qum qoliplarga quyib yasalgan bosma metall shakllardan foydalanilardi; XVI asrda bu usul gravyuralarning metallidan yasalgan nusxalarini yog'ochga tushirishda qo'llanildi. Faqatgina XVIII asrga kelib bosma matn shaklidagi nusxalarni yaratishga erishildi va bu «stereotipiya usuli» deb nomlandi. Bunday bosmani shotlandiyalik zargar usta Vilyam Ged topgan. U bosmadan gipsli qolip olib, qo'rg'oshin quygan. Olingan quymalar yordamida esa uning o'g'li 1739-yilda yunon tarixchisi Gay Krisp Sallustiyning bayonlarini nashr etgan. Lekin bu usul keng tarqalmadi.

Lord Stenxup 1804-yilda Gedning gipsli stereotipiyasiga qaytdi va ushbu usulni takomillashtirdi. Lionlik harf teruvchi Klod Jenu 1829-yilda qog'ozli matrisalar usulini patentladi. Bu usulda maxsus ishlov berilgan namroq karton varag'i terilayotgan shakl ustiga qo'yiladi-da, cho'tka bilan qoqiladi yoki unga press yordamida yopishtiriladi. Natijada, literalarning relefli birlashmasidan ko'proq stereotiplar quyishda foydalansa bo'ladi. Stereotiplashtirish rotatsiyali mashinada qo'llaniladigan shaklni olishga imkon yaratdi.

Matnlarni botiq bosma usulida ham yaratish mumkin. Ushbu jarayonda fotografiya yordamida o'yilgan bosma shakl yasaladi. Botiq bosmada matn ko'pincha rasmlar bilan birgalikda bosib chiqariladi.

Rotatsiya mashinalari. Rotatsiya mashinasini yaratish borasida ixtirochilar uzoq izlanganlar. Izlanishlar XIX asrda o'z samarasini berdi. Ayrim manbalarda bu mashina ixtirochilari V. Nikolson va F. Bauer deb e'tirof etiladi. Ba'zi ma'lumotlarda esa, 1860-yilda nohshir va matbaachi Ogyost Godnyu matnini bir vaqtning o'zida qog'ozning ikki tomoniga bosadigan rotatsiya mashinasini yaratgani qayd etilgan.

Bu mashinaning afzaliigi botiq bosma usulida tayyorlangan matndan va asosan suratdan sifatliroq nusxa olishga yordam berishidir. Mashina ikki silindri bo'lib, bittasida bosma usulda nusxa olinadi, ikkinchisi esa, Kyonig mashinalarida bo'lganidek, maxsus moslama gorizont tekislikda orqaga-oldinga harakat qilishiga yordam beradi. Bosib chiqarilayotgan material aylanadigan silindrlarga beriladi va rolik silindr bilan baravar tezlikda aylanadi. Chop etilgan varaqlar mashinaning o'zida kesiladi. Bu mashinalarda asosan gazetalar chop etiladi.

1866-yili Londonda «Tayms» gazetasi birinchi marta o'ramli qog'ozdan o'sha rotatsiya mashinasida chop etildi. Bunday mashinaning ko'rgazma modeli amerikalik J. Uilson tomonidan ixtiro qilingan. Unda aylanuvchi o'q (yal) qog'ozning uzluksiz kelib turishini ta'minlardi. Natijada, soatiga 14000 nusxagacha gazeta chop etish mumkin bo'lib qoldi. Ayni o'sha «Tayms» gazetasi 1814-yilda bir soatda 1000 nusxada chiqarilganiga e'tibor bersak, qanchalik yuqori tezlikka erishilganligini anglash mushkul emas. Rotatsiya mashinasi ofset va botiq bosmada ham qo'llaniladi. Ixtirochi Avgust Eppleget 1846-yilda «Tayms» gazetasi uchun soatiga 12000 ottiska (gazeta, jurnal, kitob sahifalaridan nusxa) bosib chiqara oladigan ilk mashinani yaratdi.

«Tayms» gazetasi egasining buyurtmasi bo'yicha amerikaliklar Richard Xoe va Uilyam Bullok hamda fransuz Ippolito Marinonilar ikki tomon-

lama bosmaga ixtisoslashtirilgan «Volterning bosma mashinasi»ni yaratishdi. Uning konstruksiyasi keyinchalik boshqa zamonaviy modellarga ham asos bo'lib xizmat qildi.

Davr o'tishi bilan bosma mashinalar yanada takomillashtirila borildi. 1872-yilda rotatsiya mashinasini ishlab chiqargan «Mashinenfabrik Augsburg-Nyurnberg», «Kyonig va Bauer», «Gummel» nemis firmalari o'sha vaqtda ulkan ishni qoyillatganlar. Zero, ular ikkita bichimda bosib chiqaruvchi modellarni yaratgan edilar. Endilikda turli hajmdagi gazetalar eng yuqori tezlikda ana shunday mashinalarda chop etilmoqda.

Hozirgi vaqtda ham ayrim mamlakatlarda kichik bichimli va kamroq adadli gazetalar yassi bosma va rotatsiya mashinalaridan tashqari tigelli bosma mashinalarda chop etiladi.

Qo'l bilan boshqariladigan bunday dastak («Bostonka») 1830-yilda Bostonda Oyzek Adam tomonidan yaratilgan. Unda bosma shakl vertikal negizda o'rnatilgan bo'lib, burchak tagida boshlang'ich holatdagi qog'oz bilan parallel ravishda o'rin almashadi va butun yuzasi bilan unga zich yopishadi. Mexanik yo'sindagi bu dastak avtomatika tizimlari bilan jihozlangan edi.

Harf terish mashinalari. Yassi bosma mashina paydo bo'lgach, chop etish jarayonlari tezlashgani ma'lum. Endi harf terish mashinasiga ehtiyoj paydo bo'lgandi. Bu ixtirochilar oldiga qiyin muammolarni ko'ndalang qo'ydi, chunki harf terish mexanizatsiyalashgach, masalan, satr o'chirishdagi hisob-kitoblarni amalga oshirish bilan bog'liq qo'l bilan bajariladigan amaliyotlar ham muammoga aylandi.

Bu jarayonni XVII asrning o'zidayoq takomillashtirishga urinishlar bo'lgan. XVIII asrda eng ko'p takrorlanadigan bo'g'in va so'zlarni bitta yaxlit qismdek qo'yish g'oyasi ilgari surildi.

Angliyalik Genri Jonson 1778-yilda logotip deb atalgan bu usulda tajribalar o'tkazib, patent oldi va uni «Tayms» gazetasini terish uchun qo'llagan Jon Volterga sotib yubordi. XIX asrda venalik harf teruvchi Leopold Vays ishlatgan logotip ancha mukammal edi. XX asrgacha logotiplardan foydalanib kelindi. Shu bilan birga qo'l bilan harf terishni mexanizatsiyalash yo'lida qat'iy sa'y-harakatlar qilindi.

Harf terish jarayonini mexanizatsiyalashga urinishlar 1783-yilda boshlandi. Qator yillar mobaynida 200 ga yaqin ixtirochi shu ish bilan shug'ullandi. 1822-yilda angliyalik Uilyam Chyorch birinchi harf terish mashinasiga patent oldi. Bu mashina faqat harf terishnigina ta'minlardi, o'chirish avtomatik ravishda amalga oshirilar, qayta buzib-sozlash uchun alohida apparat mavjud edi. Unda harf terish kamida uch ishchini band qilardi.

Bosmaxonada ishlagan birinchi harf terish mashinasi 1840-yilda angliyalik J. Yung va A. Delkambromlar tomonidan patentlangan «Piano-tip» bo'ldi. Bu mashina ixtirochisi aslida G. Bessemer (1813–1898) ekanligi haqida ma'lumotlar bor. O'sha davr bosmaxonalarida ixtirochisi nemis tijoratchisi Karl Kastenbayn bo'lgan harf terish mashinasi ham qo'llanilgan. Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda, bu ixtiro asli parijlik bir harf

teruvchi (ismi sharifi noma'lum) tomonidan boshlangan. U bilan hamkorlik qilgan Kastēnbayn sherigi vafotidan so'ng ishni poyoniga yetkazgan va shu bilan mashina uning nomi bilan ataladigan bo'lgan.

Kastenbayn 1869-yilda patent olgach, harf teruvchi mashinalarni yasash bo'yicha ustaxonaga asos soldi va 1871-yilda «Tayms» gazetasi uchun harf terishda 1908-yilgacha qo'llanilgan birinchi mashinalarni xarid qildi. Bunday mashinalar Yevropa mamlakatlari va Amerikada ham ishlatib kelindi. Lekin ularda harf terish apparati klaviatura yordamida ishlar, avtomatik ravishda o'char, ammo yig'iladigan apparat tezlik bobida harf teruvchi apparatga bas kela olmas edi. Bu kamida uch-to'rt ishchi xizmat ko'rsatib turishini taqozo etardi.

Amerikalik muhandis Uilyam Tom 1880-yilda yaratgan harf terish mashinasi esa ishchi kuchini unchalik ko'p talab qilmasdi. Avtomatik tarzda ishlaydigan harf terish mashinasini bunyod etishda Tom daniyalik Kristian Syorensenning ixtirosini qo'lladi. Bu mashinada yig'ish-yoyish jarayoni mexanizatsiyalashganligi bois unga xizmat ko'rsatishda faqatgina harf teruvchi va qator (satr)lar o'chirilishini amalga oshiruvchi operator zarur edi. Mashina soatiga 6000–7000 belgi terish tezligi bilan ishlardi. Ushbu model muvaffaqiyatli chiqqach, matbuot yanada ravnaq topishiga xizmat qilgani shubhasiz. Ixtirochi-muhandislar harf terish mashinasini takomillashtirishga qaratilgan izlanishlarini davom ettirdilar. Endi ular ishchi kuchini yanada «tejash», ya'ni, faqat bitta odam xizmat ko'rsatadigan harf terish mashinasini yaratish ustida ish olib bordilar.

Harf terish mashinasi matbaa korxonasida asosiy ashyolardan biri hisoblanadi. XIX asr boshlarida harf terish mashinalari matn satrlarini ayrim litera (harf)lardan terishni mexanizatsiyalashga imkon berdi. 1822-yilda ingliz ixtirochisi U. Chyorch klaviaturali harf terish (literonabor) mashinasini yaratdi. 1866–1867-yillarda rus ixtirochisi P. Knyagininskiy «avtomat-harf teruvchi»—perfolentali programma asosida boshqariladigan harf terish mashinasini yaratish ustida ish olib bordi.

Harf terish mashinalari — linotip va monotip yaratilgach, XIX asr oxirlarida keng qo'llanila boshladi. Rivojlanish bosqichiga kirgan bir qator mamlakatlarda bosmaxonalar shu tufayli jadallik bilan ishlab, juda ko'p nusxalarda gazeta va kitoblar chiqarishga erishdilar. Bu nashrlar keng omma orasida tarqalib, odamlar ongi va tafakkuriga ta'sir etib borardi. Foto usulida harf teruvchi mashinalar yaratilishidagi dastlabki qadamlar ham xuddi shu davrga to'g'ri keldi va matbuot texnikasi taraqqiyotidagi ushbu yangilik matbaachilik ravnaqiga ulkan hissa bo'lib qo'shildi. Bu davrda harf terish mashinalari asosan uch xilga bo'linardi, ya'ni: terish-qo'yish, terish-yozish va fototeruvchi mashinalar. Harf terishdek eng mashaqqatli ishning oddiy qo'l mehnati o'rniga bu tariqa mexanizatsiyalashgani o'ziga xos taraqqiyot bosqichi edi.

Nikolay Bogdanov va Boris Vyazemskiyning «Справочник журналиста» kitobida qayd etilishicha, ham harf terib, ham satr quyuvchi mashina haqidagi g'oyani birinchi bo'lib rus ixtirochisi I.N. Livchak ilgari surgan. Bu ishi uchun u Angliyadan patent ham olgan. 1884-yili nemis

ixtirochisi Oppengeym Mergentaler Amerikada shu taklif asosida mashina yaratdi va u «linotip» nomini oldi. Mergentalerning linotip mashinasi soatiga 6000 belgi (harf, tinish belgilari va h. k)ni terishga imkon yaratdi. Qo'lda harf terish tezligi o'sha vaqtda soatiga 1400 belgini tashkil etar edi.

Linotipning ixtiro qilinishi jurnalistika texnikasi tarixidagi tub buriilish bosqichlaridan biridir. Bu mashina amaliyotda keng qo'llanildi. Unda ishlash uchun faqat bitta odam — harf teruvchigina talab etilardi, matritsalar ixtisoslashtirilgan kanalli magazinda joylashtirilgandi. Ushbu usulda har bitta belgi uchun bir nechta qatorlarni terish zarur bo'lgan matritsalar kerak. Klavishga bosishda matritsalar yig'uvchiga yuboriladi va u yerda qatorga teriladi. So'zlar orasida klaviaturadan boshqariladigan o'chirish unsurlari qo'yiladi. Satr terilganidan so'ng matritsalariga qo'yib chiqiladi. So'ngra satrlar quyiladi va ular avtomatik ravishda qirqilib, burchakka chiqariladi. Shpona (klin)lar va matritsalar ham avtomatik ravishda boshlang'ich holatga keltiriladi.

Linotip gazeta materiallari matnini terishda qo'llanila boshladi. Bu ixtirodan keng foydalanish maqsadida 1891-yilda «Mergentaler-Laynotayp Kompani» tashkil qilindi. Kompaniya Berlin va Parijda sho'ba korxonalariga asos soldi va o'z mahsulotlari bilan bozorni egalladi. 1890-yilda J. Rojers va F. Braytonlar tomonidan patentlangan satr quyuvchi «Tipograf» mashinasigina uning bilan raqobat qilardi. Shuningdek, satr quyuvchi «Intertayp» va «Monolayn» mashinalari ham mavjud edi. Harf terish vazifasini hal qiladigan model bu — harf teruvchi va harf quyuvchi mashinadir.

Harf terish yanada takomillashtirilgan «Monotip» mashinasini 1897-yilda amerikalik muhandis Tolbert Lanston (1844—1913) yaratgan. Matritsa va satr qo'yishni alohida bosqichlarga ajratish g'oyasini ilgari surgan ingliz olimi bu ixtirosi bilan dovruq qozondi. Yangi mashina alohida ishlaydigan klaviatura va harf quyuvchi apparatdan iborat edi. Klaviaturada terilayotgan matn qog'oz tasmasida teshikchalar kombinatsiyasi turida kodlashtiriladi.

Perfolenta quyuvchi apparat matritsali ramka harakatini boshqaradi, ramka 225 ta holatni egallaydigan quyuvchi shakl ustida o'rnatiladi. Satr avtomatik ravishda o'chirilishi mumkin. Monotipda turli harf, belgi (shrift)larni aralashtirsa bo'ladi. Shu bois bu usul maxsus va ilmiy adabiyotlarning qiyin turlarini terishda qo'llaniladi. Linotip singari ushbu mashina ham jahon miqyosida tan olingan.

Davrlar silsilasida ko'p kashfiyotlar, ixtirolar yaratilgan. Matbuotni tobora ravnaq toptirish yo'lidagi sa'y-harakatlar mudom davom etgan. Harf terishning turli qulay usullarini yaratish ustida izlangan ixtirochilar bu boradagi yangiliklarni amaliyotda qo'llab kelganlar. Ancha vaqt mobaynida ular telegraf va telefon orqali matnlarni masofaga uzatish borasida ishlashdi. Ofset bosma va rakelli botiq bosmaning yangi usullari paydo bo'lishi ixtirochilar oldiga harf terish jarayonini takomillashtirish masalasini qo'ydi. Ushbu usullar yordamida matnni ko'chirishda metall harf terishga ehtiyoj qolmadi. Bu vazifa foto usulida harf teruvchi mashinaning paydo bo'lishi bilan hal etildi.

Fotografiya usulida harf terish g'oyasi 1894-yilda vengriyalik ixtirochi E. Porselt tomonidan ilgari surilgan edi. Biroq bu mashinani birinchi bo'lib 1895-yilda Rossiyada V. Gassiyev yaratgani haqida ham ma'lumotlar bor. Fototeruvchi mashinani 1915-yilda Myunxen bosmaxonalaridan birida ixtirochi Adolf Myuller yaratgani qator manbalarda qayd etilgan. U quyuvchi apparat o'rniga fotokamera o'rnatiladigan linotipdan foydalanmoqchi edi. O'sha davrda patenti amalga oshmagan sababli ish biroz muddat to'xtagan bo'lsa-da, bu muammo ixtirochilar nazaridan chetda qolmadi. Keyinchalik fototeruvchi mashinalar amaliyotda keng qo'llanila boshladi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin bunday mashinalarni yaratish ancha jadallashdi. Bunda proyavka qilingan, ya'ni, tasviri oydinlashtirilgan negativdan pozitivli yassi bosma shakl tayyorlanadi. Fototeruvchi mashinalarning zamonaviy modellari yaratildi. «Fotosetter», «Intertip», «Monofoto», «Monotip» kabi harf teruvchi mashinalar mutlaqo boshqa prinsippga asosan ishlardi. Ularning terish tezligi soatiga 40000 belgiga teng. Ushbu mashinada esa bir vaqtning o'zida bir nechta xil shriftlardan foydalanish mumkin. Fototerish texnikasini o'sha davrda hattoki qo'lda harf terish sohasida ham qo'llashga urinishlar bo'lgan.

Fotografiyaning paydo bo'lishi. Fotosuratlar ixtirosi ham uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tgan. XV asr oxirida buyuk olim Leonardo da Vinchi rasm ishlab chiqarish moslamasi — kamera-obskurani tasvirlab bergan edi. XVI asr o'rtalarida bu asbob mashhur italiyalik Jovani Batista tomonidan takomillashtirildi.

Surat (fotografiya) chiqarish moslamasining ixtiro qilinishiga rus diplomati A.P. Bestujev-Ryumin va nemis olimi Iogann Shulslar ham hissa qo'shganlar. Shunday bo'lsa-da, fransuzlar Neps va Dager, shuningdek, ingliz Talbot surat ishlash (fotografiya)ning bosh ixtirochilari hisoblanadi.

Iste'fodagi napoleonchi zobit Jozef Neps (1765—1833) ko'p yillar davomida geliografiyani («nur bilan yozish» ma'nosini anglatadi) hosil qilish borasida tajribalar olib bordi. Uni suratga olish deb atagan Neps 1816-yildayoq yaxshi natijalarga erishdi. 1826-yili Neps yorug'lik nurlari orqali gravuraning nusxasini tayyorlashga muvaffaq bo'ldi. Shu tariqa birinchi yangi reproduksiya yaratildi. Nepsning bu va boshqa ixtirolarini tasdiqlovchi hujjatlar deyarli 100-yil nom-nishonsiz qolib ketdi. Biroq uning ixtirosi haqida zamondoshlari yaxshi bilar edilar. Fransuz Lui Dager (1787—1851) ko'p yillar davomida yorug'lik tasvirini kamera-obskurada mustahkamlashga harakat qildi. U Neps bilan birgalikda bir necha bor tajribalar o'tkazdi. Neps vafotidan so'ng Dager o'z tajribalarini 1838-yil 28-aprel kuni yakunlagach, «Men o'z jarayonimni «dagerotip» deb atadim», degan edi.

1839-yil 7-yanvar kuni Parij akademiyasi kotibi Argo akademiyaga Dagerning kashfiyoti haqida xabar berdi. O'sha kun — fotografiyaning tug'ilgan kuni deb e'lon qilingan. Mazkur ixtirolari uchun Dagerga va Nepsning merosxo'rlariga Fransiya parlamenti tomonidan alohida g'amxo'rliklar ko'rsatiladi. 1839-yili Argo bergan xabardan voqif bo'lgan

ingliz olimi Uilyam Talbot (1800–1877) kamera-obskurada olingan tasvirni mustahkamlash usulini topganini ma'lum qildi. Neps va Dagerning ixtirolari bilan yaxshi tanish Talbot 1835-yili o'z dalahovlisining tasvirini olishga muvaffaq bo'ldi. Bunda tasvirni hosil qilish vaqti 30 daqiqaga cho'zildi.

Talbot o'z ixtirosini «kalotipiya» («kalos» — go'zallik) deb atadi. U tasvirni oldindan yorug'likka sezgir eritma qatlami bilan to'yintirilgan qog'ozda hosil qildi. Shu tariqa tasvir aksini hosil qiluvchi (проявитель) va uni mustahkamlovchi (закрепитель) orqali ishlanadigan qog'oz-negativ dunyoga keldi. Mazkur qog'ozga negativilardan olingan tasvirning haqiqiy aksi chiqariladi. Kalotipiya zamonaviy suratga tushirishning poydevori bo'ldi.

Fotografiyaning yaratilishi katta voqea edi. O'sha davr odamlari bu kashfiyotni hayrat ila kutib oldilar. Ayrim rassomlarga esa shunchalik alam qilgan ediki, musavvir Pol Delarosh: «Bugundan boshlab rassomlik o'ldi!» deyishdan tilini tiya olmagandi. Taraqqiyot esa o'z ishini qilardi. Oldin badavlatroq, keyincha o'rta daromadli kishilar linza, kamera va yorug'likka sezgir moslamalar sotib ola boshladilar. Ular turli obyektlarni soatlab tasvirga tushirar, garchi olingan suratlar xira, noaniq bo'lsa-da, bundan rosa zavqlanar edilar.

Birinchi marta suratga tushirish bilan jiddiy shug'ullangan fotograf-dagerrotopistlardan fransuz Ippolit Bayer, Ippolit Fizo, Antuan Klode, Sharl Shevalslarning ham nomlari tarixda qoldi. O'sha kezlarda Rossiyada tasvir hosil qilishning yangi usuli «yorug'lik sezuvchi», «yorug'lik yordamida yozish» kabi nomlarni olgandi.

Fotografiya sohasini yanada takomillashtirish borasida uzoq yillar izlanishlar olib borilgani sir emas. 1868-yilda birinchi sun'iy yorug'lik yordamida suv osti manzaralari va tabiatning rangli fotosurati olingani ko'pchilikni hayratga soldi.

O'sha yillarda tasvirni gazetaga tushirish borasida yana bir ixtiro paydo bo'ldi. Ma'lumki, fotografik bo'lmagan bezak (illustratsiya)lar (chizilgan rasm, grafika va boshqalar) tasvirni negativdan bevosita bosma shakl ustiga to'g'ridan-to'g'ri proektsiyalash orqali hosil qilinadi. Lekin bu usulda tasvirning to'q rangli bo'lmagan oq-qora qismini, aniqrog'i, nim tusni tasvirlashning iloji yo'q edi. Jurnalistikada keng tarqalgan bunday nim tusli tasvirlar (qabariq bosma yoki ofset usulida) ko'pchilikni tashkil etadi. Bu yerda proektsiyaning boshqa aniqroq usuli zarur bo'ldi.

Bunday usulni myunxenlik gravurachi Georg Myozebax 1801-yilda kashf etdi. U tasvirni klishhega rastr orqali o'tkazishga erishdi. Rastr — bu tasvirni kichik nuqtalarga ajratuvchi to'rdir. Nuqtalarning tekislikdagi ko'rinishi esa har xil, oppoq yoxud tim-qora rangda. 1 sm² bir necha yuztalab nuqtalar joylashishi mumkin. Bunday rastr istalgan ko'rinishdagi suratni hech qiyinchiliksiz uzata oladi. Rastr yordamida bajariladigan klishhe juda ko'p rastri nuqtalardan iborat va murakkab tusli tasvirni ham bosishga imkon yaratadi. O'sha davrdayoq bu ixtironing umrboqiyiligi haqida aytilgan bashoratlar nechog'li to'g'ri bo'lib chiqayotganini vaqt ko'rsatmoqda.

Jurnalistika sohasida keng qo'llaniluvchi bo'yoqlarga kelsak, XIX asrga qadar musavvir va muhandislar qadim zamonlardan o'simlik va yer pigmentidan tashkil topgan tabiiy bo'yoqlardan foydalanishgan. Faqat XIX asrda tabiiy bo'yoqlar o'rmini sun'iy bo'yoqlar egallay boshladi. Ular asosan turli tuzlar, kislota va boshqa kimyoviy moddalardan iborat bo'lgan. Bo'yoq ishlab chiqarishdagi bunday usullar takomillashib boravergach, tabiiy bo'yoq yaratish borasidagi donishmandona kashfiyotlar unutilib ketdi.

1843-yili Londondagi Viktoriya va Albert muzeyi hamda «Albertxoll» nomli mashhur konsert zalining asoschisi ingliz Genri Koul o'zining ko'p sonli tanishlariga bayram tabriknomalarini bosmaxonada chop etishni o'yladi. O'shanda faqat imzo qo'yish qolardi, xolos. Shu tariqa tabriknoma yaraqchalari paydo bo'ldi. Jon Xorsli qo'lda rasmlar chizib, 1000 nusxa ko'chirilgan ushbu tabriknomalar litografiya usulida bosilgan edi.

Kitob noshirligi va matbaa-nashriyot firmalari. Aslini olganda, kitob va davriy nashrlar noshirligi uzoq o'tmishga borib taqaladi. 1992-yilda Stokgolmda chop etilgan Bibliya kitobida shunday satrlarni o'qish mumkin: «Bibliya dunyodagi birinchi bosma kitobdir. «Gutenberg Bibliyasi» 1452–1455-yillarda bosilib chiqqan». Demak, kitob noshirligini rivojlantirishga bo'lgan intilishlar asrlar davomida o'z samarasini berib kelayotir. Biz esa ushbu bobda XIX asrda kitob va davriy nashrlar noshirligi sohasidagi matbaa texnikasi qay yo'sinda ravnaq topgani haqida hikoya qilamiz.

Ma'lumki, bu asr boshlarida kitob chop etish deyarli hunarmandlik darajasiga yetdi. Ya'ni, durdona asarlar qo'li gul hunarmandlar tomonidan kitob shaklida chiqarilardi. Texnika taraqqiyotisiz bunday kitoblarni ko'p nusxada chop qilish mushkul edi. Yangi mashinalar va fotomexanika usullari ixtiro etilishi va joriy qilinishi bilan bu sohada taraqqiyotning yangi bosqichi boshlandi. Texnika yutuqlari zamonaviy kitob, jurnal va gazetalar nashrini takomillashtirdi. Bosma davriy nashrlar ishlab chiqarish boshqa yo'nalishlar bilan bab-baravar qadam tashlardi. Bu sohada yangi mashinalar nafaqat mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirishga, ayni vaqtda arzonlashtirishga ham xizmat qildi. Natijada, davriy nashrlar savdosi ommaviy tus oldi. Bosmaxona, matbaa korxonalari sanoat rivojlanishining bir qismi bo'lib qoldi.

1867-yilda «Reklam» nashriyoti tomonidan ommabop kitoblar bosib chiqarilardi. XX asr boshida Inzel-Ferlag nashriyoti chop etgan kitoblar o'sha davr talablariga muvofiq bezatilar edi. Bu davrda kitoblarning badiiy bezagiga alohida e'tibor berilishi kitobxonlar soni tobora ko'payishiga xizmat qilardi. Kitob noshirligi insoniyat tarixida buyuk solnoma bo'lib qoldi. Ma'naviy durdonalarni keng ommaga yetkazish va kelgusi avlodlarga meros sifatida qoldirishda, qo'yingki, o'tmish va kelajakni abadulabad bog'lovchi buyuk vosita bo'lmish kitoblar qadr-qimmatini ongli va tafakkurli xalq anglab yetgandi. Shunga yarasha kitob va shu kabi to'plamlarga ehtiyoj orta bordi. Buni to'g'ri tushungan nashrlar hamda matbaachilar kitobxonlarning ehtiyojlarini hisobga olgan holda ish tutdilar. O'sha davrda boshlangan bunday xayrli ishlar hozirga qadar davom etib kelayotir.

XIX asr boshida matbaachilik sohasi ravnaq topishi texnikaning jadal rivojlanishi bilan bog'liq edi. Fotomexanika ixtiro etilishi o'ziga xos taraqqiyot bosqichiga zamin yaratdi. Bu asr nafaqat texnika taraqqiyoti, balki ilm-fan asri sifatida ham tarix zarvaraqilariga muhrlandi. Ko'plab fanlar qatori o'sha davrda tarixga oid hamda tabiiy fanlar ham rivojlangani e'tiborga molik. Bu esa o'z davrining nodir kitoblarida ham aks etgan. Masalan, «*Monumental Germaniae historica*» (Germaniya tarixi yodgorliklari), aka-uka Grimmilar tomonidan yaratilgan «*Nemis lug'ati*» va turli ensiklopediyalar haqida shunday deyish mumkin.

Bu kitoblar biroz ko'rimsiz bo'lsa-da, o'sha davr ma'lumotlarini kelajak avlodlarga yetkazishda juda muhim o'rin tutardi. Payti kelib eng taraqqiy etgan texnologiyalar vositasida bu kitoblarni nihoyatda sifatli, ko'rkam holda istalgancha chop etishga puxta zamin yaratildi.

Germaniyada kitob nashr qilish markazlari orasida Leypsig yetakchi o'ringa ega bo'lib kelgan. Zero, o'sha davrda Berlinda noshirlik jadal sur'atlar bilan rivojlangani bamisoli kelajakka qo'yilgan bir narvon edi.

1872-yilda Londonda bo'lib o'tgan matbaa mahsulotlari ko'rgazmasida matni 356 tilda yozilgan kitob namoyish etildi. Kitob rus hunarmandlari tomonidan tayyorlagan edi.

XIX asrda noshirlik korxonalari ravnaq topa boshladi. Germaniyada bu firmalar asosan Leypsig, Mayndagi Frankfurt, Shtutgart, keyinchalik Berlinda ham joylashdi. Leypsigdagi «*Breytkopf und Gertel*» firmasi muhsin adabiyotlar nashr etishda jahonga mashhurdir.

Karl Kristof Tauxnits 1797-yilda bosmaxonasiga nashriyotni va «satr quyish» uskunasi qo'shib olib, noshirlik firmasini tashkil qildi. 1816-yilda u Germaniyada stereotipiyan joriy etgach, mumtoz asarlarni nashr qilishga kirishdi. Tauxnits alohida e'tiborga molik asarlarni nashrdan chiqarishga juda qiziqardi. Alakhusus, uning tashabbusi bilan Qur'oni karim ham stereotiplar vositasida bosmadan chiqarildi. O'zining so'z quyish uskunasi yordamida u sharqiy harf (shrift)larning qimmatbaho jamg'armasini yaratdi va 1834-yilda Talmudni nashr qildi. Keyinchalik uning o'g'li korxonani bo'lib, turli firmalarga sotib yubordi.

1817-yilda Leypsigga Fridrix Arnold Brokgauz (1772–1823) ko'chib keldi. 1805-yilda u Amsterdanda kitobfurushlik firmasiga asos soldi, so'ng Altenburgga ko'chib bordi, nihoyat, Leypsigda o'rnamashib, bu yerda o'z noshirlik firmasiga bosmaxonani qo'shib oldi. Ushbu korxonada ilmiy adabiyotlarni nashr qilishda yetakchi o'ringa chiqdi, u sayohatlar haqida jug'rofiy asarlarni, ayniqsa, 1808-yildan keyin mashhur qomusni nashr qilish bilan dong taratdi. Uning vorislari 1826-yilda Leypsigda birinchi bo'lib o'z bosmaxonalarda yassi bosma mashinasini o'rnatishdi. 1836-yili ular Veynardagi Valbaumning so'z quyish uskunasi xarid qilishdi. 1918-yilda uni «*Bertgold*» shrift quyuvchi firmasiga qayta sotib yuborishdi.

XIX asrda jahon miqyosida katta ahamiyatga ega bo'lgan «*B. G. Toybner*» firmasi faoliyat ko'rsatardi. Benedikt Gotxelf Toybner (1784–1856) 1811-yilda Vaynedel ismli qaynog'asining bosmaxonasiga merosxo'r bo'lib, uni 1823-yilda nashriyot bilan birlashtirdi. 1850-yildan boshlab grek

mualliflarining asarlari kirgan «Toybnerian kutubxonasi» turkumini nashr etishga kirishdi. Ushbu turkum kitoblari maktabda o'qitish uchun matnlar saylanmasi sifatida foydalanildi. Toybner dasturiga kirgan matematika va tabiiy fanlar bo'yicha asarlar, shuningdek «Aus Natur und Geisteswelt» (Tabiat va ruh sohasidan) ilmiy-ommabop turkumi bu ilmlarning ommalashuviga xizmat qildi.

«Bibliografiya instituti» nashriyotining asoschisi Karl Yozef Meyer (1796–1856) halq uchun arzon kitoblar, qomuslarni nashr qilardi. U 1839 yildan 1852-yilgacha Brokgauz ensiklopediyasi bilan raqobat qiluvchi «Meyer ensiklopediyasi» («Meyersche Konversationslexikon»)ni chop etdi.

1867-yilda «Reklam» nashriyotining universal kutubxonasi («Reclams Universalbibliothek») daftarchalari ommabop edi. Nashriyotga Anton Filipp Reklam (1807–1896) asos solgan. 1828-yilda u o'z bosmaxonasiga ham ega bo'ldi.

I. Veber ksilografiya ustaxonasida «Illustrierte Zeitung» (Rasmlar bilan bezalgan gazeta) firmasi tomonidan nashr etiladigan kitoblar, ma'lumot-nomalar va ilmiy-ommabop nashrlar uchun yog'ochda gravuralarni tayyorlab berib turdi.

XIX asrda kitob noshirligini rivojlantirishda bosmaxonalar muhim o'rin tutardi. Kopengagenlik Karl Berendt Lork (1814–1905) I. Veber bilan hamkorlikda «Bosmaxona ishchilari nemis uyushmasi» va «Kitob ishi xodimlarining nemis uyushmasi»ni yaratishda qatnashgan, matbaaga oid asarlar muallifi bo'lgan. Ular hamkorlikda «Annalen der Typographie» (Matbaa annallari) jurnalini nashr qilishdi va «Kitob nashr etish tarixi bo'yicha qo'llanma»ni bosmadan chiqarishdi. Karl Berendt 1856 yilda sotib olgan I. Niesning bosmaxonasi va satr quyish uskunasini 1868-yilda u Vilgelm Drugulinga (1822–1879) pulladi. Drugulin asr oxirida o'z bosmaxonasida kitob chop etishni yo'lga qo'ydi. 1928-yilda bosmaxona «Officin Haag-Drugulin» (Gaag-Drugulin) firmasi tarkibiga kirdi.

K. Ryoderning bosmaxonasi 1847-yilda nashriyot tarmog'ida tashkil qilindi. «Inzel-Ferlag» nashriyotining buyurtmalari bo'yicha faoliyat yuritgan «Spamer bosmaxona»siga 1875-yildan Otto Zoyberling rahbarlik qila boshladi. XX asr boshida Germaniyaning yangi kitob san'atida yetakchi o'rin tutgan «Pyoshel und Trepte» bosmaxonasiga 1870-yilda asos solindi.

1877-yili Berlinda keyinchalik ulkan korxonaga aylangan «Ullshtayn» nashriyotining bosmaxonasi tashkil etildi. U kitoblar bilan birga gazeta-jurnallar chop etishga ixtisoslashgandi. «Ullshtayn-Presse» bosmaxonasi ko'p nusxalarda matbaa mahsulotlarini chop etishi bilan mashhur edi.

1851-yili tashkil qilingan Prussiya bosmaxonasini Germaniya davlati 1879-yilda sotib oldi. Unda pullar, qimmatli davlat qog'ozlari va rasmiy hujjatlar, shuningdek kitoblar ham chop etilardi. 1892-yilda bosmaxonaga Prussiya Fanlar akademiyasining sharqiy va maxsus harf (shrift)lari berildi.

Ikkinchi jahon urushi davrida bosmaxona faoliyati to'xtadi. Shu yillari ko'pgina bosmaxonalar vayron bo'ldi. 1945-yilda ularni tiklash boshlandi.

Imperiya bosmaxonasidan avval XIX asrda unga o'xshash Avstriya davlat bosmaxonasi dunyoga dovuq taratdi. Y. Degen va Aloiz Auer

(1813–1869) uning rahbarlari bo'lgan. Degen dastlab kitob savdosi bilan shug'ullangan, 1801-yilda harf quyuvchi ustaxonani, keyinchalik esa keng faoliyat yurita boshlagan bosmaxonani jihozladi. 1814-yilda bosmaxona davlat tasarrufiga o'tgach, Degen uning birinchi direktori etib tayinlandi. O'sha paytdagi harf teruvchi Aloiz Auer esa 1841-yildan boshlab korxonaga rahbarlik qila boshladi.

Fransiyadagi yirik nashriyot-matbaa firmalari orasida 1826-yilda Parijda Lui Kristof Fransua Ashett (1800–1864) tashkil etgan «Librer Ashett» firmasi alohida o'ringa ega. Bu korxonada 1833-yildan boshlab o'quv adabiyotlarini, 1852-yildan badiiy asarlarni chop eta boshladi. Firma bosqichma-bosqich universallashtirib borarkan, Belgiya, Shveysariya, Ispaniya va boshqa mamlakatlarda sho'ba korxonalarini tashkil qildi.

Per Laruss 1852-yilda (1817–1875) Parijda asos solgan nashriyot avval darsliklar, qomusiy adabiyotlar nashr etish bilan dong taratdi. 1866–1867-yillarda u 15 jildlik «XIX asrning Katta universal qomusi»ni bosib chiqardi.

AQSHning yirik nashriyotlari orasida 1817-yilda tashkil etilgan «Xarper end Brazers» firmasini, 1848-yilda Nyu-York shahrida Jorj Palmer Putnam (1814–1872) tomonidan tashkil etilgan nashriyotni hamda 1897-yilda vujudga kelgan «Dabldey Ko» firmasini ta'kidlash lozim.

Rossiyada 1801-yilda Yekaterinaning xususiy bosmaxonalar faoliyatini takomillashtirish haqidagi farmoni e'lon qilingach, matbaachilik ravnaq topa boshladi. 1807-yil 5-avgustdagi farmon bilan guberniya boshqaruvlari qoshida bosmaxonalar tashkil qilindi. Bu esa qishloqlarda kitob nashrini yo'lga qo'yish va rivojlantirish uchun moddiy-texnikaviy negiz yaratdi. XIX asrning birinchi choragida 100 ga yaqin kitob (asosan badiiy asarlar) chiqargan P. Beketovning (1761–1836) noshirlik faoliyati kengaydi.

XIX asrning ikkinchi choragida rus noshiri Aleksandr Smirdin (1794–1857), V.G. Belinskiy ta'бири bilan aytganda, «rus adabiyotida keskin burilish sodir etdi». U Rossiyada birinchi bo'lib yozuvchilarga katta qalam haqi to'lay boshladi, bu esa adabiyotni yanada rivojlantirishga ko'maklashdi.

XIX asrning ikkinchi choragi Glazunovlar, Selivanovskiylar, Plyushar, Slenin, Rene-Semen va boshqalarning kitob nashr qiluvchi firmalari uchun kuchayish davri bo'ldi. Bosmaxonalar ishi mexanizatsiyalasha boshladi. 1817–1873-yillarda «Kyonig und Bauer» nemis firmasi tomonidan tayyorlangan 2000 ta yassi bosma mashinalardan 392 tasi Rossiyaga yetkazib berildi. 1828-yilda Peterburgdagi Aleksandr manufakturasida bosma mashinalar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

XIX asrning so'nggi choragida nashriyot firmalarini tashkil etish jarayoni boshlandi. Ulardan eng muhimi 1876-yilda Ivan Dmitrievich Sitin (1851–1934) tomonidan tashkil etilgan firma edi. Peterburglik kitob noshiri Mavrikiy Osipovich Volf (1825–1883) asosan puldor kitobxonaga e'tiborini qaratdi. U jahon mumtoz adabiyoti vakillarining boy rasmlar bilan bezatilgan nashrlarini chiqarish yo'lini tutdi. 1870-yilda Adolf Fedorovich Marks (1838–1904) tomonidan asos solingan «Niva» jurnali

katta muvaffaqiyatga sazovor bo'ldi, 1891-yildan unga ilova sifatida butun Rossiya bo'ylab tarqaladigan mumtoz asarlar chiqarila boshladi.

Peterburglik noshir Aleksey Sergeyevich Suvorin 1887-yilda san'at asarlarining ommaviy turkumini nashr etdi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiyada ixtisoslashtirilgan nashriyotlar vujudga keldi. 1861-yilda Peterburgda nashriyotga asos solgan K. Rikker tabiiy-ilmiy, texnikaviy va tibbiy adabiyotlar nashrini yo'lga qo'ydi. A. Devriening 1872-yilda tashkil qilingan Peterburgdagi nashriyoti asosan qishloq xo'jaligi, geografiya va tabiiy bilimlarga oid kitoblarni chiqarishga ixtisoslashdi.

1891-yilda mashhur «Granat qomusiy lug'ati»ga asos solgan P. Soykin, Sabashnikov va Granatlarning faoliyatlari ko'pchilikning e'tiborini tortdi. Ular hamkorlikda yaratgan lug'at hamda boshqa nodir kitoblar ham umumbashariyatning ma'naviy mulkiga aylandi.

1890–1907-yillarda F. Brokgauz va I. Efronlarning nashriyotida ham «Qomusiy lug'at» kitobi nashr etildi.

O'sha davrda Buyuk Britaniya jurnalistikasi yuksak rivojlanish bosqichida edi. Ayniqsa, kundalik nashr – umummilliy «Gardian» (Qo'riqchi, 1821-yil), yakshanbalik umummilliy «Nyus of Uorld» (Dunyo yangiliklari, 1843) gazetolari ijtimoiy hayotda o'ziga xos voqea bo'ldi. Ular so'nggi yillarda 5 milliondan ortiq nusxalarda chop etilgani e'tiborga molikdir. «Economist» («Iqtisodchi», 1847) haftalik siyosiy-iqtisodiy va ilmiy jurnali esa bir asrdan ko'proq vaqtdan beri katta obro' qozonib kelmoqda.

Shu davrdan e'tiboran Germaniyada ham bir necha gazeta nashri yo'lga qo'yildi. Jumladan, 1802-yili «Kyolner shtaats ansayger» (Kyoln shahar darakchisi) nomli kundalik gazeta tashkil qilindi. 1811-yildan boshlab «Noe Bestfelishie» (Yangi Vestfal gazetasi), 1840-yildan «Badisheste tagblats» (Badenning kundalik varaqasi) kundalik gazetolari nashr qilina boshladi. «Forverts» (Olg'a) kundalik gazetasi 1876-yildan buyon chop etiladi.

AQSHning ayrim yirik gazetolari XIX asrdan chiqa boshlagan. 1801-yili «Nyu-York post» (Nyu-York pochatasi) gazetasi tashkil qilindi. Eng nufuzli va xabarlarga boy «Вашингтон пост» (Vashington pochatasi) gazetasi 1877-yildan chiqa boshlagan. Umuman olganda, XIX asr Amerika matbuoti (gazeta nashri) uchun «oltin asr» bo'ldi.

Fransiyaning mashhur «Figaro» gazetasi 1826-yili dunyo yuzini ko'rdi. 1859-yildan «Progre» (Progress) gazetasi chiqa boshlagan. 1870-yilda esa Tuluza shahrida eng yirik provinsial gazetalardan biri – «Depesh di Midi» (Janubdan xabar) gazetasi nashr etila boshladi.

Italiyada «Gadzetta del popolo» kundalik gazetasi 1848-yildan chiqa boshlagan. «Korrera della sera» (Kechki darakchi) kundalik gazetasi esa 1876-yildan buyon yuz minglab nusxada chop etib kelinmoqda.

Yaponiyada ko'pgina gazetalar XIX asr (asosan ikkinchi yarmi)da chiqa boshladi. 1872-yilda ta'sis etilgan umummilliy gazeta – «Mayniti» (Kundalik) har kuni ikki mahal – ertalab 4,4 million, kechki soni 2,4 million nusxada chop etilishining o'ziyoq e'tiborga molikdir. 1874-yildan buyon chiqib turgan umummilliy gazeta – «Iomuri» (Reportyor) haqida

ham shunday fikr aytish mumkin. Bulardan tashqari, «Asaxi» (Chiqayotgan quyosh, 1888-yil), ingliz tilida chiqadigan «Japan tayms» (Yapon vaqti, 1897-yil), har kuni ertalab va kechqurun chop etiladigan kundalik gazetalar — «Akita sakigake simpo» (Akita yangiliklari, 1874), «Gifu nitiniti simbun» (Gifu kundalik gazetasi, 1879) singari nashrlar ham hozirgacha chinakam hayot ko'zgusi vazifasini bajarib kelayapti.

Hindistonda XIX asrda ko'p gazetalar ingliz tilida chiqar edi. 1819-yildan esa gujarati tilida «Bombey samgar» (Bombey xabarlari) chiqa boshlagan. 1838-yildan buyon chop etilayotgan «Tayms of Indiya» (Hindiston vaqti) kundalik gazetasi esa hozirgacha eng ommabop nashrlardan biri sifatida e'tirof etiladi. 1868-yili ingliz tilida bir yo'la ikkita gazeta: «Amrita bazar patrika» (Shiralar bozori gazetasi) va Madras kundalik kecliki nashri «Meyl» chiqa boshladi. 1881-yilda tashkil etilgan «Tribyun» (Minbar) gazetasi ingliz, hind, panjob tillarida chop etilib kelmoqda.

Turkiyada hozir ham chiqayotgan ba'zi gazetalarining tamal toshi XIX asrda qo'yilgan. Masalan, bugungi kunda mashhur hisoblangan «Eni asr» (Yangi asr) gazetasi 1895-yilda tashkil etilgan.

Rivojlangan davlatlardan turli toifadagi kishilarning o'zga yurtlarga borib-kelishlari azaliy an'ana edi. Ular otlarda, kemalarda, keyinchalik texnik vositalarda turli mamlakatlarga borib, ishblarmonlik, savdo va boshqa maqsadlarini amal oshirishar, ba'zi mutaxassislar esa bosmaxona jihozlari hamda chop etish (bosish) ashyolarini ham olib borishardi. Ularning o'zga diyoralarda gazeta chiqarishdan maqsadlari turlicha bo'lardi, albatta. Ammo, noshirlik ham serdaromad sohalardan biri ekanligini o'sha davr matbaachilari, noshirlar va matbuot xodimlari yaxshi anglaganlar. Ular birlashib, o'z mamlakatlariga taqlidan gazetalar chiqarishni yo'lga qo'ya boshlagan edilar. Albatta, yuqorida aytib o'tganimizdek, davlatlar rahbarlarining maxsus topshiriqlari bilan borganlari ham topilardi.

Ayni vaqtda qaysi tilda shrift (bosma harf) naqd bo'lsa, gazetalarini o'sha tilda chiqarish qulayroq edi. O'sha davr gubernatorlari, harbiylari va boshqa ma'lum bir toifadagi kishilariga tegishli bo'lgan bu gazetalarining ko'pchiligi barham topgan, ya'ni hozirgi kunda chiqmaydi.

Agar uzoq Hindistonda Angliyaning kuchli ta'siri sezilsa, Yevropaga yaqinroq hududda joylashgan Misrga bunday mamlakatlar ta'siri bo'lishi tabiiy hol edi. Shuning uchun u yerda ilk gazetalar bir necha tillarda chop etilgan.

E'tiborli jihati shundaki, Afrika mamlakatlarida ham dastlabki gazetalar XIX asrdayoq paydo bo'lgan. 1875-yili Misrda arab tilida «Al-Ahrom» (Ehromlar) chiqa boshladi. Hozirgi kunda bu gazeta nafaqat Misrda, balki butun Yaqin Sharqda eng nufuzli nashrlardan hisoblanadi. Ingliz tilidagi «Ijipshn gazett» nashri esa 1880-yili tashkil etilgan. Grek tilidagi «Taxidromas Egiptes» (Misr kureri) kundalik gazetasi 1882-yildan boshlab chiqayapti. Fransuz tilidagi kundalik «Progre ejipsen» (Misr taraqqiyoti) gazetasi 1890-yildan nashr qilinib kelinmoqda. Arab tilida chiqadigan adabiy jurnal «Al-Hilol» (Yarim oy) esa 1895-yildan buyon chop etiladi.

Alohida davlat hisoblangan Vatikan shahrida 1861-yildayoq gazeta chiqarish yo'lga qo'yilgan. «Осцерварое романо» (Rimlik sharhlovchi) gazetasi shulardan biri bo'lib, u siyosiy-diniy yo'nalishga ega edi.

Xulosa qilib aytganda, XIX asrda matbaa texnikasining taraqqiy etganligi matbuot ravnaqida asosiy poydevor bo'ldi. Bu texnologiyalar rivoj topib, takomillashgani sari gazeta, jurnal, kitob va boshqa matbaa mahsulotlarini ishlab chiqarish ham sifat, ham miqdor jihatidan rivojlanib boraverdi.

XV bob. XIX ASRDA DUNYO JURNALISTIKASI

1-fasl. Yevropada umumiy ijtimoiy-siyosiy vaziyat va jurnalistika

XIX asrda Yevropadagi siyosiy hayot shiddatli kechdi deyish mumkin. Asrning birinchi yarmida ko'plab mamlakatlarda manufakturalardan mashinalashgan fabrikalarga o'tish jarayoni boshlanib ketdi. O'sha paytlarda jamiyatda feodal tuzumi hukm surardi, ijtimoiy kamsitish ko'pincha milliy kamsitishga aylanib ketdi. Ayni shu davrlarda odamlarda ozodlik, tenglik, o'zlikni anglash va ijtimoiy haqiqat uchun kurash ehtiyoji kuchaya boshladi. Ushbu jarayonlar barobarida sinfiy, millatlararo va boshqa mojarolar ham yuzaga keldi. Bu esa, o'z navbatida, millatchilik va ijtimoiy g'oyalarning avj olishiga sabab bo'ldi.

1848–1849-yillarda Yevropaning Fransiya, Avstriya, Germaniya, Italiya kabi ko'plab davlatlari inqilobiy harakatlar markaziga aylanib qoldi. Ushbu qit'a tarixidan kelib chiqib aytish mumkinki, milliy tiklanish harakatlari hali hech qachon bu darajagacha yetmagan edi. Yevropaning turli burchaklarida bo'lib o'tgan inqilobiy chiqishlar har xil tus olgani va turli natijalar bilan yakunlangani tabiiydir. Chunki ularda ishtirok etgan xalqlarning taqdiri bir xil emasdi, lekin bir narsa-butun Yevropa inqiloblar og'ushiga cho'mganligi aniq edi.

XIX asr siyosiy jurnalistikasini yaxshiroq tushunish maqsadida biz tarixiy voqealarni xronologik tarzda va keng o'rganishdan tiyilib, shu davrdagi matbuot rivojining muhim yo'nalishlariga teranroq nazar tashlaymiz.

Bu davrda jurnalistikaning davlatlar va xalqlar ijtimoiy hayotiga ta'siri ancha kuchaydi. Misol tariqasida Yevropaning taraqqiy etgan davlatlaridan biri bo'lgan Fransiyaning olamiz. Asr boshlarida mamlakatda matbuot monarxiya bilan kurashish vositasiga aylanib qolgan edi. Binobarin, 30-yillarda Lui Filipp legitimistlar va respublikachilar bilan kurashishga katta e'tibor qaradi. Ayniqsa, ikkita qonuniy guruhga birlashib olgan respublikachilar uning uchun haqiqiy bosh og'riqqa aylandi.

Burjuaziya respublikachilaridan iborat birinchi guruh A. Marrast boshchiligidagi «Natsional» gazetasi atrofida uyushgan edi. Unda ko'proq savdogar va tadbirkorlarning manfaatlarini ko'zlovchi hamda Fransiya respublika sifatida e'lon qilinishiga da'vat etuvchi, saylov huquqi, ichki bozor aylanmasini tartibga solishga chaqiruvchi va shunga o'xshash maqolalar chop etilardi. Ushbu guruh a'zolari ijtimoiy islohotlarga qarshi edi.

Qat'iyroq kayfiyatdagi respublikachilaridan tashkil topgan ikkinchi guruh boshida advokat A. Ledryu-Rollen turgan bo'lib, ular «Reforma» nomli gazeta atrofida birlashdilar. Mazkur gazeta umumsaylov huquqi, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning aniq dasturlari bilan ishchi xizmatchilar orasida katta hurmat qozongan.

Matbuotda yagona milliy davlat tuzish g'oyasi ham o'z aksini topayotgan edi. Germaniyaga murojaat etaylik. 1848-yilning 1-apreldan Berlin shahrida chiqqa boshlagan «National Zeitung» gazetasi mamlakat xalqining huquq va erkinliklarini ta'minlovchi Konstitutsiya qabul qilinishiga katta hissa qo'shdi.

Yangi gazeta o'zining birinchi sonida «Bizning maqsadimiz Germaniyani Sharq va G'arb hayiqadigan birlashgan kuchli davlat sifatida ko'rishdir. Tashqi havfsizlik va kuchli davlatchilik, bizningcha, har bir xalqning hunarmandchilik, qishloq xo'jaligi va ishchilarni rivojlantirishga bo'lgan intilishiga bog'liq. Biroq xalqning kuchi uning to'laqonli siyosiy savodxonligi bilan chambarchasdir», degan shiorni ilgari surdi.

Ta'kidlash kerakki, «National Zeitung» milliy davlatchilik g'oyalarini asosiy maqsad qilib olgan edi. Gazetaning siyosiy bo'limiga yosh iqtidorli doktor Fridrix Sabel boshchilik qilardi. Feleton bo'limida Fedor Myugge va Eduard Tempelvey, keyinchalik esa Karl Frensellar o'z maqolalari bilan ishtirok etishi mamlakatlarning ko'pchiligida chet davlatlar mustamlakachiligiga qarshi milliy tiklanish kurashida matbuotning o'rni beqiyosdir. Italiyada Avstriya, Ispaniya mustamlakachiligiga qarshi kurash harakati (1780–1870) Risordjimento (Tiklanish) nomini oldi. Respublika g'oyasini singdiruvchi bir qator nashrlar vujudga keldiki, ular orasida «Освервате дела република италяна» va «Коррере Milano» gazetaları alohida ajralib turardi. O'z navbatida, ular jamoatchilik orasida vatanparvarlik kayfiyatlarini kuchayishiga ham zamin yaratgani shubhasiz.

Turli xalqlarning o'z huquqlari uchun kurashida ham matbuotning o'rni ahamiyatlidir. Grek, yahudiy, serb, bolgar va boshqa xalqlar mustabidchilikdan aziyat chekar edi. Asr oxirlarida Usmonlilar imperiyasida sodir bo'lgan voqealar ham bunga yorqin misol bo'la oladi. «Armeniya», «Ayastan», «Gnchak» gazetalarida o'z fikr va maqsadlarini ifoda etgan arman vatanparvarlari sulton Abdul Hamid II da katta xavotir uyg'otar edi. Milliy o'zlikni tanish yo'lida tashkil etilgan har qanday siyosiy tadbir harbiy Armaniston hokimlari tomonidan bartaraf etilardi. Chunki ayni shu voqealar Usmoniyalar saltanati birdamligiga tahdid solib turardi. Abdul Hamid buyrug'i bilan matbuotda «Armeniya», «Makedoniya» kabi geografik atamalarni ishlatish taqiqlab qo'yildi. Harbiy Armanistonning Vana, Erzurum va boshqa markazlarida gazeta chiqarishga umuman ruxsat berilmasdi. Shunday bo'lsa-da, harbiy Armanistonda o'sha yillarda «Ayk», «Droshak» va boshqa gazetalar o'quvchilariga yetkazib turilardi. Jenevada esa armanlar «Amaynk» nomli gazetasini bosib chiqarishar edi.¹

---

¹ «Independent», 1884, №6, 37-bet; «Le semafor de Marsel», 1890 yil 2 dekabr; «Deyli nyus», 1890, №1, 2-bet; Londonda chiqadigan «Tayms», 1890, №221-222 va boshqalar.

Arman muammosiga bag'ishlab Nyu-York, Marsel va London matbuotida tez-tez maqolalar chop etilardi. 1894–1896-yillarda arman xalqiga nisbatan qo'llanilib, 300 ming kishi hayotiga zomin bo'lgan ommaviy terror voqeasi G'arb nashrlarida alohida o'rin egalladi. Ushbu hunrezlik turklar tomonidan arman xalqiga qarshi genosid sifatida baholandi.

XIX asrda Yevropada noqonuniy nashrlar ko'payib bordi. Jumladan, D. Madzinining «*Dei e popolo*», «*Djustisia e liberta*» kabi vatanparvarlik ruhida nashrlari juda mashhur edi. Angliya davlati xalqaro jamoatchilik munosabatlari markaziga aylandi. U XVIII asr oxiri va XIX asr boshlaridagi urushlarda bir qator yutuqlarni qo'lga kiritib, ko'p yillarga Yevropada ta'sir kuchini oshirdi. Ishlab chiqarishdagi muvaffaqiyatlari xalqaro savdo-sotiqda ham ustunlikka imkon berdi.

Nisbatan siyosiy barqarorlik va shaxs erkinligi kafolotlari tufayli bu davlatda Yevropaning boshqa qismida, xususan, Ispaniyadan Rossiya-gacha bo'lgan mamlakatlarda tazyiqqa uchrayotgan mafkuraviy siyosiy harakatlar panoh topdi. Mag'lubiyatga uchragan bir qator inqilobiy harakatlarning yetakchilari, jumladan, L. Koshut, D. Madzini Londonda qo'nim topishdi. A. Gersen «*Kolokol*» gazetasi nashrini yo'lga qo'ydi, V. Gyugo esa u yerdan Napoleon III tuzumiga qarshi kurash olib borardi. Yevropaning noqonuniy matbuoti haqida so'z yuritganda, aynan Gersening «*Колокол*» nashrini eslash joiz. Senzuradan tashqaridagi birinchi nashr sifatida u nafaqat muhojirlar doirasida, balki Rossiyaning o'zida ham katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Dunyo miqyosida, ayniqsa, Fransiya, Germaniya, Italiya kabi mamlakatlarda senzura masalasi o'ta murakkab bo'lgan bir paytda «*Колокол*»ning hurmati va salohiyati nihoyatda yuqori edi. Yevropada muxolif kayfiyatdagi nashrlar orasida yuksak jurnalistik mahorat va yuqori professionallik bobida ham «*Колокол*»ga yetadigani topilmadi.

XIX asrning o'rtalari qit'adagi firqalar harakatlarining faollashuvi bilan xarakterlidir. 1846-yilda Parijda partiya nashriyotlarining soni 26 tani tashkil etgan bo'lsa, 1848–1851-yillarga kelib, ular 789 taga yetdi.

Yevropa tarixining eng yangi davri jurnalistikada har tomonlama o'z aksini topdi. Voqea-hodisalarning xabarhisigina bo'lishdan qoniqmagan gazetalar siyosiy g'oyalarni ilgari surib, jamoatchilik fikrining ifodachisiga ham aylanishdi. Mazmun va mohiyatiga ko'ra salohiyatliroq hisoblangan nashrlar ko'pincha shu jamoatchilik fikrini shakllantiradigan vosita ham bo'lib qolishdi. Ayni ushbu jihati bilan matbuot davlatlar hayotining ajralmas qismiga aylandi.

Ko'plab siyosiy guruhlar faoliyat yuritayotgan bir paytda konservatorlar-mavjud tuzumni qo'llash, liberallar-tadbirkorlar manfaatlarini himoya qilish va bozor munosabatlarini joriy etish, islohotparvarlar-jamiyatda tub burilishlar yasash, radikallar-bu o'zgarishlarni qat'iyroq hayotga tatbiq etish, demokrat va respublikachilar-monarxiyani ag'darish va mamlakatni respublika deb e'lon qilish yo'lida kurash olib bordilar. Sotsial-demokratlar ishchilar firqasi o'laroq mehnatkashlarning manfaatlarini himoya qilar edi.

Har bir partiyaning o'z matbuot vositasi, xabar berishning o'ziga xos uslublari, auditoriyaga ta'sir o'tkazish yo'llari bor edi. Bu ma'noda «Times» va «Daily Telegraph» konservativ ruhdagi gazetalar edi. Masalan, Italiya respublikachilari «Djornale del popolo» (Xalq gazetasi) va «Италия дел popolo» (Xalq Italian gazetasi) kabi kundalik nashrlariga ega edi. «Nyus Kronikal» ham liberallarni qo'llab-quvvatladi.

Maqsad hamda vazifalari, mazmun va mohiyati jihatidan, albatta, siyosiy nashrlar boshqalardan keskin farqlanar edi. Angliyaning «Morning kronikl», Avstriyaning «Presse» gazetolari misolida bu farq yaqqol ko'zga tashlanadi. «Neue Preussische Zeitung» esa nemis gazetolari ichida ajralib turardi. 1848-yilning 16-iyunida tashkil qilinib, «inqilobiy harakatlarga qattiq zarba berishni» o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan va birinchi muharriri German Vagner bo'lgan ushbu gazeta xodimlari orasida Bismark, Kleyst-Resov, Shtal, Genrix Leo va boshqa siyosiy namoyondalar bor edi. Gazeta har qanday ozodlik harakatiga qarshi chiqib, fon Radovis siyosatini, Avstriya vaziri fon Bax islohotlarini qattiq tanqid ostiga olar edi.

Siyosiy jarayonlarda cherkov birlashmalariga qarashli nashrlar ham faol ishtirok etdi. 1871-yilda madaniy kurash avj olgan davrda tashkil etilgan «Zentrumspreste» katolik matbuoti markazi bunga misol bo'la oladi. Katolik jurnalistikasining namoyondalaridan yana biri Dyusseldorfda 1878-yilda tashkil topgan «Katolik matbuotni qo'llab-quvvatlash Avgustin ittifoqi»dir. Avval katolik matbuotning yetakchi o'rinlarida «Germaniya gazetasi» turgan. Keyinchalik doktor Iosif Kardaun boshchiligidagi «Kolonische Volkszeitung» gazetasi hajmi, mazmuni va sifati jihatidan ilgari ketdi. U Germaniya g'oyalarini ilgari surib, boshqa nashrlar bilan ochiq-oydin ziddiyatlarga borardi. Italiyaning har bir shahrida islohotlarning raqiblari ham o'z gazetalariga ega edilar. Bunga Vatikan nashri bo'lgan «Oссерватор Романо» gazetasini misol keltirish mumkin.

Siyosiy nashrlar ravnaqiga ijtimoiy-iqtisodiy jihatlar ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Qog'oz ishlab chiqarishning rivojlanishi, transatlantika kabelining o'tkazilishi, fotografiya, mikrofon, telefon, yangi bosma mashinalarining ixtiro qilinishi, harf terishning mexanizatsiyalashuvi-bularning barchasi jurnalistikaning yanada haqo'yroq, tezkorroq va sifatliroq bo'lishiga sharoit yaratdi. Gazetalarning telegraf xizmatidan foydalanishi esa axborot manbalarining ortishiga olib keldi.

Ana shunday imkoniyatdan bahramand bo'lgan yirik nashrlardan biri «National Zeitung» gazetasidir. U Bergard Volfning telegraf bo'limi yordamida dunyoning turli burchaklaridan tezkor axborotlarni chop etishga muvaffaq bo'lardi. Gazetalarning imkoniyat doirasiga telegrafning qo'shilishi ularning jamiyatda tutgan o'rnini hamda vazifalarini birmuncha o'zgartirdi.

Ushbu davrni o'rganish jarayonida OAVga davlat ta'sirini ham nazarda tutish kerak. Bu ta'sir iqtisodiy, huquqiy va mafkuraviy ko'rinishda o'z aksini topdi. Jurnalistikaning tez sur'atlarda rivojlanishi va ma'lum ma'noda jamiyatga o'tkazayotgan ta'siridan matbuotga nisbatan o'ziga xos siyosatga ega bo'lgan birinchi davlat arboblardan Napoleon o'zi

bilganicha foydalandi. Uning fikricha, matbuot polk va diviziyalar o'rmini bemalol egallay oladi. Shu ma'noda aynan Napoleon matbuotni siyosat o'tkazish quroliga aylantirgan birinchi hukmdorlardan hisoblanadi.

1800-yil 17-yanvar kuni Parij va uning yaqin atrofida chop etilayotgan 73 ta gazetadan 60 tasini yopish haqidagi ko'rsatma Napoleonning ilk qarorlaridan bo'ldi. Rasman senzura yo'q deb hisoblansa-da, «Matbuot bo'limi» nomli maxsus organ joriy etildi. Buning natijasida, birinchidan, gazetalarning keskin tanqidiy ruhdagi maqolalarni chop etishga ishtiyoqi pasaydi. Ikkinchidan, har qanday nojo'ya mavzudagi material bosilgan gazetani tarqatilishidan ancha oldin musodara etish taomilga kirdi. Uchinchidan, gazetalarda yoritilayotgan mavzularga nisbatan mas'uliyat ortdi.

1803-yilda Adliya vazirligi qoshida maxsus ko'rik komissiyasi ish boshladi. «Moniteur» gazetasi Napoleonning jarchisiga aylandi. «Gazeta muharrirlariga tayinlab qo'yingki, men hech qachon gazetalarimda mening manfaatlarimga qarshi chiqilishiga, zaharli maqolalar chop etish yo'l qo'ymayman. Bir kunmas-bir kun og'izlarini yumib qo'yishim mumkinligini bilib qo'yishsin», der edi Napoleon. U 1805-yilning 7-avgustidan e'tiboran soliq, shtempel yig'implari va boshqa tadbirlar orqali gazetalarga iqtisodiy bosim o'tkaza boshladi. 1807-yil 6-noyabrda esa siyosiy maqolalar chop etilishi umuman taqiqlandi. Bunday maqolalarni faqatgina «Moniteur»da joylashtirish mumkin edi.

1820-yilda Parijda chiqarilayotgan gazetalarning haqidagi dekret loyihasi tasdiqlandi. Unga ko'ra, mamlakatda siyosiy va ichki ahvol haqida axborot beruvchi gazetalarning soni uchtadan ortmasligi kerak edi; 1811-yilning 1-yanvaridan boshlab «Journal de l'Empire», «Le Publiciste» va «La Gazette de France» shunday gazetalarning sifatida belgilandi; endi feleton bo'lmasligi, nashrlar esa haftada uch marta chiqarilishi kerakligi ko'rsatildi¹. Hattoki, islohotlarga qarshi chiqadigan avstriyalik jurnalist Gents ham o'z do'sti Metternixga yo'llagan xatida matbuotga nisbatan nohaq siyosat quyish-qondan chiqib ketayotgani haqida yozdi².

Keyinchalik, XIX asrning 60-yillarida Bismark ham xuddi shu yo'lni qo'llashga urindi. Germaniyada pruss byurokratiyasini nemis jamoatchiligiga singdirishga uringan va pinhona ravishda davlatdan moddiy yordam olib turadigan «sudraluvchan» matbuot vujudga keldi. Bir paytlar muxolifatda bo'lgan gazetalarning hukumat siyosatining kuychisiga aylanib qoldi.

1862-yilda Avgust Bras tomonidan tashkil etilib, avvaliga demokratik va Buyuk Germaniya g'oyalarni ilgari surgan «Norddeutsche Allgemeine Zeitung» gazetasi Bismark ta'siri ostiga tushib, konservativ partiya organiga aylanib qoldi. Jirardening «Lya Press», «Jurnal de Deba» nashrlari qatori ushbu gazeta ham yashirincha ravishda hukumat yordamini olish evaziga pruss monarxiyasi boshchiligidagi yagona milliy davlat tuzilishini ma'qullab, har qanday inqilobiy harakatlarni qoralashga o'tib oldi.

¹ Тарле Е.В. Печать во Франции при Наполеоне I. М.: 1913, 14-с.

² O'sha joyda, 15-бет.

Shunday qilib, XIX asr boshqariladigan va sotib olinadigan matbuotni yuzaga keltirdi.

Ushbu davr jurnalistikasiga xos jihatlardan yana biri uning oqsuyaklar hamda o'rtta va past tabaqalar uchun nashrlarga bo'linganligidir. Bu holatni, ayniqsa, Buyuk Britaniya misolida kuzatish mumkin. Mamlakatda matbuot va hukumat o'rtasidagi munosabatlar nisbatan xotirjamroq kechardi. Biroq bu yerda ham matbuotni iskanjaga oluvchi qonunlar mavjud edi. 1819-yilda Parlament tomonidan amaldagi siyosiy tuzumga tanqidiy baho berganlarga jazo choralari belgilovchi oltita akt qabul qilindi. Aniqroq qilib aytganda, bu hujjatlar qirol parlamenti yoki hukumat sha'niga dog' tushiruvchi, isyonlarga chaqiruvchi materiallar chop etilishining oldini olish maqsadini ko'zlar edi. Qoidalarga bo'ysunmagan gazetalar musodara etilib, mualliflarga keskin jazo choralari ko'rilardi.

«Bilimlar uchun soliq»lar matbuot rivojiga katta to'siq bo'ldi. Hukumat tomonidan har bir nashrdan undirib olinadigan bojlar majburiy bo'lib, ularni to'lamagan hech qaysi nashr mushtariylar bilan ish olib bora olmasdi. Ingliz tadbirkorlarining o'z huquqlari uchun kurashi 1832-yilda aristokratiya va burjuaziyani bir xil toifaga keltirib qo'ydi.

Demokratik kuchlarning sa'y-harakatlari mamlakatda matbuotga qo'yilgan soliqlar miqdorini kamaytirishga qaratildi. 1849-yilda bojlarga qarshi kurash sohasida maxsus qo'mita tashkil etildi. 1853-yili matbuotdagi e'lonlarga qo'yilgan soliq butunlay olib tashlandi. Buning natijasida matbuotda reklamalarni joylashtirish imkoniyati tug'ildi. 1855-yildan e'tiboran gazetalaridan olinadigan yig'imlar butunlay yo'q qilindi. Va nihoyat, 1861-yili qog'oz solig'i bekor etildi. Natijada, «bilimlar solig'i» deb ataluvchi soliqlar turkumi kuchini yo'qotdi. 1870-yillarga kelib, Angliyada qonunlar matbuot uchun katta xavf tug'dirmay qo'ydi. Shu paytdan ingliz matbuoti uchun yangilanish davri boshlandi.

Soliqlarning kamayishi o'z-o'zidan gazeta va jumallarning ishlab chiqarish xarajatlari kamayishiga olib keldi. Tabiiyki, ularning narxi ham arzonlashdi. Shu tariqa, turli qatlamlarning vakillari gazeta sotib olish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Tadbirkorlar reklama joylashtirish maqsadida gazetalar xizmatidan tobora unumliroq foydalana boshladilar. Bundan keladigan daromadlar gazetalar budjetining asosiy qismini tashkil qiladigan bo'ldi. Ushbu holat gazeta nashrlarining ko'payishiga ham sharoit yaratdi. Shunday qilib, gazeta ishlab chiqarishida asta-sekin rivojlanish davri boshlandi.

Kun sayin yangi-yangi davriy nashrlar paydo bo'la bordi. Gazetalarning oqsuyaklar va o'rtta qatlamlarga mo'ljallab chiqarilishidagi farq tobora ko'zga tashlana boshladi. Yuqori tabaqa o'qiydigan nashrlar jumlasiga «Tayms», «Deyli telegraf», «Morning post», «Manchester gardian» kabi gazetalarni kiritish mumkin. Ularning asosiy mavzusini siyosat tashkil qilardi. «Tayms» parlamentdagi konservatorlarni qo'llasa, «Sent-Djeys gazette» liberallar tomonida edi. Keng ko'lamlı sharhlar va maqolalarda parlament ishi o'z aksini topardi. Bu gazetalarining o'quv-

chilari asosan ziyolilar bo'lsa-da, ular doirasi aytarli keng emasdi. Oddiy aholi qatlamlarida esa ular qiziqish uyg'otmasdi.

Demokratlar ko'p asrlar davomida matbuot erkinligi yo'lida ham kurash olib bordilar. Yangi burjuaziya feodalizm qoldiqlari bilan kurashib, shaxs erkinligini, shuningdek, so'z erkinligini talab qilardi. Ishchi-xizmatchilarning o'ziga xos milliy va baynalmilal an'analari mavjud edi. Yevropada birinchi inqilob sodir bo'lishida yosh inqilobiy demokratik matbuotning roli katta. O'sha paytlarda bu matbuot sahifalarida ishchi-xizmatchi omma vakillari qahramon va muallif sifatida chiqa boshlashdi.

XIX asr oxirlariga kelib xalqaro sotsialistik va ishchilar harakati yuksak darajaga ko'tarildi. Asr o'rtalarida bir nechta gazetadan iborat bo'lgan sotsialistik va ishchilar matbuoti asr oxirlarida 200 ta nashrga etdi. 1869-yilda Germaniya sotsial-demokratik firqasi tomonidan tashkil etilgan matbuot saviyasi jihatidan boshqalardan ancha ustun edi. Bu yerda nashrlarning butun bir tizimi tashkil etilgan bo'lib, uning markazida «Forvets!» gazetasi va «Noyes sayt» jurnali turardi. 1885-yili Fransiyada G. Jed tomonidan tashkil etilgan «Le Socialiste» haftalik gazetasi chiqa boshladi. Shu yilning o'zida Londonda «Djastis» gazetasi ham dunyo yuzini ko'rdi. 1889-yilda «Tudey», 1893 yilda esa «Lebor Lider» gazetolari tashkil etildi.

1896-yilda Rimda Italiya sotsialistik partiyasining «Avanti» gazetasi, Shveysariyada sotsial-demokratlarning «Bernern tagvaxt» gazetasi nashri yo'lga qo'yildi.

Amerika ishchilarining Chikago, Filadelfiya, Sent-Luis, Nyu-Yorkda matbuot markazlari faoliyat ko'rsata boshladi. Eng mashhur «Eppil tu rinz» gazetasiga 1895-yilda Kanzas-Sitida asos qo'yildi.

Shunday qilib, Yevropadagi OAV rivojiga ularning qit'a va dunyo miqyosidagi siyosiy jarayonda qatnashishi, jamiyatning ijtimoiy turmushiga ta'siri, boshqariladigan matbuotning paydo bo'lishi va turli siyosiy nashrlarning tashkil etilishi kabi jarayonlar omil bo'ldi.

2-fasl. Osiyo matbuoti-milliy va siyosiy huquqlar himoyachisi

Osiyo mamlakatlarida jurnalistikaning rivoji o'zgacha tarzda kechdi. Yevropa matbuotining taraqqiyoti u yerdagi ishbilarmonlik muhitiga bog'liq holda davom etgan bo'lsa, Osiyo va Sharq mamlakatlarida bu jarayon G'arbning aralashuvi va mustamlakachilik siyosati sababli ancha orqaga surildi. Siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy ahvolning og'irligi, ya'ni, mazkur davlatlarda xalqning mustabid tuzum sharoitida turmush kechirishi, aholining savodsizligi va boshqa qiyinchiliklar davriy matbuot rivojiga salbiy ta'sir o'tkazmay qolmadi.

XIX asrning birinchi yarimida Osiyo va Sharq mamlakatlarida matbuot mustamlakachilik kayfiyatida edi. Gazeta va jurnallar asosan mustamlakachilar hamda hokimiyat organlari uchun mo'ljallanib, metropoliyalar tilida nashr etilardi. Shri Lankaning «Gavernment gazett» (1802), Hindistonning «Bengal gazett» (1816), Singapurning «Singapur kronikl» (1824), Birmaning

«Moulmeyn kronikl» (1836) singari ingliz nashrlarida, Turkiyaning «Monitor ottoman» (1831), Jazoirning «Monitor aljeren» (1832) kabi fransuz tilidagi nashrlarida faqatgina mustamlakachi ma'muriyatning qaror va farmoyishlari chop etilardi. Ushbu gazetalar aslida mustamlakachilik siyosatini qo'llab-quvvatlovchi vosita vazifasini o'tardi.

Gazeta va jurnallarni nashr etishda metropoliya rahbarlari ham faol ishtirok etishdi. Filippinda 1811-yilda nashrdan chiqqan «Del superior governo» gazetasi ispan mustamlakasining gubernatori tomonidan tashkil etildi. Seylonda 1832-yili chiqa boshlagan «Kolombo djornal» gazetasida esa faqat Kolumbiyada turib orolni boshqargan gubernator maqolalari chop qilindi. Shuni aytish kerakki, o'sha paytdagi gazetalarda metropoliya rahbarlarining manfaatlarigina ifodalanib qolmay, boshqa mamlakatlar siyosiy hayotidan xabarlar va madaniy rivojlanishga undovchi maqolalar ham e'lon qilib turilardi. Metropoliyalar nashri hisoblagan ushbu gazetalarda taraqqiyparvarlik kayfiyati aks etishiga ularda faoliyat olib borgan ajnabiy jurnalistlar ham zamin yaratishdi. Ular o'z mamlakatlaridagi mustamlakachilarni tanqid ostiga olib, mahalliy ziyolilarni matbuot organlarida faoliyat ko'rsatishga chaqirar edilar.

1818-yildan boshlab «Kalkatta djornel» gazetasini nashr etishga boshlagan ingliz Djeyms Bakingem shular jumlasidandir. Aynan uning sa'y-harakatlari tufayli Ost-Ind tadbiri davomida hukumat va politsiya vakillarining o'z vazifalarini suiiste'mol qilganligi, Yevropa bozorlarida o'ta past narxlarda sotib olingan hind hunarmandchiligi namunalarining savdosi hamda xonlik va haramlarning o'marilishi bilan bog'liq ma'lumotlar keng ommaga ma'lum qilindi. D. Bakingem o'z gazetasi sahifalarida hindlarni mamlakat siyosiy hayotida faolroq qatnashishga da'vat etardi. Faoliyati davomida ko'p bor tazyiqlarga uchragan D.Bakingem oxir-oqibat Hindiston hududidan badarg'a qilindi.

20-yillarda mahalliy tillarda ham davriy nashrlar chiqa boshladi. Ularning ta'sischilari mustamlakachilarning o'zlari bo'lishlariga qaramay, bu holat mahalliy aholining ijtimoiy siyosiy va madaniy hayotda qatnashishiga imkon yaratdi. Shunday qilib, 1822-yili hindlarning gujaratiy tilida «Bombey samachar» gazetasi chop etila boshladi. Shundan so'ng urdu, maratxi tillarida ham gazetalar paydo bo'ldi. Hindi tilida esa birinchi gazeta 1826-yili chiqarildi.

Jazoirda arab tilida «Axbor» gazetasi, Indoneziyada ham mahalliy tilda gazeta nashr etildi. XIX asrning birinchi yarmida Osiyo va Sharqda mahalliy va metropoliya tillarida bir qator gazetalar paydo bo'ldi. 1847-yili Jazoirda tashkil etilgan «Al-Mubashshir» gazetasi shulardan biridir. Ular birdaniga fransuz va arab tillarida chop etilardi. Xuddi shunday gazeta Tailandda ingliz va tay tillarida «Bangkok rekorder» nomi bilan chiqib turdi.

Biroq bu nashrlarni milliy matbuot deb bo'lmaydi. Ular mahalliy aholi o'rtasida muvaffaqiyat qozona olmadi. Mustamlakachi ma'muriyat tub yerli aholi vakillariga gazeta nashr qilishga ruxsat berish jarayonini har qanday yo'llar bilan iloji boricha orqaga surishga harakat qilardi. Ruxsat berilgan taqdirda ham jurnalistlar faoliyatiga to'sqinlik qilish holatlari

uchrardi. Ko'pincha mahalliy aholiga matbuotda ishlash uchun umuman yo'l berilmasdi. Metropoliya rahbarlari mahalliy emas, balki o'zlariga qarashli nashrlar rivojlanishidan manfaatdor ekanligini ochiqdan-ochiq ta'kidlashardi.

XIX asrning birinchi yarmida Osiyo va Sharq mamlakatlarida milliy matbuot tizimi degan tushunchaning o'zi umuman bo'lmaganligini alohida qayd etish lozim. Biroq Hindiston kabi ayrim mustamlakalarda milliy-siyosiy kuchlarning manfaatlarini aks ettiruvchi gazeta va jurnallar mavjud edi. 1820-yilda buyuk mutafakkir va jurnalist Rammoxan Roy tomonidan bengal tilida chiqarilgan «Shombud koududi» va fors tilidagi «Mirat al-Axbor» gazetalarini hind milliy matbuoti deb atash mumkin. Mustamlakachilikka qat'iy qarshilik ko'rsatmasalar-da bu nashrlarda Bengaliya va Hindistonning ijtimoiy va madaniy hayoti aks ettirilardi. Roy gazetalarida Hindiston ziyolilarini siyosiy faollikni oshirishga va milliy o'zlikni anglashga chaqiruvchi maqolalar chop etilardi. Taraqqiyparvar nashrlar mustamlakachilar tomonidan turli-tuman tazyiqlarga duchor qilindi.

Bu davrda siyosiy jarayonlarga missionerlar katta hissa qo'shdi. Osiyo va Sharq mamlakatlarida savodsizlikni tugatish va matbuotni rivojlantirishga Yevropa dindorlarining hissasi nechog'lik katta bo'lganligini tarixdan bilib olish mumkin. Masalan, 1815-yili Malayziyada ingliz missioneri Vilyam Milne tomonidan «Chashisu meyyue tunszychuan» jurnali nashr etilib, Janubiy Sharqiy Osiyo muhojirlariga bepul tarqatildi.

Suriya va Livanda xristian missionerlari alohida faollik ko'rsatishdi. Ular tomonidan Bayrutda ta'sis etilgan «Al-Mashriq» gazetasi Osiyodagi eng yirik nashrlardan hisoblanardi.

Missionerlar, shu jumladan, mahalliy aholi o'rtasida shaxsiy gigiena, muomala madaniyati va shunga o'xshash ta'limotlar tarqalishiga ham hissa qo'shdilar. Shu bilan bir qatorda, missionerlar mahalliy aholi o'rtasida savodsizlikni kamaytirganliklaridan tashqari ularning Osiyo va Sharq xalqlarini qullikka solishda ham xizmatlari bor. Bu borada Efiopiya imperatori Teodros II Fransiya konsuliga qarata shunday degan edi: «Men Yevropa hukmdorlari taktikasini yaxshi bilaman. Agar ular Sharq davlatini maqsad qilib olishsa, avvaliga missionerlarni jo'natishadi. So'ngra ularga yordam tariqasida konsullarni yuboradi, oqibatda esa, konsullarga ko'mak sifatida mamlakatga batalonlar kirib keladi»¹.

Missionerlar ta'siri, ayniqsa, Filippinda kuchli edi. Mamlakatda uch asr davomida ispan mustamlakachilari hukmronlik qildi. Yetakchi siyosiy va iqtisodiy qudrat esa katolik jamoasi qo'lida edi. Aynan ular mustamlakalarda tashviqot-targ'ibot ishlari bilan shug'ullanishardi. Yevropadan keltirilgan bosma uskunalar katolik rohiblar qo'lida bo'lganligidan tashqari, ular tomonidan senzura ham joriy etilgan edi. Matbuot tarqatish masalalari ham ayni ushbu doirada hal etilardi.

---

¹ Губер А. А., Ким Г. Ф., Хейфец А. Н. Новая история стран Азии и Африки. М.: 1975, 223-с.

Filippin rohiblarining matbuoti mahalliy aholi ongiga Sharqqa sivilizatsiya kirib kelishida hamda uning iqtisodiy rivojlanishida G'arbning beqiyos hissassi va o'rnini singdirishga urinardi. Lekin o'sha paytlarda ham missionerlarning yolg'on siyosatini payqay bilgan ilg'or fikrli insonlar bo'lgan. D. Bredli aytishicha, Tailand tarixiga taraqqiyparvar davlat arbobi sifatida kirgan qirol Mongkut «Bankok rekorder» gazetasi tahririyatiga o'z maqolalarini tez-tez jo'natib turardi. Gazeta sahifalarida u G'arb missionerlariga ochiq-oydin qarshi chiqib, xalqining mafkurasiga o'tkazilayotgan ruhiy ta'sirni qoralardi. Qirol Mongkut tanqidiy maqolalari gazetada albatta chop etilishini talab qilar edi. Ba'zi missioner nashrlar o'sha yerda ayg'oqchilik maqsadida ma'lumot yig'ish bilan ham shug'ullanishardi. Amerikalik missionerning 1832-yilda Xitoyda chiqarilgan «Chjuntso sunbao» gazetasi bu sohada, ayniqsa, ajralib turardi.

XIX asrning ikkinchi yarmi Osiyo va Sharqni G'arb uchun arzon-garov mol va xomashyo bozoriga aylantirish jarayoni to'xtashi bilan ahamiyatlidir. Mintaqada feodal tuzumning inqirozi kuchaya bordi. Rivojlangan mamlakatlar Osiyoning mustaqil ravishda taraqqiy etishiga jiddiy to'siqlar yaratganiga qaramasdan, bu yerda ishlab chiqarish va tadbirkorlik ravnaq topa boshladi. Boshqa tomondan, G'arbning iqtisodiy va g'oyaviy ta'siri ma'lum bir jihatdan xalqlarda o'zlikni anglash hissini kuchaytirdi.

Mintaqada milliy ozodlik harakatining vujudga kelishi ham bu yerdagi davriy nashrlar faoliyati bilan chambarchas bog'liq edi. Matbuot yordamida ozodlik harakati namoyondalari targ'ibot-tashviqot ishlarini olib borishardi, siyosiy guruhlarining maqsad va dasturlarini ishlab chiqib, ommalashtirishardi. Ularning fikricha, gazetalar yordamida xalqning turli qatlamlarida vatanparvarlik hissini uyg'otish ko'p jihatdan siyosiy faollikni belgilab beradi. Tabiiyki, matbuoti rivojlangan davlatlarda milliy ozodlik harakati ham faolroq edi.

Hindiston, Xitoy, Filippinda mustamlakachilikka qarshi harakatlar matbuotda siyosiy qarashlarning shakllanishiga turtki bo'ldi. 1857—1859-yillarda Hindistonda xalq qo'zg'oloni paytida ingliz tilidagi gazetalardan farqli o'laroq hind nashrlari isyonchilarga nisbatan ijobiy munosabatlarini namoyish etdi. Bu esa, o'z navbatida, ularning tazyiqqa uchrashiga sabab bo'ldi. Bostirilgan qo'zg'olondan so'ng hind matbuotining bir qismi mustamlakachilik siyosatiga qarshi xatti-harakatlardan tiyildi. Lekin o'z qarashlaridan og'ishmagan nashrlar ham yo'q emasdi. Milliy matbuotni iskanjaga olish maqsadida Angliya hukumati tomonidan maxsus qonun qabul qilindi. Bu esa mustamlaka ma'muriyatiga hind tilidagi nashrlar ustidan nazoratni kuchaytirishga imkon berdi. 1885-yilda Bombay shahrida Hindiston Milliy Kongressi vujudga kelishi mamlakat siyosiy hayotida muhim voqea bo'ldi. Mazkur tashkilot matbuot yordamida ingliz mustamlakachilarining bosqinchilik siyosatiga ko'rsatilgan qarshilik hind xalqida ozodlikka bo'lgan ehtiyoj-intilishni kuchaytirdi. «Bengali», «Djugantar», «Tribyun», «Maxratta» va «Kesari» kabi gazetalar Milliy Kongress bilan yaqin hamkorlik qilardi.

«Maxratta» va «Kesari» gazetalari muharriri B. G. Tilak Hindiston Milliy Kongressida radikal-demokratik oqimning rahbari edi. U boylar

manfaatini emas, o'rta qatlamdan chiqqan ishbilarmenlar manfaatlarini ifoda etardi. Inglizlarga qarshi kayfiyat tashkilotning boshqa a'zolaridan ko'ra Tilak faoliyatida ko'proq namoyon bo'ldi. U o'z gazetalarda bosilgan maqolalarida hindlarni haq-huquqlarini talab qilishga da'vat etib turdi. Uning tashabbusi bilan matbuotda soliqlarni to'lamaslikka, ingliz tovarlariga boykot e'lon qilishga chaqiruvchi harakat boshlanib ketdi. Bunday faoliyati uchun Tilak 18 oylik qamoq jazosiga hukm etildi.

Siyosiy qarashlarining aniqligi bilan ajralib turmagan Hindiston milliy matbuoti va uning yorqin vakili bo'lgan B. G. Tilak o'z tarafdorlari bilan qaltis kurashdan farqli o'laroq tinch yo'lni targ'ib qildi. Mamlakat ishbilarmenlari doirasidagi demokratik oqim Osiyo mintaqasida birinchilar qatorida paydo bo'ldi, lekin u o'z faoliyatining ilk bosqichlarida ko'p qiyinchiliklarga duch keldi. Turli din vakillari orasida o'zaro murosa yo'qligi demokratik oqimning kuchga to'lishiga to'sqinlik qildi.

Filippin matbuoti o'sha davr tarixida alohida o'ringa ega. 1872-yili mustamlakachilarga qarshi qo'zg'olon bostirilganidan so'ng mamlakat islohotparvarlari metropoliyada bir qator nashrlarni tashkil etishdi. Ulardan eng ko'zga ko'ringanlari «Espanya en las Filipinas», «La solidaridad» gazetalari bo'lib, birinchisining tahririyatiga vazmin islohotparvar oqim vakillari kirgan edi. Ular mustamlakachilikka ochiqchasiga qarshi chiqishga botin olmay, gazetani oddiy axborot manbasiga aylantirishga intilishdi. Lekin bu safda Xose Risal va Grasiano Lolpes Xaena kabi keskin kayfiyatdagi jurnalistlar ham bor edi. Ayniqsa, bu jurnalistlar faoliyatida xalqning mazlum bo'lishida asosiy aybdor deb hisoblangan cherkov peshvolari qattiq tanqid ostiga olinardi. Grasiano Xaena o'zining Bogod aka haqidagi pamfletida kelgindi rohiblarning xasisligi, yolg'onchiligi, g'alamisligini hajviy usulda ko'rsatib berdi. Senzura tomonidan taqiqlangan bo'lsa-da, bu pamflet butun Filippin bo'ylab tarqatilib, katta muvaffaqiyat qozondi.

Avvaliga Barselonada, so'ngra esa Madridda chop etilgan «La solidaridad» gazetasi Filippindagi siyosiy va ijtimoiy islohotlarni qo'llab-quvvatlab turdi. Shu bilan birga, uning qator sahifalarida metropoliyalar siyosati qattiq tanqid ostiga olinardi. Gazeta fillipinliklarning o'zlikni anglash hissini kuchaytirishga yo'naltirilgan materiallari bilan mamlakatda milliy ozodlik harakatining jadallashuviga katta hissa qo'shdi. Mahalliy demokratlarni Filippin islohotparvarlari faoliyatining asosiy davomchilari deyish mumkin. Ular 1896-yilda mustamlakachilikka qarshi qo'zg'olon boshida turib, mamlakat mustaqilligiga yo'naltirilgan shiorlarini baralla ilgari surishdi.

O'sha davrda tashkil etilgan gazetalardan birining nomi ham «Independensiya» bo'lib, uni siyosiy radikal shaxs va publitsist Apolinario Mabini boshqarardi. Gazetada yoritilgan maqolalar nafaqat ispaniyalik mustamlakachilarga, balki vaqti-vaqtida ular bilan o'rin almashib turgan amerikaliklarga ham qarshi yo'naltirilgan edi.

Matbuot Osiyoning Xitoy, Tailand, Koreya kabi davlatlarida «milliy feodalizm» g'oyasini targ'ib qilishda muhim rol o'ynadi. Bu g'oya mintaqada milliy ozodlik tashkilotlarining shakllanishiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi.

Xitoydagi taypinlar harakatini bunga misol keltirish mumkin. «Milliy feodalizm» g'oyasi asosan mamlakat mustamlakachilari bilan hokimiyatni bo'lishishni istamagan yuqori tabaqa vakillariga qo'l kelardi. Osiyo mamlakatlarida mustamlaka tizimining kuchayishi barobarida mazlum xalqlarning ozodlik yo'lidagi harakatlari ham avj oldi. Mahalliy hukmdorlarning olib borgan kurashi, bir tomondan, mustamlakachilarning bosqinchilik harakatlari to'sqinlik qilgan bo'lsa, boshqa tomondan, hududda feodal tizimning yanada barqarorlashuviga omil bo'ldi.

«Afyun urush»lari natijasida Angliya bilan Yaponiya Xitoyni bir qator shartnomalarni qabul qilishga majbur etdi. Bu esa Xitoyning yarim mustamlakaga aylanishiga olib keldi. Mamlakatning Lin Szetsiya va Van Tao kabi yirik siyosatchilari xorij ekspansiyasiga qarshi chiqishdi. Lin Szetsiya Chuanchjouda chop etgan «Aomin yuebao» jurnalida G'arbiy Yevropadagi mavjud siyosiy va harbiy ahvol yoritib berildi. Shuningdek, unda Lin Szetsiyaning mamlakatga qoradori kiritilishga qarshi qaratilgan hamda Xitoyni tashqi dunyodan ajratishga da'vat etuvchi maqolalari berib borildi.

1851–1864-yillardagi taypin qo'zg'oloni ishtirokchilari bilan yaqin munosabatda bo'lgan Ban Tao esa Xitoyda ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy islohotlarni, qoloqlikka barham berishga qaratilgan ijtimoiy tizimni yoqlardi. Shuningdek, uning sa'y-harakati bilan 1860–1880-yillarda Hongkong va Shanxayda yangi gazetalar tashkil etildi. Boshqa gazetalardan farqli o'laroq Ban Tao nashrlari tor doirada emas, butun Xitoyda bo'lib o'tayotgan voqealarni yoritib bordi.

Osiyo davlatlarida milliy siyosiy matbuotning rivojlanishida islohotchilik harakati ham muhim omil bo'ldi. XIX asr oxirlarida vujudga kelgan ushbu harakatning ko'zga ko'ringan siyosiy namoyondalaridan biri Kan Yuvey Xitoy tarixida birinchi siyosiy firqa hisoblangan «Vatan himoyasi ittifoqi» deb nomlanuvchi vatanparvarlar jamiyati boshida turgan¹. Davriy nashr Kan Yuvey va uning tarafdorlari uchun islohotlar g'oyasini tarqatishda samarali qurol edi. Mazkur partiya tashabbusi bilan mamlakatning turli shaharlarida 30 dan ortiq gazeta ochildi. Biroq 1888-yildagi saroy to'ntarishidan keyin imperator xonim Sisi buyrug'i bilan islohotparvarlarga tazyiq o'tkazish boshlandi. Ularning gazetalari berkitildi.

Koreyada siyosiy jurnalistika tarixi 1883-yildan boshlandi. O'sha paytda bir guruh yosh islohotchilar Kim Okkyun boshchiligida «Xanso sunbo» gazetasini bosib chiqarishdi. U rasman hukumat nashri hisoblanganda, aslida Konfusiy an'analariidan foydalanib, feodal qoloqlikka qarshi kurashga da'vat etuvchi islohotchilarning targ'ibot vositasiga aylanib qoldi. Gazeta Xitoyga qarshi mavzularni ko'p yoritardi. Undagi maqolalar Koreya-Xitoy munosabatlarining istiqboli yo'qligini tushuntirishga yo'naltirilgan edi.

1890-yillarga kelib koreyslarda vatanparvarlik hissi kuchaya bordi. 1894–1895-yillardagi yapon-xitoy urushidan keyin Xitoyning Koreyaga bo'lgan rejalari ham o'zgardi. Mamlakat bo'ylab vatanparvarlarning har xil

---

¹ Guber A. A., Kim G. F., Xeyfets A. N. O'sha manba, 362-bet.

uyushmalari tuzildi. Ularning ko'pchiligi o'z nashrlariga ega edi. Ayniqsa, islohotchi guruhlarining nashrlaridan iborat matbuot faollashib, bundan buyon Yaponiyani namuna sifatida olmaslikka chaqirdi.

XIX asrning o'rtalarida Tailandda qirol Mongkut tomonidan asr boshlarida amalga oshirilgan islohot asosida mamlakatni zamonaviylashtirish siyosati avj oldi. Qirolning o'g'li Chulalongkorne va nevarasi Vachiravud tashabussi bilan «Durunavadx», «Bangkok deyli meyl» gazetolari, «Vajiravana» jurnali tashkil etildi. Milliy feodalizm g'oyalarini targ'ib qiluvchi bu arboblarning sa'y-harakati bilan Tailand matbuoti siyosiy voqelikka ochiqcha tanqidiy munosabat bildira oladigan bo'ldi.

Yaqin va O'rta Sharqda matbuot faoliyatining rivojlanishi o'ziga xos davom etdi. Turkiya hamda bir qator arab mamlakatlarida shakllangan milliy ishbilarmonlik g'oyasi turli siyosiy, madaniy, ma'rifiy, diniy qarashlar ta'siri ostida bo'ldi. Mustamlakachilikka qarshi qaratilgan bu g'oya Yevropaning mamlakatga iqtisodiy va siyosiy ta'sir kuchini pasaytirishni ham maqsad qilib olgan edi. Turkiyada vujudga kelayotgan ishbilarmonlar doirasidagi vatanparvarlarning vazifa va maqsadlari imperiya inqirozining oldini olishga hamda uning Yevropa mustamlakasiga aylanishiga yo'l quymaslikni ko'zlardi.

Arab davlatlarida bo'lganidek, Turkiya milliy-ozodlik harakatining shakllanishida ham musulmon islohotlari g'oyasi muhim rol uynadi. Bu islohotdan asosiy maqsad esa islom qoidalarini zamon talablariga moslashtirish edi. Bundan tashqari, musulmon islohoti g'oyalari islom diniga e'tiqod qiluvchi davlatlar xalqlarini Yevropa ekspansiyasiga qarshi kurashda birlashtirishga ham qaratilgandi. Sharq xalqlarida siyosiy faollik va milliy vatanparvarlik ruhi shakllanishiga Jamoliddin al-Afg'oniy va Muhammad Abdo katta hissa qo'shdi. Bu sohadagi harakatlar Jamoliddin al-Afg'oniy tomonidan Parijda nashr etiladigan «Al-Urva al-Vuska» hamda boshqa turk, arab, hind gazetalarida o'z aksini topdi. Musulmon islohoti ozodlik, madaniy, ma'rifiy kurash g'oyalarini ilgari surgani uchun ham taraqqiyparvar g'oya sifatida baholanardi.

Turk milliy ijtimoiy siyosiy matbuotining vujudga kelishi 1860—1861-yillarda tashkil etilgan «Terjyumoni ahvol» va «Tasvir efkyar» gazetalarini bilan bog'liq. Ushbu gazetalarning xizmatchilari 1865-yilda vujudga kelgan «Yangi usmonlilar uyushmasi» maxfiy siyosiy tashkilotining a'zolari edi. Maqsadi mamlakatda konstitutsion monarxiya tizimini joriy etishdan iborat tashkilot a'zolarining ko'pchiligi G'arbda tahsil olgan yoshlar bo'lib, Yevropa mamlakatlarining davlatchilik siyosatini shakllantirishdagi tajribasini Turkiyada qo'llashga umid qilishardi. Yangi usmonlilarning yevropalashtirish hamda islohotlar rejasini «Tasvir efkyar» gazetasi qatori boshqa ko'plab nashrlar ijobiy baholashdi. «Tasvir efkyar» sahifalarini mamlakatning ijtimoiy, iqtisodiy ahvoriga taalluqli tanqidiy chiqishlar, ba'zi amaldorlarning firibgarliklari fosh etilgan maqolalar egalladi. Ayni shu gazeta «millat ozodligi», «vatanparvarlik», «inqilob» kabi so'zlarni ommaga singdirishga harakat qildi.

«Tasvir efkyar» gazetasining barpo etilishiga sababchi bo'lgan «Muxbir» gazetasiga keyinchalik sulton gvardiyachilari tomonidan amalga oshirilgan to'ntarishga urinish uchun qatl etilgan Yangi usmonlilar yetakchisi Ali Suavi boshchilik qilardi. Ushbu gazeta tarixi shunisi bilan qiziqki, mamlakat hukumati uni yopib qo'yganidan so'ng Ali Suavi gazetani chet elda chiqara boshladi. «Hurriet» muhojir gazetasi singari u ham Londonda chop etilardi. Bu ikkala gazeta turk liberal muholidafining birlashuvda katta rol o'ynaydi. Yangi usmonlilar mamlakatni konstitutsion monarxiyaga aylantirish dasturini aynan shu nashrlarning sahifalarida e'lon qilishdi¹.

Bundan tashqari, XX asr boshida inqilobga aylanib ketgan yosh turklar harakatining vujudga kelishi va mustahkamlanishiga ham matbuotning hissasi katta bo'ldi. XIX asr oxirlarida «Birdamlik va taraqqiyot tashkiloti» Yangi usmonlilar harakatining davomchisi sifatida ish boshladi. U Abdul Xamid II tuzumini ag'darish orqali Usmonlilar imperiyasining Yevropa mustamlakasiga aylanishiga yo'l qo'ymaslik maqsadini ko'zlangan edi. 1908-yilga qadar bu oqim matbuoti noqonuniy hisoblanib keldi. Uning Q ohira, London va boshqa mamlakatlarda bosiladigan gazetalarda tashkilot mohiyatini ifodalovchi «usmonli», «sanjaq», «ittihod» va boshqa so'zlar ko'plab ko'zga tashlanardi.

Istanbulda arab tilida chiqadigan siyosiy nashrlar ichida «Miraat-al-Ahvol» va «Al-Javaib» gazetalarini alohida qayd etish lozim. «Miraat-al-Ahvol» muxolifat organi bo'lib, liberal qarashlarni yoqlagani uchun ko'plab tazyiqlarga uchrardi. «Al-Javaib», aksincha, sultonni ko'klarga ko'tarish evaziga beriladigan hukumat subsidiyalari hisobiga yashardi. Bu gazeta misolida ham boshqariladigan va sotib olish mumkin bo'lgan matbuot vujudga kelganini kuzatish mumkin. Biroq bu nashrlar ham yevropalashtirishga qarshi chiqib, islom hamjihatligini qo'llab-quvvatlashardi.

XIX asr oxirlariga kelib Misr musulmon olamining siyosiy va matbuot markaziga aylandi. Mamlakat matbuotining rivojlanishiga ko'p jihatdan suriyalik va livanlik yetakchi adabiyotchi va jurnalistlarning o'z davlatlaridagi mustabid tuzumdan aziyat chekib, bu davlatga qochib kelishi omil bo'ldi. Misrda ularning faoliyati uchun sharoit ancha yaxshi edi. Suriyalik mashhur mutafakkir va jurnalist Adib Ishoq Qohirada «Misr», «At-Tijara» gazetalarining, livanlik Al-Hamaviy esa «Al-Kavkab ash-Sharqi» haftaligining nashrini yo'lga qo'ydi. Livanlik muhojirlar Selim va Bishara Takla 1876-yili Iskandariyada keyinchalik Misrning eng nufuzli nashrlaridan biriga aylangan «Al-Ahrom» gazetasini ta'sis etishdi. Gazeta sahifalarida buyuk Misr publitsisti Muhammad Abdo maqolalariga ham o'rin berilardi. Jumladan, nashr sonlaridan birida uning millat hayotida matbuotning o'rni va ahamiyati mavzuidagi maqolasi chop etildi². Eron taraqqiyparvar publitsistlari ham Misrda faoliyat yuritish imkoniyatiga ega edilar.

¹ Желтяков А.Д. Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729-1908). М.: 1972, 140-с.

² Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени. М.: 1977, 28-с.

Shunday qilib, Osiyo va Sharq xalqlarida milliy va siyosiy ongning shakllanishida jurnalistikaning o'rni beqiyos bo'ldi. Garchand ularning siyosiy faolligi XIX asrda mustamlakachilik tuzumini ag'darish uchun yetarli bo'lmasa-da, o'sha davr voqeligi va matbuoti kelajakda ozodlik harakatlarini kuchaytirish uchun tajriba to'plab, mustaqillik, demokratiya va erkinlik yo'lidagi kurashga kuch bag'ishladi.

3-fasl. Milliy matbuot milliy o'ziga xosliklar manzarasida

XIX asrning birinchi yarmida Osiyo jurnalistikasida hali aytarli muhim o'zgarishlar va ko'zga yorqin tashlanuvchi milliy nashrlarning oyoqqa turishi yuz bermayotgan bo'lsa-da, yangi g'oyalar va mavzular bilan boyish davom etdi. Milliy o'zlikni anglashning shakllanishi bu davrda namoyon bo'la boshlagan madaniy qadriyatlarning an'anaviy tizimini qayta tafakkur qilish jarayonida o'z ifodasini topdi. Bir qator mamlakatlarda mumtoz merosni davr talablari asosida qayta ko'rib chiqish mayli va buning oqibati o'laroq jurnalistikani din ta'siridan xoli qilish va demokratlashtirish kuzatildi. Yevropa madaniyati bilan tanishuv jamiyatning ma'lum qismi (eng avvalo, ilg'or ziyolilar) tomonidan ijtimoiy jarayonlarning qayta tafakkur qilinishiga, hayotning yangi, mutaraqqiy shakllarini hisobga oluvchi va tasdiqlovchi amaliy ratsionalistik g'oyalar va nuqtayi nazarlarning ishlab chiqilishga ko'p jihatdan yordam berdi. Bu davr matbuoti ta'limni, ilg'or g'oyalarni rivojlantirishga, milliy ziyolilarni o'stirishga, jurnalistikaning yangi shakllarini vujudga keltirishga yo'naltirilgan edi.

Tabiiy huquq, shaxs erkinliga va hokazo jihatlar bilan sug'orilgan madaniy va ijtimoiy yangilanish harakatini turiga qarab, muayyan ma'noda XVIII asrda G'arbda yuz bergan ma'rifatparvarlik harakati bilan taqqoslash mumkin. Bu harakat rahnamolari ilmiy va amaliy bilimlarni yoyish, ma'rifat tarqatish yo'li bilan ijtimoiy sharoitlarni o'zgartirish, feodal mahdudlikni va o'z mamlakatlarining qoloqligini bartaraf qilish mumkin, degan e'tiqoddan kelib chiqardilar.

O'sha davrdagi Osiyoda hind ma'rifatchilari yangi g'oyalarning ijodkorlari va targ'ibotchilari bo'lib maydonga chiqdilar. Ular tashkil etgan matbuot nashrlari vositasida Rammoxon Roy, Dvaraknatx va Debendronatx Tagor, Balshastri Dzambxekar, Dzatiba Pxule va boshqalar mazhabparastlik, ko'pxudolik, kohinlik, butparastlik va hokazo tartibotlarga qarshi kurash olib bordilar.

1821-yilda Rammoxon Roy asos solgan «Shombad koudi («Xabarlar oyi») gazetasida hind ma'rifatchilari diniy xurofotga qarshi va ijtimoiy islohotlar o'tkazishni yoqlab maqolalar bilan chiqdilar. Gazeta sahifalarida Royning o'zi yozgan pamfletlarga katta o'rin berilardi. Bengal tili grammatikasi muammolariga, huquqiy, siyosiy masalalarga oid maqolalar ham uning qalamiga mansub edi. Royning avlodlarga «Qonunni aql bilan murosaga keltiring», degan vasiyati hamda chinakamiga insonparvarlarcha aytilgan «Tenglik dushmanlari va istibdod do'stlari hech qachon

uzil kesil muvafaqqiyatga erisha olmaydilar»¹, degan hikmati birinchi marta aynan «Shombad koumudi» gazetasida eʼlon qilindi.

Bengal maʼrifatparvari, publitsist Ishshorchoandro Gupto (1812–1859) ham oʻsha davr jurnalistikasining taniqli namoyandalaridan boʻlgan. U hindlarning vatanparvarlik hamda fuqarolik ruhini oshirishda katta rol oʻynagan «Shombad probxakor» («Yangiliklar quyoshi») va «Probxakor» («Quyosh») jurnallarining noshiri edi. Guptoning ijodi nihoyatda keng qamrovli boʻlib, bengaliyaliklarning bayramlari, pazandalik sanʼatini taʼrif-tavsif qilishdan tortib ijtimoiy hajv va ehtirosli siyosiy lirikagacha boʻlgan mavzularni oʻz ichiga olardi. Hajviy asarlarini kelajakni koʻra biladigan bashoratchilarga, beʼmani bidʼatlarni qoʻllab-quvvatlash uchun eskitib qolgan aqidalarga koʻr-koʻrona amal qiladigan qiroatxonlar va qohinlarga ham («Yolgʻonchi braxman»), inglizlar oldida taʼzim qiluvchi «kosmopolitlar»ga ham («Laganbardorlik»), mustamlakachilarga ham qarshi qaratdi. Gupto oʻz maqolalarida vatandoshlarini faqat erkinlikka ega boʻlgandagina tabaqachilik aqidalaridan, qullikdan qutulib, oʻz yurtining haqiqiy fuqarosi boʻlishi mumkinligiga ishontirardi.

XIX asr oʻrtalariga kelib mahalliy hindi tilida maʼrifatchilik mazmunidagi matbuot nashrlari Hindistonning Bengaliyadan boshqa hududlarida ham paydo boʻldi. Nomlarida albatta «dnyan» («bilim») soʻzi ishtirok etishidan ham ularning qanday yoʻnalishda ekanligini bilib olsa boʻladi: «Dnyanday» (Bilim tongi), «Dnyanchandroday (Bilim oyining shuʼlasi), «Dnyanprokash» (Bilim nuri), «Dnyansangrax» (Bilimlar majmuasi) va hokazo.

Maʼrifatchi matbuot Hindiston xalqlarining milliy madaniyati va adabiyotini rivojlantirishda ulkan rol oʻynadi. Uning muharrirlari va xodimlari mahalliy hindi tillaridagi zamonaviy badiiy adabiyot va publitsistika sarchashmasida turdilar. Masalan, hindi tili mamlakatning millionlab aholisi uchun adabiy til sifatida qaror topishiga B. Xarishchandra katta hissa qoʻshdi. U oʻzi asos solgan jurnallarda hindi tilining goʻzalligini madh etdi. Eʼlon qilinayotgan materiallar tilini diqqat bilan kuzatib bordi².

Biroq bu til mamlakatdagi birdan-bir muomala vositasi emasdi. Musulmonlar taʼsiri kuchli boʻlgan va fors tili asosiy adabiy til sifatida qoʻllaniladigan hududlarda asta-sekin urdu tili qaror topa bordi. Ushbu tildagi davriy matbuot rivojlanishiga mashhur tarjimon va publitsist Ram Chandar (1821–1880) juda katta taʼsir koʻrsatdi. Oʻzi 1948-yilda asos solgan urdu tilida dastlabki adabiy jurnal boʻlgan «Muxib-e hindi» («Hindistonning doʻsti») va «Favoid un-naziron» («Jurnalxonlar baxti») nomli ilmiy-tarixiy haftalik orqali Hindiston musulmonlarini Sharq va Gʻarb mamlakatlari madaniyati hamda fani bilan tanishtirib bordi. Faqat XIX asr oxirlariga kelibgina bu tildagi matbuotda qayta rivojlanish kuzatildi. Bunda hindistonlik yirik musulmon maʼrifatparvari Said Ahmad-

¹ История всемирной литературы. В 9-ти томах. 6. М.: 1986, с-646.

² Челишев Е.П. О характере просветительства в литературе хинди. Просветительство в литературах Востока. М.: 1973, с-280-281.

xon va u nashr etgan «Tahzib ul-axloq» («Axloqni takomillashtirish») jurnalining xizmatlari katta bo'ldi.

Mashhur rus sharqshunosi I. P. Minayev Hindistonda milliy tillar va adabiyotlarni shakllantirishda matbuot o'ynagan buyuk rolni ta'kidlab: «Hindistonda matbuot til ma'nosida Italiyada Dante, Germaniyada esa Lyuterchalik ishini amalga oshirdi», deb yozdi¹.

Tarixning olg'a harakati, ijtimoiy taraqqiyot to'g'risida hind ma'rifatparvarlari yaratgan ta'limot ularning ijodiga faqat taqdir nuqtayi nazaridan qarashni yengib o'tganliklari, inson faoliyatining o'zgartiruvchilik kuchi to'g'risidagi tasavvurlari, tirikchilik mazmunini borliqdagi «jon»ga singib ketishda emas, balki insonning jismoniy va ma'naviy sifatlarini butun choralar bilan rivojlantirishda ko'rishga intilganliklari-bularning barchasi ijtimoiy muammolarni, xususiy hayot mavzuyini qaror toptirishga, jurnalistikada shaxs omilini rivojlantirishga imkon berdi.

Umuman olganda, bu davrda publitsistika alohida ma'naviy soha sifatida amal qilib, unda nafaqat maskuraviy, balki shuning bilan birga ma'lum darajada estetik funksiyalar ro'yobga chiqdi. Ocherk, esse, pamflet va feletonda badiiy umumlashma usullari o'zlashtirila bordi, obrazli ta'riflash vositalari ishlab chiqildi.

Yapon matbuoti XIX asrdagi Osiyo matbuoti rivojlanishida o'ziga xos hodisa o'laroq namoyon bo'ldi. Taniqli matbuot tarixchisi Lyudvig Salamon guvohlik berishicha, «u deyarli mislsiz tezlik bilan rivojlanib bordi»². Gazetalar texnik jihatdan yevropacha tarzda yo'lga qo'yilgan edi. Mazmun bobida ham ko'p jihatdan Yevropa matbuotidan namuna olindi. Ayniqsa, ingliz nashrlarining ta'siri sezilib turardi. O'sha davrda gazetalarning aksariyati Tokioda chiqar edi. 1873-yilda asos solinib, 40–50 ming nusxa atrofida nashr etiladigan «Nitshi Schimbun» (Kundalik yangiliklar) gazetasi ulardan eng obro'lisi hisoblanardi. U paytlarda gazetalari sotuvi oldindan obuna qilish hisobiga amalga oshirilardi. Ular chakana savdoga juda kam chiqarilardi.

Nashrlarni chop etishda umumxalq lahjasi bilan adabiy til o'rtasida ancha farq bo'lgan yapon tili xususiyatlariga katta e'tibor berilardi. Alohida alifboga ega bo'lgan adabiy til gazetalarda asosan jamiyatning ma'lumotli qatlami, ziyolilar uchun qo'llanilardi. Masalan; «Tshojo Schimbun» («Hukumat va xalq xabarnomasi») gazetasi shular jumlasidan edi. «Jiyi no Tomoschibi»ga o'xshagan gazetalari keng aholi qatlamlariga mo'ljallab ancha sodda va hammaboproq alifbodan foydalanishardi. Davriy matbuot nashrlarini shu tarzda ikki xil lahjada chop etish amaliyoti Xitoyda ham qo'llanildi.

Qarab chiqilayotgan davrda Osiyodagi ko'pgina mamlakatlar matbuotida gazeta va jurnallarning tabaqalanishi kuzatiladi. Ko'plab siyosiy nashrlar bilan bir qatorda aholi muayyan ijtimoiy qatlamlarining matbuot organlari nashr etila boshladi. Hatto, balet va kafe yoki restoranlarda

¹ Минаев И.П. Очерки Цейлона и Индии. 2-п. СПб.: 1878, с-193.

² Salamon L. O'sha manba, 182-bet.

beadab o'yinlar ko'rsatuvchi raqqoslar o'z gazetalariga ega bo'lishdi. Masalan, Yaponiyada «Tschotscho Schimbun» (Xabar beruvchi kapalak) gazetasi shunday nashrlar toifasidan edi.

Osiyo mamlakatlarining XIX asrdagi jurnalistikasi haqida gap ketganda, ko'pgina tadqiqotchilar o'sha davrdagi aksariyat nashrlar bechorahol va ko'rimsiz bo'lganligini ta'kidlashadi. Masalan, L. Salamon Xitoy matbuotining o'ziga xosligini shunday tavsiflaydi: «Xitoy gazetalarining tashqi ko'rinishi g'ayrioddiylik bilan hayron qoldiradi. Shanxaydagi nufuzli gazetalaridan bo'lgan «Sshi-wu-schi-pa» (Eng so'nggi yangiliklar) bunday ko'zga tashlanadi: gazeta yupqa va ensiz varaqlarda (xitoyliklar vertikal yo'nalishda yozishlari bois) so'zlar ustma-ust qo'yib chop etilgan. Ular o'ngdan chapga qarab o'qilishlari sababli sakkiz varaqdan iborat, oxirgi sahifaning yuqorgi o'ng burchagida gazetaning nomi, uning bilan yonmayon esa xitoycha va yevropacha taqvim bo'yicha yil va sana qo'yiladi. Birinchi sahifaning boshqa qismini ingliz gazetalaridagiga o'xshab sossanoqsiz e'lonlar to'ldiradi, chunki ustamon xitoy savdogarlari reklamani ahamiyatini juda yaxshi bilishadi. Ikkinchi sahifada muhim siyosiy xabarlardan, imperator farmonlaridan va rasmiy vazifalarga tayinlashlardan ayrim ko'chirmalar joylashtiriladi. So'ngra ingliz va yapon gazetalaridan ko'chirib bosilgan teleqrammalar, provinsiyadan olingan xat-xabarlar va oxirida bosh maqola berilib, unda muharrirlardan biri ichki va tashqi siyosatga nazar tashlab chiqadi». Tadqiqotchi xitoy gazetalarining mazmuni «qoniqtirarli emas»ligini qayd qilgan ekan, matbuot organlaridagi provinsiyalar bo'limining ajoyibligini ta'kidlaydi: «...Dahshatli voqea-hodisalar to'g'risidagi xabarlarni xush ko'rish, ya'ni, aql bovar qilmaydigan darajadagi to'qima gaplar, milliy jihatdan o'zlarini yuqori qo'yish soddalik va xurofot...»¹.

Shunday bo'lsa-da, o'sha yillardayoq nashrlarning mavzu doirasini kengaytirishga, xilma-xil bezatishga intilish seziladi. Masalan, Xitoydagi eng qadimiy, ya'ni, 911-yildayoq asos solingan «King-pao» (Poytaxt xabar-nomasi) 1844-yili qayta tashkil etilib, kengaytirildi. Gazeta uch g'allik chiqarilishda nashr etila boshladi. «Hing-pao» (Amaliy varaqa) nomi ostida sariq qog'ozda chop etiladigan birinchi chiqarilishda iqtisodiy mazmundagi xabarlar berilardi. Yana sariq qog'ozda chop etiladigan ikkinchi chiqarish aslida qadimdan nashr etib kelinayotgan gazetaning vorisi bo'lib, «Schuen-pao» (Hukumat xabarnomasi) deb nomlanardi. Unda rasmiy mazmundagi axborot, dekretlar, hukumat proklamatsiyalari va boshqa shu kabi materiallar e'lon qilinardi. Bosiladigan «Titany-pao» (Umumdavlat varaqasi) nomli uchinchi chiqarilish qizil qog'ozda provinsiyalarga mo'ljallangan bo'lib, birinchi va ikkinchi chiqarilishlardan qisqartma ko'chirmalardan iborat edi.

Ko'rib chiqilayotgan davrdagi Osiyo matbuoti yangi g'oyalar, mavzular, matbuot nashrlarini chop etishga yangicha yondashuvlar bilangina emas, balki jurnalistik shakillar ma'nosida ham yangiliklar bilan xarakterlanadi. 1874-yilda Birmada tashkil etilgan «Yadartaboun neypido»

---

¹ Salamon L. O'sha manba, 185-bet.

(Mandalay gazetasi)¹ nashrida qadimgi nasihatnoma janri bo'lgan mu-tassaddi foydalanildi. Bosh ruhoniy Moun'yvey-sxayado o'z nasihatini qiroлга yo'naltirarkan, sulola sha'niga aytiladigan odatdagi ulug'lash so'zlari va muqaddas amrga amal qilish haqidagi da'vatlar bilan bir qatorda monarxning barcha majburiyatlarini bayon etib, aniq siyosiy voqealarga ishora qilgan holda o'z tavsiyalarini qadimiy risolalardan olingan fikrlar, hayotga oid hikoyalar bilan mustahkamlagan. Gazetada oddiy nasihatnoma yuksak ruhdagi vazifa, yo'l-yo'riq janriga aylanib, o'sha davrdagi ijtimoiy hodisalarga sezgir munosabatni ifodalardi.

XIX asrda Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari jurnalistikasining rivojlanishi ham ijtimoiy va madaniy yangilanish belgisi sifatida davom etdi. Mintaqaning ko'pgina davlatlarida bosmaxonalar tashkil etilishi matbuot nashrlarining ko'payishini taqozo qildi. Shu tariqa 1821-yili Misrdagi dastlabki bosmaxona Bulakda ishga tushdi. 1828-yilda unda Misr hukumatining ilk rasmiy gazetasi bo'lgan «Al-Vaqoi al-Misriyya» («Misr axborotnomasi») chop etila boshladi. Gazetada hukumat farmonlari va farmoyishlaridan tashqari mahalliy iqtisodiyot va madaniyatning ahvoriga doir materiallar ham e'lon qilib turilardi.

Mashhur adabiyotchi, tarjimon Rifai at-Taxtaiy uning muharrirlaridan bo'lib, u gazeta sahifalarida o'zining publitsistik yo'nalishdagi adabiy asarlariga ham o'rin berardi. Rifai at-Taxtavaviy Qur'oni karim va hadisi sharifdan oyatlar, iqtiboslar keltirish bilan yangi g'oyalar ham, ijtimoiy hayotning yevropacha yo'sinlari ham islomga zid kelmasligini, aksincha, uning ta'limotida ko'zda tutilganligini isbotlashga harakat qilardi.

Boshqa arab mamlakatlarining aksariyatida davriy matbuot XIX asrning ikkinchi yarmida vujudga keldi. Hukumat Damashq va Halabda chiqarib kelgan rasmiy nashrlardan tashqari 1858-yilda Bayrutda «Hadiqat al-Axbor» (Xabarlar bo'stoni) gazetasi ham nashr etildi, uni haqli ravishda birinchi arab ma'rifatchi nashri deb atashadi. Shundan keyin «Nafir Suriya» (Suriya ovozi), «Al-Janna» (Bog') gazetalari, «Al-Jinan» (Bog'lar), «Al-Muktataf» (Majmua) jurnallari tashkil etildi. Ularning barchasi aka-uka Butrus va Salim al-Bo'stoniy, Ibrohim al-Yaziji, Hadil al-Huriy va boshqa taniqli ma'rifatparvarlar boshchilik qilgan Suriya-Livan ilmiy madaniy va adabiy jamiyatlari hamda klublarining faoliyati bilan bog'liq edi².

Suriya ma'rifatchi matbuotida sof axborot materiallaridan tashqari turli mavzularga oid ko'plab ilmiy-ommabop asarlar hamda voqealar aksariyat hollarda Yevropa manbalaridan olinib, ko'pincha tanib bo'lmas darajada arabiy yo'singa solingan qissa va hikoyalar chop etib turilardi.

Bu davrda Sharq ma'rifatparvarlari turli siyosiy, ijtimoiy, diniy, falsafiy muammolarni yoritish hamda ilmiy bilimlarni ommalashtirish uchun foydalaniladigan publitsistik maqola janri ommalashdi. Rivojlanish jarayonida Yevropa publitsistikasiga tayangan bu janr milliy ildizlariga ham

¹ Yadanaboun-Mandalayning ikkinchi nomi.

² Котлов А. Н. Становление национально-освободительного движения на арабском Востоке. М.: 1975, с-244.

ega edi: bu, bir tomondan, arablarda azaldan mashhur bo'lib kelgan va o'z an'analarini zamon talablariga doimiy moslashtirib turishga majbur bo'lgan voizlik san'ati bo'lsa, ikkinchi tomondan, yozilishidagi niyatdan kelib chiqib, o'ta jimjimador yoki qat'iy ilmiy uslub tanlanishi mumkin bo'lgan risola edi.

Asr oxiriga kelib Misrda arab tili mamlakatning rasmiy tili sifatida turk tilining o'rnini to'liq egalladi. «Al-Vaqoi al-Misriyya» gazetasi batamom arab tilida bosila boshladi. Matbuot va publisistika me'yorlari an'anachilar tomonidan qat'iy himoya qilib boriladigan arab tilining yangilanishini rag'batlantirib turardi. Tarixiy mavzularda yozilgan maqolalar va mazmunan g'ayrioddiy hodisalarni tasvirlovchi eng yangi fikrlar bilan bog'liq yo'l ocherklari tilni va adabiy uslubni yangilash jarayoniga o'z hissasini qo'shdi.

Shu ma'noda livanlik Ahmad Foris ash-Shid'yakning (1804–1887) yo'l ocherklari diqqatga sazovordir. Parijga qilgan safarlaridan birini tavsiflashda u yevropacha hayotning ayrim tomonlari xususida tanqidiy fikr bildiradi, fransuz olimlarining arab tilida yo'l qo'yayotgan xatolaridan kuladi. Uning o'zi esa she'riy iqtiboslar, yorqin istioralar, hajviy vositalardan foydalanilgan mumtoz uslubni puxta egallaganligini o'quvchilarga namoyish qildi¹.

Boshqa arab mamlakatlarida davriy matbuotning adabiy tilini yangilash jarayoni Misrdagi shunday jarayon bilan yonma-yon davom etdi, biroq Misrda bu, eng avvalo, tabiiy-ilmiy va texnik so'zlarga tegishli bo'lgani holda Suriya va Livanda, masalan, ko'p jihatdan ijtimoiy tafakkur, adabiy falsafa sohalarini qamrab oldi.

60-yillardan e'tiboran Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida mahalliy gazetalar keng rivojlandi. Usmonlilar imperiyasining arab shaharlarida ular viloyat gazetolari deb atalardi. Shulardan bir vaqtning o'zida turk va arab tillarida nashr etilgan «Al-Raid at-Tunisiy» (Tunis sharhlovchisi), «Al-Furot», «Al-Mo'sul», «Al-Basra» va boshqa gazetalarni sanab o'tish mumkin. Ayrim holatlarni hisobga olmaganda, rangsiz va quruq varaqalardan iborat bu gazetalar hukumat qarorlari va farmoyishlari, shuningdek, «donishmand» sulton va uning atrofidaqilar sha'niga qaratilgan maqtovlarga to'liq bo'lardi. Istanbul gazetalaridan ko'chirib bosilgan materiallarga ham katta o'rin berilardi.

Biroq istisno nashrlar ham yo'q emasdi. Jumladan, taraqqiyparvar davlat arbobi, Bag'doddagi turk gubernatori Midxatposho homiyligida chiqadigan «Az-Zaura» (Bag'dodning qadimgi nomi) gazetasi ular orasida ajralib turardi. U, matbuotning ijtimoiy foydasini yaxshi tushungan holda, gazeta sahifalarida Bag'dod viloyatidagi ishlar ahvoli to'g'risida tanqidiy materiallar bosilishiga yordam berib, tahririyatga gazetxonlardan xatlar kelib turishini rag'batlantirardi, ko'pincha o'zi ham Usmonlilar saltanatida ijtimoiy iqtisodiy va madaniy islohotlar amalga oshirilishini yoqlovchi maqolalar bilan qatnashardi.

---

¹ Крымский А.Е. История новой арабской литературы: XIX — начало XX в. М.: 1971, 72-76-с.

Asr poyoniga borib madaniy va ilmiy bilimlarni yoyadigan dastlabki gazeta va jurnallar paydo bo'ldi. Ular orasida Misrning 1870-yilda asos solingan «Raudat al-Madaris» (Maktab bog'i) jurnali ham bo'lib, unda madaniyat, adabiyot masalalariga doir dolzarb va teran maqolalar bosilardi. Rifai at-Taxtaviy bir necha yil shu jurnalga bosh muharrir bo'lganligi diqqatga sazovordir.

70–90-yillarda arab dunyosida dastlabki bolalar va ayollar jurnallari paydo bo'ldi. Bu davrda turk jurnalistikasi o'zining yuksak cho'qqisiga ko'tarildi. Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, 1876-yilda Konstantinopolda kamida 70 dan ko'proq gazeta chiqib turardiki, ulardan 16 tasi turk, 29 tasi fransuz, 12 tasi grek, 13 tasi arman, 4 tasi bulg'or, 2 tasi yahudiy-ispans va bittasi arab, fors, ingliz tillarida nashr etilardi¹.

XIX asr oxiri ixtisoslashgan nashrlarning vujudga kelishi bilan xarakterlanadi. Bu ma'noda birgina Turkiya manzarasining o'z yoyq zo'r taassurot beradi: «Bassiret» (E'tiqod), «Hazinei Evrak» (Adabiy xazina), «Tschudjuklara Kraet» (Bolalar o'quvi), «Bagtsche» (Bog'), «Mekteb' va hokazo. Hajviy nashrlar ham keng ommalashdi. Xitoyda nashr etiladigan «Inschi-pao», Yaponiyada chiqadigan «Maru-Maru Schinbun» jurnallari ularning eng qiziqarlilari edi. Ayniqsa, keyingisi o'ta zukkoligi va ajoyib karikaturalari bilan shuhrat qozondi.

Ushbu bobda yoritilgan davrni Osiyo va Sharq jurnalistikasida eng boy davr deyish qiyin. Biroq uning bitta xususiyati bor. Bugungi kuni-mizdan turib qaralganda, XIX asr alohida istiqboli bilan ko'zga tashlanadi: uning qa'rida kelajak shonalari hosil bo'ldi. Aynan shu davrda Osiyo va Sharqda milliy nashrlar shakllana boshladi, ma'rifatchilik yo'nalishi rivoj topdi. Jurnalistika mamlakatlarning ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotini faol aks ettirib, XX asrning birinchi yarmida o'zini sezilarli darajada namoyon qiladigan xususiyatlarni mujassamlashtira bordi.

XVI bob. XX ASRNING BIRINCHI YARMIDA JAHON MATBUOTI

Matbaachilik ravnaq topgan sari matbuot rivojlanib borardi. XX asrning birinchi yarmida, ayniqsa, AQSH, Angliya, Germaniya, Italiya, Fransiya, Yaponiya, Rossiya (keyinchalik sobiq SSSR tarkibida), Xitoy kabi davlatlarning gazeta-jurnallari o'ziga xos axborot olamini vujudga keltirdi. O'sha yillarda paydo bo'lgan o'nlab nashrlar keyingi davrlar matbuoti uchun tamal toshi bo'lib xizmat qildi.

Amerika Qo'shma Shtatlari matbuoti taraqqiyot bobida o'tgan asrlardayoq ancha ilgari lab ketdi. 1900-yilga kelib 2235 nomdagi kundalik gazeta 15 million 102 ming² nusxada chop etilardi. Bu davrda Q o'shma Shtatlarda chiqadigan turli nomdagi nashrlar soni 21235 tani tashkil etdi.

¹ Salamon L. O'sha manba, 180-bet.

² Gazeta jurnallarning adadlariga oid ma'lumotlar ular olingan kitob (manba)lar yaratilgan davrdagiga asosan olindi. Tabiiyki, bugungi kungacha bu ko'rsatkichlar o'zgarib ketgan.

XX asrning birinchi yarmida gazetalar bilan bir qatorda «Commercial and Financial Chronicle», «Afro-American», «Baltimore Sun», «Washington Evening Star», «Journal of Commerce and Commercial», «Washington Post and Times Herald», «Des Moines Register», «Denver Post», «Los Angeles Times», «New York Herald Tribune», «New York Times» gazetolari, «Iron Age», «Cosmopolitan», «Farm Journal», «The Saturday Evening Post» kabi jurnallar ham tobora ommalashib bordi. Jumallar adadi bir necha yuz mingdan tortib 12 million nusxadan ham oshgani e'tiborga molikdir.

AQSHda gazeta-jurnal nashr etishning o'ziga xos maktabi yaratildi. To'rt, sakkiz sahifadan iborat bo'lib chiqadigan gazeta o'zini oqlay olmasligi, bunday nashrlar asosan muassis yoxud ma'lum bir guruh kishilargagina ma'qul fikrlarni yoritib, keng ommaning axborotga bo'lgan ehtiyojini qondira olmasligi to'g'ri anglashildi. Shu bois gazetalar yetmish, sakson, hatto yuz sahifagacha hajmda chiqib turishi odatiy holga aylangan. Gazeta bir necha o'n sahifadan iborat bo'lgandagina unda keng xalq ommasining talablarini qondira oladigan axborot berish va turli mavzulardagi maqolalarni yoritish mumkinligi o'z isbotini topdi.

Amerikaliklar asosan dam olish kuni gazeta-jurnallarni bafurja mutolaa qilishga vaqt topishini hisobga olgan tahririyatlar o'z gaze-talarining yakshanba sonlarini besh yuz sahifagacha hajmda hamda odatdagidan ikki barobar ko'p nusxada chop etishardi. Shunisi qiziqki, bir necha million nusxada chop etiladigan besh yuz sahifalik gazetalarning ham sotuvda etishmay qolish hollari ko'p uchrardi.

Ko'rilayotgan foydaning to'rtidan uch qismi e'lon qilinayotgan reklamalar hisobidan olinar edi. Qolgan qismi esa gazeta savdosidan tushardi. Gazeta-jurnallar narxini belgilashda muassis yo tahririyatlar ko'p hollarda o'z foydasini birinchi o'ringa qo'ymas edilar. Bil'aks, tannarxi, masalan, taxminan ikki dollarga tushadigan gazetani uch-to'rt barobar arzonga (ta'bir joiz bo'lsa - zarariga!) sotish «taomil»ga aylandi. O'quvchilar manfaatini ko'zlab qilingan bu xayrli ishning mevasidan aslida noshirlar ko'proq bahramand bo'lishadi. Ya'ni, nashrning adadi misli ko'rilman darajada ortib boraveradi. Qanchalik ko'p nusxada bosilsa, nashrning tannarxi shunchalik kamayishi turgan gap. Ikkinchidan, tadbirkor va ishbilarmonlar o'z reklamalarini adadi ko'p gazetalar orqali yoritishni afzal ko'rishardi. Demak, gazetani sotishdan ko'rilgan ba'zi zararlar reklamadan olinadigan foyda hisobiga qoplanib, qo'shimcha daromadlarga ham erishiladi.

AQSH matbuoti taraqqiyotida 1948-yili asos solingan «Associated Press» («Matbuot uyushmasi») axborot agentligining roli katta bo'ldi. Bu agentlik asr o'rtalariga kelib 3460 dan ortiq gazeta-jurnalga, shuningdek, qator radiostansiya va telestudiyalarga xizmat ko'rsatardi, agentlik dunyodagi 160 ta yirik shaharda faoliyat yuritayotgan 2500 dan ortiq muxbiriga ega edi. Assoshieyted Press maxsus byurolari orqali jahonning 100 dan ortiq shahrida chop etiladigan 1763 ta gazeta bilan teletayp orqali aloqani yo'lga qo'ydi.

Shiddatkor davr hisoblangan XX asrning birinchi yarmida mamlakatda chop etila boshlagan ayrim nashrlar haqida to'xtalish maqsadga muvofiqdir.

AQSHda gazetalar bilan bir qatorda jurnallarga ham qiziqish baland ekanligi kuzatilgan. Buni XIX asrning ikkinchi yarmida tashkil etilgan qator jurnallar navbatdagi asr avlodlarining ham e'tiborini qozonganidan bilsa bo'ladi. Vashingtonda «National Geographic» oylik bezakli ilmiy-omnabop jurnali 1888-yilda, Nyu-Yorkda «Cosmopolitan» oylik adabiy-siyosiy jurnali 1886-yilda, ayollarga mo'ljallangan «Vogue» oylik bezakli jurnali 1892-yilda, «American Weekly» rangli-bezakli haftalik jurnali 1896-yilda, «New York Times» gazetasi ilovasi bo'lgan «New York Times Magazine» jurnali 1896-yilda, «Mc Calls» ayollar oylik bezakli jurnali 1897-yilda tashkil etildi. XX asrning birinchi yarmidayoq bu jurnallar adadi bir necha yuz mingdan 13 milliongacha nusxani tashkil etgani ularning naqadar omnabop ekanligidan dalolatdir.

Jurnallarning aksariyati har haftada, oyda bir yoki ikki marotaba chop etilardi. Shunga yarasha mushtariylarining soni ham ortaverdi. Jurnallarga bo'lgan talab-ehtiyojlar oshgani bois 1900–1950-yillarda ular safiga yana qator yangi nashrlar qo'shildi. 1902-yilda «Chemical Engineering» jurnalini mushtariylar qiziqish bilan kutib oldilar. Asosan muhandislik kimyosi sanoati muammolarini yoritishga mo'ljallangan bu jurnal har ikki haftada 44589 nusxada chop qilinardi.

1914-yili ta'sis etilgan «Current History» oylik jurnali yangi tarix mavzularini yoritishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Unda AQSHning xalqaro maydonda tutgan o'rni, ichki va tashqi siyosatiga oid rang-barang mavzularga keng o'rin berilardi. Ishbilarmon hamda tadbirkorlarga mo'ljallangan «Forbes» jurnaliga 1917-yilda asos solingan. Bu jurnal ham har oyda ikki marotaba chiqariladi. «Barron's National Business and Financial Weekly» haftalik jurnali 1921-yilda Bostonda chiqarila boshladi. 97000 dan ortiq nusxada chop etilgan bu jurnalda AQSHdagi etakchi monopoliyachilar, ishbilarmonlar va ilg'or moliyachilar faoliyati aks ettirilardi. Jurnalda AQSHning siyosiy faoliyatiga ham xolis munosabatlar bildirilar edi.

Boshqa xalqlar qatori amerikaliklarda ham adabiyotga, ma'naviyatga qiziqish mudom yuqori bo'lgan. «The Readers Digest» oylik adabiy-siyosiy jurnali 1922-yilda Plezantvill shahrida tashkil etilganidayoq o'ziga xos voqelik bo'lgandi. Zero, 17 tilda chiqadigan ushbu jurnalning umumiy adadi XX asr oxiriga kelib 30 million nusxaga etgani uning qay darajada ommalashganini ko'rsatadi.

O'sha davrda Nyu-Yorkda qator jurnallarga asos solindi. 1922-yilda «Foreign Affairs», 1923-yilda «Time», 1924-yilda «American Mercury», 1925-yilda «New Yorker The», 1929-yilda «Business Week», 1930-yilda «Fortune», 1933-yilda «Newsweek» jumallari tashkil etildi. Ma'naviyatga tashna mushtariylar orasida bu jurnallar tezda ommalashib, umumiy adadlari ham bir necha yuz mingdan 10 million nusxagacha etdi. Demak, AQSHdagi nashrlar ham mazmunan juda boy, sifatli, o'quvchi didiga mos bo'lgandirki, ularning mushtariylari soni tobora ko'paya bordi.

O'sha nashrlarning muassis va ta'sisчилari o'quvchilar sonining ko'payishidan manfaat ortishini to'g'ri hisob-kitob qilib, gazeta-jurnallarni haqiqiy tannarxidan ham arzoniga sotishardi. Chunki bu sohada faqat daromad ketidan quvganlar uzoqqa bora olmasligini, tez orada bozori kasodga uchrashini amerikalik noshirlardan tortib muassislargacha yaxshi bilishlardi.

AQSHlik mushtariylarning sevimli nashrlaridan biri— «Life» rangli-bezakli jurnaliga 1936-yili asos solingan. Umumiy adadi 6041778 nusxa bo'lgan bu xalqaro miqyosdagi jurnal ikki haftada bir marta chop etila boshlagan. Jahon miqyosida o'z o'quvchilariga ega bo'lgan ushbu nashr Lotin Amerikasi mamlakatlari uchun Parijda ispan tilida ham chop etilardi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng jurnal «XX asr — Amerika asri», «AQSH dunyo rahnamosidir» shiirlari ostida chiqariladigan bo'ldi.

Dunyo miqyosida muxlislariga ega bo'lgan «Look» jurnaliga 1937-yilda Nyu-Yorkda asos solindi. Ikki haftada bir marta 5623413 nusxada chop etiladigan jurnalda rang-barang suratlar bilan bir qatorda qiziqarli hikoyalar, kinoyulduzlar haqida ocherklar yoritiladi. «Nigoh» degan nomiga yarasha bu ommabop nashr sahifalarida o'z aksini topadigan AQSH va boshqa davlatlarning ijtimoiy-siyosiy hayotiga daxldor muammolar, xususan, mamlakat boshqaruvida uchrashi mumkin bo'lgan korrupsiyaga oid tanqidiy maqolalar ham o'quvchilar e'tiborini o'ziga tortib turadi.

Nyu-Yorkda tashkil etilgan yana ikkita jurnal haqida to'xtalib o'tish joiz. «Parade» haftalik ommabop jurnaliga 1941-yilda asos solindi. Har yakshanba kuni chiqadigan bu bezakli jurnal 22 million (oyiga 88 million!) nusxada chop etilishi uning qanchalik sermazmun, qiziqarli ekanligini ko'rsatadi. Jurnalxonlar talab-ehtiyojini muntazam kuzatib borgan mutaxassislar zamonga mos yangi nashrlar chop etish ustida muttasil izlandilar. Shunday izlanishlar samarasi o'laroq 1949-yilda tashkil etilgan «Reporter» siyosiy jumali ham millionlab muxlislariga ega ekanligi bejiz emas.

XX asrning birinchi yarmidagi AQSH matbuoti haqida so'z ketganda, mashhur kompaniya rahbari Genri Lyus faoliyati haqida ham to'xtalib o'tish joizdir. O'zi bosh muharrir sifatida ish boshlagan Lyusning kompaniyasiga qarashli jurnallarning bir galgi umumiy adadi 11 million nusxadan ortiq edi.

«Xerst konsolideyted pablikeyshnz, ink.» yirik noshirlik konserni XIX asrning oxirlarida tashkil etilgan bo'lsa-da, 1930-yil o'rtalarida chinakam ravnaq topa boshladi. Bu paytga kelib konsernda 28 ta kundalik gazeta va 13 ta jurnal chop etilardi. Bundan tashqari u o'zining axborot agentligiga, matbuot markazi, radiostansiyasi, kinofirmasiga ham ega edi.

AQSH gazetolari haqida so'z yuritganda ham, avvalo, XIX asrda yuz bergan ayrim voqea-hodisalarga bir bora nazar tashlash maqsadga muvofiqdir. Negaki, bu davrda navbatdagi asr matbuotining ravnaqi uchun zamin yaratilgandi. Dunyoda dong taratgan «New York Times» (Nyu-York Tayms) gazetasiga ham ayni shu davrda — 1851-yilda asos solindi. «Nyu-York tayms kompani» deb nomlangan kompaniya tomonidan har kuni chop etiladigan gazetaning adadi 623588 nusxa, yakshanba kunlari esa

1261800 nusxadan kam bo'lmagan. Har kuni 80–120 sahifada chop etiladigan gazetaning yakshanba sonlari 400–500 sahifagacha yetishi odatiy holga aylangan.

Dam olish kungi soniga jurnal tipidagi ikkita ilova – «Nyu-York tayms megezin» va «Nyu-York tayms buk revyu» ham qo'shib chiqarilishi yo'lga qo'yilgan. Ulardan tashqari, «New York Times»ning 30 ga yaqin ilovalari chiqib turadi. Uning Lotin Amerikasi uchun Limada (Peru) va Yevropa davlatlari uchun Parijda nashriyot uylari mavjud. Gazeta xodimlarining umumiy soni 5000 nafardan ortiq kishini tashkil etadi, aynan tahririyat shtatida esa 900 xodim muntazam faoliyat ko'rsatadi. AQSHning 17 ta yirik shahrida hamda 29 ta mamlakat poytaxtlarida bu gazeta doimiy byurolariga ega.

«Makkormika–Patterson» gazeta tresti mamlakatdagi yirik nashrlarga asos solgan. O'sha nashrlarning umumiy adadi 3,4 million, yakshanba sonlari esa 5 million nusxadan ortiqroqdir. Xristianlik ilmini targ'ib etuvchi «Christian Science Monitor» gazetasiga 1908-yilda Bostonda asos solingan. 1917-yilda Medisonda (Viskonsin shtati) chiqa boshlagan «Capital Times» kundalik mustaqil gazetasida asosan ijtimoiy mavzudagi maqolalarga keng o'rin beriladi.

«The New York Daily News» (Nyu-York kundalik haqiqati) gazetasining nomidanoq mazmun-mohiyatini anglash mumkin. 1919-yilda asos solingan bu gazeta sahifalarida asosan reklamalar yoritiladi. Uning tahririyatida 3000 dan ortiq xodim faoliyat ko'rsatadi. Gazeta adadi o'tgan asr o'rtalarida 2056521 nusxani, yakshanba sonlari esa 3455033 nusxani tashkil etardi.

AQSH matbuoti taraqqiyotida 1919-yilda tashkil topgan «Federated Press» axborot agentligining ham salmoqli hissasi bor. Ko'plab gazetalari eng muhim axborotni shu agentlikdan olardilar. Uning uchta bo'limi Nyu-York, Vashington va Detroyt shaharlarida joylashgan.

«Washington Daily News» haftalik gazetasi 1921-yildan chiqa boshlagan. Bu gazeta asosan Skripss-Govard tresti siyosiy yo'nalishidagi mavzularni kengroq yoritardi. Rang-barang materiallar bilan bir qatorda turli ko'ngilochar suratlar va maqolalar ham muxlislarni xushnud etardi.

Mamlakatdagi yetakchi gazetalardan biri – «New York Herald Tribune»ga 1924-yilda asos solingan. Bugungi kunda ushbu gazeta yetakchi nashrlardan deb topilgan. Gazetaning «Yevropa nashri» Parijda chiqadi. XX asr o'rtalarida 500000 nusxa atrofida chiqib turgan gazeta 50–80 sahifadan, yakshanba sonlari esa 300–400 sahifadan kam bo'lmasdi.

1924-yildan chiqa boshlagan yana bir gazeta – «New York Daily Mirror» Nyu-Yorkning kundalik ko'zgusi hisoblangan. Gazeta sahifalarida asosan amerikalik monopoliyachilarning qarashlari o'z aksini topardi.

«This Week» haftaligi 1935-yili Nyu-Yorkda chiqa boshlashi bilan o'z muxlislarni topdi. Yakshanba kunlari 39 ta ilovasi bilan chop etiladigan bu nashrning umumiy adadi 11685200 nusxadan oshardi. Asosiy maqsadi reklamalarni yoritish bo'lgan ushbu haftalik sahifalarida hikoya, ocherk, siyosiy va ijtimoiy mavzudagi maqolalar ham tez-tez yoritilib turgani uning ixlosmandlari sonini ko'paytirishga xizmat qilardi.

Kasaba uyushmalarining 1942-yili San-Fransiskoda tashkil etilgan nashri — «The Dispatcher» mustaqil gazetasi asosan ishchi-xizmatchilar manfaatini himoya qilishga yo'naltirilgandi. Ularning erkin minbari hisoblangan mazkur gazetada dunyo miqyosida kasaba uyushmalarining ilg'or tajribalari, bu sohadagi muammolar yoritilardi.

Odamlarda ijtimoiy, siyosiy mavzulardagi maqolalarga qiziqish katta ekanligini anglagan chikagolik jurnalistlar va noshirlar 1947-yili «Chicago Sun—Times» gazetasini tashkil etdilar. Bu davrda kurrai zaminda turfa siyosiy voqea-hodisalar avj olayotgan edi. SSSRdagi qonli qatag'onlar, Yevropada Ikkinchi jahon urushining o'choqlari paydo bo'layotgani haqidagi xabar va sharhlar amerikaliklarning ham e'tiborini jalb qilmasdan qo'lmadi. Boshqa yetakchi gazetalar qatori «Chicago Sun—Times» gazetasi sahifalarida ham bu mavzular atroflicha yoritib borildi.

Agressiya va urushlarga hamisha qarshi turadigan «National Gardian» taraqqiyparvar gazetasiga 1948-yili Nyu-Yorkda asos solingan edi. Ko'p o'tmay bu gazeta nihoyatda ommalashib ketdi. Dunyoning barcha burchaklarida uning muxlisleri topiladi.

XX asr birinchi yarmida AQSHda matbuot ravnaqini yuksak pog'onalarga ko'tarishda «Ogdena», «Nyuxauz», «Perri», «Ridder», «Skriggs-Govard», «Skriggs», «Tayms—Mirror kompani», «Xerst» kabi gazeta tresti, konserni va birlashmalari salmoqli o'rinda bo'lishdi. Ular o'nlab gazetalarni million-million nusxalarda chop etishgani yaxshi ma'lum.

Shunisi e'tiborga molikki, AQSHda ingliz tilidagi nashrlar bilan bir qatorda boshqa millat o'quvchilariga mo'ljallangan gazetalari ham eminerkin chop etilardi. Masalan, 1905-yildan Bostonda latish tilida «Amerikas Latweeties» (Amerikas Latvietis), 1909-yildan Nyu-Yorkda eston tilida «Uus Iim» (Uus Iim), 1917-yildan Nyu-Yorkda rus tilida «Russkiy Golos», litva tilida esa 1911-yildan Nyu-Yorkda «Laisve» (Laysve) va 1923-yildan Chikagoda «Vilnis» («Vilnis»), Nyu-Yorkda ukrain tilida «Hromadsky Holos» (Gromadskiy Golos), 1938-yildan Nyu-Yorkda arman tilida «Lraper» (Lraper) gazetalari ham ko'pining nusxalarda chop etilgani bu yurtda demokratiyaning ravnaq topganidan dalolatdir.

AQSH matbuoti tarixida XX asrning birinchi yarmida boshlangan ilg'or usullar va an'analar dunyo matbuoti taraqqiyotiga ham sezilarli darajada ta'sirini o'tkazib kelayotir.

Angliya matbuoti ham XX asrning birinchi yarmida ravnaq topdi. O'sha davrdayoq angliyaliklarning amerikalik o'quvchilarga nisbatan ikki marta, fransuzlarga qaraganda uch barobar ko'p gazeta-jurnal xarid qilishlari kuzatilgan. Angliya gazetalari shartli ravishda besh guruhga ajratish mumkin:

Milliy (markaziy) tonggi gazetalari. Bular sirasida Londonda chop etiladigan 16 nomdagi gazetani sanash mumkin. 8 tasi yirik, yetakchi «Tayms», «Deyli telegraf», «Deyli meyl», «Deyli ekspress», «Deyli gerald», «Deyli Uorker», «Deyli mirror» va «Deyli sketch» gazetalari bo'lib, o'sha davrdayoq ularning umumiy adadi 13 million nusxadan oshardi.

Londonning tungi gazetolari «Ivning nyus», «Ivning standard»ning umumiy adadi 2, 7 million nusxadan ortiqroq edi.

Tonggi va tungi mahalliy (turti joylardagi) gazetalar. Angliya va Uelsda 19 ta tonggi va 67 ta tungi, Shotlandiyada 7 ta tonggi va 8 ta tungi, Shimoliy Irlandiyada uchta tonggi va bitta tungi, Men hamda Channelda bitta tonggi gazeta chiqib turgan.

Yakshanba kungi gazetalar umumiy adadi 32 million nusxadan oshardi. Bu davrda Angliyada 140 ga yaqin kundalik (va yakshanbalik) gazetalar chop etilardi. Londonda chiqadigan «Sandi tayms», «Observer», «Sandi ekspress», «Nyus of Uorld», «Pipl», «Reynolds nyus» va boshqa yirik nashrlar muxlislarining soni tobora ortib bordi.

Mahalliy (joylardagi) kundalik gazetalar. O'sha davrda Buyuk Britaniyada 1200 dan ziyod gazeta va 4000 dan ortiq jurnal, bulardan tashqari, har yili ma'lumotnoma hamda yilnoma tipidagi 1000 dan oshiq nashrlar ham chop etib turilardi. Aynan XX asrning birinchi yarmidagi matbuot ravnaqi shunda ko'rinadiki, qator kichik-kichik nashrlar yirik monopoliyachilar ko'magida ulkan nashrlarga aylantirildi.

Angliya matbuotining taraqqiyotida uchta axborot agentligi muhim o'rin tutadi. Ya'ni, Reyter, Press Assosheiyshn va Ekscheynj Telegraf axborot agentliklari mahalliy OAVni jahondagi eng muhim siyosiy xabarlar bilan ta'minlab turadi. Ayni vaqtda mamlakat hayotiga oid axborotlarni ham asosan shu agentliklar tarqatadi.

Har bir mamlakat matbuotining qiyofasini yetakchi nashrlar belgilaydi. Angliyada XX asrning birinchi yarmida paydo bo'lgan shunday gazeta-jurnallar mamlakat ijtimoiy hayotida katta voqelikka aylandi. Bu davrda Londonda qator yangi nashrlar paydo bo'ldi. Shulardan biri bo'lgan «Daily Express» gazetasiga 1909-yilda asos solingan. 12–14 sahifadan iborat bu gazeta bir vaqtning o'zida London, Manchester va Glazgoda jami 4,3 million nusxada chop etilardi. Keyinchalik gazetaning sahifalari ham, adadi ham keskin ko'paydi. Uning muxlislari nafaqat Yevropada, hatto Amerika va Osiyo qit'alarida ham kam emasdi.

Angliyaliklarning yangilikka intiluvchanligi ularning matbuotga bo'lgan ishtiyogini kuchaytiradi. Yangi nashrlar hamisha qiziqish bilan kutib olinganini esa ularning adadlari keskin oshib borganidan ham bilsa bo'ladi. «Daily Mirror» (Kundalik ko'zgu) rangli, bezakli gazetasiga 1903-yilda asos solingan edi. Dastlab bir necha o'n ming nusxalarda chop etilib, tez orada G'arbiy Yevropa va Amerikada ko'plab muxlislariga ega bo'lgan bu gazetaning adadi 4,5 milliondan oshib ketdi.

Ommabop gazetalar qatoriga 1909-yilda «Daily Sketch» (Kundalik ocherk) gazetasi ham qo'shildi. 14–16 sahifadan iborat rangli gazeta adadi 1,2 million nusxadan kam bo'lmasa-da unga bo'lgan talab-ehtiyoj tobora ortib borardi. Xo'sh, bu gazetalarning muxlislari bunchalik ko'p bo'lganligining boisi nimada edi? Ushbu savolga yuqorida bir qadar javob topgandek bo'ldik. Ya'ni, bu tahririyatlarda yuzlab, minglab xodimlar faoliyat ko'rsatishardi. Bundan tashqari, o'sha gazetalarning maxsus muxbirlari o'nlab mamlakatlarda faol harakat qilishardi. Ko'pdan ko'p fikr

chiqadi, deganlaridek, har kuni o'nlab sahifadan iborat gazetalar axborotga boy, sermazmun bo'lganligi bilan bir qatorda ularning sifatli chiqishiga ham katta e'tibor berilardi.

Eng muhim va dolzarb axborotni ishonchli manbadan olib, hozirjavoblik bilan yoritish Angliya matbuotining o'ziga xos xususiyatlaridan biriga aylangan. O'quvchilarni bezdirib qo'yishi yoxud ularda norozilik kayfiyati uyg'otishi mumkin bo'lgan oldi-qochdi, saviyasi past, mazmunan sayoz materiallarga uncha-muncha gazeta sahifalarida o'rin berilmasdi. Shu bois ham 1912-yilda asos solingan «Daily Herald» (Kundalik axborot) gazetasining adadi 1,5 million nuxsadan oshganligi tabiiy holdek edi. 1915-yilda asos solinib, mohiyatan oddiy fuqarolarning erkin minbariga aylangan «Sunday Pictorial» yakshanbalik gazetasi 3,5 milliondan ortiq nuxsada chiqardi. «Sunday Express» yakshanbalik gazetasiga 1918-yilda asos solingan. 18–20 sahifadan iborat bu gazeta 3,5 million nuxsada chop etilardi.

Bularning barchasi zabardast jurnalistlar zalvorli mehnatining samarasi bo'lganini izohlab o'tirishga hojat yo'q. Muhimi, rivojlanish yo'lini tanlagan boshqa mamlakatlarning jurnalistlari, matbuot uchun mas'ul kishilari ham ana shu tahririyatlarning sinalgan tajribalaridan foydalanib, ko'zlagan maqsadlariga erishganlari sir emas.

Gazeta-jurnallarning ko'pligi va adadlarining yuqoriligi jihatdan etakchi o'rinda turgan Buyuk Britaniya matbuoti XX asrning birinchi yarmida jahonda yuksak mavqega ega bo'ldi. Matbuot taraqqiyoti, shak-shubhasiz, mamlakat ravnaqiga ulkan hissa qo'shdi.

Germaniya matbuoti haqida so'z yuritishdan avval besh asr ilgari bu yurt matbaaning beshigi bo'lganini eslab o'tish joizdir. Jamoatchilik fikrini shakllantirishda gazeta nechog'li muhim rol o'ynashini to'g'ri anglagan o'sha davrdagi nemis ziyolilari bu ishga jiddiy kirishgan edilar. Ayrim manbalardan ma'lum bo'lishicha, 1725-yildan «General-ansayger» («Ham-mabop xabarnoma»), 1850-yildan «Algemayne saytung» («Umumiy gazeta»), 1898-yildan «Berliner morgenpost» («Berlin tonggi xabarlari») gazetalari chop etila boshladi. Ular sirasiga boshqa qator gazeta-jurnallar ham qo'shildi.

XX asrning birinchi yarmida bu mamlakatda yuz bergan voqea-hodisalar tarixdan yaxshi ma'lum. Ya'ni, ikkinchi jahon urushining «o'chog'i» aynan shu yerda paydo bo'ldi. Urushdan oldingi davr matbuoti kimlarga xizmat qilganini tasavvur etish qiyin emas. Ilk bosma mashina ixtiro qilingan va jahon tarixida birinchi bosmaxona bunyod etilgan mamlakatda matbuot shunga yarasha ravnaq topdi. Faqat matbuotdek qudratli kuch ham o'sha davrda fashizm g'oyalariga xizmat qilganini izohlab o'tirishga hojat bo'lmasa kerak. Urushdan keyingi davrdagi Germaniya haqida so'z ketganda, uning mash'um tarixiyu, ikkiga, ya'ni, GDR va GFRga bo'linib qolgan haqida ham eslab o'tish joiz. Bu davrda ularning matbuotlari ham faoliyatini ikki xil tarzda davom ettirdi. 1990-yillarda «Berlin devori» qulatilgach, Germaniya hayotida yangi davr boshlandi. Mazkur voqea-hodisalarda o'sha davr matbuoti qanchalik rol o'ynaganini tushunish mumkin.

Shunisi diqqatga sazovorki, urush tugagan yiliyiq nemis jurnalist va noshirlari vayron bo'lgan mahalliy matbuotni yangicha tipda, o'zgacha ruhda qayta tiklashga bel bog'ladilar. O'sha yili ikkala nemis davlatida o'nlab turli gazetalar tashkil etilgani va yuz minglab nusxalarda chiqarilgani sir emas. Birgina GFRda 1945-yilda paydo bo'lgan «Aachener Nachrichten» (Aaxener Naxrixten, 40 ming nusxa), «Allgemeine Zeitung» (Algemayne Saytung, 100 ming nusxa), «Weser-Kurier» (Vezer-Kurir, 120 ming nusxa), «Hessische Allgemeine» (Gessishe Algemayne, 72 ming nusxa), «Darmstadter Echo» (Darmshtedter exo, 50 ming nusxa), «Nurnberger Nachrichten» (Nyurnberger Naxrixten, 185 ming, shanba kunlari 220 ming nusxa), «Rhein-Neckar-Zeitung» (Reyn-Nekkar-Saytung, 63 ming nusxa), «Stuttgarter Zeitung» (Shtutgarter Saytung, 140 ming nusxa) gazetalarining muxlislari tobora ortib bordi. E'tiborli tomoni shundaki, 1946–1950-yillar mobaynida ham ko'plab nashrlar paydo bo'lib, yuz minglab muxlislar orttirishdi.

O'sha davrdayoq 3,5 million nusxada chop etilgan «Bild-Zeitung» («Bild-Saytung»), 1,7 million nusxada chiqib turgan «Bild-Zeitung am Sonntag» (Bild-Saytung am Zonntag) gazetolari ham o'ziga xos voqelik edi.

Dunyoga mashhur «Der Spiegel» (Der Shpigel, ya'ni «Oyna») jurnali ham 1947-yilda Hamburg shahrida 315 ming nusxada chiqa boshlagan.

1950-yilda GFRda 10 ta yirik nashriyotda 17 ta gazeta 2506000 nusxada chiqib turardi. 1959-yilga kelib mamlakatda chop etiladigan nashrlarning umumiy adadi 17 million nusxadan oshib ketgani nisbatan qisqa davr mobaynida matbuotning qanchalik ravnaq topganini ko'rsatadi.

Shu tariqa XX asr o'rtalarida Germaniya Federativ Respublikasi matbuoti dunyodagi yetakchi o'rinlardan birini egallay boshladi.

Italiya matbuoti haqida gapirganda, avvalo, 1848-yilda Turin shahrida chiqa boshlagan «La Gazzetta del popolo» (Gazetta del popolo) nashri har kuni ikki marta, ya'ni, tonggi soni – 55 ming, kechki soni esa 30 ming nusxada chiqib, muxlislari e'tiborini qozonganligini eslash lozim. Kuniga ikki marotaba chop etiladigan gazeta xabarlari qanchalik hozirjavob, dolzarb bo'lishini tasavvur etish qiyin emas. Chinakam axborot manbayiga aylangan nashrning esa muxlislari ortib boraverdi.

Italiya nashrlari orasida Milanda 1876-yildan chiqa boshlagan «Il Coppiere della sera» gazetasi alohida o'rniga ega. 1922–1924-yillarda gazeta 1 million nusxagacha chiqdi.

«La Ora» gazetasi 1900 yildan buyon Palermoda chop etiladi. Bu tungi gazeta sahifalarida voqeliklar haqqoniy yoritilishi bilan muxlislari e'tiborini qozongan. «Il Giornale d'Italia» mustaqil tungi gazetasiga 1901-yilda Rimda asos solingan. 1922-yilda bu gazetaga «Jornale d'Italia agrikolo» (Italiya qishloq gazetasi) haftaligi ilova qilib chiqarila boshladi. 1930-yildan maxsus yakshanba sonlariga ilova tariqasida «Jornale della domenika» (Yakshanbalik gazeta) ham ko'pming nusxalarda chiqariladigan bo'ldi. Aksariyat rivojlangan mamlakatlarda gazetxonlar sevimli nashrlarining aynan yakshanba sonlarini maroq bilan o'qishlari odatiy holga

aylanib qolgan. Shunga muvofiq o'sha kuni chop etiladigan gazetalar odatdagidan bir necha marta katta hajmda va ko'proq nusxalarda chop etilardi. Muhim reklamlar aynan dam olish kunlari yoritilishiga reklama beruvchilar ham, iste'molchilar ham birdek ko'nikib qolishgan.

Italiyaning mashhur «Italia» gazetasiga 1912-yilda asos solingan edi. Milanda katolik guruhi nashri bo'lgan bu gazeta sahifalaridan rang-barang mavzular o'rin egallardi. Azaldan diniy-ma'rifiy mavzuga qiziqish bilan qaragan ko'p sonli mushtariylar bu gazetaning doimiy muxlisiga aylanishdi.

XX asrning birinchi choragida bu o'lkalarda fashizm bayrog'i ostidagi harakatlar qay darajaga yetgani tarixdan yaxshi ma'lum. Bu xatti-harakatlar o'zgacha dunyoqarashga asoslangan nashrlarni ham hazm qila olmasdi. Shu bois 1924-yilda Milanda chiqa boshlagan Italiya komfirqasi markaziy organining nashri — «L'Unita» gazetasi bir yildan so'ng fashistlar hokimiyati tomonidan taqiqlab qo'yildi. 18-yildan ko'proq davr mobaynida yashirincha chiqib turgan «L'Unita» gazetasi, nihoyat, 1944-yil iyunidan boshlab Rimda yana oshkora chop etila boshladi.

Azaldan diniy, ma'rifiy o'choqlardan biri bo'lib kelgan ko'hna Rimda turli davrlarda diniy nashrlar chiqarish urfga aylangan. Xristian-demokratik partiyasi markaziy nashri «Il Popolo» gazetasi shulardan biri edi. Rimda 1944-yildan chop etila boshlagan bu gazeta ixlosmandlari G'arbdagi boshqa mamlakatlarda ham kam emasdi.

Yevropa mamlakatlaridagi ilg'or tajriba biror hududdagina qolib ketmasdi. Modomiki gazetalar qo'shni mamlakatlarga ham tarqalayotgan ekan, demak, unda yoritilayotgan mavzular voqelikka aylanib boraveradi. Moliya-iqtisodiy mavzularni yoritishga ixtisoslashgan «Il Globo» («Er shari») gazetasiga 1945-yilda Rimda asos solingan. Ushbu nashr ham butun yevropalik moliyachi mutaxassislar e'tiborini jalb etib turardi.

«The Rome Daily American» gazetasi 1946-yildan Rimda ingliz tilida chop etila boshladi. Uning faoliyati Italiyadagi amerikaliklar siyosatini yoritishga yo'naltirilgandi.

XX asrning birinchi yarmida, xususan, Ikkinchi jahon urushi davrida Italiyada ham juda murakkab vaziyat vujudga kelgan edi. Bu urush bilan bog'liq mushkulotlar matbuot taraqqiyotiga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmasdi.

1948-yilda matbuot to'g'risida qonun qabul qilinishi Italiyada bosma so'z ravnaqini yuksaltirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Shu yili demokratik ruhda «Il Paese» gazetasi chiqishi rimlik gazetxonlarni mamnun qildi.

«Il Paese sera» gazetasi 1949-yildan chiqa boshlagan. Bu tungi gazeta haftada to'rt kun rimliklar uchun, ikki marta Neapol, bir gal Florensiya va bir marta butun mamlakat aholisi uchun chop etilardi. Adadi — 85 ming, shanba kunlari 120 ming nusxaga yetardi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin Italiya matbuoti ham asta-sekinlik bilan yana o'zanini topa boshladi. Ma'lum fursat tiklanish davridan so'ng u taraqqiyot sari odimlab ketdi.

Fransiya matbuoti XX asrning birinchi yarmida jadal sur'atlar bilan rivojlandi. Yevropada ravnaq topayotgan matbaachilik fransuz matbuotini yanada yuksaltirishga zamin yaratdi. Biroq Ikkinchi jahon urushi bu mamlakatni ham chetlab o'tmadi. Urush qanchalik tajovuz qilmasin, yurtda matbuot taraqqiyoti uchun kurash besamar ketmadi. Buni aynan o'sha yillarda tashkil etilgan qator gazeta-jurnallar faoliyati misolida ham ko'rish mumkin.

Fransiya matbuotida yetakchi o'rinlardan birini egallab kelayotgan «Le Figaro» (Figaro, 1826-yilda asos solingan) kundalik gazetasi qatoriga XX asrning birinchi yarmida o'nlab nashrlar qo'shildi. Yo'nalishlari turlicha bo'lgan gazeta-jurnallarda turfa dunyoqarashlar o'z aksini topardi. «Figaro» gazetasi fransuz siyosiy kuchlarning o'ng tomonini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan bo'lsa, 1903-yilda tashkil etilgan «Les Echos» (Eko) gazetasi fransuz tadbirkorlariga, sanoat va savdo doiralariga xizmat qilar edi. Unda asosan shu sohalarga oid reklamalar, birja ma'lumotlariga keng o'rin berilardi. Siyosiy mavzularni yoritishda gazeta ijodkorlari sanoat va savdo-sotiq borasida Fransiya bilan yaqindan aloqa qiladigan davlatlar faoliyatiga alohida to'xtalar edilar.

1904-yilda tashkil etilgan «L'Humanite» (Yumanite) gazetasi 1920-yildan e'tiboran Fransiya komfirqasi markaziy qo'mitasining nashriga aylantirildi. Bu gazeta safiga 1933-yilda FKPning dehqonlar gazetasi — «La Terre» (Terr), 1948-yilda «Yumanite»ning shanbalik soni — «Yumanite-dimansh», 1945-yilda «France nouvelle» (Frans nuvel) gazetaları qo'shildi.

AQSH, Angliya davlatlarida bo'lgani kabi bu mamlakatdagi nashrlar tahririyatlarida ham, avvalo, ijodiy muhit yetarli darajada shakllantirilishiga alohida e'tibor qaratilgandi. Ya'ni, sanoqligina xodim ishlaydigan birorta tahririyat yo'q edi. Modomiki, biror tahririyat ommaga axborot, ma'naviy ozuqa berish mas'uliyatini zimmasiga olgan ekan, unda ijodiy kuch yetarli darajada bo'lishi zarurligini fransuz noshirlari e'tibordan chetda qoldirmas edilar.

Hatto OAVni eng zarur axborotlar bilan ta'minlab turish maqsadida 1944-yilda Parijda tashkil etilgan «Frans-Press» axborot agentligida ham 2 ming xodim, jumladan, 700 nafar muxbir faoliyat ko'rsatardi. Gazetalarning tahririyatlarida yana yuzlab ijodiy xodimlar faoliyat ko'rsatishini hisobga olsak, mazkur gazetalar nechog'li sermazmun bo'lishini tushunish qiyin emas.

1923-yilda Parijda ilg'or fikrli adiblar tomonidan tashkil etilgan «Yeurope» (Yerop) oylik jurnalida asosan fransuz adabiyoti va san'atiga oid asarlar, shuningdek, xalqaro maydonda yuz berayotgan qiziqarli, muhim voqea-hodisalar haqida maqolalar yoritilardi.

Xristian dinining Rim papasi mazhabidagi katoliklar fransuzlar orasida ham kam emasdi. O'sha katoliklar bu davrda bir nechta nashrga asos solishdi. Shulardan biri 1925-yilda Parijda tashkil etilgan «La France catolique» (Frans katolik) gazetasi bo'lib, unda e'lon qilingan katoliklar hayotiga oid rang-barang materiallar, diniy-ma'rifiy mavzudagi maqolalar

goho bahs-munozaralarga sabab bo'lardi. O'sha davridayoq gazeta 70 ming nusxa atrofida chop etilgani uning muxlislari qanchalik ko'p bo'lganidan darak beradi. 1934-yilda Parijda tashkil etilgan «La France-monde catolique» (Frans-mond katolik) jurnali, katoliklarning 1941-yilda chiqqa boshlagan yana bir yangi nashri — «Temoignage Cretien» (Temuanayj kretien) gazetasi ham shu yo'nalishdagi mavzularni yoritish orqali ko'plab muxlislarga ega bo'ldi.

Ikkinchi jahon urushi davom etayotganiga qaramasdan, Fransiyada bir nechta gazeta-jurnal tashkil etilgani e'tiborga molikdir. «France d'abord» («Frans d'abor») gazetasi 1941-yilda frontdagi qo'shinlar va partizanlar Milliy kengashining nashri sifatida maydonga chiqdi. Gazeta urush yillarida fransuz xalqini fashist bosqinchilariga qarshi kurashga chorladi. Urush poyoniga yetgunga qadar mahalliy xalq uni qo'lma-qo'l o'qib bordi.

1944-yilda esa Parijda «Telegramme de Brest» («Telegramm de brest»), «La tribune des nations» («Tribyun de nason»), «L'Oise liberee» («Uaz libere»), «Ouest-France» («Uest-frans») gazetolari chiqqa boshladi. O'sha yili Parijda tashkil etilgan «France-Soir» («Frans-suar») gazetasi bir milliondan ortiq nusxada chiqib turdi. Siyosat bobida ko'proq hukumat tutgan yo'lni qo'llab-quvvatlaydigan bu tungi gazeta sahifalarida asosan mamlakat polisiyasi faoliyatiga oid turli materiallar, har xil qiziqarli suratlar, maroqli hajviyalar, ko'ngilochar asarlarga keng o'rin berilardi. Tabiatan oqko'ngil fransuzlar orasida bunday mavzularga qiziqadiganlar ko'pchilikni tashkil etishi bois mazkur gazetaning muxlislari tobora ortib bordi.

Fashizm ustidan g'alaba qozonilgan 1945-yilda mamlakatda yana bir qator yangi nashrlar paydo bo'ldi. «France nouvelle» (Frans Nuvel), «Force ouvriere» (Fors uvrier), «L'Unite paysanne» (Yunite peyzan) gazetolari, «Les Temps modernes» (Tan modern), «L'Echo de la presse et de la publicite» (Eko de lya press e de lya pyublisite), «L'Information radical-socialiste» (Enformatson radikal-sotsialist), «L'Usine nouvelle» (Yuzin nuvel) jurnallari shular jumlasidandir. Ular qatoriga 1948-yilda qo'shilgan «Sud-Ouest» (Syud-Uest), 1950-yilda asos solingan «France-observateur» (Frans-observater), «L'Information» (Enformatson) gazetolari ham ommalashib ketdi. Bu gazetalar sahifalarida mamlakat ichki va tashqi siyosatiga, adabiyot va san'atga oid xilma-xil materiallar yoritilardi.

Ko'rinib turibdiki, ilg'or fikrli fransuz ziyolilari mamlakatning o'sha davrdagi og'ir iqtisodiy sharoitida ham matbuotni ravnaq toptirish yo'lida tinmay izlanganlar hamda muayyan maqsadlariga erishganlar ham. Bu esa, o'z navbatida, Fransiyaning barcha sohalarda beqiyos darajada rivojlanib ketishiga xizmat qildi.

Yaponiya matbuoti uchun XX asrning birinchi yarmi o'ziga xos yuksalish davri bo'ldi. Matbaachilik sohasidagi yangi-yangi yutuqlar nashr ishlarini yanada ravnaq toptirishga imkon yaratdi.

Mo'jizalarga boy bo'lgan bu kunchiqar mamlakat matbuoti haqida so'z yuritganda, avvalo, taraqqiyot bosqichida jahon ahlini hayratga solgan ayrim manzaralarga nazar tashlash maqsadga muvofiqdir. Ba'zi muta-

xassislar XX asrni «Yapon mo'jizasi» asri bo'lgan, deya ta'riflashadi. Agar shu fikrni e'tirof etadigan bo'lsak, o'sha mo'jizani Yaponiya matbuoti misolida ham ko'rish mumkin. O'tgan asrda mamlakatning yetakchi nashrlaridan bo'lgan «Asaxi simbun» gazetasining tamal toshi 1879-yilda Osaka shahrida qo'yilgan edi. 1888-yili tahririyat Tokioga ko'chdi. XX asr boshlaridagi turfa voqealarni haqqoniylik va hozirjavoblik bilan yoritib borgan gazetaning nufuzi oshib, shunga monand adadi ham muttasil ko'payib bordi. Katta adaddagi gazeta poytaxtdan tashqari Osaka, 1935-yildan Kitakyusyu va Nagoya, 1959-yildan Sapporo bosmaxonalarda ham chop etilardi.

«Asaxi simbun» gazetasi (saksoninchi yillarda) kuniga ikki marta – tonggi soni 7,5 million, tungi soni esa 4,8 million nusxada chop etilardi. Yuz sahifagacha hajmda chiqadigan ushbu gazetani o'ta muhim axborot, dolzarb mavzudagi maqolalar bilan muntazam ravishda «to'ldirish» mashaqqatini tahririyat ishiga umrini baxshida etgan kishilargina yaxshiroq tushunsalar kerak. Tahririyatda o'sha davrda kam emas – besh mingdan ortiq xodim faoliyat ko'rsatishgan. Keyinchalik xodimlar soni yana bir necha ming kishiga ortgani haqida ma'lumotlar bor.

1874-yilda asos solingan «Iomiuri simbun» gazetasi ham XX asrga kelib juda ommalashib ketdi. 1952-yildan Osaka, 1959-yildan Sapporo, 1961-yildan Takaoka, 1964-yildan e'tiboran Kitakyusyu shaharlaridagi bosmaxonalarda bir vaqtning o'zida ertalab 8,9 million, kechqurun 4,9 million nusxalarda chop etilishi hayratomuzdir. O'n mingdan ortiq xodim faoliyat ko'rsatadigan «Iomiuri» gazeta kompaniyasida ishlar puxta reja asosida tashkil etilgan. Gazetaning o'nlab muxbirlari Nyu-York, London, Parij, Moskva, San-Fransisko, Bonn, Jeneva, Nyu-Deli, Bangkok va boshqa shaharlarda faol harakat qilishadi.

Yaponiya yuksalishiga juda katta hissa qo'shgan «Iomuri» gazetasiga e'tibor beraylik. «Iomiuri» kompaniyasi o'zining aviasiyasiga, alohida samolyotlariga, xalqaro miqyosda hisob-kitob yuritish vakolatiga ega bo'lgan banklariga, o'ta muhim axborotlardan hozirjavoblik bilan xabardor qilib turishga xizmat qiluvchi qisqa to'liqlik radiostansiyasiga, Tokioda En-Ti-Vi, Osakada esa «Iomiuri Ge-Re-Bi» deb nomlangan telekompaniyalariga ega edi. Markaziy tahririyat ayni vaqtda 9 ta haftalik va oylik jurnallar ham chop etardi. 1955-yildan boshlab Tokioda hatto ingliz tilida «Deyli iomiuri» tonggi gazetasini chop eta boshladilar.

XX asrning ikkinchi yarmida Yaponiya xalqi ham murakkab davrni boshidan kechirayotganligiga qaramay, mamlakatda qator yangi gazeta-jurnallar tashkil etildi. 1928-yilda «Akaxata» (1946-yildan e'tiboran «Sekki» nomi bilan) gazetasi chop etila boshladi. Shuningdek, o'sha davrda «Tokio asaxi simbun», «Miyako simbun», «Nixon simbun», «Tyuyu simbun», «Tokio nitiniti simbun», «Dziti simpo», «Mayniti simbun», «Yubin xoti simbun», «Yamato simbun» kabi gazetalar faoliyatini yo'lga qo'yishda yuqorida nomlari zikr etilgan mashhur nashrlar tajribasi keng qo'llanildi.

1923-yilda yuz bergan kuchli yer silkinishi oqibatida Tokioda ko'plab binolar vayronaga aylandi. Bu fojia poytaxtdagi qator tahririyatlar fao-

liyatiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Bu yerda chiqadigan «Nitiniti», «Xoti», «Miyako» gazetolari ma'lum muddat faoliyatini to'xtatishga majbur bo'lishdi.

Yaponiya gazetolari ham, boshqa davlatlar kabi, markaziy va mahalliy nashrlarga bo'linadi. Shunisi e'tiborga molikki, mahalliy gazetalarga bo'lgan qiziqish ancha yuqori. 1934-yilda mamlakatda 1219 nomdagi kundalik, 470 ta haftalik gazetar chop etilardi. 5392 nomdagi gazetar esa oyda uch marta chiqardi. Mazkur nashrlarning qariyb 30 foizi Tokio va Osaka shaharlari bosmaxonalarida chop etilardi. Bu davrdagi gazetalarning adadlari o'rtacha 4 mingdan 1,5 million nusxagacha bo'lgan. Qizig'i shundaki, Ikkinchi jahon urushigacha biror gazetada adadi ko'rsatilmas edi. Mutaxassislar fikricha, o'sha davrdagi 1100 ta yapon gazetasining umumiy adadi taxminan 19 million nusxa atrofida bo'lgan.

Qadimiy shahar Osakada ham matbaachilik va shuning barobarida matbuot ancha rivojlangan edi. O'sha davrda shaharda 94 ta kundalik gazeta chop etilardi. Jumladan, «Osaka asaxi simbun» gazetasining adadi 1,3 million nusxani, «Osaka mayniti simbun» gazetasi 1,2 million nusxani tashkil etardi. Ushbu nashrlar qatoriga 1935-yilda «Kyusyu asaxi» va «Nisi mayniti» gazetolari qo'shildi.

Ikkinchi jahon urushi davridagi iqtisodiy bo'hronlar yapon matbuoti taraqqiyotiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1943-yildan boshlab ko'plab gazeta hajmlari qisqara boshladi. Ya'ni, 40 sahifali gazetarlar 4–6 sahifagacha tushib qoldi. Ayrim nashrlarning hatto yopilishiga olib keldi.

XX asr o'rtalaridan e'tiboran dunyo hamjamiyatida munosib o'rin egallay boshlagan Yaponiya xalqaro muomala vositasi hisoblanmish ingliz tilida ham qator nashrlarni chiqarishga kirishdi. Chunonchi, «The Japan Times», «The Daily Yomiori», «Mainichi Daily News», «Asahi evening News» kabi gazetalarning muxlislari nafaqat chet ellarda, balki yapon ishbilarmonlari orasida ham ko'plab topiladi. O'tgan asrning yetmishinchi yillarida o'sha gazetalarning umumiy adadi 36,5 million nusxadan oshgani diqqatga sazovordir. Dunyoni ko'rmasdan, dunyo kishisi bo'la olmaysan, degan aqidaga amal qilgan davlatda dunyoviy tillarda gazetarlar chiqarish ham shu mamlakat taraqqiyotiga xizmat qilar ekan, buni Yaponiya matbuoti misolida ham ko'rishimiz mumkin.

Yaponiya jurnallarining dunyoga kelish tarixi ham XIX asrga borib taqaladi. Mamlakat tarixida ilk bora olimlarning jurnali «Meykoru dzassi» 1883-yilda nashr etildi. 1887-yilda esa «Marumaru simbun» satirik jurnaliga asos solindi. Qator yillar mobaynida ular safiga «Xodan dzassi», «Tokio sinsi», «Xomey sinsi», «Suki to suppon», «Kagedu sinsi», «Simbunsi», «Dzyogaku dzassi», «Kyonku xoti», «Tegakukay dzassi» «Kipponno syonen», «Tayyo» kabi turli yo'nalishlardagi jurnallar ham qo'shildi. Bu nashrlarning mushtariylari XX asrda yanada ko'paydi. Asr boshida, aniqrog'i, 1904-yilda «Nitiro senso syasin gaxo» nomli jurnal tipidagi nashr paydo bo'ldi. Uning sahifalarida asosan rus-yapon urushini tasvirlovchi fotoyangiliklar yoritilgani bois adadi ham keskin oshib ketdi.

1920–30-yillarda qator ommabop jurnallar tashkil etildi. Ayniqsa, «Kodan», «Karabu», «Kingu», «Fudzin kurabu», «Genday», «Xinode», «Tyuo koron», «Bungey syundzyu» kabi jurnallarda yoritilayotgan turli mavzulardagi materiallar, rangli suratlar, reklamalarning ixlosmandlari kun sayin ortib bordi. Birgina «Kingu» jurnalining adadi tez orada million nusxadan oshgani uning nechogʻli oʻqimishli boʻlganidan dalolat beradi.

Mamlakatda jurnallar soni ortib borayotgan kezlarda ikkinchi jahon urushi yaqinlashayotgan edi. Bu urushda Yaponiyaning tutgan oʻrni, kimlar bilan ittifoqchi boʻlgani va alal-oqibat mamlakat boshiga qanday balolar yogʻilgani tarixdan maʼlum. Shunday qilib, 1937-yilda 12 ming nomda chiqayotgan jurnallar soni 1940-yilga kelib 5200 taga tushdi. 1944-yilda esa 2 ming atrofida jurnallar chop etilardi. Ulardan 530 nomdagisi rasmiy nashrlar boʻlsa, 300 tasi turli mavzularga bagʻishlangan, qolgan qismi esa sohaviy hamda oʻquv jurnallari boʻlgan. Mamlakat boshiga atom balosi yogʻilgan 1945-yilda esa atigi 300 nomdagi jurnallar qolgan edi. Urush yillari iqtisodiy qiyinchiliklar bilan bir qatorda qogʻozning oʻta tanqisligi ham koʻplab jurnallarning yopilishiga sabab boʻldi.

1945-yil 19-sentabrda Amerika hukumati tomonidan eʼlon qilingan «Yaponiyada gazeta nashr etish huquqi» deb nomlangan hujjat amalda bu mamlakatda «Matbuot kodeksi» sifatida qabul qilindi. 1947-yil may oyidan eʼtiboran Yaponiyaning yangi Konstitutsiyasi amal qila boshladi. Bularning barchasi mamlakatda matbuot taraqqiyoti uchun yangi davrni boshlab berdi. 1945-yil 1-dekabr kuni Tokioda «Minlo» tungi gazetasining ilk sohi bosmadan chiqdi. 1946-yil boshlarida «Dzidzo simpo», fevral oyida esa «Tokio tayms» va boshqa gazetalar birin-ketin chop etila boshladi. Bir yil oʻtib mamlakatda 125 nomdagi yangi nashrlar paydo boʻldi. Ayni paytda qator jurnallar ham qayta tiklanib, ular qatoriga «Sinsey», «Koron», «Genday», «Sintyo» kabi oʻnlab yangi nashrlar qoʻshildi.

Yaponiya matbuotining ravnaq topishida 1945-yili tashkil etilgan Kiodo susin axborot agentligi, En-Eych-Key yetakchi yapon gazeta hamda radioeshittirish korporatsiyasi kooperativ birlashmasi ham muhim oʻrin tutdi.

XX asrning birinchi yarmida juda koʻp urushlarni (jumladan, 1904–1905-yillardagi rus-yapon urushi, Xitoy va Koreyani mustamlakaga aylantirishga qaratilgan harakatlar, Ikkinchi jahon urushi davrida «Uchlar pakti»ga koʻra bosqinchilik siyosatini qoʻllab-quvvatlash va hokazo) boshidan kechirgan yapon xalqi 1945-yil avgust oyida atom bombasining dahshatini ham koʻrganidan jahon ahli xabardor. Shunga qaramay, Yaponiya tez orada yana taraqqiyot sari dadil odimlab ketdi. Mamlakatning bunday taraqqiyotga erishuvida «hayot koʻzgusi» hisoblanmish matbuotning ham benazir xizmati borligini hech kim inkor eta olmaydi.

Xitoy matbuoti XX asrning birinchi yarmida ogʻir iqtisodiy sharoitda rivojlanganini kuzatish mumkin. Bu davrda Yaponiya bilan boʻlgan mojarolar, Ikkinchi jahon urushi davridagi tahlikali voqealarning barchasi matbuot ravnaqiga ham oʻz taʼsirini oʻtkazmasdan qolmadi. Asr oʻrtalariga kelib mamlakatda 253 nomdagi gazeta 2,5 million nusxada chop etilardi.

Aholisining ko'pligi jihatdan dunyoda birinchi o'rinda turadigan Xitoyda kommunistik partiya hukmron ekanligi yaxshi ma'lum. Shu bois mamlakatda chop etiladigan nashrlarning aksariyati o'sha mafkuraga xizmat qilishini tasavvur etish qiyin emas. Nima bo'lganida ham, o'ziga xos taraqqiyot yo'lini tanlagan Xitoy matbuotining xalqaro jurnalistika maydonida salmoqli o'rni bor.

O'tgan asrning birinchi yarmida mamlakat xalqi og'ir iqtisodiy, siyosiy bo'hronlarni boshidan kechirdi. Bu hol boshqa sohalar qatori, matbuot ravnaqida ham o'z oqibatini ko'rsatdi. Biroq taraqqiyparvar xalq har qanday sharoitda yuksalish sari yo'l topadi. Bu holni aynan Xitoy matbuoti misolida ham kuzatish mumkin.

Mamlakatning yetakchi nashrlaridan biri— «Renmin ribao» (Jenmin jibao) gazetasiga 1946-yil 15-may kuni Xandan shahrida asos solingan. 1948-yil iyunidan boshlab gazetani Shiszyanchjuane shahar bosmaxonasida yangi kalligrafik harflarda nashr etish yo'lga qo'yildi. 1949-yil 2-fevralda gazeta tahririyati mamlakat poytaxti Pekinga ko'chirildi. Dastlab to'rt, olti sahifada chiqqan gazetaning adadi 90 ming nusxa edi. 1955-yilda sakkiz sahifali gazeta adadi 700 ming nusxadan oshdi. Tamal toshi XX asr o'rtalarida qo'yilgan «Jenmin jibao»ning adadi saksoninchi yillarga kelib 5 million nusxadan oshgani, 1982-yildan boshlab ingliz tilidagi nashri San-Fransiskoda 300 ming nusxada chop etilib, 122 ta mamlakatga tarqatila boshlagani ma'lum. Amerikalik mutaxassislar fikricha, bu gazeta mavqeyi jihatidan AQSHning «Nyu-York tayms», «Vashington post», Angliyaning «Tayms», Germaniyaning «Velt», Fransiyaning «Mond» gazetalari bilan tenglashgan edi. Shuni ham nazardan chetda qoldirmaslik kerakki, mazmun-mohiyatiga ko'ra gazetaning xitoy tilidagi nashri bilan ingliz tilida dunyoga tarqatiladigan nashri o'rtasida anchagina tafovutlar bo'lardi.

«Wenhui bao» (Venxuey bao) — adabiy gazetasiga 1938 yilda Shanxayda asos solindi. Yapon agressiyasini qoralovchi keskin maqolalarni yoritib boshlagan gazeta faoliyati ba'zi sabablar ko'ra 1939-yil mayda to'xtatildi. Ikkinchi jahon urushiga uzil-kesil xotima berilgach, 1945-yil sentabridan bu xalqparvar gazeta yana chop etila boshladi. 1949-yilda 28 ming nusxada chiqqan «Venxuey bao»ning adadi qirq yildan so'ng 1 million 300 ming nusxadan oshdi. Gazetaning AQSH, Kanada, Yaponiya, Tailand, Meksika va boshqa mamlakatlarda maxsus muxbirlari faoliyat ko'rsatishardi. 13–14 ta ilovasi bilan chiqadigan bu gazeta ixlosmandlari chet ellarda ham ko'p edi.

«Guangming ribao» (Guanmin jibao) gazetasi 1949-yil iyunda Pekinda tashkil etilgan. Xitoy demokratik ligasi markaziy qo'mitasining nashri bo'lgan bu gazeta sahifalarida asosan sanoat, savdo, iqtisodiyot mavzulariga keng o'rin berilardi. Dastlab 60–70 ming nusxada chop etilgan gazeta adadi saksoninchi yillarda 1,5 million nusxadan oshdi.

Dunyodagi o'nlab mamlakatlarda kasaba uyushmalarining nashri alohida mavqega ega ekanligi kuzatilgan. Umumxitoy kasaba uyushmalari federatsiyasi nashri bo'lgan «Gongren ribao» (Gunjen jibao) gazetasi ham 1949-yil iyul oyida Pekinda tashkil qilingan edi. Dastlab bir necha o'n

ming nusxada chop etila boshlagan gazeta ko'p o'tmay ommalashib ketdi. Asr o'rtalarida 100 ming atrofida o'quvchisiga ega bo'lgan gazeta oradan qirq yil o'tgach, 1,8 milliondan ziyodroq nusxada chiqa boshladi.

XX asrning birinchi yarmida Xitoyda ko'plab jurnallar ham tashkil etildi. Umuman, xitoylik o'quvchilar orasida gazetadan ko'ra jurnallarga qiziqish kuchli ko'rinadi. Buni jurnallar adadidan ham bilsa bo'ladi. Chunonchi, 1923-yilda tashkil etilgan «Chjungo sinyan» yoshlar jurnali 2,8 million nusxagacha adadda chop etilgani ma'lum. 1949-yilda Pekinda tashkil etilgan «Renmin wenhue» (Jenmin vensyuz) adabiy-badiiy jurnali ham juda ommalashgan edi. Umumxitoy adabiyot va san'at xodimlari Assotsiatsiyasining 1 million nusxada chop etilgan mazkur nashrida turfa mavzudagi muammoli maqolalarga keng o'rin berilardi. O'sha yili Pekinda tashkil etilgan yana bir adabiy-tanqidiy jurnal—«Wengi bao» (Veni bao) sahifalarida ham asosan Xitoy adib va shoirlarining badiiy asarlari, adabiy-tanqidiy maqolalar yoritilardi.

1945–50-yillarda tashkil etilgan ziyolilarning «Syuzi», targ'ibotchilarning «Shishi shouse», xalqaro siyosiy mavzularni yoritishga mo'ljallangan «Shise chjishi», Umumxitoy xotin-qizlar demokratik federatsiyasining «Sin Chjungo funyuy» jurnallari ham ancha ommalashib ketdi.

Xitoy matbuotini tezkor va muhim axborotlar bilan ta'minlashda «Sinxua» axborot agentligi alohida o'rniga ega. 1949-yilda bu agentlikda 810 xodim faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 1952-yilda ular soni 2 mingdan oshdi. 1950-yildan e'tiboran markazlashgan davlat axborot agentligiga aylantirilgan «Sinxua»ning 28 ta muxbirlar punkti bor edi. Uning Nyu-Deli, Praga, Moskva, Berlin va boshqa shaharlarda vakolatxonalari faoliyat ko'rsatardi.

Modomiki xalqaro siyosiy maydonda Xitoy matbuoti ham salmoqli o'rin tutar ekan, uning taraqqiyot bosqichlarini o'rganish foydadan holi bo'lmaydi.

Rossiya matbuotini XX asrning birinchi yarmida alohida tasavvur etish yoxud tasvirlash qiyin. Umuman, ushbu davrdagi Rossiya tarixi sobiq SSSR tarixi bilan chambarchas bog'liq. Shu bois Moskvada tashkil etilib, faoliyat ko'rsatgan aksariyat mamlakat nashrlari butun Ittifoqqa birdek daxldor hisoblangani sir emas. Sobiq Ittifoq tarkibida bo'lgan Rossiya Federativ Respublikasi ham boshqa qardosh respublikalar qatori o'z nashrlariga ega edi. Biroq, ushbu qismda o'sha davrdagi yetakchi nashrlar tarixi haqida so'z yuritishimiz maqsadga muvofiqdir.

1917-yilgacha bu o'lkada 25 nomdagi kundalik gazetalar chop etilardi. Ular orasida 1912-yil 5-may kuni Peterburgda tashkil etilgan «Pravda» gazetasi alohida o'rin tutardi. Sobiq komfirqaning bosh nashri bo'lgan bu gazeta chiqqan kun 1922-yildan to SSSR barham topgan (1991-yilgacha «Matbuot kuni» sifatida nishonlab kelindi. «Pravda» ham, 1918-yil mart oyidan boshlab Moskvada chiqa boshlagan «Известия» gazetasi ham o'sha davr mafkurasining, aniqrog'i, hukmron komfirqa faoliyatining «ko'zgu»si sanalgan. 1921-yilda tashkil etilgan «Trud», 1925-yildan chiqa boshlagan «Комсомольская правда», «Красная звезда» va boshqa gazetalar, garchi

turli tashkilotlarning nashrlari hisoblasalar-da, asli maqsadlari «mushtarak» edi.

Bu gazetalar qatoriga o'sha davrda «ittifoqdosh» respublikalarda chop etila boshlagan nashrlar ham qo'shilgan. Xususan, bu davrda O'zbekistonda «Sovet O'zbekistoni», «Правда востока», Qirg'izistonda «Советская киргизия», «Sovettik Qo'rgo'zstan», Belorussiyada «Советская белоруссия», «Звезда» va hokazo respublikalarning yetakchi nashrlari chiqib turdi.

O'sha davrda qator jurnallarga ham asos solindi. Jumladan, mashhur «Крокодил» jurnali 1922-yilda nashr etila boshlandi. Bu satirik jurnalning muxlislari sobiq Sovet Ittifoqidan tashqari chet ellarda ham ko'plab topilardi. O'sha yili sohaviy nashr hisoblangan «Журналист», «Молодая гвардия», 1923-yilda esa «Огонёк», «Экран», «Юное строители» jurnallari tashkil etildi. Ma'lum bir mafkuragagina xizmat qilgan nashrlarning ayrimlari o'sha siyosat barham topishi barobarida faoliyatini to'xtatdi.

Xulosa o'mida shuni aytish mumkinki, XX asrning birinchi yarmida dunyo matbuoti kelgusi davrlar uchun tamal toshini yanada mustahkamladi. Bu davrda bo'lib o'tgan Birinchi va Ikkinchi jahon urushlari, boshqa qanchadan-qancha ijobiy va salbiy voqealar o'z vaqtida o'sha «hayot ko'zgulari»da aks etdi. Biroq turfa mudhish hodisalar aynan matbuot taraqqiyotiga unchalik to'siq bo'la olmadi. Bil'aks, qator ilg'or mamlakatlarda vaqtli matbuotning o'ziga xos maktabi yaratildi. Garchi sobiq ittifoq davrida chet el matbuotiga faqat salbiy munosabatda bo'linib, ular faoliyati biryozlama talqin etilgan bo'lsa-da, bu boradagi haqiqat butunlay sinib ketgani yo'q. Uni teran nigoh ila o'rganish esa foydadan holi bo'lmaydi. Mazkur bob va kitobda biz, mualliflar ushbu masalaga yangicha, yurtimiz mustaqilligi mafkurasi nuqtayi nazaridan yondashishga harakat qildik.

XVII bob. XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDAGI TURKISTON MATBUOTI

XIX asr oxiri – XX asr boshida Turkistonda chiqib turgan gazeta va jurnallarni yo'nalishi va ijtimoiy-siyosiy mo'ljallanganligiga qarab quyidagi turlarga ajratish mumkin: chorizm manfaatlarini ifodalovchi rasmiy matbuot («туркестанские ведомости», «Turkiston viloyatining gazetisi», «Tuijor» gazetalari), jadidlar va mahalliy ziyolilarning xalq manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan va hukumatga mo'tadil yoxud qat'iy muxoliflikda bo'lgan gazetalari («Taraqqiy», «Xurshid», «Shuhrat», «Hurriyat», «Samarqand»); ko'proq ilmiy-ma'rifiy, maorifga oid adabiy-badiiy, pand-nasihath mazmunidagi nashrlar («Sadoi Turkiston», «Oyna» va boshqalar); turli firqalar, jamoat tashkilotlari, uyushmalarining gazeta-jurnallari, shu jumladan, rus tilida chiqadigan inqilobiy ijtimoiy-demokratik xarakterdagi nashrlar («Russkiy Turkestan», «Zeravshan», har xil varaqalar va prok-

lamatsiyalar); rusiyazabon aholiga mo'ljallangan liberal madaniyatshunoslik yo'nalishidagi matbuot («Закаспийское обозрение», «Ашхабад», «Средняя Азия», «Среднеазиатские курьер», «Ашхабадские вестник» va boshqalar)¹.

Bu davrda mintaqaning mahalliy aholisi Rossiyaning noan'anaviy, yaxshi tanish bo'lmagan madaniyati, hayotiy amaliyoti, shu orqali esa, Yevropa madaniyati bilan o'zaro munosabatga faol kirisha boshladi. Bosib olingan Turkiston bu yerda chor Rossiyasining mustahkamlanib, ta'siri kuchaya borgan sari, bir tomondan, hayotning turli sohalarini jadal-lashtirish, sanoat ishlab chiqarishi, qishloq xo'jaligi va madaniy-ma'naviy faoliyatini rivojlantirish, ikkinchi tomondan, birlashish, o'z kuchlarini ozodlik va mustaqillik uchun kurashga yo'naltirish tomon intila boshladi.

Bu mayllar va xususiyatlarning barchasi davriy matbuot sahifalarida, jurnalistlar, publitsistlar, mashhur davlat va jamoat arboblarning asarlarida o'z aksini topgan. 1870-yildan 1906-yilga qadar asosan ikkita gazeta «Туркестанские ведомости» va «Туркистон viloyatining gazetasi» davriy matbuotni rasmiylashtiruvchi bo'lib kelgan bo'lsa, shundan keyin Turkistonda yuz bergan tarixiy voqealar sababli yangi vaqtli matbuot vujudga keldi. Tobora avj olayotgan jadidlar harakati ta'sirida yangidan-yangi gazetalar maorif sohasidagi islohotlar himoyasiga turdilar. Ayni bir vaqtda ular mustamlakachi ma'muriyat faoliyatining salbiy tomonlarini tanqid ostiga ola boshladilar. Natijada, bunday nashrlar musodara qilindi, yopildi, ularning muharrirlari esa ta'qib qilindi, javobgarlikka tortildi.

«Туркестанские ведомости» gazetasi – Markaziy Osiyoning birinchi matbuot organi. 1870-yil 28-aprelda Toshkentda «Туркестанские ведомости» gazetasining ilk soni nashrdan chiqdi. General-gubernatorlik hokimiyatining matbuot organi bo'lgan bu gazeta o'quvchilarni Turkiston ma'muriyatining farmoyishlari va rasmiy hujjatlari bilan tanishtirishni, oq podsho qarorgohi bo'lgan Peterburg hayotidan xabarlarini tarqatishni, mintaqa madaniyati, turmushi va tarixiga oid materiallarni e'lon qilib turishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

O'zbekistonda davriy matbuotning oyoqqa turishi Osiyodagi boshqa mamlakatlar bosma jurnalistikasi rivojlanishi bilan mushtarak xususiyatlarga ega bo'ldi. Masalan, XVIII asrning ikkinchi yarmida Angliya tomonidan bosib olingan Hindistonda dastlabki harflari terilgan bosma «Бенгал газет» 1780-yilda paydo bo'ldi. 1816-yilda esa hindi, aniqrog'i, bengal Ganchadhar Bxaktachariga tegishli o'sha nomdagi boshqa bir gazeta, ya'ni, «Бенгал газет» nashrdan chiqdi. 1826-yilda esa aholi aksariyat ko'pchiligining tili bo'lgan hindi tilidagi ilk gazeta nashr etildi.

«Туркестанские ведомости» gazetasi ham batamom uning materi-
allari xarakterini, yo'nalishi va mazmunini belgilab beruvchi mahalliy harbiy-ma'muriy hokimiyat tasarrufida edi. N.A. Maev (1870–1892).

---

¹ Эрназаров Т., Акбаров А. История печати Туркестана (1870-1925). Т.: «O'qituvchi», 1976.; Abduazizova N. Turkiston matbuoti tarixi. Т.: «Akademiya», 2000 va boshqalar.

A.P. Romanovich (1892–1899), S.A. Geplener (1890–1901), N.G. Maliskiy (1901–1907) uning rasmiy muharrirlari bo'ldilar. Avvaliga, gazeta nomuntazam chiqib turdi, 1870-yilda uning atigi 17-soni chop etildi. Bora-bora oyiga uch-to'rt marta, so'ngra haftasiga bir marta, 1907-yil iyuldan boshlab esa har kuni chiqa boshladi. «Туркестанские ведомости» ning oxirgi soni 1917-yil 15-dekabrda chop etildi.

48-yillik faoliyati davomida hammasi bo'lib 640 ta soni chiqqan ushbu gazeta dastlab bir ming nusxada, ayrim paytlari (masalan, 1901-yilda) 2–2,5 ming nusxada nashr etib turildi. O'quvchilarining aksariyati Toshkent, Sirdaryo va Samarqandda bo'lib, nashr ham obuna, ham chakana savdo orqali tarqatilardi. 1890-yil boshida gazeta Toshkentda 125, viloyat bo'yicha esa 149 obunachiga ega edi. Uning o'quvchilari orasida turli toifadagi amaldorlar, ziyolilar, vrachlar, o'qituvchilar, olimlar, topograflar, tarixchilar, muhandislar, agronomlar bor edi. Mas'ul ma'muriy shaxslar, g'aznachilar, davlat muassasalari, viloyatlardagi pochta-telegraf idoralari gazetaning majburiy obunachilari hisoblanardi.

«Ведомости» kompozitsiya jihatidan rasmiy va norasmiy bo'limlardan iborat edi. Materiallar «Ichki axborot», «Xabarlar va maqolalar», «Xorijiy xabarlar», «Mahalliy xronika», «Feleton», «Bibliografik maqolalar», «O'lka bo'ylab», «Sankt-Peterburg» va boshqa ruknlar ostida berib borilardi. O'sha davrdagi ko'plab mashhur olimlar, taniqli madaniyat va jamoat arboblari hamkorlikka jalb qila olganligi, chet el yozuvchilari, shoirlari hamda rus mumtoz adabiyoti vakillarining asarlarini e'lon qilib turganligi gazeta tahririyati faoliyatining diqqatga sazovor jihatini tashkil qiladi. Unda mahalliy olimlar va ma'rifatparvarlardan Sattorxon Abdulg'afforov, Zokirjon Furqat va boshqalar o'z asarlari bilan qatnashardilar. Akademik V.V. Bartold, tadqiqotchi olimlardan N.V. Seversev, A.P. Fedchenko, V.F. Oshanin, L.S. Berg, J.A. Mushketov gazetaning mualliflari edi.

General gubernatorlik hokimiyatining organi o'laroq gazeta paxtachilik masalasini oldingi marraga olib chiqarkan, o'z maqolalarida rus sanoati va savdo-sotiq uchun bu sohaning muhimligini oshkora ko'rsatib berardi. Shu boisdan gazeta g'o'zaga ishlov berishning yangicha vositalari hamda usullarini targ'ib qilardi, paxta ekiladigan yerlarni kengaytirish va yangi maydonlarni o'zlashtirishni, g'o'zaning eng yaxshi navlaridan, masalan, hind va amerika navlaridan foydalanishni yoqlab maqolalar berardi. Uning sahifalarida o'lkadagi ishlab chiqarish kuchlari, aholining tarkibi, soni va mashg'ulot turlari haqida muntazam materiallar e'lon qilib turilardi, sondan-songa savdo-sotiq sohasi sharhlab borilardi. Shu boisdan «Туркестанские ведомости» gazetasi o'lka tarixini va unda yashovchi xalqlar o'tmishini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

O'z xarakteri va yo'nalishiga ko'ra gazeta rasmiy siyosat jarchisi bo'lganligiga qaramasdan, o'lkadagi mavjud ko'pgina muammolar, qarama-qarshiliklarni ham beixtiyor aks ettirardi. Bu ko'proq iqtisodiyot, maishiy turmush va ijtimoiy hayot sohalariga taalluqli bo'lardi. Ikkinchi tomondan, gazeta muhokama qilinishi o'zi uchun noqulay mavzular, masalalar to'g'risida atayin lom-mim demasdi. Masalan, ushbu nashr

Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona viloyatlari dehqonlarining qurolli ko'tarilishlari kabi faktlarni e'tiborsiz qoldirdi. Bu yerda 1887-yildan 1897-yilgacha dehqonlarning 668 ta chiqishi qayd etilgan bo'lsa-da, «Туркестанские ведомости» bu davrda o'z sahifalarini asosan tarbiya, adabiyot va dinga doir materiallar bilan to'ldirib turardi.

Gazetada madaniy hayot ham Toshkentda o'tkaziladigan ko'rgazmalar, adabiyot, madaniyat arboblari bilan uchrashuvlar, teatrlarda namoyish etilayotgan spektakllar haqidagi xabarlar orqali ko'rsatilardi. Turkistonda kitob nashri, savdosi va tarqatilishining ahvoliga alohida e'tibor berilardi. Mintaqada qancha bosmaxona mavjudligi, qanday mazmunda va qancha miqdorda kitoblar nashr etilayotganligi masalalari gazetaning diqqat markazida edi. Jumladan, nashr mahalliy kitob do'konlarini xorijiy kitoblar bosib ketayotganligi to'g'risida qayta-qayta yozdi.

Ilmiy tadqiqotchilik, ma'rifatchilik mazmunidagi materiallar «Туркестанские ведомости» gazetasining o'qimishli bo'lishini ta'minlardi. Yuksak bilimli xodimlari, mualliflari tufayli gazeta jiddiy ilmiy maqolalar, muammoli materiallar, ocherklarni e'lon qilib turardi. Masalan, 1882-yili gazetaning bir necha sonida Sattorxon Abdug'afforovning Qo'qon xoni tarixi to'g'risidagi maqolalari e'lon qilindi.

«Туркестон viloyatining gazetesi»-mahalliy tildagi ilk bosma gazeta. 1870-yilda o'lka ma'muriyati farmoyishiga binoan «Туркестанские ведомости» nashriga ilova sifatida chiqa boshladi. 1871-yildan «Ilovalar» kichik bichimda oyiga to'rt marta-o'zbek va rus tillarida ikki martadan chop etiladigan bo'ldi. Ular «Туркестанские ведомости» mablag'iga va shu gazeta muharririning boshqaruvida nashr etilardi. O'zbek tilidagisi shu vaqtda birdan-bir milliy imlo bo'lgan arab yozuvida chiqardi. 1872-1873-yillarda gazeta Peterburg bosmaxonasida bosilib turdi. 1883-yildan e'tiboran ilovalar mustaqil gazetaga aylanib, «Туркестон viloyatining gazetesi» nomi ostida o'zbek tilida chiqa boshladi. Shu yili gazetaning bir qismi rus tilida «Туркестанская туземная газета» qo'shimcha sarlavhasi bilan chiqadigan bo'ldi.

Umuman olganda, «Туркестон viloyatining gazetesi» 1870-yildan 1917 yilgacha 500-600 nusxa adadda chiqib turdi. Sh. Ibrohimov (1872-1883-yil yanvar), X. Chanishev (1883), N. P. Ostroumov (1883-yil oxiri - 1917-yil) uning muharrirlari bo'lishdi. Mahalliy madaniyat arboblardan Zokirjon Furqat, Sattorxon Abdug'afforov, Shohimardon Ibrohimov uning birinchi asosiy xodimlari bo'ldilar.

Gazetaning bosh vazifasi mahalliy aholi o'rtasida turli rasmiy hujjatlarni, harbiy-gubernatorlik hokimiyatining buyruqlari va farmonlarini targ'ibot qilishdan iborat edi. O'lkaning tarixi, ethnografiyasi haqida maqolalar, turli xitiro va kashfiyotlar, madaniyat, adabiy hayot yangiliklari to'g'risida axborotlar berib borish uning ikkinchi muhim vazifasi hisoblanardi.

Gazeta umumiy yo'l-yo'riqlari jihatidan «Туркестанские ведомости»ga o'xshab ketardi. Siyosat, davlat masalalarida ham ular bir xil fikrda edilar. Biroq Rossiyada ijtimoiy-siyosiy vaziyat o'zgara borgani va 1905-1907-yillarda hamda Birinchi jahon urushi davrida uning ichki siyosiy

bo'hronlari chuqurlashgani sari «Туркестанские ведомости»ga qaraganda ko'p jihatdan o'z siyosiy mo'ljallarini o'zgartirib, tadrijiy rivojlanish yo'liga tushdi. «Туркестанские ведомости» rasmiy nashr bo'lib, xizmatchilar, rusiyazbon aholining zodagon-ma'lumotli doiralari ga mo'ljallangani holda, «Turkiston viloyatining gazetisi» mahalliy ziyolilar, ayniqsa, adabiyot ahli e'tiborini ko'proq jalb qilardi. Gazeta faoliyatida Muqimiy, Kamiy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Tavallo, Mirmuhsin, Mirzo Toshkandiy va boshqa ilg'or ziyolilar faol ishtirok etishardi.

«Turkiston viloyatining gazetisi» turli kitoblar, risola, to'plamlarni chop etishni ham amaliyotga kiritdi. Bunday shaklda gazeta sahifalarida oldin e'lon qilingan maqolalar, ocherk, korrespondensiya va ilmiy-ommabop asarlar e'lon qilindi. «Paxtachilik haqida» (1887), «Pilla qurtini boqish to'g'risida qisqacha yo'l-yo'riqlar» (1889), «Misming qisqacha tarixi» (1889), «Fizik geometriya to'g'risida hikoyalar» (1890) va boshqalar shular jumlasidandir. Bu risolalar gazeta obunachilariga bepul yuborilib, gazetxonlar bilimni kengaytirishiga xizmat qildi. Umuman, ushbu ikkala gazeta Turkistonda davriy matbuotning ilk namunalari o'laroq xalqda bosma so'zga qiziqish uyg'otdi, o'zbek va rus tillarida boshqa gazeta hamda jurnallar vujudga kelishi va tashkil etilishini rag'batlantiruvchi omil bo'lib xizmat qildi.

«Taraqqiy» gazetasining yo'nalishi va ko'targan muammolari. Turkistonda XX asr boshidagi ma'rifatparvarlik harakati bevosita jadidlar ta'sirida, jumladan, ularning yangi maktab uchun kurashi shaklida rivojlandi. Ilg'or mayllarni rivojlantirish va ta'lim berishning eski, qotib qolgan usullariga qarshi turish bu harakatni rag'batlantiruvchi asosiy jihatlardan bo'ldi. Maktablarda dars berishning yangicha usullarini, ularning o'quv rejalariga tabiiy-ilmiy mazmundagi yangi fikrlarni (geografiya, tarix, matematika) kiritish targ'ib qilindi, yangi darsliklar, qo'llanmalar, bibliografik ma'lumotnoma adabiyotlarini tayyorlash ishlari olib borildi.

Shunday bir sharoitda o'lkada yorqin ifodalangan ijtimoiy-vatanparvarlik yo'nalishidagi «Taraqqiy» gazetasi paydo bo'ldi. Birinchi soni 1906-yilda Toshkentda chiqqan bu gazeta atigi uch oy mobaynida nashr etib turildi. Uning 20-soniy oq politsiya tomonidan tortib olinib, musodara qilindi.

Juda qisqa muddat faoliyat ko'rsatganligiga qaramasdan, «Taraqqiy» gazetasi jadidchilikning dasturi va maqsadlarini ommalashtirishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Gazeta gubernatorlik matbuoti og'iz ochmay kelayotgan dolzarb masala va mavzularni birinchi marraga olib chiqdi. Bu esa rasmiy matbuot (masalan, «Turkiston viloyatining gazetisi») noroziligiga sabab bo'lib, ikki orada munozara keltirib chiqardi. «Taraqqiy» gazetasi podshoning 1905 yilgi manifestini, Kavkaz va Markaziy Osiyodagi imperiya-chilik siyosatini fosh qildi, uning rus-yapon urushidagi harbiylashish maqsadlarini ochib tashladi. Turkiston milliy vatanparvarlik kuchlarini mavjud hokimiyatga qarshi harakatlarida birlashishlari uchun kurashdi¹.

---

¹ Abduazizova N. O'sha manba.

Gazeta aniq-ravshan faktlar, boshqa nashrlarning materiallariga ishoralar bilan mahalliy gazetxonga rasmiy hokimiyat jar solayotgan shiorlar, dasturlar va ularning amaldagi harakatlari o'rtasidagi farqni ko'rsatib berardi. Uning maqolalari asosan ommada ijtimoiy siyosiy ongni shakllantirishga, mavjud ijtimoiy-siyosiy imtiyozli boy-badavlat toifalar hamda aholining ularga qaram, huquqsiz, zulm va qashshoqlikda kun ko'rib kelayotgan qatlamlari borligini tushungan holda yo'naltirilgan edi.

Shu ma'noda, masalan, «Dunyo boylari va mehnatdan boshqani bilmaydiganlar xususida» sarlavhali maqola e'tiborga molikdir. Unda zamondoshlar uchun yangicha ohang-bunday adolatsizlikka barham berish mumkinligiga, lekin buning uchun xalq manfaatlariga zid siyosatga qarshi kurashda birlashish lozimligiga ishonch ohangi yangradi. Gazeta ilk sonidayoq toshkentlik temiryo'lichilarni ular ma'muriyatining adolatsiz xatti-harakatlaridan himoya qilib chiqdi. Uning sahifalarida o'sha davr ijtimoiy hayotining xarakterli hodisalaridan bo'lgan Rossiya yutuqlarini o'zlashtirishga, uning ziyolilari va xalqi bilan yaqinlashishga, rus tili va adabiyotini o'zlashtirishga e'tibor qaratish bilan bir vaqtda chorizm siyosatini tanqid qilish ham o'z aksini topdi.

Gazetada liberallar va murosachilarning 1905-yil manifestiga nisbatan ijobiy munosabatlar bildirilgan, xalq podshoga bo'ysunishi, osoyishtalik saqlashi, ish tashlashlarda ishtirok etmasligi kerak, deb hisoblaydigan maqolalari ham berilardi. Umuman olib qaraganda, «Taraqqiy» gazetasi faoliyati milliy-ozodlik, xalqqa o'z davlatini o'zi boshqarish huquqi berilishi uchun kurashuvchi matbuot namunasi bo'ldi. Uning boshqa bir muhim shiori-turmushni o'zgartirish, o'z umrini yashab bo'lgan urf-odatlar, jamiyat taraqqiyotiga to'siq bo'luvchi bid'atlardan qutulishdan iborat edi.

Gazeta maorifni rivojlantirishni, yangi kasblarga o'rgatishni yoqlarkan, o'quvchilarni bunday sa'y-harakatlarni qo'llab-quvvatlashga chorladi. Uning materiallari oddiy gazetxonlarga, mehnatkashlarning keng qatlamlariga mo'ljallangan bo'lardi. Ularda juda jo'n misollar asosida Turkiston va boshqa mamlakatlarda xalqlar o'z huquqlari uchun qanday kurash olib borishlari ko'rsatib berilardi. «Endi bizlar do'st kim, dushman kim ekaniga xo'b tushundik. Boylar, to'ralar xotiri uchun gazetachilarimiz har qancha so'karga ko'shish qilsalar ham, biz ularning so'zlariga quloq solmasmiz».

Gazetaning birinchi sonida podsho hukumat: O'zbekistonda mahalliy tillarda gazeta va jumallar nashr etishiga butun chorlar bilan qarshi turishi haqidagi maqola e'lon qilindi. «Musulmonlar ichina haqliq tarqalmasun» deb gazeta va jumallar nashr etmakka hech ruxsat berilmas erdi. Ammo missionerlarga musulmonlar zarariga qoralig' tarqatmak uchun ijozat erdi. Bu kabi xo'rlik va zulmlarni chekurga rozi bo'lmasak, gavdamizdan boshimizni, tanamizdan jonimizni ayrub, bolalarimizni etim qilurlar edi»¹, deb yozilgandi unda. Bularning barchasi o'lka ma'muriyatining noroziligini uyg'otardi. Shu sababli gazetaning dastlabki uch soni musodara qilindi, muharrir Ismoil Gabidov esa sud javobgarligiga tortildi.

¹ Abduazizova N. O'sha manba.

«Taraqqiy» gazetasining Turkiston matbuoti tarixidagi ahamiyati, birinchi navbatda, uning ilg'or g'oyalarni, o'lkadagi madaniy-ma'rifiy harakatni dadil qo'llab-quvvatlaganligi bilan belgilanadi. Qisqa muddat nashr etilganligiga qaramasdan, gazeta katta obro' qozonib, gazetxonlar keng doirasining e'tiborini tortishga muvaffaq bo'ldi. Mahalliy tilda chiqib turganligi ham uning ommalashuviga yordam berdi. Ilgari tub yerli xalq asosan adabiy-diniy adabiyotlar, ilohiyotshunoslar va ma'rifatchilarning og'zaki so'zlari asosida tarbiyalanib kelgan bo'lsa, «Taraqqiy» gazetasi dunyoviy hayot bilimlarini axborotning yangi manbai bo'lgan vaqtli matbuotdan o'zlashtirishga yo'l ochib berdi.

Hozirjavob, dolzarb siyosiy axborot, korrespondensiyalar gazetxonlarda jonli bosma so'zga ehtiyoj va qiziqish uyg'otib, jurnalistikada real hayot voqealari to'g'ri aks etishining ahamiyatini his qilishga yordamlashdi. Gazeta sahifalarida o'zbek matbuotining ko'zga yorqin tashlanib turgan siyosiy, publitsistik mazmundagi axborot-tahliliy janrlari rivoj topdi. Bularning barchasi mahalliy aholi uchun yangilik edi¹. Gazetaning chinakamiga milliy xarakteri, vatanparvarligi, mahalliy xalqlar manfaatlarini himoya qilishdagi dadilligi, siyosatning keskin masalalarini yoritganligi uning birinchi soni chiqqan kunni (27-iyun) mustaqil O'zbekistonda jurnalistlar, barcha ommaviy axborot vositalari xodimlarining kasb bayrami qilib belgilanishiga asos bo'ldi.

«Taraqqiy» gazetasining mualliflaridan olimlar Mahmudxo'ja Behbudiy, V. P. Nalivkin, Munavvar Qori Abdurashidxonov, shoira Nozimaxonim, yozuvchilar va tarjimonlar Abdusafiho, Ismoil Aliyev, Shokir Muxtor va boshqalarni sanab o'tish mumkin.

Mahmudxo'ja Behbudiy (1875–1919) publitsistik ijodining o'ziga xos xususiyatlari. 1899–1900-yillarda haj safariga chiqqan Behbudiy sakkiz oy mobaynida kezib, arab mamlakatlarini o'rgandi. U vataniga ko'plab kitoblar va jurnallar bilan qaytgach, Ismoil g'aspirali nashr etayotgan «Tarjimon» gazetasining doimiy o'quvchisiga aylandi. Shu safaridan keyin Behbudiy o'sha paytda mahalliy tilda yagona bo'lgan «Turkiston viloyatining gazetasi» bilan faol hamkorlik qilishga kirishdi. «Samarqanddan maktublar» rukni ostida doimiy ravishda uning xabarlarini bosilib turardi. 1903-yil 14-fevralda e'lon qilingan korrespondensiyasida Behbudiy Samarqandda sudlov ishlarida amalga oshirilgan ba'zi o'zgarishlar haqida hikoya qildi. Bu uning odamlarni huquq bobida xabardor va ma'rifatli qilishga qaratilgan dastlabki maqolalaridan biri edi.

Behbudiyning jadid maktablarida jug'rofiyadan dars berilishiga va inson hayotida uning ahamiyatini ko'rsatishga bag'ishlangan «Jug'rofiya ilmi» sarlavhali maqolasi katta aks-sado uyg'otdi. «3 ming sanadan beri yildan-yilga rivoj topib bir necha asrdan beri nihoyat martabada taraqqiy qilib, naf' bo'lib, hatto hozirgi sanaga bolalar maktabiga ham ushbu ilmni muqaddimasidan boshlab dars beradurlar. Dunyoda turguvchi odamni al-

---

¹ Jalilov A., O'zganboyev X. O'zganboyev X. O'zbek ma'rifatparvarlik adabiyotining taraqqiyotida baqqli matbuotning roli. T.: «Fan», 1993.

fununlariga o'qiladurg'on mo'tabar va keraklik ilm va fanlardan biri ushbu jug'rofiya ilmidur», deb yozdi u¹.

1908-yil Behbudiy publitsistik faoliyatining qizg'in davrlaridan bo'ldi. Jadidlar bilan an'anaviy islomchilar o'rtasidagi bo'linish chuqurlashayotgan bu paytda «Turkiston viloyatining gazetisi» sahifalarida uning «Bayoni ma'zdrat» (1908, 1-son), «Muhorabo musulmonlarga yoqarmu?» (15-son), «Bayoni hol» (19-son), «Bir afsuslik xabar» (30-son), «Majlisi imtihon» (33-son), «Mutolaaxona» (48-son), «Qabristoni muslimin» (51-son), «Qonun» (63-65-sonlar), «Tarix va jug'rofiya» (90-son), «Tavzeh» (94-son) kabi yigirmaga yaqin maqolasi chop etildi.

«Tarix va jug'rofiya» asari ilmiy dalillar bilan asoslangan publitsistik maqola bo'lib, unda, jumladan, shunday deyilgan edi: «Zamonki ilm va maorif bo'ldi. Ilmsiz millat ilmsiz qavm asir va zaif qolur. Ilmsiz davlatni foydasi yo'q, ilmsiz dunyoni hayoti yo'q, agar bo'lsa-da, sabotsiz, bu ilmlardan yolg'uz sarf va nahv, mantiq, qalam va fiqh emas, balki alar ustiga hikmat, siyosat, tarix, qadima va jadida ilm va ahvoli zamoni hozira va alsanai muhovara (mulohaza) ham prukgrom ta'lim va tadrismizga kerak»².

Behbudiyning ko'pgina maqolalari milliy aynanlik, birdamlik masalasiga bag'ishlangan, garchi ularda bunday istiloh bevosita ishlatilmagan bo'lsa ham. «Millatlar qanday taraqqiy etar» maqolasida u «Butun isloli maktab, madrasa, ya'ni, isloli millatga ko'shish qilinmasa, bir asr so'ngra diyonat barbod bo'lur va aning javobi mas'uliyati bugungilarga qolur», deya ta'kidlarkan, «avomlik naqadar ko'paygan, biz musulmonmiz», deb qayg'ulanib yozib: «Musulmonlarga ilm lozim, amal lozim, o'qimoq kerak, -deya ta'kidlagan. «Ehtiyoji millat» maqolasida ham ushbu masalalar ko'tarilgan edi. «Boshqa millatlarga qaralsa, ko'rulurki, muntazam maktablari bor, bor ul maktabda diniy ilm. Ustunda dunyoviy ilm va fanlar ham o'qilur, chunki dunyoga turmak uchun dunyoviy ilm va fan lozimidur». Aks holda, Behbudiy fikricha, zamona ilmi va fanidan bebahra millat boshqa millatlarga poymol bo'lur»³.

Behbudiyning gazeta, jurnaldagi har bir chiqishi uning atrof hayotida yuz berayotgan voqealarga publitsist sifatida bergan aks-sadosi sifatida yangrar edi. Uning olim va publitsist inson tabiatida shaxsiylik bilan ijtimoiylik uyg'unlashib, tiynatining nafsoniyat, g'urur, qadr-qimmat, xushfe'llik singari o'ziga xos xususiyatlari esa fuqarolik, vatanparvarlik, umumiy takomilga va milliy farovonlikka erishish bobidagi intilishlar bilan chambarchas bog'lanib ketgan edi. Shu boisdan Behbudiy jadidlarning tarafdorlariga qarshi har qanday xurujlarga nihoyatda jiddiy munosabat bildirardi. Binobarin, bunday hujumlarning sabablarini turli mavqelardan: ilmiy, siyosiy-diniy hamda insoniylik, davlat va jamoatchilik nuqtayi nazarlaridan ochib berardi.

¹ «Turkiston viloyatining gazetisi», 1905, 11-fevral.

² O'sha manba, 1908, 11-iyun.

³ «Samarqand», 1913, 12-iyul.

Bu murakkab masalalarni u o'zigagina xos alohida usulga, fakt yoki voqeaga, uning o'tmishi, bugungi ahvoli, kelajagini tasvirlash orqali ko'rib chiqish nuqtai nazaridan yondashishga tayanib hal etardi. Boshqacha aytganda, muayyan fakt, hodisani nima keltirib chiqarganligini va u qanday oqibatlariga olib kelishi mumkinligini aniqlashga harakat qilardi. Bo'lib o'tayotgan voqea-hodisalarga bunday ilmiy-tanqidiy, o'tmishga nazar tashlab yondashuv tufayli Behbudiy xolislikni, o'z qarashlari to'g'riligiga ishonchni hamda ijodiy faollik va nekinlikni saqlab qolishga erishardi.

1913–1914-yillarda Behbudiy tashkil qilgan «Samarqand» gazetasi va «Oyina» jurnali jamiyatda yangi g'oyalar, qarashlarni yoyishga katta yordam berdi. 1913-yil 10-apreldan 1914-yil avgustgacha nashr etilgan «Samarqand» gazetasining hammasi bo'lib 45 ta soni chiqdi, 26 va 27-sonlari esa «Yangi Samarqand» nomi ostida chop etildi. Gazeta o'zbek va fors tillarida chiqardi. «Mundan maqsad shul ediki,-deb yozgan edi Behbudiy,-Bahri Hazardan boshlab janubda Afg'oniston dashti, Amu nahri o'rtasidagi vase' arasiga sonin turk va tojik birodorlarimizga bu qadar toqat va qoyi' zamoniyada va Rossiya kulturi, ilmi, hunari va sanoatiga oshino bo'lishlariga ojizona tashviq etmoqdan iborat edi»¹.

Ko'rib turganimizdek, o'zi muharrirlik qilgan nashrlarni bir necha tilda, ko'pincha o'zbek, fors-tojik va rus tillarida chiqarish Behbudiy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlaridan bo'lgan. U Turkiston va yaqin atrofdagi mamlakatlarda yuz berayotgan voqealarni yoritishga harakat qilardi. Publitsistning «Millat ehtiyojlari», «Millatga murojaat» singari ko'pgina maqolalari milliy masalaga bag'ishlangan.

«Oyina» jurnali 1913-yil 20-avgustdan 1915-yil iyungacha nashr etilib, shu 20 oy davomida 52 ta soni bosmadan chiqdi. Birinchi sonida uning maqsadi bayon etildi. Jurnal har haftada 24 sahifa atrofida chiqib turdi. 47-sonidan boshlab rasmlar ham berila boshladi. Jurnalning sariavhasi ostida uning to'rt tilda: o'zbek, fors-tojik, arab va rus tillarida chiqishi ko'rsatilgan edi. Bu nashrda Fitrat, Siddiqiy, Hoji Mo'yin, Saidrizo Alizoda, Sadridin Ayniy, Tavallo, Hakim Buxoriy, Saidahmad Vasliy va boshqa mashhur mualliflar hamkorlik qilishdi. Behbudiy unda ko'plab publitsistik, ma'rifiy va ilmiy-ommabop maqolalarini e'lon qildi².

O'zbek xalqining buyuk o'g'loni, publitsisti, vatanparvari, jaholat va mutaassiblikning ashaddiy dushmani, mamlakatni milliy va madaniy qayta tiklash uchun kurashchi Behbudiyning ijodi va faoliyati uning zamondoshlari va avlodlarini hamisha to'lqinlantirib kelgan. U amir va bolsheviklar hokimiyati bilan tengsiz kurashga kirishib, nopok usullar qurboni bo'ldi. Turkiston milliy harakatining yo'lboshchilaridan birini qatag'on qilish bilan zo'ravonlik tizimi xalqning vatanparvarlik tuyg'usini, ozodlikka bo'lgan chanqoqligini yanada oshirib yubordi. Bir necha yil o'tib, uning bir qator safdoshlari va davomchilari (Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Q odiriy, Tavallo va boshqalar) aziz boshlaridan judo etilgan

---

¹ «Samarqand». 16-avgust.

² «Oyina» (1914–1915). T.: 2001.

bo'lsalar-da, xalqning taraqqiyotga va milliy ozodlikka intilishini endi hech narsa to'xtata olmas edi.

Munavvar Qori Abdurashidxonov — XX asr ibtidosidagi milliy jurnalistika vakili. Toshkentda diniy ilm ahlidan, qorilar, Qur'oni karim va hadisi sharif tafsirchilaridan bo'lgan ziyoli oilada dunyoga kelgan Munavvar Qori Abdurashidxonov (1871–1931) dastlabki bilimni o'z otasonasi-mudarris Abdurashidxon va Hosiyat otinoyidan oldi. Boshlang'ich maktabda mashhur Usmon domlada, so'ngra Yunusxon madrasasida ta'lim oldi. Tahsilini davom ettirish maqsadida 1898-yilda Buxoroga ketadi. U yerdan qaytgach, Darxon masjidida imomlik qila boshlaydi.

Munavvar Qori ko'p o'qir, turli gazeta jurnallar muxtariysi o'laroq adabiyot, san'atdagi yo'nalishlardan, o'z davri voqealaridan yaxshi xabardor edi. Shaxs sifatida u ijtimoiy hayotda keskin farqlar kuchayib borayotgan bir davrda shakllandi. Bu Turkiston general gubernatorligining markazi bo'lgan Toshkent hayotiga jiddiy qarovchi yosh yigitga o'ylash uchun, o'z xalqining mavjud ijtimoiy ahvolini qabul qila olmaslik, norozilik tuyg'ulari junbushga kelishi uchun ko'plab asos berar edi. Birinchidan, Toshkentning ikki qismga-rus va mahalliy xalq yashaydigan qismlarga bo'linganligi, ulardagi binolar, hayotiy sharoitlar, ishlar va yoshlarga ta'lim berishdagi farqlar taqqoslovchi har qanday inson ko'ziga yaqqol tashlanib turardi. Bundan tashqari, 1898-yil oktabrda general-gubernator chiqargan farmonga binoan Sirdaryo okrugi (unga Toshkent ham kirardi) Samarqand va Farg'ona okruglarining aholisi shu paytdan e'tiboran o'z ariza, arznoma va boshqa turli hujjatlarini faqat rus tilida yozishlari lozim edi.

Ikkinchidan, hozirgi mutaxassislarining ta'kidlashlaricha, oddiy xalqning xo'rlangan ahvoli Munavvar Qoridek vatanparvar hamda adolat uchun kurashchini beparvo qoldirishi mumkin emasdi. Vatanparvarlarning kamsitilishini, huquqlari poymol etilayotganini ko'rib turgan Munavvar Qori 1901–1904-yillarda Behbudiy tashabbusini birinchilardan bo'lib qo'llab-quvvatlagan holda do'sti R. Kishod bilan birgalikda avvaliga o'z hovlisida, so'ngra Toshkentning eski shahar qismida va boshqa tumanlarida bir qator usuli savtiya maktablarini ochdi. 1911-yilga kelib faoliyat ko'rsatayotgan 24 ta jadidlar maktabida ikki mingga yaqin bola ta'lim olardi. Munavvar Qori «Namuna» maktabi (bu yerda Oybek, Mannon Uyg'ur va boshqa yirik adabiyot va san'at arboblari o'qishgan), «Jamiyati hayriya», «Musulmon xalq dorilfununi», «Shuroi islomiya» siyosiy tashkiloti samarali ilg'or faoliyat olib borishlari hamda «Ittifoqi taraqqiy» firqasiga rahbarlik qilish borasida ko'p sa'y-harakat ko'rsatdi¹.

1906-yil 6-sentabrdan Munavvar Qori muharrirligi va noshirligida «Xurshid» gazetasi chiqa boshladi. Uning nomi ostidagi izohda aytilganidek, bu kundalik «ilmiy, siyosiy adabiy gazeta» edi. U hech qanday firqaga qo'shilmasligini va millat, xalq manfaati yo'lida hayotni haqqoniy

---

¹ Do'stqorayev B. Turkiston jadidlarining yirik siyosiy. «Jahon adabiyoti», 1998, №3, 147-bet.

yoritishni o'z vazifasi deb bilishini e'lon qildi. Hammasi bo'lib 10 ta soni chiqib, oxirgi soni 1906-yil 16-noyabrda chop etilgan ushbu gazeta o'zining xalqqa ma'rifat berish, adolatni himoya qilish va chor hukumatining mahalliy xalqqa tazyiq o'tkazish siyosatini fosh etishdan iborat dasturini yashirib o'tirmadi.

«Taraqqiy» gazetasi yopilishi bilan oq paydo bo'lgan «Xurshid» uning vatanparvarlik yo'lini davom ettirdi, milliy dunyoviy ziyoli ahli, xalq fikrining jarchisiga aylanib, jadidlar madaniy, ma'rifiy faoliyatini keng targ'ib qildi. Gazeta adabiyot, madaniyat va milliy an'analarga katta e'tibor berdi. Uning muharriri yoshlarni tarbiyalash masalalariga, ayniqsa, e'tiborli edi. Iqtisodiyot mavzuida ko'plab materiallar e'lon qilinardi.

1917-yilning martidan e'tiboran Munavvar Qori «Najot» gazetasiga, iyul oyidan esa o'sha vaqtgacha Ahmad Zakiy Validiy rahbarligida bo'lib kelgan «Kengash» jurnaliga muharrirlik qila boshladi. Ushbu nashrlarda u o'zining mahalliy aholi savodxonligini oshirishga, unda madaniy-ma'rifiy faoliyatga qiziqishni qo'zg'atishga yo'naltirilgan ko'plab maqolalarini chop ettirdi.

Oq podsho 1916-yil 25-iyunda chiqargan tub yerli aholi erkaklarini front ichidagi ishlarga safarbar qilish to'g'risidagi farmoni Turkistonda keng xalq ommasi g'alayonlariga sabab bo'ldi. Ular chorizm tomonidan shafqatsiz bostirildi. O'shanda Munavvar Qori xalq manfaatlarining himoyachilaridan biri sifatida chiqib, Peterburgga norozilik nomasi bilan hay'at yuborishni taklif qildi. «Najot» gazetasida e'lon qilgan «Maqbul qurbonlar»¹ maqolasida u hokimiyat va erkinlikni kimdir in'om qilmasligini, ularni qozonish lozimligini ta'kidladi.

Yozuvchi, pedagog, ma'rifatchi, jurnalist, muharrir bo'lgan Munavvar Qori Abdurashidxonov qisqa, lekin sermazmun umr kechirdi. Butun kuchi va bilimini o'z xalqi xizmatiga bag'ishlab, milliy o'z-o'zini anglash to'yg'usini uyg'otishga ulkan ta'sir ko'rsatdi, O'zbekiston madaniyati, maorifi va jurnalistikasini rivojlantirishga bebaho hissa qo'shdi. Endilikda uning nomi haqli ravishda o'z Vatani mustaqilligi uchun shonli kurashchilarning oldingi saflarida turadi.

Abdurauf Fitrat-buyuk olim va publitsist. Abdurauf Fitrat (1884–1938) o'zbek xalqi madaniyati tarixiga yirik olim, iste'dodli jamoat arbobi, dramaturg, adabiyotchi, tarixchi, shoir, publitsist va jurnalist sifatida kirdi. Vatanparvarlik, atrof hayotdagi hamda o'tmish tarix voqea-hodisalaridagi ilg'or, insoniy, ma'naviy sog'lom jihatlarni chuqur va keng qamrovli his qilish uning adabiy merosini farqlab turuvchi xususiyatlardir. Ijodkor shaxs sifatida Fitrat asosan Sharq mumtoz adabiyoti negizida shakllandi, u arab, fors va turkiy tillarni mukammal bilardi. Ulug' shoir Alisher Navoiyning tili uning uchun ajoyib namuna, barcha asarlari, butun hayoti, faoliyati esa ilhom manbayi, mahorat, yashash hamda kurash maktabi bo'lib xizmat qildi.

Fitrat Buxorodagi Mirarab madrasasida tahsil ko'rdi. 1909-yilda u yetti nafar o'spirin tengdoshlari qatori «Tarbiyai atfol» xayriya jamiyati tomonidan Turkiyaga o'qishga yuborildi. Uning Buxoroda islohotlar za-

---

¹ «Najot», 1917, 26 mart.

rurligi to'g'risidagi masalani keskin qo'ygan dastlabki asarlari ham o'sha yerda dunyo yuzini ko'rdi. Bular «Hindistonda bir farangi ila buxorolik bir mudarrisning bir necha masalalar ham usuli jadida xususida qilgan munozarasi», «Bayyonoti sayyohi hindi» (Hind sayyohi qissasi) asarlari, «Sayxa» nomli she'rlar to'plami va boshqalar edi.

Sadriiddin Ayniyning guvohlik berishicha, chor hukumati Fitratning asarlari paydo bo'la boshlagan birinchi kunlardanoq ularning tarqatilishini taqiqladi. Tadqiqotchi H. Boltaboev fikricha, «Chor Russiyasi nafaqat Fitrat asarlarini, balki uni o'qigan kishilarni ham qattiq ta'kib ostiga ola boshlagan. Chunki Fitrat va uning hammaslamlari ilgari surgan jadidchilar g'oyalari hatto bolsheviklarning g'oyalaridan ham zararliroq hisoblangan edi»¹.

Fitratning jurnalistik chiqishlarigina emas, balki tarixiy, filologik, pedagogik ilmiy maqolalari ham publistsistik ruhi bilan ajralib turadi. Uning 1915-yilda Buxoroda nashr etilgan «Oila» kitobi bunga misol bo'la oladi. Nashming ikkinchi qismida yozuvchi Buxorodagi ijtimoiy qatlamlarga shunday ta'rif beradi: «Buxoro aholisi turli toifa va guruhlardan iborat. Ba'zilari mulla, ba'zilari sipohi, bir guruhi tijoratchi, bir toifa kosiblar va to'da dehqonlardan iborat. Bu toifa orasida mullalarning fikriy tarbiyalari yaxshidek ko'rinadi. Vaholanki, ularning har biri yigirma-o'ttiz yil umrlarini madrasalarda tahsil bilan o'tkazdilar, lekin o'qiganlarini sizlarga tushuntirib bera olmaydilar. Mabodo, biror narsani tushuntirmoqchli bo'lsalar ham arabcha so'zlardan nutqlarini shunday to'ldirib tashlaydilar, omma bu nutqini tushunmaydi, ularning so'zlarini rad etsangiz, darrov tahqir va haqoratga o'tadilar, joni johillik va kofirlikda ayblaydilar»².

Muallif Yevropa mamlakatlari bilan o'z yurtidagi ta'lim darajasini taqqoslar ekan, Yevropada odamlar bilimi hamda qobiliyatlarini rivojlantirib borish tufayli lavozimlar va xizmat mavqelariga ega bo'lishlarini ta'kidlaydi. Shu boisdan ham ular faol va jur'atlidir. Buxoroda esa mansabdorlar, sipohlar hech narsa bilishmaydi va masalaning bu tomoniga e'tibor berishmaydi, deb yozadi Fitrat.

«Bu jamoa qaysi mansabga ko'tarilsalar va qaysi mansabdan tushsalar, ilmu iqtidorlarining bunga dahli yo'q, balki hammasini tasodifdan, omaddan va taqdirdan deb biladilar. Binobarin, ularning aksari bir-ikki duoxonu jodugarlar bilan hamkorlik qilib, ularga sig'inib yuradilar. Ulardan eng kattalari va qazo-qazolari ham mansab umidida bir dasta chirkin pashsha bosgan qog'ozni ezib ichadilar. Qaysilarining uylariga kirsangiz, ustun va ayvonlarida duolar osilganini ko'rasiz»³.

1917–1918-yillarda Fitrat Samarqandda chiqayotgan «Hurriyat» gazetasiga muharrir bo'lib, unda o'zining ham ko'plab maqolalari, she'rlarini e'lon qildi. 1917-yil aprelda Amir Olimxon askarlari Registon maydonida tinch namoyishchilarga qarata o'f ochdi, o'nlab kishilar qamoqqa olindi. Fitrat va boshqa jadidlarga Buxoroni tark etishga to'g'ri

¹ Boltaboyev H. Abdurauf Fitrat hayoti va ijodi. T.: 1992, 8-bet.

² O'sha manba. 59-bet.

³ Fitrat A. Oila. T., 2000. 57–58-betlar.

keldi. Fitratning «Samarqand» gazetasidagi dastlabki chiqishi Buxoroda yuz bergan ana shu fojeaga bag'ishlandi.

Voqeani tahlil qilar ekan, u shunday yozdi: «Ko'rdim, kezdim, eshitdim, o'qidim. Mamlakatlar orasida Turkistonimiz kabi baxtsiz bir mamlakat yo'qdir. Butun yolg'izgina otlarni tarixda qo'yib ketgan el-uluslarning ezilib ketdiklariga birinchi sabab shul ayriliq, shul ittihodsizlikdir. Biz turkistonliklardagi bu ittihodsizlikdan ko'proq foyda ko'rgan, kattaroq osilg'on eski Rusiya hukumati edi»¹. «Turkiston viloyatining gazetisi», «Buxoroi sharifi», «Sadoi Turkiston», «Ishtirokiyuni» gazetalarida Fitratning o'sha zamondagi o'ta dolzarb masalalar ko'tarilgan ko'plab asarlari e'lon qilindi.

1923–1924-yillarda Fitrat Moskva, Petrogradga yashab, bu yerdagi oliy o'quv yurtlarida arab, fors, turkiy tillardan dars berdi va yangi asarlarini e'lon qildi. Leningrad universiteti sharq fakultetining ilmiy kengashi unga professor unvonini berdi.

Vataniga qaytgach, ilmiy faoliyat bilan mashg'ul bo'ldi, tarix, adabiyot, til, musiqa, san'at sohasida ko'plab darsliklar, ilmiy asarlar tayyorlab, nashr ettirdi, talay gazetalar, jurnallar bilan hamkorlik qildi. U bir qator asarlar, ilmiy tadqiqotlar yaratdi. «Sarf. 1-kitob. O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba», «Sarf. zaboni to'chiki», «Muxtasar islom tarixi», «O'zbekcha til saboqligi», «Muqadimot al-adab», «Bedil», «Aruz», «O'zbek adabiyoti namunalari», «XVI asrdan so'ngira o'zbek adabiyotiga bir qarash» va boshqalar shular jumlasidandir.

Biroq Fitratning ilmiy-pedagogik faoliyatida yorqin ifodalangan vatanparvarlikni mavjud tuzum «millatchilik va aksilinqilobchilik» sifatida baholadi. Oqibatda, u 1938-yilda o'zbek xalqining boshqa ko'plab iste'dodli vakillari qatori otib tashlandi. Bugungi O'zbekistonda Abdurauf Fitratning asarlari, g'oyalari yangi umr kasb etib, o'tmishni yaxshiroq bilishga yordam beribgina qolmasdan, muallif va uning maslakdoshlari himoya qilgan ezguliklar yo'lida sobit va sodiq bo'lishga ham bizni o'rgatmoqda.

Shunday qilib, Turkistonning XIX asr oxiri–XX asr boshlaridagi ilg'or mutafakkirlari jurnalistik va publitsistik faoliyatining tahlili ularning deyarli barchasi, bir tomondan, chorizmning Turkistondagi mustamlakachilik hukmronligiga, ikkinchi tomondan, o'z xalqi hayotidagi umrini yashab bo'lgan hamma narsaga qarshi kurashganliklarini ko'rsatib turibdi. Ularning shon-shuhratga cho'lg'angan ijodiy faoliyati taraqqiyot, ma'rifat, fan rivoji hamda davlat mustaqilligi, jonajon Vatanning porloq kelajagi yo'lida milliy qadriyatlar bilan jahon tamadduni yutuqlarini tarkiban uyg'unlashtirish g'oyalari ila sug'orilgan.

Mahalliy gazeta va jurnallar. Rossiyadagi 1917-yil fevral inqilobidan va oktabrda bolsheviklar hokimiyatga kelganlaridan keyin Turkistonning gazeta-jurnal olamida katta o'zgarishlar yuz berdi. O'zbek tilidagi gazetalar soni ko'paya borib, 1917-yil bahoridan «Najot», «Sho'roi islom», «Turon» (Toshkent) «Farg'ona sahifasi» (Namangan), «Hurriyat» (Samarqand), «El

---

¹ «Hurriyat», 1917, 28-iyul.

bayrog'i» (Qo'qon) va boshqa gazetalar chiqa boshladi. Mahalliy tildagi davriy nashrlar madaniy-ma'rifiy mazmuni, vatanparvarlik ruhi, milliy va siyosiy erkinliklarga erishish yo'lidagi intilishlar g'oyasi bilan to'ldi.

1917-yil 27-noyabrda Qo'qonda musulmon kengashlarining IV favqulodda qurultoyida Turkiston Federatsiyasi e'lon qilinishi milliy-demokratik harakatning eng yuksak cho'qqisi bo'ldi. Federatsiya atigi uch oygina hayot ko'rganligiga qaramasdan, turkistonliklarning davlat mustaqilligi, istiqloлга erishishga bo'lgan sa'y-harakatlarining yorqin ifodasi bo'ldi. Qurultoyda, shuningdek, Turkiston Federatsiyasining parlamenti — xalq kengashi saylanib, unga 56 kishi, shu jumladan, mahalliy xalqlarning 36 vakili, yevropaliklarning 18 vakili-ruslar, ukrainlar, yahudiylar, armanlar va boshqalar kirgan edi.

Turkistondagi bu ilk mustaqil federativ davlatning boshlig'i Mustafó Cho'qay o'zining haqiqiy vatanparvarligini, demokratiya g'oyalariга sodiqligini va davlatining birinchi galdagi vazifalarini belgilashda siyosiy rahnamolik iste'dodini namoyon qildi. Butun milliy matbuot e'lon qilingan bu mustaqillikni olqishlab qabul qildi. Masalan, «Ulug' Turkiston» gazetasi 1917-yil oxirida «Yashasin milliy istiqloл!» shiori ostida chiqdi. Uning barcha materiallari e'lon qilingan Turkiston Federatsiyasini qo'llab-quvvatlashga bag'ishlandi. Behbudiy, Fitrat va boshqa ko'plab shoirlar, adiblar Turkiston Federatsiyasini ma'qullashdi. Biroq 1917-yil 31-oktabrda Toshkentda hokimiyatni bosib olgan bolsheviklar Qo'qon va uning atrofidagi hududlarni kultepalarga aylantirishdi. 1918-yil 18-fevralda Qo'qon muxtoriyati shaklidagi mustaqil Turkiston Federatsiyasi tor-mor qilindi, qonga botirildi.

1917-yildan 1918-yilgacha «Hurriyat» gazetasining 86 soni chiqdi. 1917-yil 28-iyuldan unga Fitrat muharrirlik qildi. Behbudiy va Fitratning ushbu gazeta sahifalarida e'lon qilingan siyosiy ehtirosli, samimiy maqolalari uning mazmuni va yo'nalishini a'lo darajada ifodalab berardi. Behbudiy o'zining qozoqlarga qarata «Ochiq xati»da shunday yozdi: «Chiroqlarim! Boshqa xalqlar, masalan: serblar, italyanlar, armanlar, slavyanlar, polyaklar va boshqalar, hatto dupyoning u bir uchidagi qarindoshlari ila birlashur ekanlar, boshqa katta va quvvatlik avlodlarga tobe bo'lib yutilib, hatto tilini yo'qotgan o'z jinsdoshlarini ajratib olib, birlashmoqqa kuchlarini sarf etar ekanlar, biz o'z ichimizdagi qarindoshlarimizdan ayrilsak, uyatdir, axmoqlikdur, turk tomiriga bolta urmoqlikdur»¹.

1914—1917-yillarda nashr etilgan «Sadoi Turkiston» gazetasi jadidlarining 1906—1917-yillar mobaynida chiqib turgan va xalqni ma'rifatli qilishga, g'aflat uyqusidan uyg'otishga harakat qilgan gazetalari eng yaxshi an'analarining davomchisi bo'ldi. U, shuningdek, «Jaholat zulmatida qolib kelayotgan kishilarni milliy vaqtlı matbuot va adabiyot bilan tanishtirishni» hamda adiblar va shoirlarga ularning jamiyatdagi vazifasi va fuqarolik burchi haqida so'zlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Shunga muvofiq gazeta o'z o'quvchilarini muntazam ravishda mashhur yozuvchilarning

¹ «Hurriyat», 1918, 26-yanvar.

asarlari bilan ham tanishtirib, Nozimaxonim, Hamza, So'fizoda, Siddiqiy, Mirmuhsin, I. Davron, Tavallo, Cho'lpon, Fitrat va boshqalar ijodi haqida hikoya qilib bordi. Ushbu gazeta sahifalarida adabiy tanqid ancha to'liq aks etdi. «Tanqid» ruknida bu adabiy janrning ahamiyati tushuntirib berilardi.

Turkistonda nashr etilayotgan jurnallar gazetalardan nafaqat hajm, materiallar xarakteri, nashr narxining ancha qimmatligi bilan, balki shu bilan birga o'z maqsad hamda vazifalari bilan qam farq qilardi. «Среднеазиатский вестник» bu erdagi ilk jurnal edi. Muharriri va noshiri E.G. Smirnov bo'lgan bu nashrning maqsadi rus tilini keng yoyishdan va «mahalliy aholi orasida ruslashtirish siyosatini» targ'ib qilishdan iborat ekanligini ta'kidlaydi professor N. Abduazizova. Jurnal bir yil davomida (1896–1897) nashr etib turildi.

«Средняя Азия» nomli boshqa bir ilmiy ma'rifiy va adabiy-badiiy jurnalga (1910–1911) A. L. Kirsner muharrirlik qilgan. «Oyina» (1913–1915), «Al-islom» (1910–1917), «Al-Izoh» (1917–1918), «Kengash» (1917) va boshqalar mahalliy tillarda chiqqan eng mashhur ijtimoiy-siyosiy, adabiy-ilmiy jurnallar edi. Ular orasida Mahmudxo'ja Behbudiyning «Oyina» jurnali dastlabki yirik milliy nashr bo'ldi. «Jurnallar orasida eng birinchisi va eng yaxshisi», degan edi u haqida Abdulla Avloniy.

XX asrning ikkinchi o'n yilligi o'rtalariga (1914–1918) kelib milliy jurnallardan iborat davriy matbuot o'z qiyofasiga ega bo'ldi, mavzu, mazmun va yo'nalish jihatidan shakllanib ulgurdi. Behbudiy tajribasining vorislari bo'lgan Hamza, Fitrat, Cho'lpon va boshqalar oylik va kundalik nashrlarni chiqarib, ularga boshchilik qila boshladilar.

Qoraqalpog'iston matbuoti tarixi. O'zbekiston tarkibida o'z respublikasiga ega qoraqalpoq xalqining 1917-yilgacha milliy tilida gazetasi bo'lishi u yoqda tursin, uning asosiy qismi gazetaning nima ekanligi to'g'risida tasavvurga ham ega emasdi. Shubhasiz, odamlar hayotda yuz berayotgan har xil yangiliklarni, boshqa yurtlardagilar qanday yashayotganligini bilishga qiziqishardi. Oktabr to'ntarishidan oldin bunday xabarlarning darakhilari asosan bozor ahli, savdogarlar, sayyohlar bo'lgan. Avvallari haftasiga ikki marta bo'lib turadigan uzun va qisqa bozorlarga ba'zi odamlar uzoq ovullardan u-bu narsani xarid qiladigan ishi bo'lmasa ham «Olamda nima gap-so'z?», «Zamonning yo'nalishi qay tomonga borayapti?», «Ertangi kunimiz qanday bo'lar ekan?» kabi savollarga javob olish uchun kelishgan. U yerda faqat uzunquloq gaplarni emas, balki jar-chilarning xabarlarini, voizlarning nutqlarini tinglab, eshitganlarini ovul-doshlariga yetkazishgan.

Qishloq-ovulga uzoqdan kelgan mehmonga mezbonlar beradigan ilk savollar «Shaharda nima yangiliklar?», «Qanday xabar olib kelding?» qabilida bo'lgan. Shu tariqa xabarlar kishilarning biridan ikkinchisiga o'tib, chekka joylangacha yetib borgan, ayniqsa, qiziqarli xabarlar juda tez tarqalgan.

O'sha paytlarda qoraqalpoq xalqining ko'pchilik qismi kambag'al yashasa ham, zehnlil, bilimga chanqoq edi. O'z davrida intilganlar, ya'ni, harakat qilganlar imkoniyatiga yarasha bilim olishga muvaffaq bo'lgan.

Odamlar o'z uylarida turli diniy adabiyotlar va qissa kitoblarini saqlaganlar. Qissaxonlar, savodli odamlar kitoblarini turli davralarda o'zlari o'qib berishlari bilan birga, ba'zi savodi chiqqan yoshlarga mutolaa uchun vaqtincha berib ham turishgan.

Madrasalar qoshida mo'jazzgina kutubxonalar bo'lib, ularda diniy kitoblar bilan birga Navoiy, Nizomiy, Fuzuliy g'azallari, So'fi Olloyor, Xo'ja Ahmad Yassaviy, Bedil, Rabg'o'ziy va boshqa dunyoviy va diniy ta'limot namoyondalarining kitoblari saqlangan va talabalarga o'qishga berilgan.

O'zbekiston va Qoraqalpog'istonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi U. Rahmetullaev o'tgan asrning 20-yillarida Qoraqum eshon madrasasi yonida katta kutubxona bo'lib, undagi kitoblardan o'quvchilar foydalangani haqida yozadi. Kutubxonaga har yili Qozon, Kobul, Toshkent shaharlaridan karvon bilan 1-2 tuya yangi nashr etilgan kitoblar keltirib turilgan. Filologiya fanlari doktori Q. Ayimbetov «Xalo'q danalo'g'o'» kitobida Chimboy qal'asidagi ziyolilardan Qazi Mao'lik Bekmuhammad o'g'li Qazalo', Orenburg shaharlariga karvon yurgizib, savdo mollari bilan birga kitoblar ham oldirib, xalqqa tarqatgani haqida hikoya qiladi. Mumtoz shoir A. Dabilov qissaxonlik hunarini egallashda Qazi Mao'lik sababchi bo'lganini, undan «Oshiq G'arib» dostonini sotib olganini eslaydi.

Kitob ko'chirish, ya'ni, xattotlik qoraqalpoqlar orasida keng tarqalgan hunar bo'lgan. Husnixati chiroyli, harflarni aniq yoza oladigan xattotlar qissa kitoblarini, ayrim shoirlarning she'rlarini ko'chirib, xalqqa tarqatganlar.

Qoraqalpog'iston hududida topilayotgan kitoblar orasida bosma kitoblar ko'p uchraydi. Ularning aksariyati ikki xil — Qozon bosma va Kobuliy bosmaga taalluqli. Matbuot tarixini o'rganuvchi mutaxassislar 1917-yilgacha Qoraqalpog'iston hududida arab alifbosida bosma bo'lmanini tasdiqlaydilar. Lekin, vaqtida oqpodsho, ya'ni chor Rossiyasi hokimligining markazi bo'lgan Petro-Aleksandrovska (hozirgi To'rtkul shahrida) rus harfli matbaa uskunasi yordamida davlatning turli rasmiy hujjatlari chop etilganligiga oid aniq dalillar mavjud.

Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda, hozirgi Qoraqalpog'iston hududida 1919-yilda rus tilida «Amudarinskaya jizn» gazetasi va ayrim varaqalar chop etilgan. Qoraqalpoq olimlarining aksariyati birinchi milliy gazeta 1924-yili noyabr oyidan «Erkin qaraqalpaq» nomi ostida nashr etilganligini tasdiqlashadi. Ayrim manbalarda undan oldin «Kambag'allar tovushi» nomli gazeta chiqarilgani haqida ham noto'liq ma'lumotlar bor.

Lekin mavjud manbalar, ma'lumotlar o'rganilib, tahlil qilib ko'rilganida, ilk milliy gazeta—«Birinshi ado'm» 1924-yilning oxirgi oylarida dastlab 50 nusxada chop etilganligiga oid faktlarga duch kelamiz. «Birinshi ado'm»dan keyin qoraqalpoqlarning yetakchi gazetasi 1928-yildan boshlab «Erkin qaraqalpaq», «Miynekesh qaraqalpaq» (1928—1932), «Qo'zo'l Qaraqalpaqstan» (1932—1957), «Совет Коракалпагистано» (1957-1992) va mustaqillikdan so'ng «Erkin Qaraqalpaqstan» nomlari ostida chop etilib kelinmoqda.

Ayni kunda nashr etilayotgan «Вести Каракалпакистана» gazetasi «Амударинская жизнь» gazetasining bevosita davomchisidir.

1928–1932-yillarda To'rtko'lda faoliyat ko'rsatadigan xo'jalik hisobidagi bosmaxonada qator ruscha va qoraqalpoqcha (lotin alifbosida) kitoblari va gazetalar nashr etilgan.

1931-yil 13-fevraldan hozirgi «Qaraqalpaqstan jaslaro'», 1932-yilning 20-yanvaridan «Jetkinshek» gazetolari nashr etilmoqda.

Dastlabki jurnalistlardan Qasim Ao'ezov, Nauriz Japaqov, Orazali Qosekeev, Izbasar Fazilov, Maxsudulla Yakubov, Xojan Abdiholiqov, Tamendar Safiev, Ismoil Sultanov, Qurbanbay Aralbayev va boshqalar Qoraqalpog'istonda matbuot sohasining birinchi qaldirg'ochlari hisoblanadi.

XVIII bob. XIX ASRNING IKKINCHI YARMI – XX ASRNING BIRINCHI YARMIDA Q OZOG'ISTON JURNALISTIKASI

Qozog'istonda davriy matbuotning paydo bo'lishi va rivojlanishi XIX asr 70-yillarining oxiri-80-yillarining boshiga to'g'ri keladi. Bu o'lka Rossiyaga qo'shib olingandan keyin qozoq jamiyatining ijtimoiy va siyosiy hayotida tub o'zgarishlar yuz berayotgan davr edi. O'sha paytgacha Qozog'iston patriarxal-feodal tartiblar va ko'chmanchi xo'jalik yuritish usuli qaror topgan ovullardan iborat bo'lib kelgandi. Kapitalistik taraqqiyot yo'liga qadam qo'ygan Rossiya esa bundan keyingi xo'jalik va savdo-sotiq munosabatlarini rivojlantirish imkoniyatlarini faollik bilan izlayotgan edi.

Xo'jalik bobida va madaniy jihatdan ancha ravnaq topgan Rossiya xomashyo zaxiralariga boy katta hududlarni o'z ta'sir doirasiga tortish va Qozog'istonni o'z kapitalistik rivojlanishining xom ashyo yetkazib beradigan qo'shimchasiga aylantira borish bilan bir paytda bu qoloq diyorga madaniy darajasini ancha yuksaltirish, qozoq xalqining demokratik madaniyatini o'stirish imkoniyatini berdi. Ayni shu davrda dastlabki qozoq bosma kitoblari, gazetolari paydo bo'ldi.

Cho'qon Valixonov, Abay Qo'nonboyev, Ibray Oltinsarin kabi buyuk qozoq ma'rifatparvar olimlari, Alixon Bukeyxonov, Ahmed Boytursunov, Muhamedjon Seralin va boshqalar singari birinchi professional publitsistlar hamda gazeta va jurnallarning muharrirlari faol ijtimoiy, ilmiy, adabiy-publitsistik ijodga kirib kelishdi. Qozoq va rus tillarida chiqa boshlagan dastlabki nashrlarda o'sha davrdagi hukmron tabaqalar faoliyati shakllantirgan ijtimoiy fikr o'z aksini topardi.

Bu ochiqdan-ochiq mustamlakachilik siyosati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi jihatidan yangi «xo'jalik»lardan bir necha pog'ona pastda bo'lgan xalqni ezish va talashdan iborat edi. Rus tilidagi gazetalarga chor senzurasini tomonidan kuchli ta'sir o'tkazib turilardi. Ilk davriy gazetalardan bo'lgan «Туркестанские ведомости» (1870) chor hukumati siyosatiga amal qilardi va u qat'iy jilovlab qo'yilgan edi. Ma'muriyat matbuotdan odamlarga o'zi lozim topgan xabarlarini yetkazishda va hokimiyat nazdida qanday siyosatni qo'llab-quvvatlashlari zarurligini tushuntirishda foydalanardi.

Gazetalarda eʼlon qilinayotgan maqolalarning aksariyatini koʻchmanchi chorvadorlar bilan yangi koʻchib kelganlar oʻrtasidagi savdo-sotiq munosabatlarining tahlili tashkil qilardi. Birinchi muxbirlar dashtda ishlab turgan yarmarkalarni muqoyasa qilib, aholining turli-guruhlarini oʻrtasidagi ayirboshlashni taqqoslar ekanlar, chorva mollari, teri, oʻtin va boshqa tovarlar bilan savdo qilish hisobiga aylanma mablagʻlarni koʻpaytirish muammosini koʻtarardilar.

Gazetalar maqolalarida Rossiyadan dehqonlarni koʻchirib keltirish, qozoqlarning oʻtroq xoʻjalik yuritishga oʻtishi, dashtda savdo munosabatlarini rivojlantirish haqidagina xabar berib qolmasdan, puldan foydalanish evaziga ayirboshlashning yangi shakllari paydo boʻlayotganligi, temir yoʻllar qurilishi boshlanayotganligi, hunarmandchilik ishlab chiqarishining yangi tarmoqlari vujudga kelayotganligi toʻgʻrisida ham koʻp yozishardi. Geograf, etnograf va boshqa soha olimlarining notanish joylarga qiziqishlari oshib borishi koʻp jihatdan matbuotning mazmunidagi sifat oʻzgarishini taqozo qildi.

Jamiyatda yuz berayotgan yangiliklar tavsifiy maqolalarni tobora siqib chiqara boshladi. Ularning oʻrnini voqea-hodisalarni tahlil qilishga, faktlarni sharhlashga, yangiliklarni qiziqarli tarzda taqdim etishga qaratilgan jurnalistika egallay bordi.

1870-yildan eʼtiboran Toshkentda nashr etila boshlagan (birinchi soni qozoq tilida chiqqan) «Turkiston viloyati gazetasi» va 1888–1902-yillarda Omskda chiqib turgan «Dala viloyati gazetasi» dastlabki qozoq gazetalarini hisoblanadi. Turkiston oʻlkasi maʼmuriyati tomonidan nashr etiladigan bu ikkala gazetada mahalliy hokimiyatning buyruq va farmonlari qozoq tilida chop etilardi. Bundan tashqari, ularda tub yerli aholining hayoti, ishlab chiqarish faoliyati va turmush tarzi toʻgʻrisida koʻplab qimmatli xabarlar berib borilardi.

Milliy ongning oʻsishi, oʻziga xos dasht madaniyati, xalq ijodkorligi yuksalishidan iborat muhim tarixiy bosqichdan keyingina haqiqiy maʼnodagi milliy matbuot vujudga keldi va rivojlandi. Oʻsha yillarda rus, tatar, boshqird nashrlari foyda koʻrish maqsadida qozoqlarning ilk adabiy asarlarini koʻplab adamlarda chiqara boshladilar. Bu jarayonlar ijtimoiy fikrni uygʻotib, yozma adabiyot rivojlanishini jadallashtirdi. E.I. Ivanchikova va S.S. Akashevaning «Qozogʻistonning inqilobdan ilgari davriy matbuoti» («До революционной периодической печати Казахстана») nomli bibliografik koʻrsatkichida 1917-yilga qadar Qozogʻiston hududida, shu jumladan, Orenburg, Omsk, Toshkentda chiqib turgan yuzdan ziyod gazeta, jurnal nomlari keltirilgan.

Orenburgda nashr etilgan «Qozoq» gazetasi (1905–1913) birinchi umummilliy gazeta oʻlaroq butun xalq eʼtirofini qozonib, ovuldan-ovulga qoʻlma-qoʻl olib oʻqilardi. Ahmed Boytursunov deyarli gazetaning butun faoliyati davomida uning doimiy muharriri boʻlib turdi. Arxiv hujjatlarida Urol viloyati harbiy gubernatorining xati saqlangan boʻlib, unda gazeta dasturi batafsil bayon qilinadi: «1905-yil 9-dekabrda sirkular farmoyishga binoan, qirgʻiz Mustafa Oʻrozovich Ahmedovga qirgʻiz Ahmed Boytursunovning toʻliq

ma'nodagi muharrirligida qirg'iz tilida quyidagi dastur asosida «qozoq» («qirg'iz») kundalik gazetasini nashr etish topshirilsin:

- ko'rsatmalar va hukumat farmoyishlari;
- davlat dumasi va davlat kengashi;
- tashqi va ichki xabarlar;
- qirg'izlar tarixi va etnografiya;
- iqtisodiyot, savdo-sotiq, hunarmandchilik, qishloq xo'jaligi va hokazo».

«Ayyaq» jurnali bilan «Qozoq» gazetasi o'rtasida ko'chmanchi qozoq xalqining o'troq hayotga o'tishi to'g'risida davom etgan bahs-munozara qozoq jurnalistikasining yorqin sahifalaridan biri bo'ldi. Bu munozarada matbuot vositasida ochiq professional mubohasa yuritish unsurlari vujudga keldi va rivojlandi. «Qozoq» gazetasi yerni taqsimlashning ko'chmanchilik shakli orqali xo'jalik yuritishning yangicha yo'siniga asta-sekinlik bilan o'tishni taklif qildi. Mafkuraviy va biryoqlama yondashuv ta'siri ostida bo'lgan gazetaning uzoq davr mobaynidagi mavqeyi «burjuacha milliy qarashlar»ning targ'ibotchisi sifatida ta'riflanardi, chunki uning sahifalarida ko'chmanchilikni qo'llab-quvvatlovchi maqolalar e'lon qilib turilardi.

Demokratik nashr hisoblangan «Ayyaq» jurnalining har bir sonida esa yer, jamiyat hayotida uning roli va ahamiyati, yerdan oqilona foydalanish va uni xalqqa xatlab berish, o'troq turmush tarziga o'tish yo'llari haqida maqolalar berib borilardi. Bunda ko'chmanchi ekstensiv xo'jalik sharoitida yerdan foydalanish xarakterini aks ettiruvchi «Yer-ona, chorva esa uning farzandi» degan fikr ifodalangan edi.

«Ayyaq» jurnalining noshiri va muharriri Muhamedjon Seralin qozoqlar o'troq hayotining dastlabki tajribasini yoritishga katta hissa qo'shdi. Bu jurnalning asosiy o'zagini M.Seralin, B.Qoratoyev, J.Seydalin tashkil qilardi. Qozoq publitsistikasi qaldir'ochlarining ijodi o'lkaning ijtimoiy-siyosiy hayotida ikki masala-yer va oq podshoga qarshi kayfiyat kuchayganligi masalasi keskin turgan bir paytga to'g'ri keldi.

Bu davrda qozoq jamiyatining taqdiri yer masalasining hal etilishi bilan bog'liqlikda ko'rilardi. O'z nuqtayi nazarlarini «Ayyaq» jurnalida aks ettirgan «dehqon demokratlar» dasturi XIX asrning ikkinchi yarmidagi qozoq ma'rifatparvar demokratlari iqtisodiy dasturining asosini tashkil etdi. Ular jamoa yerlarini baravar taqsimlash, o'troq hayotga o'tish, soliqlarni kamaytirish va hokazo muhim masalalarni birinchi bo'lib ko'tarib chiqdilar. Bu dasturda ma'rifatchilik yo'nalishi katta o'rin egalladi.

O'sha davr matbuoti badiiy adabiyot sezilarli ravishda tadjriy rivojlanayotgan asnoda faoliyat ko'rsatayotgan edi. Shu munosabat bilan ko'pgina ijtimoiy va madaniy jarayonlar bir-biriga ta'sir ko'rsatib turardi. Badiiy adabiyotga xos jarayonlar voqelikni aks ettirishning hujjatli shakllarida ancha hozirjavob, ancha aniq-ravshan namoyon bo'ldi. Yozuvchilar, shoirlar, jamoat arboblari o'z xalqi kelajagini eng avvalo, ma'rifatda, turmush madaniyatini, ilg'or urug'-aymoqchilik va oilaviy munosabatlarni joriy etishda ko'rdilar. Ma'rifatparvarlikni, demokratik g'oyalarni ilgari surish manzarasida fosh qiluvchilik mayllari ham avj olib, davriy matbuotda muntazam, izchil va ijtimoiy xarakter kasb eta bordi.

Binobarin, XIX va XX asr chegarasidagi Stolipin islohotlarining tub burilish paytida «Qozoq» umummilliy gazetasi va «Ayyaq» milliy-demokratik jurnali timsolida qozoq jamiyatining orzu-umidlarini ifodalovchi matbuot vujudga keldi. Bu nashrlarning sahifalarida jamiyatda iqtisodiy jihatdan o'zgarishlar yasashning ko'p qirrali va hal etilishi qiyin bo'lgan masalalari o'z aksini topa bordi.

Shunday qilib, qozoq cho'llarida matbuot turli subektlar o'rtasida iqtisodiy axborotni ayirboshlash, ishlab chiqarish, savdo-sotiq munosabatlari qaror topayotgan bir paytda rivojlana bordi. Qozoq va rus tilidagi gazetalar ayni bir paytda nashr etilardi, chunki Qozog'iston Rossiyaga qo'shib olingach, aholini ko'chirib keltirish siyosati faol o'tkazila boshlanganligi munosabati bilan rusiyzabon aholi soni orta bordi.

Gazetalar mazmun hamda o'quvchilar ommasiga tarqalish va ta'sir ko'rsatish jihatidan baravar emasdi. Qozoq ma'rifatparvarlari va yozuvchilarining yuqori tabaqasi adabiy-badiiy ijod namunalari bilan davriy matbuotda chiqib turardi. Muayyan ijtimoiy guruh nomidan o'z kuzatishlari, o'y-fikrlari, munozarali nuqtayi nazarlarini ifodalash imkoniyatlarini berishi bilan publitsistika ularni o'ziga jalb qilardi.

Birinchi qozoq olimi, sayyohi va publitsisti **Cho'qon Valixonov** dunyoqarashi uning hayoti va faoliyatiga zamin bo'lgan ob'ektiv shart-sharoitlar negizida, asosan rus tafakkuri ta'siri ostida shakllangan bo'lib, bu tafakkur an'analari u qozoq tadqiqotchilik va davriy adabiyotiga ham olib kirdi. Rus demokratlarining asarlari bilan tanishish unga nafaqat Qozog'iston va Markaziy Osiyodagi boshqa feodal davlatlarning xo'jalik sohasidagi rivojlanishining ahvoli va istiqbollarini chuqur o'rganish va tahlil qilish, balki o'ziga xos shaklda bo'lsa ham, shaxsiy qarashlarini ifodalash imkonini berdiki, ular olimning ilmiy va publitsistik asarlarida aks ettirilgandi.

Qashg'aristonga sayohat qilgan Ch.Valixonov «Oltishar yoki Xitoyning Nan-li (kichik Buxoriya) provinsiyasidagi oltita sharqiy shaharning 1858–1859-yillardagi ahvoli haqida» batafsil hisobot yozdi. Bu Sharqiy Turkistonning jug'rofiyasi, tarixi, aholisi, hukumat tizimi, sanoati va savdo-sotig'i haqida ma'lumotlar beruvchi qimmatli tarixiy-iqtisodiy tadqiqotdir. Ingliz iqtisodchisi Jon Styuart Millning «Sibir vedomstvosidagi qirg'izlarda sud islohotlariga doir qaydlar» nomli mashhur kitobning ayrim joylaridan iqtibos keltirganligi muallifining iqtisodiy salohiyatidan dalolat beradi.

XIX asrning 60-yillaridagi islohotlar davrida Ch.Valixonov bu o'zgarishlar xalqning moddiy va madaniy ahvoli yaxshilanishiga xizmat qiladigan bo'lishiga erisha bordi. U boshqa asarlarida, masalan, «Qirg'izlarning ko'plab yurishlari haqida»gi asarida hamda «Chorvachilik-xalq boyligi» asarining xomaki qo'lyozmasida o'sha davrning bosh mavzui bo'lgan qozoqlarning qishloq xo'jaligini yuritish yo'sinlari masalasiga murojaat qilib, chorvachilik-ko'chmanchi xalq mehnat faoliyatining asosi, uning turmush farovonligining birdan-bir manbayi ekanligini ko'rsatib berdi.

Ch.Valixonovning aksar asarlari tavsifiy mazmunda bo'lishiga qaramasdan, ularda olimning fuqarolik nuqtayi nazari aniq-ravshan ifoda

etilgan. Yer masalasini hal qilishda mahalliy hokimiyatlarning adolatsizligi va nochorligini fosh qilar ekan, u yerdan jamoa bo'lib foydalanishni taklif qiladi. (O'sha davrda bu ilg'or usul bo'lib, barcha muammolarni adolat asosida va tub yerli aholi uchun eng foydali tarzda hal etish maqsadiga xizmat qilardi).

Qozoq hayotini yoritishda bir qator mislsiz unsurlarni joriy etgan ma'rifatchi **Ibray Oltinsarin**ning ismi ham milliy publitsistika tarixida munosib o'rin egalladi. Muallif xo'jalikning yangi shakllarini misollar asosida ko'rsatishga harakat qildi. «Qipshak Seyitqul» ocherkida u qashshoqlashib qolgan o'ttizta oilaning qipchoq urug'idan bo'lgan kambag'al Seyitqul boshchiligida tirikchilik vositalarini izlayotganliklari to'g'risida hikoya qiladi.

Ko'chmanchi qozoqlar o'sha paytda faqat chorvachilikni, savdo-sotiq va uy hunarmandchiligining o'ta oddiy turlarinigina bilishar edi. Shunday bir sharoitda qo'shnilardan ko'chmanchilar orasida o'sha davrgacha deyarli urf bo'lmagan butunlay yangi hunar turini o'rgangan Seyitqul ularga yordamga keladi. Bu esa g'allakor dehqonchilik hunari edi. «Seyitqul har tomonlama o'ylab ko'rib,-deb yozadi I. Oltinsari,-eng avvalo qulay qo'ningoh topishga qaror qildi. Ko'p joylarni aylanib ko'rib, nihoyat, To'rg'ay cho'lida, Qabirg'a daryosi vodiysida manzil qilishni ko'ngliga tugdi»¹.

Kambag'allar asrlar bo'yi odam qo'li yetmagan yerga ishlov berishga, turkistonliklarga o'xshab emi sug'orish uchun anhorlar qazishga kirishadilar. Bug'doy hosili shu darajada bitib beradiki, o'sha manzilgoh aholisinigina ta'minlab qolmasdan, balki ortiqchasini chorva moliga ayirbosh qilish imkoni tug'iladi. Natijada, g'allakorlar boyib ketishadi.

Shunday qilib, I. Oltinsarin iqtisodiy jarayonni-xo'jalik yuritishning boshqa shakliga o'tishni ochib berishda birinchi bo'lib ocherk unsurlarini va aynan lavha xususiyatlarini kiritdi, hujjatli material va ishonchli faktlar asosida qozoq jurnalistikasida badiiy publitsistik janrlar rivojlanishiga ibtido bo'lgan asar yaratdi.

Ma'rifatparvar shoir **Abay Qo'nonboyev** o'z she'riy va publitsistik ijodida otashin so'zi hamda amaliy faoliyati bilan zamondoshlariga yordam berishga intildi. To'biqti volosti boshqaruvchisi o'laroq u xalqni ma'rifatli qilishga, uning xo'jalik-maishiy sharoitini yaxshilashga qaratilgan *tadbirlarni amalga oshirishga harakat qildi*². O'z she'riy hamda falsafiy-nasihat mazmunidagi suhbat-mushohadalarida u fuqarolik jur'ati va publitsistik ehtirosi bilan qozoq jamiyatining feodal patriarxal asoslarini ochib tashladi, xalqni ma'rifatga, yangi ilg'or hayot tarziga da'vat etdi.

Abay xalqning siyosiy, iqtisodiy va madaniy qoloqligi ko'chmanchi hayot tarzi bilan, qoloq ishlab chiqarish usuli bilan bog'liq ekanligini yaxshi tushunar edi. U o'z xalqini vahshiyona urf-odatlardan, jaholatdan

¹ Алтынсарин И. Избранные произведения. Алма-Ата: АН КазССР, 1957, с-34.

² Абай. Стихотворения и поэмы. М.-Л.: 1966, с-8.

qutqarish uchun ko'p ishlar qildi. Abay ijodidagi sobitqadamlilik shundan iborat ediki, u o'z nazmiy so'zi vositasida «mavjud tuzumni o'zgartirish zarurligini vatandoshlari ongiga yetkazishga»¹ intilardi. Shoirming ko'pgina she'rlarida xalqiga «O'jarlik qilma, ey mening qaysar xalqim, mening so'zlarimning to'g'ri mazmunini uqib olgin! Ey qozoqlarim! Kambag'al xalqim mening. Sening ko'rinishing yomon emas, soning ham ko'p. Aytchi, nega buncha yuzlaring aldamchi?»².

O'z xalqiga bo'lgan ishonch ma'rifat, bilim va ilmu madaniyat jihatidan ancha ustun xalqlar bilan yaqinlashish kuchiga ishonch Abay ijodining negizini tashkil qiladi. Uning she'riy va publitsistik merosi vatandoshlari boshidan kechirayotgan qiyinchiliklarni nozik tushunish, bilim, ma'rifat orqali hayotni qayta qurishning yaxshi yo'llarini izlash tomirlaridir. Zamondoshlarining og'ir hayotiga va ular tortayotgan iqtisodiy qiyinchiliklarga sherik bo'lish, shubhasiz, Abay singari buyuk shaxslar ijodida barq urib turadi.

Asrlar marrasida yashab o'tgan shoir Sultonmahmud To'rayg'irovning she'riy ijodida ham yurtdoshlari hayotiga nisbatan yangicha fikrlar va qarashlar bayon etilgan. Uning ijodiy tarjimai holi «Ayqap» jurnali bilan uzviy bog'langan. Boshqa ma'rifatparvarlar qatori u ham ma'rifat qozoqlarni «og'ir uyqu»dan uyg'ota olishiga ishongan. Ijodkor xo'jalikning muayyan tuzilishini, insonning tabiat ustidan hukmdorligini ham xalqning ma'rifatlilik darajasi bilan bog'laydi.

Ijodining ilk davrida shoir «Intiqom payti qachon kelajak», «Boylik» va hokazo nazmiy asarlar yaratib, ularda atrof dunyoni falsafiy tafakkur qilish bilan birga kambag'alning jamiyatdagi ahvolini tushuntirishga ham harakat qiladi. «Bechora kambag'al boyga ishlovchi xo'kiz bo'lish uchun dunyoga kelganmi? Koriga yarashi uchun xo'jayin ho'kizlarini boqishi kerak emasmi axir? Shundoq ham kambag'allarni o'lmasdan beriroq ahvolda saqlaydilar. Ularning hayoti muhtojlikka to'la. Agar ho'kiz ishlab holdan toygan bo'lsa, o'z holiga kelishi uchun uni o'tloqqa qo'yib yuboradilar, kambag'al to'g'risida kim jon kuydiradi?»³.

Zamonaviy nazariyalar nuqtai nazaridan aytish mumkinki, S. To'rayg'irov qozoqlarning og'ir va adolatsiz moddiy hayotini she'riy ijodda aks ettirgan dastlabki grajdan shoirlardan edi. O'z asarlarida u aholining moddiy hayotiga urg'u berib, oddiy va ayni bir paytda muhim masalalarga e'tiborni qaratdi. Ishlasa ham hech vaqoga ega bo'lmaydiganlar nigohi bilan vaziyatga boqdi, mazlum sirf tomonini olib, qozoq ovulidagi ijtimoiy munosabatlarni birinchi bo'lib keng va chuqur tanqid ostiga oldi.

Olim, jamoat arbobi **Alixan Bukeyxonov** birinchilardan bo'lib qozoq publitsistikasida statistik ma'lumotlarni tahlil qilish usul va uslublarini qo'lladi. Oksford universiteti qoshidagi O'rta Osiyoni o'rganish jamiyati

¹ O'sha manba, 30-bet.

² Торайғыров С. М. Стихи и поэмы. Алма-Ата: 1989, 32-36-с.

³ Букейхан А., Байгурсын А., Дулатов М., Рыскулов Т. Оксфорд, Англия. Репринт, серия №5.

olimlari qaydlarining to'plami guvohlik beradiki, A. Bukeyxonov tarixchi, iqtisodchi, folklorchi bo'lgan. U qozoq eposi va folklorini ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qildi, dastlabki olim bo'lish bilan bir qatorda o'z xalqining hayoti, turmushi, an'analari, madaniyatini tadqiq etish, xalq og'zaki ijodi namunalari yig'ish va o'rganish bilan ham shug'ullandi.

A. Bukeyxonov faol publitsist edi. Birgina «Qozoq» gazetasi sahifalarida uning 250 dan ziyod maqola, taqriz va ilmiy tadqiqotlari e'lon qilingan. Olimning o'n yilga yaqin umri va faoliyati ikkita ekspeditsiya tarkibida amalga oshirilgan ishlar bilan bog'liq bo'ldi. Ulardan biri F. Shcherbin rahbarligida Semipalatinsk viloyatining Qarqara, Pavlodar, Ust-Kamenogorsk, Semipalatinsk uездlarida va Akmola viloyatining Omsk uездida ish olib bordi.

Cho'l o'lkasining iqtisodiy-xo'jalik tuzilishini, xalqning madaniyati, turmushi, an'analari va urf-odatlarini har tomonlama tadqiq etishi uning publitsistikasiga faktik negiz bo'lib xizmat qildi, xo'jaliklarni ro'yxatga olish esa o'rganilgan materiallarni yig'ish, qayta ishlash, tartibga solish hamda nashrga tayyorlash jarayonida muhim maktab vazifasini o'tadi.

Sibir temir yo'li bo'yidagi Chelyabinskdan Toshkentgacha bo'lgan hududlarni statistik iqtisodiy jihatdan o'rgangan boshqa ekspeditsiya tarkibida esa A. Bukeyxonov qozoq xo'jaliklarini ro'yxatga oldi. Qo'ychilik to'g'risidagi batafsil monografiyasidan tashqari u G'arbiy Qozog'istondagi yirik qoramolchilik va yilqichilik haqida ocherklar yozdi. Tadqiqotchi olimning asari Tomskdа «Sibir temir yo'li hududlarini iqtisodiy o'rganishga doir materiallar»¹ degan umumiy nom ostida nashr etildi.

A. Bukeyxonovning «Sug'oriladigan qirg'iz yerlarining begonalashtirilishi», «Cho'l o'lka qa'ridagi rus qarorgohlari» va boshqa yirik asarlari Sankt-Peterburgda 1906-yildan nashr etib kelinayotgan «Сибирские вопросы» jurnalida e'lon qilindi. Biroq olim umrining kattagina qismi qozoq xalqining o'troq hayotiga o'tishi masalasida ma'lum (sovet mafkurachilari tomonidan «burjuacha milliy» deb nomlangan) nuqtayi nazarda turgan «Qozoq» gazetasidagi ish bilan band bo'ldi.

Publitsist murakkab muammoni tahlil etarkan, eng muhimi, uni hal qilish yo'lini ham taklif qiladi. Dehqonchilikka o'tish oson emas, bunda xalqning tabiiy o'ziga xosliklarini va ruhiy tayyorgarligini hisobga olish lozim-gazeta g'oyalarini qo'llab-quvvatlovchi qozoq jamoat arboblari shu nuqtayi nazarda edilar.

A. Bukeyxonov aholini ko'chirib keltirib, mustamlaka qilish muammosini har tomonlama o'rganib chiqqach, «Сибирские вопросы» jurnalida bir necha yirik maqolalar e'lon qildi. Publitsist qo'rg'onlar, ekinzorlar, o'tloqlar bilan birga qirg'izlarning eng yaxshi quduqlari tortib olinayotgan, oqibatda esa, suv manbaysiz qolayotgan cho'lni butun qiymatidan mahrum qilayotgan amaldorlar xatti-harakatlarining haqiqiy mohiyatini ochib, har bir uездning batafsil tavsifini beradi.

---

¹ Сентов Э. Алихан Букейхан — основоположник казахского краеведения. II ж. Ай. -1995, №4, с-31-35.

XX asr **Muxtor Umarxonovich Avezov** ijodi bilan nishonlandi. Qozoq adabiyoti bu mumtoz vakilining 20-yillardagi aksariyat asarlari qozoq xalqining patriarxal feodal o'tmishini fosh qilishga bag'ishlangan. Yozuvchining asarlarida aks etgan voqealik, obrazlilik, estetik ta'sir vazifalari bilan bir qatorda xalqning xo'jalik munosabatlari, turmushi va axloqining real manzarasidan guvohlik bera oladi. Buning ustiga M.Avezov ijodiy yo'lining boshlanishi yirik tarixiy o'zgarishlar, ijtimoiy siljishlar, tub iqtisodiy qayta qurishlar, bir tuzumdan ikkinchi tuzumga o'tish davriga to'g'ri keldi.

Yozuvchi ko'plab voqealarga bevosita guvoh bo'ladi. Bu esa uning asarlaridagi badiiy olamni shakllantirishga ta'sir ko'rsatadi, biroq ijodkor bir qator ilk asarlariga fuqarolik ohangini, publitsistik ruh, siyosiy baholash mazmunini bog'ladi, shu bois taqiblarga duchor bo'lganligi ma'lum. Uning «Himoyasizlar taqdiri», «Yetim», «Barimta», «Kim aybdor?» va boshqa hikoyalari inqilobdan ilgari qozoq ovulining ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari mohiyatiga chuqur kirib borilganligini xarakterlaydi.

M. Avezov qayd qilgan ko'plab ma'lumotlar yerga egalik, nikoh va hokazo sohalardagi oddiy qozoq huquqi, dafn marosimlari, to'y, xalq urf-odatlari, qozoq taqvimiga oid bilimlar, kosmogonik tushunchalar bilan bog'liq. Arxiv va e'lon qilingan ma'lumotlarni to'g'ridan-to'g'ri voqealar joyidagi shaxsiy kuzatuv materiallari bilan uyg'unlashtirish, bevosita o'tmish guvohlari yoki ularning avlodlaridan olingan so'rov ma'lumotlari M. Avezovga tarixiy faktlarni taqqoslash, hujjatlilikni badiiy va publitsistik nasr asosiga qo'yish imkonini berdi.

Yozuvchining ilk ijodida ko'rsatib berilgan xalqning murakkab va rang-barang hayoti o'ta nobarqaror, jo'n ekstensiv chorvachilik xo'jaligi manzarasida davom etadi. Shu munosabat bilan muallifning ko'chmanchi chorvador xo'jaligi iqtisodiyoti bilan bog'liq ko'plab qiziqarli kuzatishlari, maishiy detallar tavsifi uchraydi. Masalan, joydan-joyga ko'chish lavhalar, muomala va mehnat ko'nikmalari jarayonida axloq, turmush, odamlar hulqining aniq detallari shunday kuzatishlar jumlasidandir.

«Dovonda uzilgan o'q», «Og'ir yil» qissalari va boshqa ilk asarlarida kapitalizmning rivojlanishi, patriarxal-feodal munosabatlarning o'ziga xos yashovchanlik sharoitida milliy tadbirkorlikning shakllanish jarayoni o'z aksini topdi. Binobarin, muallif Yettisuvning yirik savdo markazi bo'lgan Qarqara yarmarkasini shunday tavsiflab beradi: «Muhim ahamiyatga ega joy. Dunyoning turli tomonlaridan keladigan to'qqizta yo'l bir tugunda birlashadigan bu yerga Volgadan tortib Irtish daryosigacha bo'lgan rus shaharlarining savdogarlari, Xiva, Buxoro, Samarqand, Toshkentdan va hatto Tatariston hamda g'uljadan tujjorlar kelishadi. Nimalarnidir olib kelishib, nimalarnidir olib ketishadi. Mana uch oydirki, Qarqarada katta savdo-sotiq avjida va yana uch oy ana shunday davom etadi. O'lkaning vodiysi chet-chetlarigacha to'lib-toshib ketgandek, lekin tovarlar tog'lardan oqib tushayotgan bahorgi dolg'ali oqimlar yanglig' bu yerga kechayu kunduz oqib kelmoqda»¹.

¹ Ауэзов М. О. Собрание соч. т. 1, Алма-Ата: «Жазушы», с-216.

M.Avezovning badiiy va publitsistik merosi Qozog'iston publitsistikasida rivoj topgan kuzatuvchanlik va uning voqea detallarini berishda ifodalanishi; so'rov usulida to'plangan faktlarga asoslangan tahlillar; hozirgi davr jarayonlarini teran tafakkur qilish singari original usullar manbayi bo'lib xizmat qildi.

1917-yildan keyingi matbuot o'ynagan rol tadqiqotchilari «sotsializm qurilishi»ning istisnosiz barcha jabhalarida hukm surgan o'ta yuksak ko'tarinkilikni qayd qiladilar. Bu davr matbuoti o'quvchilar e'tiborini bosh sarlavhalar bilan tortishga intiluvchi shiornoma matbuot namunasidir. Masalan, Verniyda (sobiq Olmaota) chiqadigan «Заря свободы» gazetasi Yettisuv dehqonlarini «kim ekin ekmasa, o'ziga va butun xalqqa dushmandir», degan bolsheviklarcha shior ostida ko'klamgi ekish kampa-niyasiga taklif qiladi¹.

1918-yilning birinchi yarmida qozoq tilida gazetalarning yangicha turi tashkil etila boshladi. To'rg'ay o'lkasida «Qazaq muni» («Qozoq o'yilari»), Aqmolada «Tirishilik» («Tirikchilik») gazetalari chiqa boshladi. Ma'lumki, ularda A. Jangildin va S. Seyfullin singari taniqli arboblarning maqolalarini e'lon qilib bordilar.

20–30-yillarda «kollektivlashtirish» foydasiga targ'ibot ishlari nihoyatda keng ko'lam kasb etdi. «Советская степ» (hozirgi «Казахстанская правда») «Kolkhoz qurilishi frontlarida» ruknini ochib, unda «Quloq va boygga hujumni kuchaytiramiz!», «Boylar va jinoyatchilarni quvib solaylik!», «Quloq va boylarning yaxshilab adabini beraylik!», «Quloq va boylar ustiga hujumga!», «Quloqlar va o'ng og'machilarga qarshi kurashni bir daqiqa ham bo'shashtirmaylik!» va hokazo chaqiriq sarlavhalar ostida materiallar e'lon qilib turdi². Chala savod aholiga qaratilgan bunday ommaviy da'vat ko'plab mavjud muammolarni tezda va uncha ham o'ylab o'tirmasdan hal qilib yuborish maqsadini ko'zlardir.

20–30-yillar matbuotida qishloq xo'jaligi mavzuyi ustun edi, biroq asta-sekin o'lkaning sanoat bilan bog'liq kelajagini muhokama qilishga o'tila boshlanganligi kuzatildi. «Sovetskaya step» gazetasi 1926-yilda e'lon qilgan «Qozog'istonni tadqiq etish» maqolasi mohiyat e'tibori bilan respublikaning boy konlarini o'zlashtirish, qayta ishlovchi yirik korxonalar qurish jarayonini yoritishning boshlanishi bo'ldi³. 1937-yildayoq mamlakatda 120 ta yangi korxonalar, shu jumladan Qarag'andadagi yangi ko'mir koni, Ridder polimetall kombinati, Chimkent qo'rg'oshin zavodi, Oqto'ba kimyo kombinati va boshqa korxonalar ishlab turganligi shundan dalolatdir. «Казахская правда» gazetasi muxbirining og'ir sanoat xalq komissari o'rinbosari A. Serebryakov bilan suhbatini e'lon qilar ekan, unda ulkan mamlakatning sanoat sohasidagi «kelajagi porloq» ekanligini ta'kidlagan edi⁴.

¹ Имашев С. Избранные труды. Алма-Ата: «Казахстан», 1985, с-54.

² Это нашей истории строки. Астана: Елорда: 1999, с-24.

³ «Советская степь», 1926, 14-июнь.

⁴ «Казахская правда», 1937, 11-февраль.

Bu davrda vaqtli milliy matbuot qozoq yozuvini bixillashtirish nuqtayi nazaridan o'tkazilgan tajribalar laboratoriyasiga aylandi. Bu sohada dastlab arab imlosidan lotin alifbosiga, keyin esa undan kirill imlosiga o'tilganligi rus yozuviga yaqinlashuv singari tarixan o'zini oqlagan ijobiy jihatlar bilan birga milliy jurnalistikaning o'ziga xosligi va betakrorligi singari bir qator an'analarning boy berilishiga olib keldi.

Taraqiy etib borayotgan axborot jarayonida shunga muvofiq ravishda matbuot organlarida tashviqot—targ'ibot ishlarini professional ravishda olib borishga qodir jurnalist kadrlarga ehtiyoj tug'ildi. Davriy matbuot uchun xodimlarni tayyorlashga kirishgan dastlabki o'quv yurtlaridan biri Qozoq jurnalistika instituti—Q JI bo'lib, u butun qozoq jurnalizmi maktabining rivojlanishi uchun asos xizmatini o'tadi¹.

Ikkinchi jahon urushi boshlanganligi va hamma narsa harbiy ehtiyojlarga safarbar qilinganligi munosabati bilan ko'pgina gazeta va jurnallarning nashr etilishi to'xtatildi. «Казакская правда», «Sotsialistik Qozog'iston» singari respublika gazetolari, «Прииртошская правда», «Экспенди», «Sovettik Qarag'anda», «Болшевик Алтая» kabi viloyat gazetalarigina chiqib turdi. Bu gazetalarining jurnalistlar jamoalari xalq xo'jaligining favqulodda sharoitdagi muammolarini yoritib borishni o'z zimmalariga oldilar.

Urushdan keyin Qozog'iston jurnalistikasi, ayniqsa, qozoq tilidagi nashrlarning qayta oyoqqa turishi uzoq davom etdi. Tahririyatlar qaytadan tashkil etilib, kadrlar tayyorlandi, lekin endi ko'p jihatdan prinsipial ravishda boshqa matbuot shakllanayotgan edi.

Qayta qurish davrigacha bo'lgan yillarga ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jarayonlar matbuotda faqat hukmron partiya mafkuraviy yo'liga mos kelish-kelmasligi nuqtayi nazaridan yoritilgan davr sifatida qaralishi lozim. Markaziy apparatning vazifasi «turli iqtisodiy strukturalar ishini markazlashtirish»gina bo'lmasdan, mamlakat mintaqalari iqtisodiyotini rivojlantirishning yuqoridan belgilangan maromida ushlab turishdan ham iborat edi. Binobarin, ma'lumki, Qozog'istonga xomashyo yetkazib beruvchi mintaqalar sifatidagina qaralib, tugal ishlab chiqarish jarayonlari haqidagi gaplar esa faqat rejalaridagina ovoza qilinardi.

Qozog'istonning 60–70-yillar boshidagi matbuoti uchun aksariyat dolzarb mavzularni ochib berishda andozabozlik, xarakterlarni, korxonalar, sex, brigadalar jamoalarining hayotini ko'rsatishda biryozlamalik, «asr qurilishlari»ni yoritishda haddan tashqari bo'rttirishlar—tasvirlanayotgan obyekt ahamiyati, ko'lami va qiymatini o'ta kuchaytirib ko'rsatish; iqtisodiyotning qaysi sohasi haqida gap borayotganligidan qat'i nazar, materiallarni bir-biriga juda o'xshash qilib qo'yadigan bir qolipdagi til imkoniyatlaridan foydalanish kabi xususiyatlar xos bo'lib qolaverdi. Masalan, ijodiy jurnalistik niyat ko'pincha mehnatda eng yaxshi ko'rsatkichlarga erishish uchun olib borilayotgan sotsialistik musobaqani to'liq yoritish

---

¹ Козыбаев С.К. Мастодонт отечественной журналистики. Алматы: КазГУ, 2000, с-13-15.

nuqtayi nazaridan baholanardi. Jamoaning serqirra hayoti qachondir qabul qilingan majburiyatlarni bajarish yoki shu marraga erishish uchun «kurash»dan iborat qilib ko'rsatilardi. «Iqtisodiyot» bo'limida bir xil materiallarning e'lon qilib turilishi davriy matbuotni kam axborot tashiydigan va o'quvchilarning rang-barang talablarini qondirish nuqtayi nazaridan jozibasiz bir ahvolga keltirib qo'ygan edi.

Shunday bo'lsa-da, Qozog'iston jurnalistikasining qayta qurish va oshkoralik e'lon qilingandan keyingi rivojlanishi matbuotning ko'pgina ijodiy jihatlari va prinsiplari o'z dolzarbligini saqlab qolganligini va respublikada maqbul mustaqil matbuotning keng tarmog'i vujudga kelishiga asos bo'lib xizmat qilganligini ko'rsatdi.

XIX bob. RADIO HAMDA TELEVIDENIENING VUJUDGA KELISHI VA RIVOJLANISHI

1-fasl. Radioning ixtiro etilishi

Radio asosan signalli axborotni masofaga uzatish uchun qo'llaniladigan texnik vosita sifatida maydonga keldi. Oldingi boblarda ko'rib chiqqanimizdek, radio paydo bo'lishidan avval masofa bilan bog'liq kommunikatsiya ovoz yoki alohida axborot uzatuvchilar: qog'oz, yorug'lik signali (olov, chiroq), tovush yoki sim (telefon) orqali amalga oshirilardi. Lekin bular nomukammal axborot uzatish vositalari bo'lganligi va moddiy vositachini talab qilganligi bois kishilar zaruratini qondira olmadi. Jamiyatda axborotni masofaga havo, efir orqali bevosita uzatishga ehtiyoj tobora ortib bordi. Radio texnikaviy tafakkur inqilobi mazmunidagi ana shunday vosita bo'lib dunyoga keldi.

Radio ixtirochilari yangi kashfiyot — elektr tokidan foydalandilar. Elektrning paydo bo'lishidan ilgari, o'z navbatida, uning vujudga kelishi bilan bog'liq boshqa kashfiyotlar ham dunyo yuzini ko'rgan edi. Jurnalistika fakulteti talabalariga bir vaqtlari matematika o'rgatilganida, ular ko'pincha: «Bizga matematika nimaga kerak?» deb savol berishardi. Shunda javob qilishga to'g'ri kelardiki, har qanday tabiiy, ijtimoiy yoki ruhiy hodisalar zaminida matematik modellar yotadi. Bu hodisalarning barchasi o'z asosida eng kamida salbiy va ijobiy zaryadlangan mikrozarrahalar darajasida tartiblashgan tuzilma (struktura)li oqimlar almashinuviga ega. Elektronlarning mazkur oqimlari esa matematik qonunlar asosida harakat qiladi. Qisqacha aytganda, bu dunyo istinosiz yirik va kichik shakllarga tegishli va mutanosib matematik modellar asosida harakat qiladi.

XIX asr boshidayoq taniqli ingliz olimi Uilyam Gamilton vektor kattaliklar tizimini ishlab chiqib, ularni «kvaternionlar» deb atadi. Gamilton o'z asarlarining ikki jildini nashr qildi. Lekin bu asarlarda keltirilgan hisoblar juda mavhum bo'lganligidan Gamilton zamondoshlari ularni darrov tan olavermadilar. Matematiklar mehnatiga bunday munosabat oddiy hol edi.

Kembrij universitetining professori va tarixda elektronlarning yaratuvchisi va statik fizikaning mumtoz asoschilaridan biri sifatida nom qoldirgan Jeyms Maksvel salafi Gamilton asarlari ustida diqqat bilan ish olib bordi. Shunda ma'lum bo'ldiki, U. Gamiltonning ikki matematik belgisi o'z yo'nalishi bo'yicha elektr tokini qo'zg'atuvchi magnit kuchlari va elektr toki orasidagi o'zaro mutanosiblikni aniq ko'rsatib berar ekan, Maksvel bu bog'liqlikni o'rganib, ikki fizik-matematik tenglamani, aniqrog'i, ikki qismdan iborat bir tenglamani yaratdi. Keyinchalik bu tenglama elektrofizikaning fundamental qonunlaridan biri bo'lib qoldi. Unda kichik hajmda elektromagnit tebranishlar nazariyasi yoki boshqacha qilib aytganda, butun magnetizm bilan elektr nazariyasi aks etgan edi. Maksvel tenglamasining yutug'i shundaki, u universal metodologik xususiyatga ega. Bu yerda mashhur fizik olim Lev Landauning: «Metod natijadan muhimroqdir, chunki u ko'p natijalar beradi», degan iborasi qo'l keldi. Maksvelning tenglamasiga tayangan holda keyinchalik ko'plab ilmiy kashfiyotlar qilindi, ilgari ma'lum bo'lmagan yoki tushunilmagan talaygina hodisalar o'rganildi.

Shunday kashfiyotlardan biri elektromagnit to'lqinlarning tajriba tarzidagi ochilishi bo'ldi. Uni taniqli nemis fizigi Henrix Hers 1888-yili Maksvel ta'limotiga asoslanib amalga oshirdi va elektr toki tebranishlari uning nomi bilan atala boshladi. Lekin Maksvel o'z nazariyasining amaliy tasdiqlanishigacha yashay olmadi, u mazkur voqeadan to'qqiz yil avval olamdan o'tdi.

Keyingi yillar davomida matematiklar, fiziklar, muhandis va konstruktörler butun Yevropa va Amerikada yangi, avval ma'lum bo'lmagan hodisa – tok, elektromagnit tebranishlar, elektr tarmog'i ustida ishlar olib borib, g'aroyib apparat va asboblari yaratdilar. Gers tajribasini amalda tatbiq etish ustida peterburglik olim – Kronshtadt minalar sinfi o'qituvchisi, fizik Aleksandr Popov ham bu sohadagi izlanishlarini davom ettirdi. U dunyoda birinchi bo'lib elektr signallarni masofaga sirlarsiz uzatish asbobini yaratib, 1895-yil 5-may kuni o'z kashfiyotini Rus fizik texnik jamiyatining majlisida namoyish qildi va bu kashfiyotiga patent oldi. Shu bois ushbu sana Radio kuni sifatida tarixga kirdi. Radiotelegraf deb atalgan mazkur moslama faqat Morze alifbosining belgilarini, ya'ni, nuqta va tire shaklidagi qisqa signallar birikmasini uzata olar edi.

1900-yili A. S. Popov kashfiyoti amalda sinovdan o'tdi. O'shanda rus dengiz kuchlariga qarashli «General-admiral Apraksin» kemasi Fin ko'rfazidagi Gogland orolida suv osti qoyalari o'tirib qolgandi. Kemadan uzatilgan xabar (signal)ni halokat sodir bo'lgan joydan 30 mil uzoqlikda joylashgan Aspe orolidagi rus zobitlari qabul qiladilar. Buni simsiz telegraf orqali bajarilgan birinchi radioxabar deb atash mumkin.

Albatta, faqat Morze alifbosini uzatish va qabul qilishigagina qodir apparatlar mutaxassislarni qanoatlantirmasdi, shuning uchun ular havo orqali inson ovozi ham uzatishga erishish borasidagi harakatlarini davom ettirdilar. Nihoyat, bunga qodir apparat XX asrning birinchi o'n yilligi oxiri-ikkinchi o'n yilligi boshlarida kashf qilinib, radiotelefon nomini oldi.

Darhaqiqat, bularning barchasi elektrning ustunligidan foydalanish tufayliga paydo bo'ldi. Odamlar yuz yillar davomida harakatsiz yoki harakatchan tasvirni qayd qilishga va xuddi ovozni uzatgandek uni ham masofaga uzatishga intilganlar.

A. Popov bilan bir paytda va unga bog'liq bo'lmagan holda italiyalik G. Markoni ham radioni ixtiro qildi.

2-fasl. Televideniening kashf qilinishi

XIX asrda matbuot texnikasining rivojlanishiga bag'ishlangan XIV bobda biz zamonaviy jurnalistika paydo bo'lishining yana bir jihatiga – fotografiya ixtiro qilinishini tarixiga murojaat etib, bu haqda batafsil hikoya qilgandik. Fotografiya to'xtab qolgan lavha bo'lib, harakatsiz hayotni, jurnalistlar tili bilan aytganda, rasmni qayd qilar edi. Lekin harakatdagi tasvirni uzatishga bo'lgan ehtiyoj ham orta bordi. Buni aka-uka Ogyust va Lui Lyum'erlar 1895-yilning oxirida, aniqrog'i, 28-dekabrda amalga oshirishga muvaffaq bo'ldilar.

Lion shahrida fotomahsulotlar savdosi bilan shug'ullanuvchi otalariga yordamlashayotgan aka-uka mahsulotning bir qismini sotish niyatida Parijga olib kelib, xaridorlarni jalb qilish maqsadida «Gran-kafe» erto'lida namoyish uyushtiradi. Ular zamonaviy kinoproektorga juda o'xshash apparat yasashib, qisqa oraliq vaqt (interval)lar bilan birin-ketin korxonada darvozasini, u yerdan chiqayotgan odamlarni, vokzalga kirib kelayotgan poezdni suratga tushiradi. Keyin shu lavhani ishlab chiqib, bir shaklga birlashtirib, apparatga o'rnatishadi. Ingichka yorug'lik nuri bu tasvir orqali o'tganda, uning shakli devorda aks etadi. Natijada, devorda yaqqol ko'rinib turadigan tasvir paydo bo'ladi. Buning uchun maxsus qo'yilgan kishi apparat dastagini aylantirib turgani bois kadrlar almashinuvi sodir bo'ldi. Almashinuvning ketma-ketligi va tezligi barcha olingan lavhalarni bir butun, tabiiy harakatchan shaklda ko'rsatishga imkon beradi. Bu esa hayot haqiqatiga shunchalar o'xshash ediki, birinchi namoyishdayoq yurayotgan poezdni ko'rgan ba'zi odamlar vahima zo'rligidan o'rinlaridan turib, qochishga tutinganlar. Nega deganda, bu yangi san'at turi ular uchun shu qadar kutilmagan hodisa bo'lgan. Aka-uka Lyum'erlar namoyishiga o'zlari mo'ljallagan bir oydan ko'ra ko'proq vaqt ketgan. Shu tariqa Parijdagi Kapusinlar xiyobonida joylashgan «Gran-kafe» kinoning tug'ilgan joyi bo'lib qoldi.

Televideniening vujudga kelish tarixi – bu faqat radio bilan kinoning qo'shilishi bo'lmay, ancha murakkabroq texnik yo'lni bosib o'tdi. 1842-yili shotlandiyalik A. Beyn «faksimil telegramma», ya'ni, tasvirni masofaga uzatishga qodir telegramma haqidagi fikrni ilgari surdi. 1862-yili esa italiyalik D. Kozelli «kimyoviy telegraf»ni ixtiro qildi. Uning yordamida simlar orqali rasm yoki matnni uzatish mumkin bo'lgan (bu vaqtda hali fotografiya yaratilmagan edi). «Kimyoviy telegraf» Rossiyada ham yaratilib, Moskva va Peterburg orasidagi aloqa liniyasida sinovdan o'tkazildi va unga «pantotelegraf» nomi berildi. Tasvir juda uzoq vaqt uzatilganligi bois

Kozelli kashfiyoti uning zamondoshlariga ma'qul bo'lmadi. Natijada, ixtiro tez orada unutildi.

1876-yili Amerika tashkil topganligining 100 yilgini nishonlash munosabati bilan Filadelfiyada o'tkazilgan ko'rgazmada ixtirochi Grexem Bell o'zi yaratgan «gapiruvchi telefon»ni namoyish etdi. 1890-yili birinchi 15 ta obunachi AQSH kongressida o'tkazilayotgan saylovlar haqidagi axborotlarni tingladilar. Insonlarning sim orqali birinchi muloqoti shu tariqa kechdi. Ko'rib turganimizdek, u ham eng boshidanoq axborot tashish uchun xizmat qildi.

Matbuotdan farqli o'laroq rus olimlarining radio va televidenie yaratilishidagi o'rnini ancha yuqoridir. XIX asrning 80-yillarida rus biologi P.I. Baxmetev va fransuz Andrian di Payva bir-birlaridan xabarsiz, mustaqil ravishda tasvirni alohida nuqtalar va belgilarga ajratish kerakligi to'g'risidagi fikrni ilgari surdilar. Mazkur fikr zamonaviy televideniening fundamental qonuniga aylandi. P.I. Baxmetev tomonidan televidenienga oid ishlab chiqilgan tizimga «telefotograf» deb nom berildi.

Boshqa ixtirolar singari televidenie ham qarama-qarshiliklarni boshidan kechirdi. P.I. Baxmetev taklifini o'rganib chiqqan polshalik Pavel Nipkov tasvirni aylanuvchan lappak orqali nuqталarga bo'lish g'oyasini ilgari surdi. Lappak aylana bo'ylab (spiral) joylashgan teshikchalar ko'rinishini olishi kerak edi. Lappakda 1 kv mm. li 30 ta teshikcha borligi va lappakning tez aylanishi natijasida kadr 30 qatorga bo'linardi. «Nipkov lappagi» nomini olgan mazkur moslama (Nipkov u paytda hali talaba) 1884-yili patentlashtirilgan. Keyinchalik u o'z ixtirosi haqida unutilib yuboradi, lekin qizig'i shundaki, 1923-yili, ya'ni oradan 40-yil o'tgach, nogahon tashkil qilingan ko'rgazmalardan birida o'z ixtirosi namoyish etilayotganligining guvohi bo'lib qoladi.

Fotoeffektning ochilishi fizika-kimyó fanida katta yutuq hisoblanadi. Buni MDU professori A.G. Stoletoy 1888–89-yillarda amalga oshirdi. Iqtidorli olim energiyaning bir turi (yorug'lik energiyasi)ni boshqa turga, ya'ni elektr energiyasiga aylantirishga muvaffaq bo'ldi. Fotoeffekt hodisasi boshqa ko'pchilik ixtirolarda, xususan, kinoda ovozga asos bo'lib xizmat qildi.

1900-yili Parijda elektr tokiga bag'ishlab o'tkazilayotgan birinchi xalqaro anjumanda Artilleriya akademiyasining elektrotexnika kafedrasini o'qituvchisi, rus qo'shinlari shtabs kapitani K. Perski (millati bulg'or) o'z nutqida ilk bor «televidenie» atamasini ishlatdi. Uning ma'nosi «uzoqni ko'rish»ni anglatardi.

1906-yili amerikalik olim Li de Forestning radiochirog'i yordamida radio va televidenie yutuqlarini birlashtirishga erishildi.

Peterburg texnologiya instituti professori Boris Rozing ko'pincha zamonaviy elektron televideniening asoschisi sifatida e'tirof etiladi. Umumman olganda, shunday, lekin harakatchan tasvirni uzatish ustida ish bir qancha mamlakatlarda baravariga davom etgan.

1907-yili B. Rozing tasvirni uzatishda katod trubkasini ishlatish g'oyasini patentlashtirdi. Katod trubka, ya'ni, elektron nur trubkasining o'zini angliyalik olim V. Kruks yaratgan bo'lib, keyinchalik nemis olimi K. Braun tomonidan takomillashtirildi. Rozing kiritgan yangilik shundan

iborat bo'ldiki, u elektr signallarini yorug' nuqtalarga o'girish sxemasiga katod trubkani (zamonaviy tushuncha bo'yicha teleekranni) qo'shdi. Nur katod trubkaning orqa devori, ya'ni ekran orqali harakat qilib, sekundning har bo'lagida ekranda bir kichik nuqtani yoritadi. Lekin nurning harakat tezligi 300000 kmg. sek. ekanligini hisobga olsak, nima uchun ekranda bir nuqtani emas, balki butun kadrlarni ko'rayotganimiz tushunarli bo'ladi – nur ekranning yorug'lik qaytaruvchi qoplamasi ustida juda katta tezlik bilan harakat qiladi. Yorug' nuqtalar bir-biriga qo'shilib, ko'rinuvchi tasvirni butunicha beradi.

B. Rozing trubkasida katod nuri – elektronlarning yo'naltirilgan oqimi asosiy xizmatni bajaradi. Mazkur nur bo'lg'usi tasvirning go'yo elektron ifodasini o'zida aks ettiradi. Tasvirni fotoeffekt yordamida suratga olish yorug'lik signallarini original talab qilgan jadallik va me'yorda elektr signallariga aylantirish imkonini beradi. O'zgartirilgan va shu yo'sinda avvaldan programmalashtirilgan elektronlar oqimi (ya'ni, elektron nur) masofaga uzatilar va katod trubkasida yana yorug'lik energiyasiga aylantiriladi (ya'ni, chetki devorda aks etar) edi.

Bizning davrgacha deyarli o'zgarishsiz etib kelgan Rozing usuli elektron televideniye zamonaviy tizimining asosini tashkil etadi. Shu tariqa Rozing 1911-yil 9-mayda birinchi marta tasvirni masofaga uzatdi. Katod trubkasining yon tomonida panjara tasviri-ikkita gorizontaal va ikkita vertikal chiziq paydo bo'ldi. Texnik vositalar va mablag' yetishmasligi ishni ildamlashtirishga imkon bermadi. Shunday bo'lsa-da, Rozing o'z kashfiyoti uchun «18076 raqamli imtiyoz»ni oldi.

Amerikada muntazam radioeshittirishlar 1920-yildan, prezidentlik saylovlari haqida «Key-Di-Key-Ey» radiostansiyasining efirga reportaj uzatishi bilan boshlandi.

1922-yilning noyabrida ingliz radiosining muntazam eshittirishlari yo'lga qo'yildi. Uni ingliz radioeshittirish kompaniyasi olib bordi. Mazkur kompaniya 1927-yili Bi-Bi-Si deb o'zgartirildi va shu mashhur nom bilan mana 70-yildan buyon faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

1922-yilda Rossiyada bolsheviklarning bosh gazetasi—«Правда»da «Ovozli kinematograf va rus ixtirochisi» nomli maqola bosilib, unda rus muhandisi V. I. Kovalenkoning simlar hamda radio orqali tasvirni uzata oladigan asbob yaratganligi qayd etib o'tilgan edi. «Davlat tajribaviy elektrotexnika institutining radio bo'limida tasvirni masofaga uzatish bo'yicha ish olib borilayapti», deb xabar berdi 1925-yilning 9-yanvarida «Известия» gazetasi. Radio jamiyati ham SSSRda birinchi «radiokinematograf»ni ochishni mo'ljallayotganidan xabardor qildi. Yekaterinburgning «Уральские рабочий», Tiflisning «Заря востока», Toshkentning «Правда востока» gazetalari ham televideniye xususida maqolalar berdilar. «Рабочая газета» 1925-yil 16-dekabrda rus fiziklarining 5-qurultoyida L. S. Termen «Uzoq masofada ko'rish» mavzusida nutq so'zladida va ekranda harakatlanayotgan jonli qo'l tasvirini namoyish etdi¹, degan ma'lumotni keltirdi.

¹ Юровский А.Я. Телевидение - поиски и решения. 2-нашри, М.: «Искусство», 1983, с-24 – 25.

Rozing ham o'z izlanishlarini davom ettirarkan, 1922-yili takomillashtirilgan ixtirosi-«radioteleskop» uchun davlat patentini okdi. 1926-yilda esa «Elektroskopiya (masofada ko'rish). Yaqin oradagi vazifalar va yutuqlar» nomli ishini hamda «Uzoqni ko'rish borasidagi eng yangi yutuqlar» nomli ilmiy maqolasini chop etdi. Bunda televizion uzatish-qabul qilish yo'lining prinsipial texnik chizmalari o'z ifodasini topgan va rivojlantirilgan edi. Muallif ommaviy axborot vositalarining, xususan, o'sha davrda «erishib bo'lmaydigan ijtimoiy aloqa» deb atalgan televideniening porloq kelajagini ko'rsatib berdi. Albatta, erishib bo'lmaslik deganda, Rozing masofa uzoqligini nazarda tutgan edi. Lekin keyinchalik, ko'rsatuvlar olib borish mumkin bo'lgan masofaning uzayib borishi natijasida, «erishib bo'lmaslik»ni zamonaviy tamaddun me'yorlari va moddiy boylik jihatidan tushunish joiz bo'lib qoldi.

Ko'p tadqiqotchilar Toshkentni elektron televideniening vatani sifatida tilga olishadi. Lekin bu hamma tadqiqotchilar orasida tan olingan yagona fikr emas. Masalan, arman olimlari «oq-qora va rangli televideniening asoschisi O.A. Adamyandir»¹, degan fikmi olg'a suradilar. Rivojlangan mamlakatlarda boshqa nuqtayi nazarlar ham bor. Shu bilan bir qatorda, nufuzli mutaxassislarning ilmiy ishlari, jumladan, televizion jurnalistika sohasidagi yetakchi olim A.Ya. Yurovskiy tadqiqotlari ham Toshkentni yagona bo'lmasa-da, elektron televideniening vatanlaridan biri deb hisoblashga asos beradi. Xo'sh, bu qachon va qay tarzda sodir bo'lgan edi?

Toshkentdagi ilk televizion uzatuvchi va qabul qiluvchi moslama XX asrning 20-yillarida O'rta Osiyo Davlat universitetining fizika fakultetida loyihalashtirilgan bo'lib, uni ilmiy xodim Boris Grabovskiy amalga oshirdi. Fuqarolar urushi paytida qizil armiya safida xizmatni o'tab bo'lgach, Grabovskiy Toshkentga kelib qolib, Rozingning ishlari bilan qiziqadi va Ivan Belyanskiy bilan hamkorlikda Rozing tasvirlagan apparatni yaratishga harakat qiladi. Barcha qiyinchiliklarga, zarur materiallar tanqisligiga qaramasdan, Grabovskiy bu murakkab texnik masalani yechishga muvaffaq bo'ladi. U yasagan televizion ekran gugurt qutisiday kattalikda edi. Hovlida turgan bir odam o'z bosh kiyimini yechar va kiyar, buni esa xonada qo'yilgan teleekran oldida o'tirgan odamlar yaqqol ko'rib o'tirar edilar. Dunyodagi eng birinchi elektron televidenie ko'rsatuvlaridan biri shu tarzda namoyish qilindi.

Albatta, bu ko'rsatuv hali ovozsiz, xira bo'lsa-da, Grabovskiy Rozing tomonidan qo'yilgan bosh masalani, ya'ni teletasvir, telesignallarni uzatishning elektron tizimini yaratish masalasini hal qila olgandi va bu katta yutuq edi. O'z tadqiqot ishlari davomida Grabovskiy Leningradga (hozirgi Sankt-Peterburg) borib, B. Rozing bilan uchrashadi, u esa hamkasbining mehnatini ma'qullaydi va qo'llab-quvvatlaydi. Shunday qilib, 1928-yil 30-iyunda Grabovskiy va Belanskiylarga 5592-raqamli patent beriladi, unga muvofiq «1925-yil noyabrda havola etilgan elektroteleskopiya apparati» ro'yxatdan o'tadi.

---

¹ Товмасын А.К. Из истории телевидения и фототелеграфа. Ереван, 1971.

Elektron televidenie texnikasi ko'pgina murakkab moslama va konstruksiyalardan tashkil topganligidan Grabovskiy ixtirosi keng tarqalmadi, shu bois yakka ixtirochilar, ular qanchalik iqtidorli bo'lishmasin, butun bir televidenie tizimini yaratishga qodir bo'lolmadilar. Bunday ishni nafaqat zarur mutaxassislar, balki, shuningdek, yetarli uskunalar, mablag'larga ega bo'lgan ilmiy markazlarga amalga oshirishlari mumkin edi.

Har holda shu iste'dodli ixtirochilar tufayli mazkur sohada faoliyat professional asosda yo'lga qo'yildi. 1930-yilda Butunittifoq elektrotexnika instituti tizimida yangi laboratoriya-televidenie laboratoriyasi ochilib, u Rozingning shogirdi professor P.V. Shmakov rahbarligi ostida ish boshladi. Konstruktorlar oldiga Nipkov aylanasi bilan uzatuvchi va qabul qiluvchi moslama yaratish masalasi qo'yildi va shu tarzda mexanik televideniening tajribaviy namunalari dunyoga keldi. Ularda bir kadr 30 qatorga bo'lingan holda, tasvir va ovoz esa alohida-alohida uzatilardi. Shu bois har bir televizor ikkita-biri radio uchun, ikkinchisi qo'shimcha televizion moslama uchun mo'ljallangan qabul qilgichlarga ega edi.

1931-yil 30-aprelda «Правда» gazetasi «Ertaga Sovet Ittifoqida birinchi marotaba radio orqali tajribaviy televidenie (uzoqni ko'rish) ko'rsatuvi bo'lib o'tadi. Butunittifoq elektronika institutining (Moskva) RVEY-1 qisqa to'lqinli uzatuvchisi orqali 56, 6 metrli to'lqinda jonli inson yuzi va fotosurat namoyish etiladi», degan xabar bilan chiqdi.

1931-yil 1-oktabrda Moskvada muntazam tajribaviy teleko'rsatuvlar boshlandi, ularni Smolensk, Leningrad, Kiev, Odessa, Xarkov, Nijniy Novgorod, Tomsk radiokonstruktorlari qabul qilishlari mumkin edi. Moskvaning o'zida texnik havaskorlar tomonidan o'ttizdan ortiq televizorlar yaratildi. Sanoatda ularni ishlab chiqarish hali yo'lga qo'yilmagan bo'lsa-da, havaskorlarga shunday apparat yasash imkonini beradigan detallar, masalan, Nipkov aylanasi chiqarilgan edi.

Leningrad, Odessa radioeshittirish stansiyalari ham o'z joylarida ko'rsatuvlar olib borishgan. «Правда» gazetasi 1932-yil 15-aprelda o'z mushtariylariga Leningraddagi «Komintern» korxonasi 20 donadan iborat ilk televizorlar turkumini ishlab chiqarishga kirishganligi haqida xabar qildi. 1933-yildan 1936-yilgacha ekrani 3x4 sm bo'lgan «B-2» rusumdagi mahalliy televizorlardan 30.000 tasi iste'molga chiqarildi.

Bir vaqtning o'zida boshqa mamlakatlarda ham televidenie rivojlanib bordi. Rozing ishini davom ettirayotgan shogirdlaridan biri S. I. Kitayev 1931-yili yangi, kuchliroq uzatuvchi trubka yaratdi. «Иконоскоп» nomini olgan bu moslamaning yangiligi televizor ekranining kattalashtirilganida edi. Shu yilning o'zida Rozingning boshqa shogirdi, AQSHda yashovchi V.K.Zvorokin ham xuddi shunday apparatni yaratib, patentlashtirdi.

Shu bilan birga, televidenie kashfiyotchilari qatorida AQSHlik F.Farnsuort, angliyalik K. Svinton va L. Berdlar ham tilga olinadi.

1931-yilda Parijda birinchi marta tasvirni masofaga uzatish amalga oshirildi. Bu voqea milliy konservatoriya va oliy elektrotexnika o'quv yurtida bo'lib o'tdi. 1932-yili Fransiyada tajribaviy telestudiya ochildi. 1935-yili esa Eyfel minorasidan muntazam ko'rsatuvlar uzatila boshlandi.

1933-yili P. V. Shmakov va P. V. Timofeyev yangi uzatuvchi trubka yaratdilar. Sezuvchanligi jihatdan ikonoskopdan ustun turganligi bois u «superikonoskop» nomini oldi.

1934-yil 15-noyabrda mexanik televideniening muntazam ko'rsatuvlari boshlandi. Ular efirga yarim kechadan keyin, halal beruvchi shovqinlar kam bo'lgan paytda namoyish etilardi. Bu davr televizorlari 6 x 9 sm ekranli bo'lib, barcha zarur detallari va uskunalari sobiq Sovet Ittifoqida ishlab chiqarilgan.

1925-yildan Yaponiyaning «En-Eych-Key» axborot uzatuvchi korporatsiyasi muntazam radioeshittirishlar olib borishga kirishdi. 30-yillarning o'rtalarida u yerda tajribaviy teleko'rsatuvlar yo'lga qo'yildi. 1935-yili Berlindagi imoratlarning birida televizor o'rnatilib, xohlovchilar teleko'rsatuvlarini qo'rishlari mumkin bo'lgan. 1936-yilning yanvaridan boshlab esa Berlin televideniesi muntazam ish boshladi. Shu yilning avgust oyida Olimpiya o'yinlarining ochilish marosimi olib ko'rsatildi. 1937-yil may oyida Angliyada studiyadan tashqarida birinchi teleko'rsatuv bo'lib o'tdi.

1935-yili sobiq Sovet Ittifoqi televideniesi tarixida yangi bosqich boshlandi-Leningradda Butunittifoq televidenie ilmiy-tadqiqot instituti tashkil qilindi. Uzatuvchi-qabul qiluvchi apparatlar texnikasining rivojlanishi mexanik televidenienni elektron televidenienga almashtirishga olib keldi. 1936-yil oktabr oyida Moskvaning Shabolovka mavzesidagi taniqli va hozirgacha ishlab kelayotgan 150 metrli teleminoraning qurilishi boshlandi. Shu yilning noyabrda esa Angliya radioeshittirish korporatsiyasi-Bi-Bi-Si o'zining muntazam televizion ko'rsatuvlarini boshladi.

1938-yil mart oyida Moskvada ommaviy foydalanish joylarida 100 ta televizor o'rnatildi. Shu yili Leningraddagi Kozinskiy nomli zavodda 200 ta «TK-1» ommaviy televizori va 200 ta arzonlashtirilgan «TI-1» shaxsiy televizorlari ishlab chiqarildi. 1939-yil 10-martda Shabolovkadagi teleminora ishga tushirilgach, Moskvada elektron televideniening muntazam ko'rsatuvlari boshlandi.

Televizorlarni ishlab chiqarish va texnik jihatdan takomillashtirish davom etdi. 1940-yilda «17-TN-1» va «17-TN-Z» rsumli televizorlar ishlab chiqarila boshlandi. Ularda ekran kattaligi diagonal bo'yicha 18 sm. ga yetgandi. O'sha yiliyoq Amerikada prezidentlikka nomzod Franklin Ruzveltning saylovoldi nutqlaridan iborat telereportaj olib berildi.

Ikkinchi jahon urushi davrida deyarli barcha davlatlarda televidenie rivojlanishi to'xtab qoldi. 1946-yili AQSHda 6 ta telestansiya ish olib bordi. Shu yili iyun oyida Angliyadagi Bi-Bi-Si korporatsiyasi o'z faoliyatini qayta tikladi. 1945-yili Moskvada ko'rsatuvlar yana davom etdi. 1948-yilgacha to'rt davlat-Sovet Ittifoqi, AQSH, Angliya va Fransiyada televidenie mavjud edi.

1949-yili Sovet Ittifoqida birinchi ko'chma televizion stansiyaning tashkil qilinishi televideniening texnik tarixida katta qadam bo'ldi. Shu yilning o'zida ko'rsatuvlar 625 satrda olib borila boshlandi, bu jiddiy yutuq bo'lib, tasvir sifatini oshirishga imkon berdi. Shu yili Ittifoqda arzon KVN-49 (qisqartma nomi ixtirochilari familiyalarining bosh harflaridan olingan: Kenigson, Varshavskiy, Nikolaevskiy) rsumli televizorni ommaviy

ravishda ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. 50-yillar Sovet Ittifoqining yirik shaharlarida telemarkaz va uzatuvchi stansiyalar qurish davri bo'ldi. 1960-yilga kelib 84 ta markaz ko'rsatuvlar olib borilar edi.

Bizni televideniening texnik rivojidan ko'ra uning ommaviy axborot vositasi sifatida maydonga chiqishi ko'proq qiziqtirarkan, bu masalada eng ishonchli ko'rsatkich-aholidagi televizorlar miqdoridir. 1950-yili ular soni 4. 000 ta edi. 1960-yilda sobiq Sovet Ittifoqida teletomoshabinlar soni taxminan bir millionga yetdi. Shundan xulosaga qilish mumkinki, bu davrga kelib, televidenie sobiq Ittifoqda ommaviy axborot vositasiga aylangan, ya'ni jamiyatning ijtimoiy instituti mavqeyini egallagan edi.

1950-yili GFRda televidenie tashkil qilindi. O'sha vaqtdayoq hozirgi yetakchi kompaniya-ARDga (bu nom «Ijtimoiy-huquqiy radiotelestantsiyalar hamdo'stligi» degan ma'noni bildiradi) asos solindi. 1950-yili Fransiyadan Angliyaga havo mavjlari orqali birinchi teleko'rsatuv uzatildi. 1953-yilning boshida Yaponiyadagi En-Eych-Key radiotelevizion kompaniyasi muntazam ko'rsatuvlar olib bora boshladi. Shu yilning avgustida En-Ti-Vi Yaponiya tijorat kompaniyasi (Nipon Televijn, ya'ni, Yapon televizion korporatsiyasi) birincha marotaba efirga chiqdi.

1954-yildan g'arbiy Yevropa mamlakatlarida ko'rsatuvlar ayirboshlash yo'lga qo'yildi. 1959-yili AQSHdan g'arbiy Yevropa mamlakatlariga 8 ta fransatlantik kabel orqali birinchi teleko'rsatuv uzatildi. Agar oldingi boblardan eslasangiz, telegraf, aksincha, g'arbiy Yevropadan AQSHga olib borilgan edi. Umuman, 50-yillarda Amerikada o'sish sur'ati nihoyatda yuksakligi bilan ajralib turardi. 1954-yili bu erda 5 000 rangli televizor mavjud bo'lsa, 1960 yilga kelib, ularning soni 425 000 ga yetdi. 1960-yilda turli mamlakatlarda 57, 3 million televizor mavjud edi, 1962-yilda ular 100 million donani tashkil qildi.

1951-yilda g'arb davlatlarida televidenie kinoni chetga surib qo'ydi. 50-yillar o'rtalarida AQSH kinokompaniyalari kinosanoatga qaraganda televidenie uchun 10 barobar ko'p filmlar suratga olishdi. 1954-yili televidenie uchun olingan Hollivud kinokompaniyalarining filmlari u yaratgan umumiy mahsulotning 80 foizini tashkil etdi.

Rangli televidenie asoschilari A. M. Polumordvinov, A.O. Adamyman, L. Berd, Yu.S. Volkov va boshqalardir. Sobiq Ittifoqda rangli televideniening muntazam ko'rsatuvlari 1967-yildan boshlandi. Sun'iy yo'ldosh orqali dastlabki ko'rsatuv esa 1965-yilda amalga oshirildi.

Televideniedan farqli o'laroq uning salafi bo'lgan radio sobiq Ittifoqda ommaviy axborot vositasi sifatida ancha oldin, 20–30-yillarda shakllandi. Toshkent radioeshittirish stansiyasi o'zining muntazam faoliyatini 1927-yil 11-fevraldan boshladi. 1928–29-yillarda respublikada 10.000 ta radiopriyomnik bor edi. 1927-yilning oktabr oyidan e'tiboran Moskvadan eshittirishlar muntazam olib beriladigan bo'ldi. 1928-yil 23-oktabrda sobiq Ittifoq Xalq komissarlari sovetining «Sovet Ittifoqida radioeshittirishlarning navbatdagi masalalari to'g'risida»gi qarori chiqdi.

1931-yil sentabrda Toshkentda yangi radiostansiya (RV-11) ishga tushdi. Shu yili radio orqali rus, o'zbek, qozoq, tojik va qirg'iz tillarida radiogazeta uzatildi. Yil davomida hammasi bo'lib 1152 radiogazeta chiqdi.

1931-yili pochta va telegraf xalq komissarligi qoshida Butunittifoq radioeshittirishlar qo'mitasini tashkil etish tug'risida qaror qabul qilindi va uning mahalliy filiali O'rta Osiyo davlat radioqo'mitasi deb atala boshladi.

1941-yil respublikani radiolashtirish yakunlandi va radiopriyomniklarning keng tarmog'i vujudga keltirildi. 1947-yili Toshkentda chet el eshittirishlari tahririyati o'z ishini boshladi. Avval bu yerda eshittirishlar haftada 2-3 marotaba 15 daqiqadan ingliz, fors va uyg'ur tillarida olib borilar edi. Bir yil o'tib shu tillarning har qaysida bir soatdan eshittirish berish yo'lga qo'yildi. 1957-yil martdan urdu tilida, 1961-yil avgustdan chet eldagi vatandoshlar uchun o'zbek tilida, 1962-yildan hind tilida, 1967-yil oktabrdan arab tilida eshittirishlar olib boriladigan bo'ldi.

1954-yili Toshkentda telemarkaz qurilishi boshlandi. 1956-yilning noyabridan respublika poytaxtida muntazam ko'rsatuvlar yo'lga qo'yildi. Shu kuni 2 soatlik teleko'rsatuv bo'lib o'tdi. Studiya dastlabki yillar 4 ta (ijtimoiy-siyosiy, musiqiy, adabiy-dramatik va bolalar uchun mo'ljalangan) tahririyatga ega edi. 1958-yili Toshkentdagi 1-ko'chma televideniya stansiya o'z ishini boshladi. 1963-yili Toshkent, Olmaty va Bishkek studiyalari ishtirokida 1-o'zaro telealoqa bo'lib o'tdi. 1961-yili Moskvadan O'zbekistonga Butunittifoq televidenie ko'rsatuvlari uzatila boshlandi. 1967-yil mart oyida O'zbekiston o'z televideniyesi va sobiq markaz televidenie ko'rsatuvlarini alohida-alohida ko'rsatadigan bo'ldi.

Respublikada ham televideniening ommaviy aloqa kanaliga va jamiyatning ijtimoiy institutiga aylangan vaqti 1960-yilga to'g'ri keladi. Bu davrda televizorlar bilan ta'minlanish va teletarmoqning rivojlanish darajasi bo'yicha O'zbekiston sobiq Ittifoq respublikalari orasida yetakchi o'rinlarda turar edi.

Xulosa qilib aytganda, matbuotdan farqli o'laroq radio va televidenie ommaviy axborot vositasi ekanligini sezilarli darajada kech, bir necha yuz yil keyin namoyon qildi. Bu radioteleapparaturalarning texnik murakkabligi, uzatuvchi vositalarning kechroq ixtiro qilinganligi bilan izohlanadi. Shunday qilib, bu yerda ham texnika radio va televideniening havaskorlik tajribalaridan tan olingan ijtimoiy axborotlarni tarqatuvchi va turli ijtimoiy guruhlar orasida amaliy kommunikatsiya o'rnatuvchi kanallarga aylanishida hal qiluvchi vosita bo'lib keldi. Kech paydo bo'lsa ham, radio va televidenie axborot uzatishning o'ziga xos usuliga egaligi tufayli keskin rivojlandi. Matbuot insonga matn orqali (mantiqiy) ta'sir qilsa, radio ham matn, ham ovoz bilan televidenie esa matn-ovoz bilan birga tasvir ham qo'shilgan holda ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun televidenie auditoriyani o'ziga jalb etish borasida qisqa vaqt 20-30-yil ichida boshqa vositalardan o'zib ketdi va yetakchi mavqega chiqib oldi.

Qoraqalpog'iston radio va televideniyesi tarixi. 1922-yilning may oyida Toshkent-Turkiston pochta-telegraf okrugidan o'sha paytdagi Qoraqalpog'istonning (1924-yilgacha Amudaryo viloyati deb nomlangan) poytaxti To'rtko'lg'a «Telefunken» tipidagi qabul qilish radiostansiyasining bir to'plam uskunalari yuboriladi. U paytda mahalliy radiomutaxassislar bo'lmagani uchun Toshkentdan harbiy radist D. Kuznesov va uning rafiqasi Nadejda safar bilan Qoraqalpog'istonga keladi. Ular radiostansiyani

ishlatish maqsadida mahalliy uzun yog'ochlarni bir-biriga ulash bilan antenna yasab o'rnatishadi.

Radiostansiyani To'rtko'l pochta-telegraf binosining bir xonasiga joylashtirib, uni batareyalarga va antennaga ulashadi. Shu bilan tezda, ya'ni, o'sha yili avgust oyining o'rtalarida bu sobiq Turkiston ASSR hududidagi yirik shaharlarda ishga tushgan 14 ta radiostansiyaning biri bo'ladi. Radiostansiyalarning vazifasi-Toshkent va Moskvadan berilgan xabar va ma'lumotlarni mahalliy rahbar organlariga yetkazishdan iborat edi. To'rtko'l radiostansiyasi ham shu vazifani bajararkan, Turkiston Telegraf Agentligi, Rossiya Telegraf Agentligi xabarlarini radio orqali qabul etib, tegishli korxonalariga uzatib turdi. Olingan xabarlar dastlab qo'lyozmada, keyin esa yozuv mashinkasida ko'paytirilar edi.

1924–1925-yillarda Markaziy Osiyoda milliy davlat chegaralanishi o'tkazilganda Qoraqalpog'iston Avtonom oblasti tuzilib, dastlab Qozog'iston ASSR tarkibiga, 1930-yil 20-iyuldan esa bevosita RSFSR tarkibiga kirdi. Lekin shunga qaramasdan, qoraqalpoq jurnalistikasining asoslarini O'zbekiston Respublikasining poytaxti Toshkentda shakllantirish davom ettirildi. O'sha yillari batariya bilan ishlaydigan radioqabuletgichlar keltirila boshlandi. Dastlab To'rtko'lga, so'ngra boshqa tuman markazlariga radiouzellar o'rnatildi.

1927-yil 11-fevraldan boshlab Toshkent radiostansiyasi orqali mintaqadagi barcha respublikalarga o'zbek va rus tillaridagi eshittirishlar uzatilishi boshlandi. Ko'p o'tmay qozoq, qirg'iz, turkman, tojik tillaridagi eshittirishlarni uzatish ham yo'lga quyildi. 1930-yil oxirlarida Toshkentdan qoraqalpoq tilidagi eshittirishlar ham yangradi. Asosan Toshkent shahrida tahsil olayotgan qoraqalpoq yoshlari tomonidan tayyorlangan bu eshittirishlar havaskor milliy yoshlar ijrosidagi kuy-qo'shiqlar bilan to'ldirilardi.

O'sha paytda radioga qiziqish juda kuchli bo'lib, yoshlar radio huzurida tashkil etilgan to'garak ishida zo'r maroq bilan qatnashardilar. Radioning moddiy-texnik imkoniyatlari ham asta-sekin osha bordi. Sxemalar bo'yicha detektorli va lampali oddiy radioqabuletgichlar tarmoqqa ulandi. Ular vositasida muxlislar Moskva, Toshkent, Boku shaharlaridan berilgan radioeshittirishlarni muntazam tinglab boradigan bo'lishdi. V. Trosan, M. Qalimbetov, A. Nurimbetov, V. Kuchnevlar radio to'garagining faol a'zolari edi. Ularga malakali radist D. Kuznesov rahbarlik qilardi.

1931-yil dekabrda Qoraqalpog'istonda Radioqo'mita tuzildi. Unga A.G.Lexin rahbar bo'ldi. Ancha tashkiliy qiyinchiliklardan so'ng 1932-yil 16-apreldan boshlab qoraqalpoq tilidagi eshittirishlarni radiouzellar orqali uzatish yo'lga qo'yildi.

1932-yil 20-martda Qoraqalpog'iston Avtonom Respublikaga aylantirilib, 1936-yil 5-dekabrda O'zbekiston Respublikasi tarkibiga kiritilgach, Toshkentning qoraqalpoq milliy jurnalistikasi, jumladan, uning radio va keyinchalik televidenie sohaslarini rivojlantirishga yordami yanada kuchaydi.

Qoraqalpog'iston radiosini tashkil etishda Q. Aralbayev, K. Orazov, B. Zinaliev, I. Bekbauliev, A. Tantaliev, B. Shteynberg, Fuchkin, Aboltin va boshqalar faol ishtirok etishgan.

INSONIYAT TARIXI – OMMAVIY KOMMUNIKATSIYALAR TARIXIDIR (Xulosa)

Modomiki, jamiyat kommunikatsiya ekanligini e'tirof etarkanmiz, insoniyat tarixini ma'lum ma'noda ommaviy kommunikatsiyalar tarixi deb ta'riflashga ham haqlimiz. Odamning inson sifatida shakllanishiga sabab bo'lgan omillar ichida birinchi o'rinda ommaviy muloqotni, faqat undan keyingina boshqa shartlarni, jumladan, mehnatni keltirsak, to'g'ri bo'ladi. Chunki, odamlar ibtidoiy davrlarning o'rmonlarida mevalardan oziqlanib yurgan vaqtlarida hali mehnat bilan shug'ullanishga uncha o'rganmagan edi. Lekin o'sha paytlarda ham ular tomonidan ommaviy muloqot yordamida hayotiy amaliyot va kundalik ehtiyojlar amalga oshirilib kelingan. Ushbu fikrni bir qator dalillar ham tasdiqlaydi. Masalan, Harvard universiteti qoshidagi arxeologiya va etnologiya muzeyining xodimi, «Tamaddun ildizlari» («Корни цивилизации») kitobi muallifi Aleksandr Marshak o'zining «Muz davridagi insonning san'ati va ramzlari» deb nomlangan maqolasida bunday ma'lumotlardan ko'pini keltirgan¹.

Darsligimiz ikki yirik qismdan tashkil topib, jurnalistika tarixiga bag'ishlangan. Biz, dastavval, uning ilk qismida, qadimgi davrlar va o'rta asrlardagi ommaviy kommunikatsiyalar tarixi bayonini berdik. Chunki, birinchidan, o'sha davrlarda shakllanib etilgan ommaviy muloqotlar tizimisiz keyinchalik kashf qilingan matbuotning bosma usullari paydo bo'lishi va rivojlanishi mumkin emas edi. Ikkinchidan, kommunikatsiyalar tarixi bilan shug'ullanadigan g'arb olimlari o'z tadqiqotlarida izchil ravishda Sharqqa deyarli murojaat etmasdan kelmoqdalar. Misol uchun yaqinda Moskvada nashr etilgan «Jahon jurnalistikasi tarixi» deb nomlangan ikki jildlik (jami 880 betdan iborat), antologiyani olaylik. To'plamning birinchi jildida Qadimgi Gretsiya va Rimda notiqlik mahorati, lotin tilidagi ilk nasroniy publitsistikasi, Vizantiyada dastlabki nasroniy publitsistika va hatto Injildagi publitsistikadan ko'plab misollar keltirilgan bo'lsa ham, Sharq haqida lom-mim deyilmagan².

Xullas, qo'limizdagi ushbu kitob mualliflari boshqa fanlar qatori jahon jurnalistikasi tarixida ham Sharqning buyuk xizmatlarini baholi qudrat ko'rsatib berishni muhim vazifalari deb bildilar. Mazkur masalaning dol-

---

¹ Tarixda kommunikatsiyalar. Texnologiya, madaniyat, jamiyat. Devid Kroyley. Pol Xeer tahriri ostida 3-nashr. London, 1999, 5-15 betlar (ingliz tilida).

² Прутков Г. В. Введение в мировую журналистику: Антология в двух томах. Учебное пособие по курсу «История зарубежной журналистики. Введение в мировую журналистику». М.: Омега-Л, 2003. 1–2 jildlar.

zarbligi shundan ham ko'rinib turibdiki, taniqli olim, professor Ya.N. Zarsurskiy «Ming yilliklar tutashuvida jurnalistika va dunyo» deb nomlangan maqolasida yozganidek, «dunyo o'zgarimoqda. Sivilizatsiyani yaratgan Sharq qaytadan dunyo madaniyatining markaziga aylanmoqda»¹. Bunday vaziyatda Sharqqa yetarli baho bermaslik xato bo'lur edi.

Iogann Guttenberg bosma dastgohining ahamiyatini biz yuqori baholaymiz. Mashhur matbaachining texnik vositalari (jumladan, matrisa, shrift-kassa, gart, qabariq (yuqori) bosma va hokazo) shu qadar astoydil yaratilgan ediki, dunyomiz taraqqiyotining sur'atlari asrdan-asrga jadal-lashib o'zgarib kelganiga qaramasdan, besh yuz yil davomida deyarli o'sha ahvolda ishlatildi va faqat foto yordamida harf terish hamda ofset usullari yaratilgandan keyingina iste'moldan chiqdi. Shu bilan birga, Sharqda paydo bo'lib, keyinchalik rivojlanib ketgan alifbo, yozma matn, xat va aloqa xizmati, ksilografik va quyma usullar, iqtisodiy, siyosiy va jamoaviy tuzilmalar bo'lganligi sababli hamda ular asosida Gutenberg ixtirosi dunyo bo'ylab tez yoyilib ketganini hech kim inkor qila olmaydi.

Aslida, matbuot – iqtisodiy zaruratdan paydo bo'lgan hodisa. Dastlabki gazetalar turli mazmundagi tijoriy ma'lumotlarni tarqatish vositasi sifatida paydo bo'lgan. Ammo qisqa vaqt ichida anglab etildiki, axborotni bunday ommaviy tarzda tarqatishning ko'pgina ijobiy tomonlari bor ekan. Natijada, har doimgidek, bu afzalliklarni, eng avvalo, davlat boshqaruvi va ruhoniylar o'z qo'llariga olib, ulardan to'liq foydalana boshladilar.

Shunday qilib, ilk matbuot nashrlaridan, bir tomondan, yangiliklar shaklida axborot, ilm, ta'lim, ma'rifat, madaniyat tarqatish uchun foydalanilgan bo'lsa, ikkinchidan, jamiyatni boshqaruvchi guruhlar va ijtimoiy qatlamlar ularni o'z maqsadlarida ma'lumot tarqatish, ya'ni, keng ommani o'zlarining g'oyalari doirasida saqlab turish uchun qo'llanganlar.

Publitsistika va jurnalistika ijtimoiy hayotning boshqa jabhalari (siyosat, iqtisodiyot, madaniyat, adabiyot va hokazo) rivojlanishiga sabab bo'lgani holda, bu sohalar ham publitsistlar va jurnalistlar ijodiga madad bergan. Jurnalistik chiqishlar ko'p hollarda tarixiy hujjatlar va mumtoz adabiyot asarlariga aylangan bo'lsa, siyosiy hayot va badiiy kitoblar ko'plab jurnalistik materiallarni yuzaga keltirdi.

Jurnalistik faoliyat deyarli butun tarix davomida qattiq nazorat ostida bo'lib keldi. Ommaviy xarakter kasb etib, kuchga kirgach esa, jurnalistika hukumat va cherkov bilan ayovsiz kurashda, eng avvalo, inson huquqlarining yorqin namoyondasi bo'lganligi sababli, aksariyat hollarda g'alaba ham qozondi. Mazkur progress – insoniyat rivojlanishining bosh tamoyilidir. AQSH va g'arbiy Yevropada XVI–XX asrlarda keng tarqatilgan publitsistik manbalar va pamfletlar erkin so'z namunalaridir. Martin Lyuter, Jon Milton, Tomas Peyn va Jan Pol Marat kabi buyuk publitsistlar o'z xalqlarining milliy qahramonlari sifatida tarixga kirdilar.

---

¹ Засурский Я. Н. Искусшение свободой. Российская журналистика: 1990-2004. М.: МГУ, 2004. с-94.

Ommaviy matbuot Uyg'onish davri muvaffaqiyatlarini ta'minlab berdi, chunki axborotning keng ravishda tarqatilishi yo'lga qo'yilmaganda, nafaqat Uyg'onish, balki oddiy jonlanishning ham yuz berishi mumkin emasdi.

Jurnalistika — yangiliklar qidiruvchisi. Tajriba va tarix esa, ushbu yangiliklarni elagidan o'tkazib, eng keraklilarini zaxiralarida saqlab qoladi va insoniyat foydasiga ishlatadi. Axborotga keng ehtiyoj matbuot nashrlarining adadlari to'xtamasdan ko'paytirilib borilishiga sabab bo'ldi. Natijada, gazeta va jurnallar mexanizatsiyalashgan, keyincha esa avtomatlashtirilgan holda chop etila boshladi. Chizilgan va kameraga olingan rasmlar ham o'z vaqtida nashrlarda paydo bo'ldi.

Sharqqa Yevropa usulidagi bosma g'arbdan kirib keldi, dastlabki gazetalar esa mustamlakachi hukumat manfaatlarini himoya qildi. Keyinchalik ular mahalliy xalqlar vatanparvarlari quroliga aylanib, ozodlik kurashida g'oyaviy kuch sifatida ishlatildi.

Axborot — hokimiyat demakdir. Qadimgi Rim podshohi Gay Yuliy Qaysar (Sezar) aytganidek, axborot egasi dunyo egasidir. XVI asr oxirlarida g'arbiy Yevropada katolik cherkoviga va Rim papasi hukmronligiga qarshi Reformatsiya harakatida matbuot insoniyat hayotida ilk bor o'zini siyosiy vosita sifatida namoyon etdi. Dunyo tarixining keyingi bosqichlarida — XVII asrda Angliyada, XVIII asrda AQSH va Fransiyada, XIX asrda g'arbiy Yevropada va hokazo joy hamda vaqtlarda — ushbu jarayon izchil ravishda takrorlandi. Qisqasi, bu tarixiy voqealar davomida ommaviy matbuot o'zining qudratli siyosiy kuch ekanligini isbotlab berdi va keyinchalik, eng avvalo, aynan shu maqsadda ishlatildi.

Matbuotning to'rtinchi hokimiyat sifatida tan olinishi ikki davr: «de fakto» va «de yure» bosqichlaridan o'tdi. Amaliyotda (de fakto) matbuot yuqorida qayd etilgan Germaniya, Angliya, AQSH va Fransiyada bo'lib o'tgan inqiloblarda o'zini to'rtinchi hokimiyat sifatida ko'rsata oldi. Mazkur hokimiyatning rasman (de yure) tan olinishi esa dastlab rivojlangan mamlakatlarda, aniqrog'i, AQSHda amalga oshirildi.

Aynan shu sababli Amerikada kuchli davlat kuchli matbuotni yaratdi, degan fikrga to'la qo'shilish qiyin. Chunki, boshqa ko'pgina mamlakatlardan farqli o'laroq, AQSH tarixida davlat tizimi jamiyatdagi ijtimoiy harakatlardan so'zsiz ustuvorlik qilmagan. O'ylashimizcha, aksincha, kuchli jurnalistika AQSHni qudratli davlatga aylantirdi. Buning sababi shundaki, ushbu mamlakatning birinchi prezidentlari erkin matbuotning byurokratiya ustidan nazorat qila olish imkoniyatlarini sezib, undan to'la-ligicha foydalandilar. Mazkur fakt, tabiiyki, boshqa davlatlar uchun ham namuna bo'la oladi.

Jurnalistikaning zamonaviy tarixi esa XX asr 50-yillarining ikkinchi yarimida boshlandi. Agrar va industrial davrlar jurnalistikasi tugab, elektron jurnalistika davri boshlandi. Televidenie kuchga kimgach, jurnalistika o'zining eng yuqori maqomiga erishib, to'laqonli ijtimoiy institut darajasiga yetdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Ommaviy axborot vositalari to'g'risida. (to'plovchi va nashrga tayyorlovchi T. Rahmatullayev). – T.: 2003.
2. Абай. Стихотворения поэмы. М.-Л.: 1966.
3. Abduazizova N.A. Turkiston matbuoti tarixi (1870–1917). – T.: «Akademiya», 2000.
4. Abu Muslim jangnomasi. B. Sarimsoqov tahriri ostida. – T.: «Yozuvchi», 1992.
5. Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. Loyiha muallifi va ijodiy guruh rahbari N. Jo'rayev. T.: «Sharq», 2001.
6. Алтынсарин И. Избранные произведения. Алма-Ата: АН Казахстана, 1957.
7. Аuezov M.O. Собрание сочинение. 1-ж. Алма-Ата: «Жазушы».
8. Бабеф Г. Сочинения. М.: 1982.
9. Байхаки Абул Фазл. История Масъуда. – М.: «Наука», 1969.
10. Беглов С.И. Четвертая власть: британская модель. История печати Великобритании от «новостных писем» до электронных газет. – М.: МГУ, 2002.
11. Богданов Н.Г., Вяземский Б.А. Справочник огкталиста. – Л.: «Лениздат», 1971.
12. Boltaboyev H. Abdurauf Fitrat hayoti va ijodi. – T.: 1992.
13. Буонаротти Ф. Заговор во имя равенства – М.: 1963.
14. Винклер Г. История Вавилона и Ассирии.
15. Ворошилов В.В. Журналистика. Учебник.: изд-во Михайлова В.А., 1999.
16. Гофура Ж. Что такое психология? 2-жилдлик, 1-ж. – М.: «Мир», 1992.
17. Данте А. Малые произведения. – М., 1968.
18. Do'stmuhammad X. Jurnalist bo'lmoqchimisiz? – T.: 2001.
19. Jalolov A., O'zganboyev X. O'zbek ma'rifatparvarlik adabiyotining taraqqiyotida vaqtli matbuotning o'rni. – T.: «Fan», 1993.
20. Журналистика западноевропейских стран. Учебн. пособ. (Отв. ред. В.С. Соколов). – Л.: 1990.
21. Jo'rayev S., Azizov Sh. Ijodiyot asoslari (Shaxs va jamiyat). – T.: «Ma'rifat-ijodkor», 2003.
22. Jo'rayev S., Mahkamov H., Rustamboyev S. Amerika Q o'shma Shtatlari. Vena.
23. Зарубежная печать. Краткий справочник. М.: 1986.

24. Иванян Э.И. От Джоржа Вашингтона до Джоржа Буржа. Белый дом и пресса. — М.: 1991.
25. История всемирной литературы. 9-jildlik. 6-j. — М.: 1989.
26. История русской журналистики XVIII—XIX веков. Под ред. А.В. Западова., М.: «Высшая школа», 1966.
27. История Франции. 2-j. — М.: 1973.
28. Калпен Т. Газеты и журналы. Их прошлое и настоящие во всех странах мира. — М.: 1901.
29. Карлейл Т. Французская революция. История. — М.: 1982.
30. Книговедение. Энциклопедический словарь. — М.: «Советская энциклопедия», 1982.
31. Катлов А.Н. Становление национально-освободительного движения на арабском Востоке. М.: 1975.
32. Коропоткин В.П. Великая Французская Революция. — М.: 1966.
33. Крымский А. Э. История новой арабской литературы: XIX - начало XX в. — М.: 1971.
34. Кузнецова Т. П., Стрелкова И.П. Ораторское искусство в Древнем Риме. — М.: 1976.
35. Кунов Г. Борба классов и партий в Великое Французское революции. — М.—Пг: 1919.
36. Куре П.П. Памфлеты. — М.: 1957.
37. Куприянова Т. Г. Светотон. — М.: Электрон нашри, 2001.
38. Лазарев А.М., Полякова Н.А., Смирнов Б.В. Япония. Печать, радио, телевидение. — М.: 1973.
39. Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X—XVII веков. Эпохи и стили. — Л.: 1973.
40. Madreyumov T., Madreyumov K. Har narsaning o'z tarixi bor. Nukus: «Bilim», 1994. 41.
41. Mannonov B., Nishonov M. Pekin va «uchinchi dunyo». — T.: 1978.
42. Марат. Ж.П. Избранные произведения. 3 jildlik. — М.: 1966.
43. Мес А. Мусулманские Ренессанс. — М.: «Наука», 1966.
44. Милтон Д. Ареопагетика. Речь о свободе печати, обращенная к английскому парламенту (1644). Казан: 1905.
45. Мусские И.А. Сто великих мыслителей. — М.: «Вега», 2002.
46. Минаев И.П. Очерки Сейлона и Индии. 2-qism. SPb.: 1878.
47. Муминов Ф.И. История журналистики Узбекистана.
48. Mo'minov F.A. Jurnalistika ijtimoiy institut sifatida. — T.: «Universitet», 1998.
49. Муминова Ф.И. Журналистика стран Азии. — Т.: НУУз, 2003.
50. Narshaxiy. Vuxoro tarixi. T.: «Fan», 1966.
51. Общество изучения Средней Азии. Казахи о русских до 1917 г. (А. Букэханов, А. Баятурсын. М. Дулатов, Т. Роскулов). Оксфорд-Англия.: 1985. Репринт, серия № 5.
52. Орлов Ю.Я. Печать ФРГ. — М.: МГУ, 1970.

53. Печать зарубежных стран. — М.: МГУ, 1962.
54. Полевой С.А. Периодическая печать в Китае. Владивосток.: 1913.
55. Попов Ю. Теофраст Ренодо-основатель французское журналистики. Вестник МГУ. Серия «Журналистика». 1978. № 4.
56. Петрарка Ф. Книга писем о делах повседневных. Эстетические фрагменты. — М.: 1982.
57. Саламон Л. Всеобщая история прессы. Пер. с нем. В кн. «История печати. Антология». — М.: «Аспект пресс». 2001.
58. Робеспер М. избранное. 3-jildlik. М.: 1965.
59. Temur tuzuklari. — Т.: g'afur g'ulom nashriyoti, 1991.
60. Торайгыров С.М. Стихи и поэмы. Алма-Ата.: 1989.
61. Трубицина И.В. Публицистика английской буржуазной революции XVII в. — М.: MGU, 1980.
62. Трубицина И.В. Памфлетная публицистика английской буржуазной революции XVII в. Проблемы, доктрины, авторы. — М.: Вестник МГУ. Сер. 10. «Журналистика». 1978. № 4.
63. Унстенли Д.Ж. Избранный памфлеты. М.: 1950.
64. Ученова В.В. Публицистика и политика. — М.: «Политиздат», 1978.
65. Ученова В.В. У истоков публицистики. — М.: МГУ, 1989.
66. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1–9-jildlar. Т.: 2000–2004.
67. Isfahani Fazlallah. Mexmannamayi Buxara (Zapiski buxarskogo gostya). — М.: «Nauka», 1976.
68. Моррисон Филип. История книгопечатания в Китае в мире науке. (Scientific American. Ruscha nashr). Iyul, 1986. № 7.
69. Функе Фрис. Книговедение. Исторические обзор книжного дела. — М.: Высшая школа, 1982.
70. Эрназаров Т., Акбаров А. История печати Туркестана (1870–1925). — Т.: «O'qituvchi», 1976.
71. Чельшев Э.П. О арактаре просветительство в литературе хинди. Просветительство в литературах востока. — М.: 1973.
72. Qosimov B. Milliy uyg'onish. — Т.: 2002.
73. Qudratxo'jayev Sh. Qirg'izboyev A. O'zbekiston–Yaponiya: o'zbek diplomatiyasining yangi bosqichi. — Т.: 2002.
74. Qadimgi tarix yodgorliklari. Qayumov A., Ishoqov M., Otaxo'jayev A., Sodiqov Q. Mas'ul muharrir: M. Isoqov. Т.: «Yozuvchi», 2000.
75. Вестник МГУ. Серия 10. «Журналистика». 2002, № 5, 6, 7, 8.
76. The Norton Anthology og' American literature. Nina Baym general editor. W. W. W. Norton & Company. New York. London. 1999.
77. Michael Emery, Edwin Emery. The press and America: an interpretive history of the mass media. 8th edition. Needham Heights, MA, A. Simon & Schuster Company, 1996.

MUNDARIJA

Oxirgi soniya (soʻz boshi).....	3
I BOʻLIM. MATBUOTDAN OLDINGI OMMAVIY KOMMUNIKATSIYALAR DAVRI	
Kirish bobi. Axborotga ehtiyoj — ommaviy kommu- nikatsiyalar paydo boʻlishining asosiy sababi	6
<i>1-fasl.</i> Yirik portlashdan matbuotgacha.....	6
<i>2-fasl.</i> Ongli insonlar shakllanishida kommunikatsiyalarning oʻrni.....	9
<i>3-fasl.</i> Ibtidoiy ommaviy kommunikatsiyalarning yoʻnalish- lari.....	21
<i>I qism.</i> Qadimgi dunyoda jurnalistikadan oldingi ommaviy kommunikatsiya koʻrinishlari.....	32
<i>I bob.</i> Qadimgi sharqda protojurnalistika.....	32
<i>1-fasl.</i> Yozma kommunikatsiyalardan oldingi shakllar.....	32
<i>2-fasl.</i> Yozma kommunikatsiyalar	41
<i>3-fasl.</i> Ommaviy kommunikatsiya tashkilotchilari	56
<i>II bob.</i> Antik davrda jurnalistikadan oldingi koʻrinishlar	74
<i>II qism.</i> Oʻrta asrlarda jurnalistikadan oldingi kommu- nikatsiya shakllari	82
<i>III bob.</i> Islom Renessansi davridagi ommaviy kommu- nikatsiyalar.....	82
<i>1-fasl.</i> Oʻrta asrlarda ommaviy kommunikatsiyalar.....	83
<i>2-fasl.</i> Til va adabiyot ommaviy kommunikatsiya shakllari sifatida.....	89
<i>3-fasl.</i> Maʼrifiy-maʼnaviy sohadagi ommaviy kommu- nikatsiyalar.....	94
<i>IV bob.</i> Oʻrta asrlarda Yevropa publitsistikasi.....	103
<i>1-fasl.</i> Publitsistika davr ruhiyati va qonuniyati sifatida.....	103
<i>2-fasl.</i> Publitsistikaning mazmuni.....	112
<i>3-fasl.</i> Publitsistikaning ifoda vositalari.....	116
<i>V bob.</i> Xitoy, Koreya va Yaponiyadagi ixtirolar.....	121
II BOʻLIM. MATBUOT DAVRI	
<i>III qism.</i> Yevropa renessansi jurnalistikasi.....	126
<i>VI bob.</i> Iogann Gutenberg ixtirosi.....	126
<i>1-fasl.</i> Buyuk kashfiyot mohiyati.....	126
<i>2-fasl.</i> Gutenberg ixtirosining tarixiy ahamiyati.....	134
<i>VII bob.</i> XV—XVI asrlardagi Yevropa matbuoti.....	143
<i>1-fasl.</i> Kitob chop etishning tarqalishi va ilk matbuot kur-	

	takrlarining paydo bo'lishi.....	143
<i>2-fasl.</i>	Qo'lyozma varaqalar.....	146
<i>3-fasl.</i>	Ilk gazetalarning ko'rinishi.....	149
<i>VIII bob.</i>	Reformatsiya va Dehqonlar urushi jurnalistikasi.....	151
<i>1-fasl.</i>	Germaniyaning umumiy siyosiy ahvoli.....	151
<i>2-fasl.</i>	Reformatsiya publitsistikasining shakllari va vositalari	153
<i>3-fasl.</i>	Germaniyada dehqonlar urushi davrida publitsistik faoliyat.....	156
<i>IV qism.</i>	Yangi zamon va ma'rifat davri matbuoti	163
<i>IX bob.</i>	XVII asr Yevropa jurnalistikasi.....	163
<i>X bob.</i>	XVII asr ingliz inqilobi publitsistikasi.....	169
<i>1-fasl.</i>	Mamlakatda siyosiy vaziyat va jurnalistika.....	169
<i>2-fasl.</i>	Yetakchi publitsistlar.....	173
<i>XI bob.</i>	XVIII asr Yevropa jurnalistikasi.....	178
<i>XII bob.</i>	XVIII asr Buyuk Fransuz inqilobi matbuoti.....	192
<i>1-fasl.</i>	Matbuotning umumiy ahvoli.....	192
<i>2-fasl.</i>	Yakobinchilar diktaturasi davridagi matbuot.....	203
<i>XIII bob.</i>	XVII–XIX asrlar Amerika matbuoti.....	210
<i>1-fasl.</i>	Mustamlaka davri matbuoti.....	210
<i>2-fasl.</i>	Partizan matbuoti va inqilob davri nashrlari.....	218
<i>3-fasl.</i>	XIX asr matbuoti. Iik kundalik gazetalar.....	223
<i>V qism.</i>	Industrial davri jurnalistikasi.....	230
<i>XIV bob.</i>	XIX asrda matbuot texnikasining rivojlanishi.....	230
<i>XV bob.</i>	XIX asrda dunyo jurnalistikasi.....	246
<i>1-fasl.</i>	Yevropada umumiy ijtimoiy-siyosiy vaziyat va jurna- listika.....	246
<i>2-fasl.</i>	Osiyo matbuoti milliy va siyosiy huquqlar himoya- sida.....	252
<i>3-fasl.</i>	Milliy matbuot milliy o'ziga xosliklar manzarasida....	260
<i>XVI bob.</i>	XX asrning birinchi yarmida jahon matbuoti.....	266
<i>XVII bob.</i>	XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Turkiston mat- buoti.....	283
<i>XVIII bob.</i>	XIX ikkinchi yarmi – XX asrning birinchi yarmida Qozog'iston jurnalistikasi.....	299
<i>XIX bob.</i>	Radio hamda televideniening vujudga kelishi va ri- vojlanishi	309
<i>1-fasl.</i>	Radioning ixtiro etilishi	309
<i>2-fasl.</i>	Televideniening kashf qilinishi.....	311
	Insoniyat tarixi – ommaviy kommunikatsiyalar tari- xidir	320
	Foydalanilgan adabiyotlar.....	323

FAYZULLA MO‘MINOV, AKBAR NURMATOV

**JAHON JURNALISTIKASI
TARIXI**

Toshkent — «Fan va texnologiya» — 2008

Muharrir:	S.Badalboyeva
Tex.muharrir:	A.Moydinov
Musahhih:	M.Hayitova
Sahifalovchi:	Sh.Mirqosimova

Bosishga ruxsat etildi: 30.07.2008. Bichimi 60x84 ¹/₁₆.
«TimezUz» garniturası. Ofset usulida bosildi.
Shartli bosma tabog‘i 21,0. Nashr tabog‘ 20,5. Tiraji 1000.
Buyurtma №66.

«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi»da chop etildi.
700003, Toshkent shahri, Olmazor ko‘chasi, 171-uy.